СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК

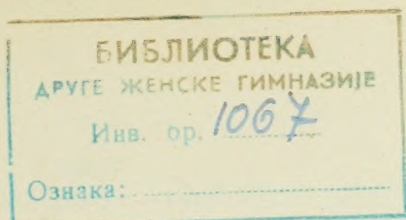

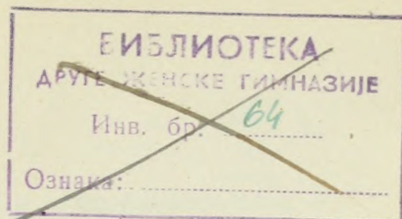

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Уредник, Богдан Поповић.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:
Др. Војислав С. Вељковић, Јаша М. Продановић, Љуб. Јовановић, Љуб. Стојановић, Светислав С. Симић, Слободан Јовановић.

Власник, Светислав С. Симић.

КЊИГА ЧЕТВРТА

БЕОГРАД:
Штампарија Петра Јоцковића, Краља Милана улица, бр. 12.

АДМИНИСТРАЦИЈА ЛИСТА:
КРАЉА МИЛАНА УЛИЦА БР. 2.
(СРЕМСКА УЛИЦА, БР. 1).

LIBRARY
JUN 21 1966
UNIVERSITY OF TORONTO

САДРЖАЈ КЊИГЕ ЧЕТВРТЕ.

ОКТОБАР, НОВЕМБАР, и ДЕЦЕМБАР. 1901

СВЕСКА ПРВА.

СВЕСКА ДРУГА.

СВЕСКА ТРЕЋА.

СВЕСКА ЧЕТВРТА.

СВЕСКА ПЕТА.

СВЕСКА ШЕСТА.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 1. — 1 октобар, 1901.

АРАНЂЕЛОВ УДЕС.

Пред зору летњег дана, кад по окрајцима Београда већ почињу наилазити сељаци из околине, у једну недовршену улицу на Врачару уђоше троја кола, натоварена сеном, и уставише се пред механом која је на рогљу. Три сељака седоше да пију ракију. Одмах до механе налази се лепа, једнобојна кућа са пет прозора и са двоја врата на крајевима; над једнима виси даска са натписом: „Опанчарска Радња Радована Пејовића“; друга су отворена и уводе у тесан ходник. Цинцарче, механски послужитељ, узе суд за воду и уђе на та врата. Ходник изводи ка наличју нове куће, у пространо двориште, ограђено високим зидом. Одмах на почетку дворишта налази се чесма. Док се суд пунио водом, дечко посматраше око себе кроз невиделицу. На кућњем наличју такође су двоја врата, на средини једна, кроз која се улази у господски стан, у коме живи нека чиновничка породица, и мања на крају, где станује опанчар. Уз десни зид пењу се мале дрвене степенице и изводе на мален дрвен доксат, на којем су враташца и прозорак, — све то као да је грађено за какву лутку. Под доксатом је гвоздено огњиште. У крајњем глаголу дворишта налази се ниска зграда са петора врата и толико прозора, пет сиромашних станова; на сваком беху прозори отворени и завесе спуштене, а пред вратима беше столицâ, један сто, на прагу једном две дебеле књиге.

Кад се суд напуни, дечко узе са земље пињак, погоди њим у вратанца на доксату, па побеже, смејући се.

Онај што спаваше у собичку, опанчарски калфа Аранђел, трже се мало, па се окрете на други бок и настави спавање. Али чим зора боље засвити, он скочи, навуче чакшире и натаче папуче (тим беше обучен!), па изиђе на доксат да се надише јутрењег ваздуха.

Аранђелу беше двадесета година. Беше раста осредњег, снажна тела, сразмерних удова, само што му руке беху сувише широке. Његова плава, ошишана глава, ниско чело, правилне и одређене црте, напомињаху главе неких млађих римских императора. Беше лепо парче живе природе.

Дуго је стојао непомичан, уживајући у поступном буђењу свога младог бића у пролетњем јутру. Гледао је преко дворишта бујну багренску крошњу, која се њихаше у летњем лахору, у којој птице поздрављаху зору; затим лагано пређе погледом жарко небо и црвене праменове онамо над Дунавом, где ће наскоро сунце гранути. Његове веселе, мирне, плаве очи и његово голобрадо, готово детињско лице, показиваху да ужива свима чулима, онако како може уживати млада, здрава природа, после спавања... Доле, у дну дворишта нешто шушну; он спусти поглед и не виде ништа до завесе, које се надимаху, и ствари пред вратима. Тада поче мислити на суседе. Књиге на прагу заборавио је ђак богослов, који станује код средовечне удовице, шваље војног одела, коју често бије; сто припада старом Немцу, крпачу, остале ствари осталима, праљи, штампарском слагачу, трамвајском кочијашу, који болује од очију. Сви су они синоћ седели на хладовини пред вратима, и он је са свога доксата за неко време слушао њихове разговоре. Поче се сећати шта су разговарали, али га трже глас трубе пред великом врачарском касарном, те сиђе.

Испра се под чесмом, обриса се рупчићем који извади из шпага и који простре на поручју степеница, затим заложи гвоздено огњиште под доксатом, најпосле узе два пара ципела испред мајсторових врата, да их

чисти. У томе изиђе одонуд из угла омален човек, у оделу трамвајских слугу, са црним наочарима; тај проће мрзовољан, назвавши Бога кроза зубе. За њим изиће са тестиіом праља, весела, жива баба која рече:

— Добро јутро, Аранђеле! Еј, соколе, ти увек први!

Отворише се и врата на великој кући и изиђе слушкиња, висока, црвена девојка.

— Добро јутро, дико! Јеси ли ми што лепо сањао?

Аранђел је погледа презриво.

— Сањао сам, да те ђаво однео!

Стари крпач, ситан, главе обрасле у силној бради, докаса са својом тестијом. Аранђел му довикну:

— Је ли, чича, бре! Хоће ли ми бити готове хаљине до ноћи?

— Биће, биће, вели Немац.

Изиђе и мајстор Радован, сух, висок човек. Он мрдну главом на калфу рекав: „Хајд, отварај“, па прође мимо њих, вукући папуче. Ишао је укочено, што но се каже као да је штап прогутао. Његов танки дугачки врат беше још подбријан, те је и с леђа изгледао смешан. Девојка исплази језик за њим. Аранђел унесе обућу.

Уђе у потпуно мрачну собу, јер сем тих врата на двориште и других у радионицу, та соба немаше другог отвора. Момак назва Бога и спусти обућу, па напипа на столу кључеве. Кревет крцну. Неко уздахну и зачу се женски глас.

— Добро јутро, Аранђеле. Колико је сати?

— Тек што није грануло сунце.

— Јао!

— Е, а што седите толико у вече?

Жена поново уздахну, застења малко и додаде:

— Јао, што ме проклета плећка боли! Целе ноћи заспала нисам!

— Е, прозебла, рече калфа и уђе у радионицу.

Отвори прозор-излог, па врата, па извеша низове опанака и ремена, те изиђе на тротоар. Преко улице беше утрина, земљиште које је очекивало нове зграде и

које до скоро беше крај отвореног поља. Она троја кола са сеном беху отишла, али пред механом сеђаше већа гомила сељака; неки држаху јагањце преко крила, неки телад за оглаве; један је гласно срицао новине. На ниже, трећа врата од опанчарнице, беше бакалница, већ отворена. Млад бакалин, велики гладац, упредао је бркове, наслоњен на праг. Улицом шкрипаху сељачка кола, дижући облаке прашине. За колима сви што пђаху скретаху од механе на тротоар. Тако наиђе гомила сељанака; свака задигла сукњу и закачила је о кукове, а кошуље им једва покривају колена, а дебеле ноге тутње по опекама. Једна, млада, једра надвисила све остале; она се очеша о Аранђела и осврћући се рече нешто, ваљда ђаволасто, јер се све остале осврташе смејући се. Гиздави бакалин довикну: „Еј, болан Аранђеле, докле ће те сељанке дирати, а ти ни беле!?“ — „Марим ја!“ рече Аранђел слегнув раменима, али опази да га сељаци пред механом гледају смејући се. Цинцарин им причаше нешто, — доиста то, како се он либи женских. Аранђел, готово љутит, уђе у радионицу и седе на посао.

Мајстор одшкрину врата и промоли главу:

— Дед, Бога ти, дођиде часком!

То је било необично. Калфа отиде онамо.

На столићу до кревета гораше лампа. Жена је лежала. Муж је заклонио и опрезно сипао нешто из скленице на тањирић. Аранђел приђе ка кревету, с друге стране.

— Шта је?

— Ето шта је, одговори муж. Боли је плећка, да не може мрднути! Радован је лагано одмерено низао речи, као да их броји. Пошто запуши скленицу, додаде: Дед, истрљај је као што ти умеш!

Жена, много млађа од мужа, беше белолика, пуна, очију готово белих, лепих једнаких зуба, меснатих усана. Он је имао дугачке, испијене образе, оперважене риђом, ретком брадицом, а дугачке трепавице као да му сенчаху лице, те је чинио утисак мистична и спора човека, што

се огледало и у тихом једноликом говору, који није никад пратио покретима.

Жена се окрете ничице, муж јој разголити плећа, Аранђел умочи своје широке палце у ракију, па је стаде трљати.

— Не тако јако, не, не, поче она.

Радован диже лампу и вели:

— Упри! упри! Што сад јаче боли, мање ће после! Знам ја то! Јаче, јаче!

— Носи вас белај! рече најпосле мајсторица, окренув се хитро на леђа.

— Ти само лези, ми ћемо попити кафу код комшије, рече муж.

— Не, ни по што! Ја ћу одмах бити готова.

Аранђел отиде. Мало после уђе и мајстор са дугачком плавом кецељом, па стаде иза тезге и поче кројити кожу.

Обојица беху из Јасенице, Пејовићи. Радован беше брат од стрица Аранђелову оцу. Радован, оставши у детињству без родитељâ, отиде у Крагујевац и имаде срећу да се најми код некога имућна опанчара, добра човека, код кога је радио пуних шеснаест година и коме толико угоди, да га пред смрт озети, давши му јединицу за жену. Млада жена живела је с њим само две године, па умре, оставивши болешљиво дете. У то време Аранђелу беше једанаеста година. Отац његов, танка стања а ожењен по други пут, одведе га у Крагујевац, чики на занат. Чика га радо прими. Годину и по дана мали Аранђел није могао што друго радити до носити и дворити чикино бôно дете. И оно умре. Од тада суморни удовац и добродушно сељаче јаче прионуше једно уз друго. Осташе у Крагујевцу још три године, па Радовану досади женин род због наслеђа, те прода све, сем куће, па се пресели у Београд. Спочетка је имао радњу ближе средини вароши, па замисли, да ће му бити пробитачније негде на крају, где је већи пролазак сељака. И погоди. Најам је био мањи, јевтиније све, а посао поче прилично. Њих

двојица храњаху се код суседа Цинцарина, ноћиваху у „слепој“ соби.

Тако је трајало три године.

Одједном мајстор се нешто измени, постаде разговорнији, поче чешће излазити и лепше се одевати. Најпосле, почетком јесени, једне недеље у вече, кад се Аранђел врати са рибања (то му је била једина, али велика страст) доневши два шарана, које Цинцарин зготови и које залише литром вина, Радован започе:

— Е, Аранђеле, добићеш нову стрину! Испросио сам.

Младић се обрадова:

— Е, нека је срећно, чико. Ако! И треба!

Стриц му исприча, да је нашао себи девојку, сиромашну али ваљану, од чешке фамилије, ту близу, иза споменичког парка, где је већином чешка радничка насеобина.

Сутра дан после ручка, Аранђел с чиком уђе у скромну, необично чисту и уредну кућицу, пуну света, већином женскога: сви међу собом говораху чешки а с њима двојицом, како тако, српски. Анка, будућа му стрина, беше крупна девојка од двадесет и две године. На први мах не свидеше му се њене водњикасте очи и црвенкаста коса, али мало после осети и он милину њене смерности и добродушности. За чудо, говорила је српски као рођена Шумадинка. Чекајући попа, женскадија заврже шалу, — решише, да Аранђел не зове Анку стрином, јер би је то старило, него да је зове мајсторицом. Радован не пристаде на то, него да је зове именом... Дође и поп. После преговорâ о прелазу у православну веру, сврши се прстеновање. Радован купи кревете и гвоздено огњиште, а за ноћивање синовцу најми онај буџак на доксату, јер у радионици беше веома хладно. Аранђел се толико навикну, да је и лети спавао горе... Треће недеље, после јутрења, сврши се у цркви обред промене вере и венчање, скромно, без пировања, као што личи удовцу од скоро четрдесет година и сиромашној девојци. Од тада обојица почеше уживати благодати срећна живљења. Анка

је била вредна, штедљива и чистунка, а осем тога унесе у мали стан веселост, јер је врло често и врло лепо певала. Тога јутра, први пут за четрнаест месеца од кад је доведена, ред је био малко поремеђен.

Протече више од часа, а мајстор и калфа речи не проговорише. Радован, укрућен, достојанствен, кројаше кожу на тезги; Аранђел, погнут, прошиваше и по некад лупаше маљицем у калуп. Најзад мајстор шапну нешто и упути се у собу, али у тај мах разлеже се иза њих звонки и умиљати глас Анкин. Певаше:

„Мљено, мљено цвеће,

„Шарено....

Аранђел сијну, а и смрзломе Радовану развукоше се танке усне. Анка унесе на послужавнику и стави на сто при зиду три зделице кафе и две чашице ракије — „Дакле, добро ти је, кад ти се пева? запита муж. „Боље ми је, одговори она. Беше у црвеној рекли и плавој сукњи; рекла нешто тесна, те набрекла од груди и од мишићних облина. Уоште много се беше раскрупњала после удаје. Све троје посркаше кафу стојећи. Радован узев ракију шапну: „Спаси Бог“, Аранђел одшапута: „На спасеније“, па испише. Анка однесе судове, па се врати са још две кафе. Ту навику, „кафу између две ракије“, беше мајстор узео у Крагујевцу, у прво срећно доба, па оженив се поново, поново је заведе. Онда запали прву цигарету, па на њено питање „Шта ћемо за ручак“? договорише се шта ће, и Аранђел отиде да набави.

Око подне почеше наилазити купци, те све троје имађаху посла. Као обично, мајстор је ценио и погађао се, момак је додавао, а жена је пазила да сељаци што не макну; а како беше субота, а уз то и дан у очи великих празника, Тројицâ, налога је била велика и пазар богат. Ручаше у најбољем расположењу за истим столом у радионици. Аранђел се радовао празницима, које ће он, по свом обичају, провести крај Саве, пецајући по цели дан: надао се, да ће бити рибе као плеве. Домаћица га поче одвраћати. Пошто ће сутра обући нове хаљине, могао

би, бар први дан празника, провести с њима у Топчидеру или Раковици, — јер је то била њена страст, да светачне дане проводи у шетњама, било по вароши, било по околини. Али Аранђел не би заменио своје уживање никаквим другим. Радован се не умеша у тај разговор; мислио је о нечем другом. Они су знали о чему мисли, кад је добре воље, — о чему ће повести разговор, ваљда, двадесети пут од кад је поново ожењен. О кући. Управо о кућама, о оној у Крагујевцу коју би радо продао и о оној у суседству — трећа од радионице — коју би радо купио. И Радован поче, онако лагано, као да казује у перо, своја давнашња и позната нагађања: ако би продао своју за двеста педесет дуката, онда би му недостајало још неких педесет, да купи суседну. Јер, бадава, шпекулант предузимач, чија је, неће да попусти ни за грош! Види лепо да се Радован занео за том кућом! А, с друге стране, и јест на згодну месту и доиста ће јој цена расти сваке године, као и свима зградама у томе крају! Као увек, кад је о томе говор био, Аранђел је климао главом и, као увек, додаде:

— Па што се, чико, предомишљаш? Уради тако! Уложи и мојих педесет дуката, па мирна крајина; мени ће увек бити право!

То су биле најдуже и најсмишљеније изреке Аранђелове, а тај савет чики, и ако беше младићу из срца никао, беше из туђе памети. То је било једном, кад их је неки сродник из Јасенице походио у Београду. Говорећи о томе Радован рече:

— Оно, истина, ово дете има код мене готово сву зараду као калфа за четири године, дакле неких седамдесет дуката, али...

— Шта „али“? рече сродник... Уложи његових педесет дуката, па мирна крајина; њему ће увек бити право, било да се доцније одели од тебе, било да остане као ортак!...

Анка климну главом према Аранђелу и додаде оно, што он беше изоставио, са неким својим малим додатком:

— Зацело, да ти неће бити криво, било да одеш од нас, било да останеш с нама, па да се ожениш!

Аранђел поцрвене.

Радован устајући рече:

— Биће све добро, само Боже здравља!

И, као сваког дана по ручку, отиде код суседа Цинцарина на чашу вина и на партију домина. Анка донесе у радионицу неки женски рад, Аранђел седе за свој столчић и припону на посао.

— Да ли те још боли плећка? запита он.

Жена, зевајући, одговори:

— Не жига онако јако, али тек... како се каже?... онако, бридп... Али си ме јако трљао, јаки су ти прсти!

— Jä. И треба јако! Тако се ради код нас у селу. Тако сам ја и чику.

— Да, причао ми је. Али га сад никада не пробада.

— Не, фала Богу!

— Излечила сам га ја, је ли, Аранђеле?

Она удари у смех. И он се поче гласно смејати.

— Видиш, тако ће и теби боље бити, кад будеш имао своју женицу!... Што, болан, црвениш! Није то ништа срамотно. Ја ћу теби изабрати, видећеш! И како ћемо лепо живети нас две, у нашој кућици. Купиће је чика зацело пре јесени. Има и баштица иза ње, мала, истина, али како ће лепо бити овако лети седети у њој, радити и певати.

Анка, раздрагана, запевуши.

— Не знам има ли чесма? запита он, такође зажарен.

Она не прекиде певушење, него потврди главом, па пусти гласу маха.

Неко закуца на врата од дворишта. Анка отрча и чу се глас старога крис: „Ево, хаљина су котофа“.

— Донесите их овамо, рече она, улазећи пред њим у радионицу. Хајде, Аранђеле, обуци их, да видим како ти стоје.

Калфа их узе и уђе у собу. Стари седе, потужи се на врућину и на пакосну шваљу, која се у неколико на

њему свети што је ђак бије. — „Ах, што је то фрâг шенски, што ми прави ћејф, кат га џак пије!“

Момак се врати у новом потпуном оделу од кончана ткања, пепељасте боје са црним пругама. Јàка му покрила шију, грудњак беше тесан и кратак, ногавице три прста дуже. Жена се љутну, па се одмах и осмехну, — доиста је очекивала да ће бити и горе, да се неће моћи поправљати. По упутству њеног прста, крпа нацрта сапуном оправке, па обојица уђоше у собу.

Радован се врати носећи неки листић, штампан крупним словима. Беше намрштен. Лист остави на тезгу, па састави руке састраг и загледа се у таваницу. Жена узе лист. „Војна команда“. Бројеви. „Позивају се они који су рођени 1874“.

— Шта је ово? Шта је теби? пита жена.

Радован наду образе.

— Није ништа ново, али... То је за Аранђела. Позив у војску.

И она се уозбиљи. Седе и загледа се у хартију.

У соби се разлеже грохотан смех калфин. Доиста је стари Шваба рекао нешто, што младић не разумеде.

Анка диже главу.

— Па ово није одмах. Позив је тек за август.

— Па да. Али колико је дотле? Нешто више од месец дана!

Аранђел их затече сетне. Мајсторица се беше поднимила; лист јој лежаше на крилу. Радећи погледао их је, и накањивао се да проговори нешто, кад га она запита:

— Јеси ли ти рођен седамдесет четврте?

— Што?

— Је ли ти двадесета година?

— Јест.

— Е, па то ти је. Ево ти! И даде му лист.

Аранђел разјапи уста гледајући крупна слова. Па поче мицати уснама и бледети. Дуго је „учио“, па баци лист.

Сунце беше нагло ка заходу, те је свом силином сијало у радионицу, а нико се од њих троје не сети да притвори врата, као обично у то доба. Најзад мајстор притвори, седе до калфе и поче утешан разговор... Та брзо ће проћи две године службе младу човеку, а особито у Београду, а особито кад војник има „џепарца“. Имаће Аранђел, ако хоће, и два дуката месечно. Свакога празника ручаваће с њима. Он, мајстор, узеће шегрта, то толико да има млађега...

Узбуђење се брзо стишало, а остави у њима неку чудну драж. Аранђел је још осећао као да је на пречац постао маторији, као да је, некако, стекао више достојанства.

Тога је дана био мали прелом у његову једноличну животу. А за четрдесет дана што још остаде с њима, опажало се да је прибранији, озбиљнији; за то време опазише два, три пута, да се вратио с рибања мало напит.

. . . .

Аранђела узеше у пешадију и испратише у град. Протече му двадесет дана као чудан сан. Мучећи се по цели дан у телесном „учењу“, страхујући без прекида од крутих старешина, не разумевајући јасно шта управо од њега траже, спавајући целу ноћ у један душак, осећаше како поступно, трајно, губи и своју вољу; без мало се љубав према животу гашаше, и он осећаше како ја постао делак неке огромне бесвесне целине, с којом га везује само страх.

Како се двадесетог дана дочепа кратке слободе! Пустише га у слободу од подне до вечерње трубе. Беше недеља, леп јесењи дан. С њим изиђе гомилица другова, с којима сврати на чашу пива. Али како једва већ у празним речима, у псовци, нађе одушке сав дерт што се нагомилао у младим срцима, тако су се и чаше низале без потребе. Отиде на Врачар, зажарен, успјаних очију. Затече на клупи пред радионицом саму мајсторицу. Пред њом је стао. Ударио је добро петама састављајући ноге, укрутио се, салутирао и „понизно јавио, да је он пешак Пејовић, тога пука, те чете, и да има одсуства до ноћи.“

Мајсторица, на први мах збуњена, устаде и пољубише се... Чика је отишао у Крагујевац. Једва се већ наканио да раскрсти с кућом. Шегрта још нису могли наћи. У осталом, посао иде, а да о њему, о Аранђелу, једнако говоре, то се по себи разуме.

Уз пиво, које је комшија Цинцарин доносио, најпре је говор текао о новој кући, о будућности, о женидби његовој, кад изиђе из војске. На велико чудо Анкино, он поче викати:

— Хоћу одмах, одмах да се женим, чим послужим! А што! Знаш, како си ми говорила? Тешто! Баш тако! Ти ћеш ми је изабрати, а ја, а ја ћу је затворених очију узети. Хоћу, славе ми! И хоћу да вас слуша, ја како, и тебе и чику. И ја ћу вас слушати!.. А ја вас волим... тако ми Бога, дао бих своју крв за вас!

Жена га је гледала и слушала, колико с чуђењем толико и с пријатношћу, јер беше скроз преображен, беше необично мио у тој неслућеној, невероватној слободи, која се први пут јавила у њему, којом је говорио о себи. Допринело је и војничко одело, које стојаше као саливено на њему, те се видео препун младићске снаге и окретности. Додуше, два три пута прекиде га, рекавши: „Ти си ћорнут, добро ћорнут, а то ти не ваља!“ Али се смејала и, најзад, мало по мало, чашу по чашу, почеше и њој светлети очи. Пошто се још наприча својих доживљаја за двадесет дана и касарнских смешних и тугаљивих догађаја, отиде у двориште, да се поздрави са комшијама. Нађе крпача, шваљу, праљу и црвену слушкињу. Дочекаше га с усклицима, а намигиваху једно на друго. По његовој наредби, крпа отиде по пиво. Пошто се обредише више пута, он поведе коло уза звиждање старога Швабе.

Анка то гледаше иза одшкринутих врата. Беше црвена и дихаше нагло. Најзад заусти да га зовне, али се трже, јер се он упути натраг.

Она побеже у радионицу.

Кроз мрак „слепе“ собе, Аранђел говораше:

— Анка, слатка моја, деде ми запевај!.. Ах, твој глас!

Жена устукну. Дрхтавим гласом рече:

— Седи, де седи! док запалим лампу...

Настаде кратко рвање, чу се пригушен врисак, и онда... ништа, око греха занеми, мркну све...

...Кроза сутон, другим крајем улице, упути се војник ка реци. Ишао је као пребијен, погнуте главе. Они који су га сретали морали су помишљати, да га је снашла прека болест или жалост. Ишао је, ишао, куд су га ноге носиле, куд су га пређе често носиле зором, здрава весела, ка Сави. На обали савлада га пијанство. Леже и засна. Кад се пробуди, беше зора. Дуго је седео гледајући празним погледом. Најпосле отпаса оружје, свуче горње хаљине и чизме, сави све у гуку и стеже кајишом... Преплива Саву.

Тражише га два три дана, па у књизи, поред његова имена, записаше: нестао.

За дуго се мајстор Радован не могаше утешити. Први пут му би лакше, кад се увери да је Анка трудна.

Симо Матавуљ.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(13)

Пошто је неколико пута обишао башту у снегу, не осећајући хладноћу, Гранде наслути да му је кћи крај његове жене, и, веома задовољан што ће је ухватити у непоштовању његових заповести, устрча уз степенице лако као мачка, и појави се у соби госпође Гранде у тренутку када је миловала по коси Евгенију, чије је лице лежало у крилу материнском...

— Утеши се, моје јадно дете; твој ће отац попустити.

— Она нема више оца! рече качар. Јесмо ли збиља ви и ја, госпођо Гранде, родили непослушну кћер, као

што је ова? Лепо васпитање, нарочито религиозно! Шта, ви нисте у својој соби? Напоље, у затвор, у затвор, госпођице.

— Зар хоћете да ме лишите кћери, господине? рече госпођа Гранде, показујући лице које се беше зажарило од грознице.

— Ако хоћете да је уз вас, водите је, чистити се обе из куће... Гром и пакао, где је новац? шта је с новцем?

Евгенија устаде, охоло погледа свога оца, и уђе у своју собу, коју чича закључа.

— Нанона, повика, угаси ватру у дворници.

И он се врати, па седе у једну наслоњачу, до камина у соби своје жене, којој рече:

— Зацело га је дала оном подлом завођачу Шарлу, коме је замакао за око наш новац.

У опасности која је претила њеној кћери и у својим осећајима према њој, госпођа Гранде нађе довољно снаге да привидно остане хладна, нема и глува.

— Ја о свему томе нисам ништа знала, одговори она окренувши се зиду, да би избегла ватрене погледе свога мужа. Ја толико патим од ваше напраситости да, ако ме моје слутње не варају, одавде нећу изићи друкчије но с ногама напред. Требало је да сте ме поштедели у овом тренутку, господине, мене која вам никад ништа на жао нисам учинила, бар тако мислим. Ваша вас кћи воли, и ја сам уверена да је невина као од мајке рођена; зато немојте је мучити, опозовите своју одлуку. Хладноћа је врло јака; можете бити узрок какве озбиљне болести.

— Нећу ни да је видим, ни да говорим с њом. Остаће у својој соби о хлебу и води све дотле док не задовољи свога оца. До ђавола! глава породице мора знати где се дева новац из његове куће. Она је имала рупије, којих можда нигде више у Француској нема, па ђеновљанске златнике, па холандске дукате...

— Господине, Евгенија је наше једино дете, па баш да их је и у воду бацила...

— У воду! узвикну старац, у воду! Ви не знате шта говорите, госпођо Гранде. Што сам рекао, рекао. Ви знате мене. Ако хоћете мира у кући, питајте своју кћер, искушајте је; жене се у томе боље споразумевају међу собом, но ми људи. Ма шта да је учинила, ја је нећу појести. Боји ли се мене? Да је позлатила свога рођака од главе до пете, он је на мору, не можемо јурити за њим, зар није тако?...

— Али, господине...

Изазвана нервозном кризом у којој се налазила, или Евгенијином несрећом која је развијала њену љубав и њен разум, проницљивост госпође Гранде обрати јој пажњу на страховит покрет брадавице њенога мужа, у тренутку кад хтеде одговорити: она промени мисао не мењајући глас:

— Али, господине, зар ја имам на њу већег утицаја но ви? Она ми није ништа рекла: види се да је ваша кћи.

— Врага! ала данас имате одрешен језик! Ви то као да ми пркосите. Можда сте у споразуму с њом.

Он погледа својој жени право у очи.

— Заиста, господине Гранде, ако хоћете да ме отерате у гроб, треба само да наставите тако. Кажем вам, господине, и, ма ме стало живота, казаћу вам опет: ви сте неправедни према својој кћери: она је разумнија од вас. Тај је новац њен, она га је могла само на добро употребити, а Бог једини има права знати наша добра дела. Ја вас преклињем, господине, опростите Евгенији!.. Тако ћете ублажити дејство удара који ми је ваш гнев задао, и спашћете ми можда живот. Моју кћер, господине! вратите ми моју кћер.

— Ја бегам, рече он. У мојој се кући не може издржати, јер мати и кћи мисле и говоре као да... — Бррр! Их! Ви сте ми, Евгенија, дали леп поклон на Нову Годину! узвикну. Јест, плачите! Савест ће вас гристи за ово што сте учинили, јесте ли разумели? На што вам је што се причешћујете шест пута свака три месеца,

кад крадом дајете новац свога оца једноме беспосличару, који ће вам срце прождерати, кад му не будете имали ништа друго дати? Видећете какав је тај ваш Шарл, с оним његовим чизмама од марокена и оним надувеним лицем. Он нема ни срца ни душе, кад се усуђује однети новац једне јадне девојке без одобрења њених родитеља.

Кад су се врата са улице затворила, Евгенија изиђе из своје собе и дође матери.

— Ви сте показали много одважности за своју кћер, рече јој.

— Видиш ли, моје дете, чему воде недопуштене ствари!... Због тебе сам морала да слажем.

— Ох! ја ћу се молити Богу да само мене казни за то.

— Је ли истина, рече преплашена Нанона улазећи, да ће госпођица остатак својих дана провести о хлебу и води?

— Па шта је с тим, Нанона? рече мирно Евгенија.

— И ја да једем масла кад госпођица једе сув хлеб... да не да̂ Бог!

— Ни речи више о томе, Нанона, рече Евгенија.

— Ја ћу ћутати, али видећете!

Гранде је вечерао сам, први пут после двадесет и четири године.

— И тако сад сте удовац, господине, рече му Нанона. Баш је непријатно бити удовац код две жене у кући.

— Теби ништа не говорим. Језик за зубе, иначе ћу те отерати. Шта ти је оно у шерпењи што ври на пећи?

— Топим маст...

— Имаћемо гостију вечерас, наложи ватру.

Кришовљеви, госпођа од Грасена и њен син дођоше у осам сахата, и зачудише се кад видеше да нема ни госпође Гранде ни њене кћери.

— Жена ми је нешто слаба; Евгенија је код ње, одговори стари виноградар, чије лице не одаде никакво узбуђење.

После једнога сата, који је протекао у обичном разговору, госпођа од Грасена, која беше отишла да обиђе госпођу Гранде, сиђе и сви је редом упиташе:

— Како је госпођи Гранде?

— Бога ми, није јој добро, баш је болесна, рече она. Стање њенога здравља чини ми се да доиста задаје бриге. Према њеним годинама треба бити врло обазрив, господине Гранде.

— Видећемо, одговори виноградар расејано.

Сви му редом пожелеше лаку ноћ. Кад су Кришовљеви били на улици, госпођа од Грасена рече им:

— Код Грандеових се нешто догодило. Мајци је врло рђаво, а она то и не слути. У кћери су очи црвене, као у некога који је много плакао. Да неће да је удаду против њене воље?

Кад је виноградар легао, Нанона лагано, у чарапама, дође Евгенији и донесе јој пржену пастету.

— Ево, госпођице, рече добра девојка, Корнуље ми је дао зеца. Ви тако мало једете, да ће вам ова пастета трајати осам дана; а како је сад хладно, неће се покварити. Бар нећете морати јести сув хлеб. То није ни мало здраво.

— Јадна Нанона! рече Евгенија стискајући јој руку.

— Начинила сам врло добру, врло укусну, а *он* није ништа приметио. Купила сам и сланине, и лорбера, све од својих шест динара; ја сам господар свога новца.

Затим слушкиња побеже, јер јој се учинило да чује Грандеа.

Неколико месеца виноградар је редовно обилазио своју жену у разно доба дана, не помињући име своје кћери, не виђајући се с њом, не циљајући ничим на њу. Госпођа Гранде није излазила из собе, и стање њенога здравља било је из дана у дан све горе. Ништа није могло умилостивити старога качара. Он остаде непоколебљив, строг и хладан као стена. И даље је одлазио и долазио по своме обичају; али више није замуцкивао, говорио је мање, и у послу био је немилосрднији но икад.

Често би му се поткрала по нека погрешка у његовим рачунима.

— Код Грандеових се нешто догодило, говорили су Кришотовци и Грасеновци.

— Шта се то догодило у кући Грандеовој? било је уобичајено питање које се редовно чуло на свима поселима у Сомиру.

Евгенија је ишла у цркву у пратњи Наноне. Ако би је, на изласку из цркве, госпођа од Грасенаословила са неколико речи, она је одговарала околишно и не задовољавајући њену радозналост. При свем том, после два месеца било је немогућно, било од Кришовљевих било од госпође од Грасена, сакрити тајну да је Евгенија затворена. Дошао је тренутак кад није било изговора да се оправда њен вечити изостанак. После, цела варош беше чула, но није се могло дознати ко је ову тајну издао, да је госпођица Гранде од Нове Године, по заповести очевој, затворена у својој соби, о хлебу и води, без ватре; да јој Нанона даје слаткише, које јој доноси ноћу; па се шта више знало, да се девојка виђа са својом мајком и бди над њом само кад јој отац није код куће. Поступак Грандеов сви су тада строго осуђивали. Цела варош ставила га је тако рећи ван закона, сетила се његових издаја, његове суровости, и жигосала га. Кад је пролазио, показивали су га један другоме и међу собом су шапутали. Кад се његова кћи спуштала низ кривудаву улицу да иде на службу или на вечерњу, у пратњи Наноне, сви су становници излазили на прозоре и радознало посматрали мирноћу богате наследнице и њено лице, на коме се огледала анђелска благост и сета. Њен затвор, немилост њенога оца, не беху за њу ништа. Није ли имала пред очима мапу, малу клупу, башту, крајичак зида, и није ли са својих усана узимала мед, који на њима беху оставили љубавни пољупци? Она неко време није знала за разговоре, којих је била предмет у вароши, онако исто као што није знао за њих

ни њен отац. Побожној и чедној пред Богом, њена савест и љубав помагаху јој да трпељиво сноси родитељски гнев и освету. Али неки дубоки бол ућуткивао је у њој све друге болове. — Њена мати, благо и нежно створење, које је улепшавао сјај, који је њена душа проспала што је била ближе гробу, венула је из дана у дан све више. Евгенија је често себи пребацивала, да је невини узрок свирепе и споре бољке која јој је мајку прождирала. Ова грижа савести, ма да је њена мати утишаваше, везала је још тешње Евгенију за њену љубав. Свако јутро, чим јој отац оде, прилазила је постељи своје матере, и ту јој је Нанона доносила доручак. Али јадна Евгенија, тужна и болна због болести своје матере, немим покретом показивала је Нанони лице ове напаћене жене, плакала је и није се усуђивала говорити о своме рођаку. Госпођа Гранде, прва, би принуђена да јој каже:

— Где је *он*? Што ли не пише?

Мати и кћи нису ни појма имале о даљини.

— Мислимо о њему, драга мајко, но не говоримо. Ви сте болесни, ви пре свега.

Свега, то беше: *он*.

— Мили моји, рече госпођа Гранде, мене ни мало није жао живота. Бог ми је милостив што ми је дао снаге да радосно гледам на крај својих мука.

Речи ове жене беху вечито свете и хришћанске. Кад се њен муж шетао по њеној соби, хотећи даруча поред ње, она му је првих месеца увек говорила једно исто, и то понављала с анђелском благошћу, али с одлучношћу жене којој блиска смрт даје одважност коју целога живота није имала.

— Господине, хвала вам што се толико бринете за моје здравље, одговарала му је кад би је упитао како се осећа; али, ако хоћете да ублажите горчину мојих последњих тренутака и да олакшате моје болове, опростите нашој кћери; покажите се хришћанин, муж и отац.

Кад би чуо ове речи, Гранде би сео крај постеље и понашао се као човек који се, видећи да ће ударити пљусак, мирно склања под какву капију: ћутећи је слушао своју жену и није ништа одговарао. Кад би се госпођа Гранде обратила на њега с најдирљивијим, најнежнијим и најрелигиознијим молбама, он би рекао:

— Данас си нешто бледа, јадна моја жено.

Најпотпунији заборав на кћер као да беше урезан на његовом челу од камена, на његовим стиснутим уснама. Њега нису потресале чак ни сузе, које су због његових неодређених одговора, готово увек једних истих, текле низ бело лице његове жене.

— Нека вам Бог опрости, господине, говорила је она, као што вам ја праштам. Доћи ће дан када ће вам тај опроштај бити потребан.

Од како му се жена разболела, он се не беше усудио да употреби своје страховито *Та та та та!*, али опет зато његов деспотизам није обезоружао овај анђео доброте, чија се ружноћа из дана у дан све више губила, разагнана изразом моралних својстава која су на њеноме лицу процветала. Она беше оличена душа. Анђео молитве као да беше пречистио, ублажио најружније црте њенога лица и озарио га. Ко није запазио овај преображај на светим лицима, на којима навике душе поступно уништавају најружније црте, дајући им ону нарочиту живост коју дају племенитост и чистота узвишених мисли? Призор овог преображаја, извршеног патњама које су трошиле остатке људскога бића у овој жени, дејствовао је, ма да споро, на старог качара, чији карактер остаде као од бронзе. Ако му речи нису више биле презриве, непоколебљиво ћутање, којим је хтео да спасе своје домаћинско достојанство, господарило је његовим понашањем. Чим би се појавила на пијаци, његова верна Нанона чула би по какву шалу, по какву жалбу против свога господара; али ма да је јавно мњење отворено осуђивало чича Грандеа, слушкиња га је бранила ради части куће.

— Па шта хоћете, говорила је она онима који су осуђивали старца, зар нисмо сви ми суровији што смо старији? Па што да и он не буде? Престаните с тим својим лажима. Госпођица живи као краљица. Ако је сама то је зато што хоће да је сама. У осталом, моји господари имају јаких разлога.

Најзад, једно вече, крајем пролећа, измучена више тугом но болешћу, јер јој поред свих молаба није испало за руком да измири Евгенију са оцем, госпођа Гранде повери Кришовљевима своју тајну бољу.

— Девојку од двадесот и три године осудити на сув хлаб и воду!... узвикну председник од Бонфона, и то без узрока; та то је *тешка злостава; она се може против тога жалити, и како у — тако и на....*

— Доста, синовче, рече бележник, оставите се тих својих судских израза. — Не брините се, госпођо, ја ћу још сутра учинити крај томе затвору.

Кад је чула да се говори о њој, Евгенија изиђе из своје собе.

— Господо, рече она ступајући напред поносито, ја вас молим да по тој ствари ништа не предузимате. Мој је отац господар у својој кући. Док сам код њега, ја сам дужна покоравати му се. Његове поступке није властан свет ни одобравати ни не одобравати, он има за њих да одговкра само Богу. Ја рачунам на ваше пријатељство и молим вас да о томе ништа и не помињете. Да корим свога оца значило би напасти на наше сопствено уважење. Ја вам захваљујем, господо, што толико водите рачуна о мени; али ћете ме више обвезати ако настанете да престану увредљиви гласови који се проносе по вароши и за које сам случајно чула.

— Право каже, рече госпођа Гранде.

— Госпођице, најбољи начин да се стане на пут оговарањима јесте да вам се врати слобода, одговори јој с поштовањем бележник, изненађен лепотом коју самоћа, меланхолија и љубав беху дале Евгенији.

— Па нека, кћери, ослони се на господина Кришоа да ову ствар доведе у ред, кад јемчи за успех. Он познаје твога оца и уме с њим. Ако хоћеш да те гледам срећну за ово кратко време које ми још остаје да живим, треба по што по то да се ти и твој отац измирите.

Сутрадан, по навици коју је узео од како је Евгенија била затворена, Гранде сиђе у башту да се прошета. За ову шетњу беше изабрао време кад се Евгенија чешљала. Кад би дошао до великога ораха, чича би се сакрио иза дебла, остао неколико тренутака посматрајући дуге косе своје кћери, и колебао се без сумње између мисли, које му је улевала његова упорна нарав, и жеље да загрли своје дете.

Често би остао седећи на црвоточној клупици, на којој се Шарл и Евгенија беху једно другоме заклели на вечиту љубав, и она је за то време посматрала свога оца крадом или у своме огледалу. Ако би он устао и наставио своју шетњу, она би из предусретљивости села крај прозора и разгледала зид, са кога је висило најлепше цвеће и из чијих су пукотина избијали Венерина коса, ладолежи и нека крупна биљка, жута и бела, један s e d u m, кога има врло много по виноградима у Сомиру и Туру. Магистар Кришо дође рано и затече старога виноградара — био је диван јунски дан — где седи на клупи, леђима наслоњен на гранични зид, па посматра своју кћер.

— Које добро, господине Кришо? рече он кад спази бележника.

— Дођох до вас послом.

— А! а! да немате мало злата у размену за талире.

— Не, нисам дошао због новца, но због ваше кћери Евгеније. Цео свет говори о вама и о њој.

— Шта се то кога тиче? Ћумурџија је кмет у својој кући.

— Тако је, ћумурџија има права и да се убије, или, што је горе, да баци свој новац кроз прозор.

— Како то?

— Та ваша је жена веома болесна, драги пријатељу. Требало би чак да упитате за савет господина Бержерена; њен је живот у опасности. Ако умре, а не буде надгледана као што треба, ја мислим да вам савест неће бити мирна.

— Прођите се, молим вас! Знате ви шта је мојој жени. Ти лекари, кад вам једанпут уђу у кућу, долазе после по пет шест пута на дан.

— Добро, Гранде, радите како знате. Али ми смо стари пријатељи, у целоме Сомиру нема никога који више од мене води рачуна о свему што се вас тиче; била ми је дужност дакле да вам ово кажем. Сад, нека иде како иде, ви сте пунолетни, знате шта вам ваља чинити. У осталом, нисам за то ни дошао, мене је довело овамо нешто што је за вас можда много важније. Најзад, ви не желите да убијете своју жену, она вам је и сувише од користи. Помислите само у каквом бисте положају били према својој кћери, ако госпођа Гранде умре. Морали бисте положити рачун Евгенији, пошто сте, имовином, у заједници са женом. Ваша кћи биће у праву да тражи деобу вашега имања, да захтева продају Фроафона. У кратко, она је наследница своје матере, коју ви не можете наследити.

Ове речи беху гром за старца, који није био толико вичан законима колико је могао бити вичан трговини. Он није никад ни помишљао на јавну продају.

— Зато вам препоручујем да поступате с њом благо, заврши Кришо.

— Али знате ли ви шта је она учинила, Кришо?

— Шта? рече бележник, радознао да чује од Грандеа тајну и да сазна узрок заваде.

— Дала је свој новац.

— Па је ли тај новац био њен? упита бележник.

— И сви једно те једно! рече старац, и трагично спусти руке.

— Зар због једне ситнице, настави Кришо, да онемогућите уступке, које ћете од ње тражити кад јој мајка умре?

— Шта! шест хиљада динара у злату за вас је ситница?

— Хе, мој пријатељу, а знате ли ви шта ће стати попис и деоба заоставштине ваше жене, ако их Евгенија затражи?

— Шта?

— Две, три, четири стотине хиљада динара можда! Неће ли се морати све продати да се дозна права вредност? Док, ако се споразумете...

— Ох! тешко мени! узвикну виноградар и сав блед седе; видећемо, Кришо.

После неколико тренутака ћутања или самртне борбе, старац погледа у бележника и рече му:

— Мучан је живот! У њему чекају човека многе патње. Кришо, настави он свечаним гласом, ви ме ваљада не варате, закуните ми се чашћу да је то што сте ми напричали заиста по закону. Покажите ми закон, хоћу да видим закон.

— Јадни пријатељу, одговори бележник, зар ја не знам свој посао?

— Дакле, истина је? Да ме опљачка, изда, убије, сахрани моја кћи!

— Она је наследница своје матере.

— На што су нам деца? Ах! ја волим своју жену! Она је, срећом, тако јака: Бертелијерова кћи.

— Она неће живети ни месец дана.

Качар се удари по челу, стаде ходати, и, управивши страшан поглед у Кришоа, рече му:

— Па шта да се ради?

— Евгенија се просто на просто може одрећи наслеђа своје матере. Ви нећете да је лишите наслеђа, је-л-те? Али, да бисте добили такав уступак, не поступајте с њом сурово. Ово што вам рекох, стари прија-

тељу, коси се с мојим интересима. Шта је мој посао?... ликвидације, пописи, продаје, деобе...

— Видећемо, видећемо. Не говоримо више о томе, Кришо. Утробу ми моју чупате. Јесте ли добили злата?

— Нисам; али имам неколико старих златника, једно десетину, даћу вам их. Добри пријатељу, помирите се с Евгенијом. Видите, цео је Сомир осуо на вас дрвље и камење.

— Хуље!

— Но, но, државне хартије скочиле су на деведесет и девет. Будите једанпут у своме животу задовољни.

— На деведесет и девет, Кришо?

— Да.

— Хе! хе! деведесет и девет! рече старац испраћајући старога бележника до капије.

(Наставиће се.)

Х. де Балзак.

(*С француског превео* Д. Л. Ђокић.)

БИВШИ ЉУДИ.

— Црте. —

(5.)

Међутим и у крчми Вавилова био се одиграо овај призор.

Ушав унутра, млади се Петуњиков беше лагано обазрео наоколо, гадљиво намрштио, скинуо сури шешир и упитао крчмара, који га је предусрео с пуним поштовања поклоном и љубазним осмејком:

— Јегор Терентијевић Вавилов, — ви ћете то сигурно и бити?

— Да, ја сам! — одговори подофицир, одупрт обема рукама на келнерај, као да се спремао да га прескочи.

— Имао бих посла с вама, — рече Петуњиков.

— Мило ми је... Изволте у собу!

Отидоше у собу, и седоше — гост на пругасто канабе до округлог стола, а домаћин на столицу спрам њега. У једноме куту собе горуцало је кандило пред великим ћивотом са три капка, око којега је на зиду имало још икона. Ризе на иконама лепо су очишћене и сјаје се као нове новцате. Соба, закрчена сандуцима и старим разноликим намештајем, ударала је на зејтин, дуван и кисео купус. Петуњиков се обазре и поново се намргоди. Вавилов с уздахом погледа на иконе, затим пажљиво омериште један другог погледом и учинише један на другог леп утисак. Петуњикову се допадоше отворене лоповске очи Вавилова, Вавилову — отворено, хладно и енергично лице Петуњикова, с великим јаким јагодицама и збијеним белим зубима.

— Ви ме, наравно, знате и присећате се о чему ћу да говорим! — поче Петуњиков.

— О тужби... мислим, — покорно одговори подофицир.

— Тако је. Мило ми је што видим да се не затежете, него одмах прелазите на ствар, као човек праве душе, — подваљује Петуњиков крчмару.

— Ја сам војник... скромно одговара овај.

— То се и види. И онда приступимо ствари просто и право, да бисмо пре били готови...

— Добро...

— Добро... Ваше је тражење сасвим законито и ви ћете добити парницу, — сматрам за потребно да вам то на првом месту кажем.

— Веома сам захвалан! — рече подофицир, трепнув очима да сакрије осмејак у њима.

— Но реците ми, шта вас је нагнало да познанство са нама, својим будућим суседима, започњете тако непријатељски одмах са судом?

Вавилов слеже раменима и оћута.

— Зар не би простије било да сте право нама дошли и на миран начин све уредили... а? Шта мислите?

— То би, наравно, било пријатније. Него, видите, ту има други чвор... нисам то ја учинио од своје воље, него по наговору... После сам и сам видео како би боље било, ама је било доцкан.

— Тако... Вас је, мислим, неки адвокат научио?

— Тако нешто...

— А-а! Па желите ли свршити ствар на миран начин?

— Врло радо! — прихвати војник.

Петуњиков поћута, погледа га, и наједанпут хладно и сувопарно упита:

— А због чега то желите?

Вавилов се није надао таком питању, те не мога одговорити. По његовом мишљењу питање је било глупо па као човек, свестан својега права, осмехну се у брк Петуњикову:

— Па зна се због чега... Боље је живећи с људима живети у миру.

— Е, — прекиде га Петуњиков, — неће бити баш тако. Ви, како видим, нисте начисто због чега желите да се помирите с нама... Да вам ја кажем.

Војник се зачуди мало. Ово момче у пругастом оделу, које му је прилично смешно стојало, тако говори, као што је говорио четни командир Ракшин, који је, кад би био љут, одједанпут избијао по три зуба војницима.

— Ви хоћете помирење зато, што вам је наше суседство веома корисно. А корисно је оно отуд, што ће у нашој фабрици бити не мање од сто педесет радника — а доцније и више. Нека само стотина, кад приме недељну зараду, попије код вас по чашицу, и ви сте месечно продали већ четири стотине више но што сад продајете. Ја то узимам у најмању руку. Ви зато и држите крчму, изгледате ми паметан и промућуран човек, деде оцените корисност нашег суседства.

— То је истина, — климну главом Вавилов, — то сам знао.

— Па шта? — упита јачим тоном трговац.

— Ништа... Дај да се миримо...

— Мило ми је што се тако брзо решавате. Ево ја сам донео изјаву за суд, којом тржете жалбу противу оца. Прочитајте је и потпишите.

Вавилов погледа округлим очима својега сабеседника и задрхта, слутећи нешто што не ваља.

— Молим... да потпишем? Али како?

— Па просто, потпишите име и презиме и више ништа, — објашњава Петуњиков, показујући прстом где да удари потпис.

— Не, — не иде тако! Ја ћу већ лако потписати, него реците ви мени прво колику ћете ми оштету за земљу дати?

— Па вама та земља није ни за шта! — рече Петуњиков помирљиво.

— Али она је моја — викну војник.

— То је истина... Па колико бисте хтели?

— Па макар онолико, колико је у тужби наведено... онолико колико је тамо написано, — понизно одговара Вавилов.

— Шест стотина? — Петуњиков се благо засмеја. — Ви се само шалите!

— Ја сам у своме праву... Могу тражити и две хиљаде... Могу запети да рушите... Тако ћу и учинити. Видићете дакле, да сам малу цену назначио. Тражим да се руши!

— Дела, дела... Ми ћемо, можда, и порушити... после три године, пошто вас добро запетљамо судским трошковима. А кад платимо, онда ћемо ми за свој рачун отворити крчму, и то бољу од ваше, — и ви ћете пропасти као Шведи код Полтаве. Пропашћете, мој глубе, ми ћемо се зато већ побринути. И сад бисмо могли размислити о зидању крчме, но то је једна петљавина, а нама је време скупо. А после и вас жалимо, као велимо зашто ни криву ни дужну човеку хлеб отимати?

Јегор Терентијевић, стиснутих зуба, гледа свога госта, и лепо види да је гост његов господар. Би Ва-

вилову жао себе сама пред том хладно-спокојном, неумољивом фигуром у смешном пругастом оделу.

— Међутим, налазећи се у тако блиском суседству и живећи у љубави с нама, ви бисте, драговићу, могли лепо зарадити. О томе бисмо се ми такође побринули. Ево, на пример, ја бих вам посаветовао да још сад отворите малу бакалницу. Знате: дуван, кресавице, хлеб, краставци и т. д... Све ће то имати лепу прођу.

Вавилов је слушао и, како није био глуп, појмио је да је најбоље ослонити се на великодушност противникову. Управо одатле је требало и почети. Не знајући шта да чини са својом злоћом и љутњом, војник гласно опсова Кувалду:

— Враг однео и ону пијандуру!

— Је ли то на рачун тог адвоката, који вам је жалбу саставио? — упита мирно Петуњиков, па уздахнув додаде: — Одиста, он би вам учинио рђаву услугу... да нам није било жао вас.

— Ех! — махну руком огорчени војник. — Има их двојица овде... Један се досетио, а други написао... Дописник проклети!

— Како дописник?

— Пише по новинама... Сви су ваше кирајџије... Красни људи! Уклоните их, гоните их бестрага, тако вам Христа! Разбојници! Свакога овде у улици заводе, подбадају, праве смутње. Не може се живети од њих... страшни људи — могу још опљачкати или запалити...

— А тај дописник... шта је он? — интересује се Петуњиков.

— Он? Пијаница! Био је учитељ, па га најурили. Пропио се и... ето пише по новинама, гради тужбе. Грдно подао човек!

— Хм! Је ли вам он писао тужбу? Та-ко! Сигурно је он писао и о нереду на грађевини — скеле тамо, шта ли, нашао је да нису како ваља намештене.

— Он је! Ја то знам, он је, пас! Сам је овде читао и хвалио се; вели, ја сам ово Петуњикову подлио воду.

— Да... хоћете ли ви да се ми поравнамо?

— Да се поравнамо?

Војник обори главу и замисли се.

— Ех, јадни наш животе! — увређеним гласом викну он, чешући затиљак.

— Треба учити, — препоручи му Петуњиков, палећи цигару.

— Учити? Није ствар у томе, господине! Слободе нема, ето шта је. Какав је мој живот? Живим у страху једнако се обзирем... немам слободе кретања! А зашто? Бојим се... она уштва учитељ пискара у новинама противу мене... санитетску полицију дражи, глобе плаћам... Те ваше кирајџије, пази, још ће ме и запалити, убити, опљачкати... Шта им ја могу? Полиције се они не боје... Они се чак радују да их ухапсе — да једу хлеб џабе...

— Ми ћемо их уклонити... само ако се погодимо, — обећава Петуњиков.

— Како да се погодимо? — тужно и мрко пита Вавилов.

— Кажите ваше услове.

— Па како ћу? Дајте... шест стотина... по тужби...

— А сто не бисте примили? — спокојно упита трговац, брижљиво омери својега сабеседника, и, благо се осменув, додаде: — Више не дам ни једне рубље...

Затим скиде наочаре и полако их стаде брисати марамом извађеном из џепа. Вавилов га гледа, са страхом у души, и у исто време почиње га поштовати. У спокојном лицу Петуњикова, у његовим зеленим великим, очима, широким вилицама, у целом његовом дежмекастом телу огледала се поуздана снага, добро дисциплинована умом. Вавилову се допадало и то, што је Петуњиков говорио с њим просто, пријатељски, без икакве охолости, као с братом, и ако је он војник а не руветлија томе човеку. Разгледајући га, скоро дивећи му се, војник се не мога уздржати, већ осетив у себи навалу страшне радозналости заборави за тренут све остало, и с пуно поште упита Петуњикова:

— Где сте изволели учити?

— У технолошком институту. А зашто питате? — погледа га овај с осмејком у очима.

— Ништа, ја тек онако, извините! — Војник обори главу и наједаред с усхићењем, завишћу, чак с неким надахнућем, повика: — Да! Што ти је пусто образовање! Једна реч, наука — светлост! и све ти је ту! А ми смо ти на том свету исто као совуљага према сунцу... Е — ех! Господине, деде да свршимо ствар!

Он одлучно пружи руке Петуњикову и загушено рече:

— Е... пет стотина?

— Од сто рубаља више ни паре, Јегоре Терентијевићу, — као жалећи што више не може дати, слеже раменима Петуњиков, тапшући својом белом великом руком чупаву руку војника.

Они брзо свршише, јер војник одједаред окрете у сусрет жељи Петуњикова великим скоковима, а овај опет бејаше непоколебљив, тврд као стена. Кад Вавилов прими сто рубаља и потписа поравнање, — плахо баци перо на сто и повика:

— Сад ми још остаје да се с мангупима равнам! Смејаће ми се, грдиће ме, душу ће ми вадити, ђаволи!

— А ви им кажите да сам вам платио целу суму по тужби, — посаветова Петуњиков, пуштајући лагано танане струје дима из уста и посматрајући их.

— Таман ће ми веровати! То су паметни лупежи.... нису они глупљи од....

Вавилов се уједе за језик, збуњен упоређењем које у мало што не изговори, и бојажљиво погледа трговчевог сина, који је пушио, сав занет овим процесом. Но он брзо оде, обећав на поласку Вавилову разори ги гнездо немирних људи. Вавилов је гледао за њим и уздисао, осећајући потребу да добаци какву пакосну и увредљиву реч томе човеку, који поузданим корацима измицаше уз брдо путем затрпаним шљамом и ишараним јамама.

⁂

У вече у крчму дође капетан. Обрве је строго по-купио а десну руку стегао чврсто у песницу. Вавилов му пође на сусрет с осмејком каквог кривца.

— Деде причај, достојни потомче Кајина и Јуде...

— Погодили смо се... — рече Вавилов уздишући и обарајући очи.

— У то не сумњам. Колико си добио сребрника?

— Четири стотине рубаља...

— Знам да лажеш... Али то је за ме још боље. Да не дуљимо лакрдију, Јегоре; мени ћеш дати десет процената за проналазак, учитељу двадесет пет рубаља за тужбу, жбан ракије нама свима и подоста закуске. Новац сад дај, а ракију и остало око осам сати.

Вавилов позелене, и разрогаченим очима погледа Кувалду:

— Хоћеш шипак? То је отимачина! Не дам... Шта вам је, Аристиде Фомићу. Стрпите се ви мало с тим вашим апетитом до идућег празника! Гле шта ви хоћете! Не, бар сада могу да вас се не бојим. Ја сам сад...

Кувалда погледа у сат.

Дајем ти, Јегоре, десет минута за твој гадни разговор. За то време сврши млатарање језиком, и дај што тражим. Не даш ли — изешћу те. Теби је Коњец као нешто продао? Ти си читао у новинама о томе како су Басова покрали. Разумеш ли? Ништа нећеш моћи сакрити — смешћемо те. И баш ноћас... Је си ли разумео?

— Аристиде Фомићу! Зашто? — заурла подофицир у оставци.

— Не зуцај! Јеси ли разумео или не?

Висок, сед и строго натмурен, Кувалда је говорио полугласно, и његов је кркљиви бас злослутно одјекивао по празној крчми. Вавилов га се увек мало прибојавао и као бившег војника, и као човека који нема ништа да изгуби. Сад му се Кувалда јави у новом облику: не говори много нити смешно као увек, а у оном што је говорио тоном командира, који је сигуран да ће га послушати, звучала је озбиљна претња. Вавилов је осећао да ће га погубити капетан, само хтедне ли, — погубити са задовољством. Ваљало је подлећи сили. Пре но то уради, војник са злобним дрхатом у срцу покуша да се измигољи беди. Он дубоко уздахну, и поче смерно:

— Право је, види се, речено: саму себе баба бије, кад чисто не жање. Налагах ја на себе, Аристиде Фомићу... хтедох се показати паметнији, но што сам... Само сам сто рубаља добио...

— Даље... — рече Кувалда.

— А не четири стотине, као што сам казао... значи...

— Ништа не значи. Мени није познато кад си ти лагао, да ли мало пре или сад. Ја имам примити од тебе шездесет пет рубаља. То је умерено...

— Ох, Господе Боже! Аристиде Фомићу! Ја сам спрам вас, колико сам год могао, био пажљив.

— Па? Не дроби, Јегорка, праунуче Јудин!

— Изволте... даћу... Али Бог ће вас казнити за то.

— Завежи, гнојави чире на земљи! — загрме капетан колутајући грозно очима. Мене је Бог казнио... Он ме је осудио да гледам тебе, да говорим с тобом... Распљоштићу те на место као муву!

Он потресе песницом под нос Вавилову, шкрипну зубима и искези их.

Пошто је отишао, Вавилов се поче грчевито смешити и једнако трептати очима. Затим му се скотрљаше низ образе две крупне сузе. Оне беху некако зеленкасте и сакрише се у брковима, а на њихово место помолише се друге две. Тада се диже и оде у собу, стаде пред иконе и дуго се мољаше, не мичући се и не бришући суза са својих тамних и избражданих образа.

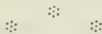

Ђакон Тарас, којега је увек нешто вукло у шуме и лугове, предложи „бившим људима“ да изиђу у поље, у једну долину, и тамо, у крилу природе, попију ракију Вавиловљеву. Али капетан и сви остали једногласно опсоваше ђакона и природу, и решише да пију код куће у дворишту.

— Један, два, три... — броји Аристид Фомић, — свега нас је тринаест: нема учитеља.,. а намануће се и још какав мангуп. Рачунајмо двадесет особа. Доћи ће по

два и по краставца на главу, по фунта хлеба и меса... лоше није! Ракије долази таман по флаша... има кисела купуса, јабука и три лубенице. Пита се какав нам још ђаво треба, браћо нитковн? Дакле, спремимо се да ждеремо Јегорку Вавилова, јер ово је његово тело и крв!

По земљи простреше некакве остатке одела, на њих поставише пиће и јело и заседоше важно и ћутљиво, једва уздржавајући своју наклоност пићу, која је вирила из свију очију.

Наступала је ноћ, мрак се спуштао на двориште ноћишта, накараћено шљамом, последње сунчане зраке још су обасјавале кров у пола разрушене куће. Била је хладовина и тишина.

— Почнимо, браћо! — командова капетан. — Колико имамо чаша? Шест... а нас је тринаест... Алексије Михајловићу — наливај. Је ли готово? Е, прррви вод... пали!

Испише, кашљуцнуше и почеше јести.

— А учитеља нема... ево већ треће вече да га не видим. Је ли га видео ко?

— Нико...

— То он до сад није чинио! Али све једно. Креснимо још коју. Искапимо за здравље Аристида Кувалде, мојега јединог пријатеља, који ме целог живота ни за тренут није остављао сама, ма да бих ја, ђаво га однео, можда, и у добити био, да ме је бар за неко време ослободио својега присуства.

— Паметно казано — рече Оглодак и закашља се.

Капетан, свестан својега преимућства, погледа другове, но не рече ништа, јер је јео.

Пошто се обредише по двапут чашама, цело друштво намах оживе — порције беху замашне. Тарас и по бојажљиво исказа жељу да когод што исприча, но ђакон заподеде спор с Кубаром о преимућству мршавих жена над дебелим, и бранећи пламено своје погледе, као човек убеђен у њихову истинитост, не обрати пажњу на жељу својега друга. Наивно лице Метеора, који је лежао

потрбушке крај Ђакона, спјало је радошћу, а он гутао сваку његову реч. Мартјанов, обгрлив колена грдним рукама, обраслим црном длаком, ћутећи и натмурено гледа у флашу, и језиком дохита брк да га угризе зубима. Оглодак дражи Ћапу.

— Ја сам те вешто увребао где крцјеш новац.

— Твоја срећа... кркља Ћапа.

— Смаћи ћу ти их, брајко!

— Слободно...

Кувалди је било тешко међу овим људиам: међу њима није било ни једнога достојна да га слуша и способна да га разуме.

— Где ли то може бити учитељ? – гласно упита он.

Мратјанов га погледа и рече:

— Доћи ће.

— Знам и ја да ће доћи, а не у колима се довести. Да попијемо, будући робијашу, за твоју будућност. Ако укокошиш новчана човека, не заборави и за мене један део.... Ја ћу, брајко, тада умаћи у Америку, у те, како се зову, Лампасе... Пампасе! Мануђу туда и докотурати се до председника републике. После ћу објавити целој Европи рат и добро је ишчибукати. Војску ћу скупити... у тој истој Европи... Позваћу Французе, Немце, Турке и т. д. и с њима ћу бити њихов род... као што је Илија Муромац потукао Татаре једним Татарином. Кад се има новаца, није тешко постати Илија... и уништити Европу, и најмити за лакеја Јуду Петуњикова... Он ће пристати... дај му сто рубаља на месец и он је — готов! Али ће бити рђав лакеј, јер ће красти.

— Мршава жена још је и по томе боља од дебеле, што мање кошта — убедљиво говори Ђакон, — моја је прва Ђаконовица трошила на хаљину дванаест аршина, а друга — десет... То исто вреди и за јело.

Тарас и по засмеја се као да је крив, окрете се Ђакону, упиљи му око право у лице, и срамежљиво рече:

— И ја сам имао жену...

— То се може свакоме десити, — примети Кувалда! — Дед лажи даље...

— Била је мршава, али је јела много... Од тога је чак и умрла...

— Ти си, ћоро, њу отровао, — поуздано рече Оглодак!

— Не, нисам Бога ми! Она се прејела, наставља Тарас и по.

— Но ја ипак велим да си је ти отровао, — тврди одлучно Оглодак.

Чешће је такав бивао: кад једном избаци какву глупост, заопучи понављати је, не наводећи ништа у њену потврду, и тера дотле, да из каприциозно-детињског тона, којим је почео, полако прелази у беснило.

Ђакон узе у заштиту својега друга.

— Није он њу отровао... није било узрока...

— А ја велим да јесте! — писну Оглодак.

— Мир! — продера се капетан страшно. Његова се досада изметала у брижну јарост. Он баци поглед по својим пријатељима, и, не нашав на њиховим већ у пола пијаним лабрњама ништа што би давало повода даљој љутњи, поникну главом на прси, поседе тако неколико тренутака, па се пружи наузначице. Метеор је грицкао краставце. Он узме краставац у руку и, не загледајући га, гурне га у уста до половине, па одједном прегризе великим жутим зубима, те вода прсне на све стране и попрска му образе. Како се види, њему није било до јела, већ до забаве, коју је у овоме налазио. Мартјанов је онако како је сео и остао — непомичан као кип, и мрко и нетремимице гледао у олбу од дванаест литара, већ преко половине празну. Ћапа је гледао у земљу и жваколио месо, које се лако није давало његовим старим зубима. Оглодак је лежао потрбушке и кашљао, од чега се грчило његово мало тело. Остали — све ћутљиве и натуштене фигуре — седели су и лежали, како је ко стигао. а сва тевабија заједно, покривена прњама и сумраком ноћи, скоро се ни мало није разликовала од гомилâ

сметлишта растурених по дворишту и зараслих у коров. Њихове пресамићене позитуре и њихове приње чиниле су их налик на накарадне животиње, које је створила груба, фантастична сила да се наруга човеку.

У Суздану живовала
Госпођа незнатна,
Па па врага грч је снађе
Врло непријатан!

певуши лагано Ђакон, грлећи Алексија Максимовића. који се, сав блажен, смеши. Тарас и по слатко се кикоће.

Ноћ се примицала. На небу лагано пламуцају звезде, а на брду, у вароши, фењери. С реке се разлеже тужно звиждање бродова, а од крчме Вавилова шкрипа врата и звекетање прозора на њима при отварању и затварању. У двориште уђоше две мрачне фигуре, приђоше гомили око олбе и једна упита:

— Пијете ли?

А друга под нос, завидљиво и радосно рече:

— Гле ти ђаволâ!

Пружена рука преко ђаконове главе дохвати олбу и за мало па се чу карактеристично клокотање ракије у чашу. Затим добро кашљуцнуше.

— Какво нас је ово мртвило спопало! — рече ђакон. — Дед, Ћоро, да поменемо стара времена, отпевајмо „На рекама вавилонским“...

— Зар он зна? — упита Симцов.

— Он ли? Па он је, брајко, у архијерејском кору био солиста... Него, деде, Ћоро... На-а-рје-е-ка-а...

У ђакона је глас дивљи, промукао, прекидљив, а његов друг пишти фалсетом.

Заоденута мраком, опустела кућа чини се да је порасла у обиму или да се свом гомилом иструлеле дрвенарије примакла овим људима, чија је дивља врева одјекивала у њеној шупљини. Изнад ње се лагано мицао велики, мрк облак. Један од „бивших људи“ хрче, а остали, још не сасвим пијани, или, ћутећи, пију и једу,

или разговарају лагано и с дугим прекидима. Нико од њих није навикао на овакво мртвило и то још на гозби' реткој по изобиљу у јелу и пићу. Некако се данас дуго није могла да распламти бурна живахност, својствена становницима ноћишта, кад би се окупили око боце.

— Ви... пси! Престаните урлати... — викну капетан певачима, подижући главу са земље и ослушкујући. — Неко иде... у колима...

Кола у Улазној Улици, па још у то доба, нису могла не изазвати општу пажњу. Ко ли је то из вароши могао ризиковати да се воза по џомбама и јалацима улице, — ко и зашто? Сви начуљише уши. Кроз ноћну тишину лепо се чуло зврјање кола и трљање точкова о нараменице над њима. Кола су се примицала све ближе. Чу се нечији глас, који грубо пита:

— Где је то?

Неко одговори:

— Ено.. ваљда, у тој кући.

— Даље неће ни маћи...

— То иду нама! — повика Кувалда.

— Полиција! — чу се узнемирен шапат.

— На колима! Е будало! — потмуло рече Мартјанов.

Кувалда се диже и пође вратима.

Оглодак испружи врат за њим и ослушкиваше.

— Је ли то ноћиште? — пита неко звонким гласом.

— Јесте, Аристида Кувалде... прогрме незадовољно басом Кувалда.

— Тако, тако... ту је таман и становао новинарски извештач Титов.

— А! Је ли то њега возите?

— Да...

— Пијаног?

— Болесног!

— Онда је врло пијан. Еј, учитељу! Дед, дигни се!

— Чекајте! Да вам помогнем... он је опасно болестан. Два дана лежи код мене. Узмите га испод пазуха... Долазио је доктор. Не ваља ништа.

Ћапа се диже и полако пође вратима, а Оглодак се осмехну и гутну.

— Запалите видело тамо! — виче Кувалда.

(Наставиће се.)

М. Горки.

(С руског превео Р.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ
у
XIX ВЕКУ.

VII. (5).

Неодлучност политике Александра I према Порти нанела је велике штете руским интересима на Истоку и Никола I био се решио, одмах по своме ступању на престо, да енергичним мерама спасе достојанство и интересе своје земље. Он је делио у две групе питања, која су изазвала прекид пријатељских односа између Русије и Турске. У прву долазе неизвршене обавезе, које Порта има по уговорима према Русији, и то је чисто руско питање, које он мисли да уреди сам без ичијег посредовања; затим грчки устанак, који је сматрао као питање целе Европе. Ако Порта не пристане да дâ задовољења чисто руским захтевима, Никола I је изјавио да ће је на то силом натерати и да ће, у томе случају, утицати и на решење грчкога питања.

Енглеска, бојећи се за своје интересе на Истоку, није смела оставити одрешене руке Русији. Велинктон, послат од своје владе да честита новоме цару ступање на престо, имао је за задатак и да понуди посредовање Енглеске између Порте и Русије, те да се рат отклони.

Никола I одбије свако посредовање у делу нарушених руских уговора с Портом; односно Грчке пак начињен је протокол (23 марта 1826), да Енглеска и Русија предложе султану своје посредовање и да израде Грчкој аутономију под портином врховном влашћу. Ако Порта не би пристала на овај предлог, обе силе задржавају себи право да јој га наметну силом, одричући се сваког добитка у тој ствари. Било је још уговорено, да се тај протокол саопшти аустријском, пруском и француском двору и да им се предложи да му се придруже ради дефинитивног уређења односа између Порте и Грчке.

У време кад је Велинктон водио ове преговоре, руски цар је већ био послао ултиматум Порти, који јој је предао 25 марта руски отправник послова у Цариграду, Минчаки.[1] Русија је тражила: 1, да Порта васпостави у Влашкој и Молдавији стање какво је било пре 1821 године; 2 да не само пусти на слободу српске депутате, већ и да у принципу пристане да уреди са српским народом привилегије уговорене осмом тачком букурешког уговора; 3, да одреди пуномоћнике који ће на руској граници преговарати о свима питањима, о којима је преговарао Строганов у Цариграду од 1816 до 1821 године. Порти је остављено шест недеља да прими или одбаци овај ултиматум. У случају неповољног одговора Минчаки је имао да одмах напусти Цариград. Руска војска је била већ мобилисана на Пруту, и ултиматум, потпомогнут оваким аргументом, поразио је Порту. Султан, имајући на врату грчки устанак и реформу јаничара, прими ултиматум, и 1 јула 1826 у Акерману отпочну преговори између руских и турских делегата. Српски депутати су били пуштени на слободу 23 априла, и они одмах похитају да о томе известе кнеза Милоша. Они су били у врло бедноме стању. Самуило, игуман манастира Каленића, био је већ умрo, а кнез јагодински

[1] Матеј Јаковљевић Минчаки дошао је у Цариград 10 јануара 1824, као представник Русије за трговачке послове.

Димитрије Ђорђевић, имао је настуне лудила. У своме одговору од 1 маја на ноту руског отправника послова Порта је казала одн сно српских депутата, да су пуштени на слободу и да пристаје са извесним ограничењем да прими молбу српскога народа (demandes, qui ne seraient point contraires à la condition de rajah).

И ако је Русија довела портине пуномоћнике у Акерман ради преговора, они су управо имали да потпишу руски пројекат конвенције, којом се нарочито објашњавају неке нејасне тачке букурешког уговора, и којом је Никола I дефинитивно учврстио право руског покровитељства над Молдавијом, Влашком и Србијом (25 септ. 1826).

Петим чланом акерманске конвенције, који се односи на Србију, Порта се обавезује да најдаље у року од осамнаест месеца тачно испуни све обавезе осме тачке букурешког мира и да уреди са српским депутатима у Цариграду мере, којима ће се српском народу обезбедити права (avantages), зајемчена тим уговором. Те ће се мере изложити у једноме височајшем ферману са хатишерифом (царским потписом), и овај мора бити саопштен и руском двору.

У одвојеном акту, који је био приложен акерманској конвенцији, изложене су подробније жеље српскога народа, за које се Порта обавезује да их испуни. То су жеље (demandes), вели се тамо, које су Порти, по њеној дозволи, већ били изнели српски депутати у Цариграду и које се односе на „слободу вере, избор својих главара (chefs), независност унутрашње управе, присаједињење отргнутих округа Србије, скуп разних данака у један, управљање турских добара Србима, који ће приходе од њих давати (Порти) уједно са данком, слободу трговине, дозволу српским трговцима да путују по турском царству са својим пасошима, подизање болница, школа и штампарија, и најзад забрану Музломанима, изузев оне који припадају гарнизонима, да се настањују у Србији.“ Порта ће уредити са српским депутатима не само ове

захтеве, већ и друге, који јој буду изнесени и не буду противни „обавезама поданика отоманске империје.“

Овај акт није ништа до извод, који су начинили руски дипломати из „прошенија“ које су српски депутати предали Порти 1820 године, као што се то тамо изрично и каже. Важност је овог одвојеног акта акерманске конвенције у томе, што се Порта у принципу обвезује да подари Србима *тражене привилегије* и пристаје да се у томе смислу *протумачи* осма тачка букурешког уговора. Доста нејасно право руске заштите, које је Русија имала над Србијом по букурешком уговору, утврђено је дефинитивно. Ферман у коме ће се изложити правице дате Србији мора бити саопштен рускоме двору и сматраће се као интегралан део акерманске конвенције, закључене између њега и Порте; другим речима Русија има право да утиче на редакцију тога фермана и да се стара о тачном извршењу његовом.

Само је у једној тачци молба српског народа од 1820 године претрпела измене у акерманској конвенцији.

То је тачка, којом је тражено наследно кнежевско достојанство у породици Обреновића. Заиста букурешки уговор је зајемчавао Србији само унутрашњу самоуправу са привилегијама архипелашких острва и других привилегисаних хришћанских провинција под врховном власти портином, под којим се разумевају Влашка и Молдавија. Како је акерманска конвенција требало да буде само разјашњење букурешког уговора, то она никако није смела превазићи најшире тумачење његово и којим наследно кнежевско достојанство није никако условљено: *наследног кнежевског достојанства још није било у Турској*. То би Порти дало само оправданог повода да се одупре испуњењу осталих тачака акерманске конвенције. Место наследног кнежевског достојанства Србима је дато право да бирају себи главаре (shefs), односно владаоце, јер име и достојанство *кнеза* признато је кнезу Милошу тек хатишерифом од 1830 године. Међутим, као што смо видели, једном клаузулом акта акерманске конвенције, која се односи на

Србију дато је Србима право да износе Порти и друге захтеве, који се не би противили обавезама поданика отоманске империје, и на тај начин они су могли покушавати код ње да добију и тако важну привилегију као што је наследно кнежевско достојанство.

По закључењу акерманске конвенције руски двор похита одмах да о томе извести кнеза Милоша. 14 јануара 1827 год. она је свечано била прочитана у крагујевачкој цркви пред владикама, свештенством, кнезовима и многобројним посланицима, који су били дошли ради тога на Велику Народну Скупштину. У нарочитој беседи, коју је пред црквом прочитао Димитрије Давидовић, кнез Милош је изнео своје труде и старања док се дошло до овога резултата, којим ће и Србија ступити „у ред држава.“ Том приликом он је бацио и један поглед на своју спољашњу политику и изјавио, да је од почетка своје владе на до овог времена употребио све мере да Србију сачува од нереда и револуција и да се је само том конзервативном политиком дошло до овог резултата. 17 јануара скупштина као знак благодарности преда кнезу Милошу свечани акт, којим понови своје заклетве од 1817 и 1826 године и утврђује га наследним кнезом Србије, а сем тога начини молбу султану да потврди то народно решење. Скупштина још одреди депутате који ће ићи у Цариград да однесу ову молбу и да раде на изради хатишерифа.

VIII.

Уредивши своје интересе акерманском конвенцијом, Русија приступи, са Енглеском, решењу грчкога питања на основу споразума од 23 марта 1826 године. Али Порта је енергично протестовала против тога мешања у њене унутрашње послове. У августу месецу, Русија, Енглеска и Француска, на основу новог уговора, начињеног у Лондону 24 јуна 1827, затраже од Порте, да прекине војну с Грцима и да уреди своје односе с њима. Пошто Турска одбије и ове захтеве, савезничка флота дође у Средоземно

Море. Порта је била подржавана Аустријом, која је свима силама радила да поквари споразум међу савезницима. Али догађаји нису оставили доста времена Метерниховим интригама. Уништење турске флоте савезничком у битци код Наварина свршило се је прекидом дипломатских односа између Порте и савезника (нов. 1827). Порта је бацала сву кривицу на Русију, и 8 децембра 1827 она изда манифест свима обласним старешинама, којим се мусломани позивају у свети рат и у коме се Русија црта као главни виновник свију несрећа, које су у последње време снашле Турску. Султан је још изјавио да он никад неће пристати да се акерманска конвенција изврши, јер му је била просто изнуђена. Према овоме је и решење српског питања дошло у опасност.

Наравно, у оваким приликама српски депутати нису могли постићи никаквог резултата у својим преговорима с Портом. Они су били стигли у Цариград баш кад су Русија и Енглеска покренуле грчко питање. Сем тога Порта је била решена одмах по закључењу акерманске конвенције да је не изврши. Специјално за Србију она није никако хтела да пристане на присаједињење отргнутих округа и на исељење Турака који не припадају гарнизонима. Према овоме и српско дело било је одложено до дефинитивног уређења руско-турских односа, који су се поново заплели због грчког питања.

Изјава султанова односно уговора, закључених између њега и Русије, и његов позив правовернима, дали су повода Русији да му огласи рат (2 апр. 1828). Том приликом Русија извести стране дворове, да она не ратује против Порте ради завојевања, већ једино да заштити своје трговачке интересе и да потврди уговоре, које је Порта погазила. Сем тога Русија изјави да се у тој борби против султана неће служити револуционарним средствима, т. ј. да неће позвати против султана његове хришћанске поданике, који су готови да листом пристану уз њу. Руски двор такође објави да ће том приликом натерати Порту, да пристане на испуњење лондонског уго-

вора, којим је уговорена међу савезницима аутономија за Грчку.

Решење рускога цара да се не служи „револуционарним“ мерама против Порте опростила је кнеза Милоша великих неприлика у које би неминовно пао због свога положаја и према Русији и према Порти. Међутим он је учинио велику услугу Русији тиме што је свога побратима Мустафу, наследног пашу скадарскога, који је имао 20.000 војника, задржао од акције против Руса. Рат се је свршио потпуним поразом турским: руске су предстраже биле пред самим Цариградом и султан је морао пристати на мир, који је закључио са његовим представницима у Једрену гроф Дибић-Забалкански, 2 септембра 1829 године. Тим уговором Русија је повећала јако свој утицај на истоку, заокруглила своје границе и обезбедила своје трговачке интересе. Пра́ва Влашке и Молдавије била су проширена. Грчка је имала да добије своју аутономију по лондонском уговору, за Србију пак, шестом тачком једренског мира, Висока Порта се обавезује најсвечаније, да изврши без икаквог закашњења и са највећом тачношћу одредбе акерманске конвенције и да нарочито одмах изврши предају шест отргнутих нахија. Порти је остављен рок од месец дана после потписа уговора, да изда хатишериф, који ће бити саопштен и руском двору, којим султан наређује извршење одредаба акерманске конвенције.

Једренски мир дакле односно Србије понавља одредбе акерманске конвенције с тим проширењем што се овде одређује и број нахија, које Порта има да врати Србији. За Порту је повраћање отргнутих предела била најтежа тачка, и она се је томе јако опирала. Једренским миром Русија је хтела да учини томе крај, али како њиме нису биле обележене границе тих нахија, Порта се користила тим недостатком и годинама је још одуговлачила ову ствар. Једренским миром могло се је лако добити и наследно кнежевско достојанство, али Русија је, у погледу на Србију, остала у границама својих уговора

с Портом. Коцебу, један од љубимаца Забалканскога, рекао је доцније односно овога: „да треба увек Србима да остане нешто да желе, јер иначе ће брзо заборавити да су били поданици Портини и да имају обавеза према Русији."

Да би што пре руска војска напустила Румелију, Порта похита одмах по закљученоме уговору, да изда хатишериф, којим се обавезује да испуни све уговорене обавезе према Србији. Ферман је гласио на београдског везира, али је био предат и кнезу Милошу и прочитан у Великој Народној Скупштини, јануара 1830. Скупштина је примила овај акт са необичним одушевљењем, а нарочито беседу кнеза Милоша, коју је прочитао Дим. Давидовић и којом се потанко објашњавају привилегије подарене Србији. 25 јануара, својим свечаним решењем, скупштина је дала кнезу Милошу назив „Избавитеља и Оца Србије" и потврдила њега и његове наследнике за кнежеве српске.

Привилегије, које је султан обећавао Србима хатишерифом од 1829, имале су тек да се разраде и у дефинитивној форми ставе у нови хатишериф, на коме је радила у Цариграду српска депутација са руским послаником. За време израде тога хатишерифа, кнез Милош успе те великим даровима задобије београдског везира и више чиновнике на Порти, и изради наследно кнежевско достојанство у својој породици, које буде унесено у хатишериф, и које му је и нарочитим бератом било потврђено. Заиста, Порта је имала доста рђаво искуство са ненаследним влашким кнежевима; давши пак кнезу Милошу наследно кнежевско достојанство, Порта се надала да ће овим само привезати за себе нову династију. Сам факат да Русија није наваљивала да се Србији учини ова концесија био је за Порту опомена, да овом радикалном мером стане на пут интригама Русије и Аустрије, интригама које би неминовно настале да је кнежевско достојанство остало ненаследно. Рибопјер, руски посланик у Цариграду, и сама руска влада били су изненађени овим успехом кнеза Милоша.

Правима, детаљно изложеним у новоме хатишерифу од 1830 године, Србија је постала аутономна кнежевина под врховном влашћу Портином, и тиме добила своје политичко биће. Овај је хатишериф прочитан врло свечано у Београду 30 новембра 1830 године, иза Батал-Џамије, пред народним посланицима, београдским везиром, турским великодостојницима и гомилом Срба и Турака. Турци су били поражени овим хатишерифом, Срби су пак плакали од радости. Присаједињење отргнутих нахија било је тачка чије је извршење нарочито изазивало тешкоће, и Порта је ту ствар одуговлачила под разним изговорима. Али маја 1833 то је питање решено, између руског посланика у Цариграду и турског министра иностраних дела, у корист Срба, и кнез Милош је заузео те пределе.

IX.

У спољашњој политици Србије од 1804 до 1830 године има два јасно одељена периода, од којих један почиње 1804, а други 1815 године. И ако се та два периода не наслањају један на други, и ако није било политичког континуитета, ипак су они везани једном нераздвојном везом, а та је веза: осма тачка букурешког мира.

Од 1820 године та је тачка политички програм кнеза Милоша, а ipso facto било је условљено и његово наслањање на Русију. За извршење тога програма кнезу Милошу је требало много мудрости и обазривости, и заиста он је необично добро знао удесити своје понашање и према Порти и према Русији.

Порти је кнез Милош представљао захтеве српског народа као дело сопствених побуда и тврдио да народ све очекује од милости и великодушности султанове, ма да је врло добро знао колико се може ослонити на великодушност Турака и „на слаткоречије турске господе“. Праву наду своју он је полагао у заштиту Русије и знао је да се Турска мора или сломити или испунити руске захтеве односно Србије. Његова је политика доследна и стрпељива. Он ју је сам водио, имао је сву власт и све

односе у својим рукама и није имао да се бори са опозицијом, која би ишла на супрот његовом гледишту и намерама у спољњој политици. Политичко затишје, које је настало у односима европских држава после бечкога конгреса, јако је ишло на руку политичкој еманципацији Србије, и оставило доста места мудрости кнеза Милоша, као и његовим конзервативним тенденцијама, које су се слагале са ондашњим политичким системом у Европи. Он се није дао завести ни Али-пашом јањинским, ни Ипсилантијем, нити је хтео да чује за позиве морејских Грка.

Криза, која је настала у руско-турским односима услед грчког устанка, и насилни пут, којим је решена, јако је допринела српској ствари. Русија је натерала султана акерманском конвенцијом и једренским миром, да пристане на најшире тумачење осме тачке букурешког мира, и том је приликом утврдила право свога покровитељства над Србијом. Заузимање Русије за српску ствар било је јако олакшано, управо оправдано, тим фактом, што је, мудрошћу кнеза Милоша, српски народ остао на миру за све време велике кризе кроз коју је Порта пролазила, и тиме стекао право на њену награду.

Наследство кнежевског достојанства је чисто дело кнеза Милоша, и важност овог уступка је била огромна. Наследство кнежевског достојанства било је јемство за унутрашњи мир и за одржање привилегија, изложених у хатишерифу од 1830 године. Оно је имало да ограничи и обузда борбу за утицај у Србији између Порте, Русије и Аустрије. Једном речи хатишерифом и бератом од 1830 године Србија је добила чврсту основу за свој политички развитак и ушла у ред држава. Без сумње то је највећи успех у српској спољашњој политици у XIX веку.

(Наставиће се).

Др. Мих. Гавриловић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

III. — Антагонизам између уметности и савремене индустрије.

(4.)

Како мисле неки естетичари, као Рускин и Сили Придом, људска индустрија постаје све више и више несагласна са уметношћу. Машине које су данас пронађене дају много мање полета машти но некадашње машине: сутрашње машине даваће још мање. Прве незграпне машине које је изумео људски дух, вели Сили Придом, биле су много боље, „представљају своје моторе“; ветрењача, на пример, одмах изазива слику ветра који је покреће, брод са једрима исто тако. Напротив, пара, електрицитет су тајанствени мотори који су прикривени у утроби наших машина. Можда ће доћи дан када ће механичар парном силом још деспотскије владати, после проналаска каквога новог горива које заузима мање запремине и метала који је отпорнији; „тада ће парна машина ослободити се своје огромне спољне опреме, и бити сведена на облик малих сразмера, који ће бити далеко од тога да представља снагу њеног мотора“. Сили Придом закључује према томе да наше садашње парне машине стоје над машинама у будућности, са естетичке тачке гледишта, колико „величанствени некадашњи бродови са једрима“ стоје над „нашим ружним паробродима“.

У овим оштроумним разматрањима има веома брзих закључака. Оно што је естетично у једној машини, оно што пада у очи нашој машти, није никако начин на који она представља ову или ону природну силу. Не помишља човек на утицај ветра, кад види у даљини бело лако једро како лута по мору; покрет брода у толико ће бити грациознији у колико буде изгледао спонтанији, у колико буде више лично на одмахаје крила какве птице, на кли-

зање великог морског галеба по површини валова. Али никако се не дивимо ветру представљеном у броду са једрима; нас нарочито привлачи онај изглед живота у најлепшем облику, у крилатом облику. Исто тако, ветрењача је лепа само у покрету и као изглед живота: кад не ради и кад се изблиза гледа, то је прилично ружна машина. Лук који се затеже да баци стрелу има извесну грациозност: зашто? да ли стога што представља у нашим очима једну силу природе, еластичност? не, него зато што његов покрет, који је клица смишљеног покрета, личи на знак и почетак живота. Што мање једна машина представља спољну силу која је покреће, у толико има више естетичке вредности. Машина која највише буде личила на живо створење биће најлепша. На тај начин, питање о томе да ли је напредак индустрије противестетичан, може се свести на ово: да ли се најсавршеније машине које је индустрија створила приближују или удаљују од изгледа живог бића?

Одговор на то питање не изгледа сумњив: индустија, која вазда тражи да што више избегне трење и некористан губитак силе, самим тим тежи да произведе непрекидност и лакост у кретању својих машина, то јест да их приближи типу живих бића. Што више идемо, наши механизми као да живе све особенијим и боље уређеним животом: све више откуцаји шеталице личе на откуцаје срца; све ће више пара, вода или ваздух кружити без трзања у великим гвозденим артеријама; све ће више видљиви покрети челичних руку узимати изглед спонтаности и лакоће. Укупно, идеал индустрије је економија силе, дакле живот; јер сила се највише штеди у животу, он је жижа која највише производи а најмање троши; после, сам живот је идеал уметности.

Излази ли отуда да већ данас све машине људске индустрије могу да покажу лепоте које сликарство или вајарство могу да прикажу? Не, јер данашња дела индустрије изгледају да живе животом чудовишта. Сама њихова спољашност подсећа каткада на прве нацрте које

је покушала машта природина, на мамуте и плезиосауре. Главна лепота наших машина састоји се у томе што оне личе на нешто живо, а та се њихова лепота може видети само онда кад су у покрету; међутим зна се да наша уметност није у стању да ухвати и прикаже покрет: она дакле мора да се одрече сликања свију механизама који имају лепоту кретања, једну врсту *пластичке* лепоте. Али велики број индустријских машина има у великој мери извесну поетску лепоту, некада праву узвишеност, која долази баш из онога што им пребацује Сили Придом, од тога што су баснословне моћи којима оне располажу збијене, сакривене у њиховом недру, и одједном се показују као неким чудом. Механичка сила природина тако је добро пренета у њих, да кад имају да се примене, оне се одједном јављају и блесну пред нашим очима као нова творевина. Нека врста натприродности лебди на тај начин над целом нашом индустријом и даје јој извесну поезију; и то што данас изгледа само се може увећати временом и напретцима механизама: незграпна локомотива коју је један енглески инжењер био подупро штакама да је креће напред била је накарадна, баш због тога што се могао да види сваки њен напор и сваки пренос силе. Механичка несавршеност једнога механизма самим тим је и естетичка несавршеност. Не треба видети конце који крећу пајаце. Једна данашња локомотива што јури преко гвоздених шина које се под њом и тресу, моћна као воља људска, смела и лака као нада, свакако вреди бар толико колико први нацрти друмских локомотива; ма шта се рекло, она вреди колико и двоколица које коњ у зноју тегли.

Признајемо радо, оно што је мало естетичко у железница, то је грађња пута, не велика грађња (као виадукти, као мрачна чељуст тунела), но једнолика линија свих насипа. Енглески естетичар Рускин је истинском мржњом мрзео гвоздене путеве; песник Тенисон му је одговорио да уметност може, као и природа, покрити цвећем и саме пролазе и нагибе гвоздених путева. Нај-

боље се може одговорити да су шине нужно зло које долази више услед простора но кривицом индустрије: најлепши споменик потребује постоље, и слика једнога Рафајла мора се разапети у каквом прозаичном раму. Имамо шине преко Мон-Сениса и Сен-Готхарда, али зато имамо Швајцарску и Италију приближену Паризу и Лондону. Да ли би и сам Рускин тако добро познавао Венецију, Рим и Алпе, без тих железница које он проклиње користећи се њима, и које су један од услова естетичког напретка код човека. Можда ће једнога дана средства кретања постати поетична, ако се проблем управљања балоном буде најзад решио, и ако човек узмогне мењати место лебдећи као птица у висинама.

Оно што велимо о лепоти локомотива или балона може се рећи и за велики број других индустријских творевина. Сили Придом је приметио „да наше вруће оружје, које много боље дејствује но оружје наших предака, нема више тако страшан изглед.“ Он заборавља да се топовска чељуст повећава према маси танади: та разјапљена чељуст, тај огроман врат који се протеже преко тврђава и бродова, тај челик који се сија као око које вреба, чини лепоту модерних топова, лепоту у коју улази неко неодређено осећање страха.

Лепота исте врсте налази се и у другим модерним машинама које су мирољубивијег карактера. Стари ручни шмрк за гашење пожара не вреди колико парни шмрк који јури улицама и баца на пламен огроман млаз воде. Прост ковачки чекић није тако узвишен као ливнички маљ који личи на покретну планину, која се сама диже и за тим пада на ватру. Мршаве ручице првобитнога чекрка не вреде колико огромне шипаљке покретног парнога чекрка, који се окреће око самога себе и нагиње се да у самој утроби бродова докопа џакове жита или тешке дењкове гвожђем оковане. Наш телеграф (који ће можда једног дана ишчезнути под земљу) можда каткада удри лепоти поља својим крутим дирецима. Ипак, телеграфске жице обешене у енглеским шумама о стабла, између

две планине, не одузимају ништа величанствености долина над којима се у луку повијају.

Најзад, наши пароброди, са којим је Сили Придом тако зло поступио, и сами имају извесну лепоту, шта више и извесну љупкост. Кад човек из далека сагледа какав пароброд, изгледа му прво као тачка на мору; али већ се јасно примећује перјаница дима, чији нагиб означава брзину и борбу против ветра; мали облак који је над њим постаје прозрачнији, крилатији но најлепша једрила. Кад се приближи, онда се види колико је велики, али се креће са толико лакоће да застрашује; у наоколо вода ври усколебана невидљивим точковима; затим, звиждање, узвици, урлање, рикање (као „сирена"), што изгледа као да се неко страшно али послушно чудовиште радује; пропиње се, дува, дахће, у белој пени која окружује његову црну масу. Да човек створи најочигледнију симболичку представу моћи једнога народа, треба да види његово ратно бродовље како у реду иде преко Океана, — труп џиновских бића од којих свако крије у себи хиљаде различитих воља, подложних истом правилу, спојених у истом чудовишном телу, дајући знаке живота истим заједничким покретом: сваки од тих бродова личи на Хобесов *Левиатан;* то је оличено људско друштво, које прелази мора, у походу на далеке владавине. Врло лако је разумети морални утицај појаве једнога ратног бродовља на у пола примитивне народе. Често се два модерна бродовља сусретну посред мора и миролубиво се поздрављају: огромни бродови, који су се устремили свом брзином један на другога, заустављају се, обрћу се у великом кругу, затим омотавши се одједном у дим и муње, весело измењују своје страховите поздраве. И у томе лежи једно оличење, под чудним обликом, оличење не више само природних сила, но сједињених, дисциплинованих друштвених сила, којима управља нека невидљива моћ, које су готове да деле свет или да се боре око њега. Напослетку, ноћ, и да би осветлили себи пут, или

да забаве очи које га гледају, брод се каткада омота електричном светлошћу: и тада долази засењивање, о чему мало ствари могу дати појма, фантастично привиђење, — нека врста звезде која је сишла са небеса на блиставп азур мора као на други звездани свод.

(Наставиће се.)

М. Гијо.

(С француског превео J. C.)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

О „Песмама“ А. Шантића.

(2.)

Мени је врло жао што пристајањем уз ове срдито казане, али оправдане примедбе мога пријатеља, не могу да завршим ред замерака које имају да се учине књизи Г. Шантићевој. Ја бих волео да могу сад одмах прећи на оно што у његовој књизи имам да похвалим; као што бих волео да у њој тога више има но што има. Али, ја се морам вратити на оне некорекције стила и логике, како их је назвао мој пријатељ, који их се у почетку свога говора само дотакао. *Оне* су главна мана „Песама“ Г. Шантићевих. Оне су главна мана и у песмама његових другова о којима је била реч. У њиховим песмама, оне су још много чешће, крупније, и несносније, и много опасније но њихове граматичке некорекције. Граматичке некорекције вређају уво и осећање, вређају опште, укорењене и неприкосновене навике језика, и вређају их врло јако; као што смо видели, оне саме за себе могу рахат да покваре и најлепшу песму. Али оне бар не задиру у садржину говора; нека мисао, или осећање, или слика, казани граматички некоректно, остају, докле год човек може да их разуме, иста та мисао, слика, или осећање. О неком песнику који би своје лепе мисли казивао тим

накарадним језиком (претпоставите каквог Шекспира који би говорећи српски грешио у облицима), могло би се рећи да је читање његових песама за читаоца мука којој нема равне; али докле год би те песме могле да се разумеју, у њима би се познавале песникове лепе мисли, слике, и осећања.

С погрешкама стила ствар стоји сасвим друкчије. Оне не кваре нешто спољашње у речима, но задиру у њихову основу; не дирају у облик речи, но у њихово значење, у саму мисао. Ту је погрешно употребљено баш оно што треба представу да изазове, ту су узети наопако сами појмови, градиво за мисао, или слику, у његовој суштини. Ту се до мисли или слике, ван ако не наказне, никако и не долази; граматичке некорекције ефект покваре, са стилистичким некорекцијама ефект уопште није могућан.

Отуда су стилистичке погрешке много теже и много несносније. Оне вређају навике коректног језика као и граматичке некорекције; и у исто време стално вређају логику, и претварају текст у коме се налазе у гомилу извитоперених или неразумљивих фраза и израза, у скуп нелогичних или немогућих комбинација, лажних односа, нетачно забележених појмова. Те стилистичке некорекције су управо оно што књижевно образоване људе највише вређа у песмама већине наших данашњих песника: не сиромаштина њихових мисли, не оскудица у оригиналности, у машти, у искреном осећању; не, но баш те некорекције стила и логике. Оне чине, те њихове „Песме“ ти људи више не читају никако, или их читају не само без уживања, но правце с напором, с муком којој, како мало пре рекох, у књижевним стварима ретко има равне.

Такве су погрешке, као што ћемо одмах видети, код неких наших данашњих песника, и посебице код Г. Шантића, одвећ честе. У „Песмама“ Г. Шантића, врло су ретке стране које би биле без њих, а многе су их пуне. Читава једна група његових песама, и то не-

сразмерно најмногобројнија (изузимају се скоро само његове патриотске и политичке песме) стално и сувише вређа тим својим некорекцијама. Његове „Песме" показују све мане некоректног стила уопште и нарочито мане некоректног китњастог стила. Неприкладно, погрешно употребљивање речи, и као последица тога, нелогичне комбинације појмова и неистинитост слика: јурење за лепим речима, за песничким изразима, без обзира на то какав ће смисао испасти; обилазно, неодређено, нејасно казивање мисли; збуњено гомилање речи које често прелази у брбљање; удруживање несклапних представа; скакање с мисли на мисао; испадање из хармоније; најзад, напрегнутост, високопарност, претерана употреба претераних фигура, нарочито метафора̂ и персонификација, најдаљих, најуспељенијих, најмање оправданих — то су, у широкој класификацији, обичне мане стила Г. Шантића, као што су и обичне мане стила већине његових другова.

Утисак је, за човека иоле осетљива и писмена — без претеривања — необично мучан. Кроз целу књигу, страну по страну, врло често стих по стих, читалац је дужан читати те вечите неприкладности и нелогичности, те лепе речи које немају смисла, и та претеривања; — музику на раздешеном инструменту, од свирача који нема слуха, али тим савесније свира forte и fortissimo. После кратког времена, те вечите дисонанције, те сталне какофоније почињу буквално да боле, постају неподносне. Како може бити читаоцу који напорно мора да хвата смисао, да погађа, у трку, шта је писац хтео да каже, да исправља и против своје воље сваковременутне неприкладности? И је ли чудо што он после кратког времена још само њих види, и најзад изгуби стрпљење, и заклопи књигу, да је више никад не отвори?

Хоће ли се коме учинити да је ово претерано, и да тих некорекција не може бити толико у књизи једног извежбаног писца? Ономе који је књигу имао у рукама, неће изгледати претерано. У осталом, већ по оним при-

мерима наведеним у почетку говора мога пријатеља — по оним муњама што „ричу“, оним потоцима што „језде“ и што се „губе“ из „таме на светлост“, и тако даље — могло би се лако разумети: и да су некорекције необичнога калибра, и да код писца који у свом стилу пропушта такве некорекције, оне нису једине, ни једине крупне. Тако и јесте. Некорекција ће у књизи увек више бити, и утисак ће од њих увек бити непријатнији, но што ћу ја то моћи рећи у овој критици. А како би могло бити друкчије кад наши песници изгледа да неће више да обраћају пажњу на смисао онога што пишу? Они, као што сам горе рекао, јуре за лепим, песничким речима. У једном, по њих пријатном, расплинутом расположењу, они ређају и слажу у стихове и сликове лепе, песничке речи, и држе да ће и песма морати бити лепа кад у њој буде што више лепих речи, кад се у њој буде што више говорило о „златним ружама“, о „звездицама“, о „увелом цвећу“, о „сјајним призрацима“, и тако даље. Што те лепе речи, нелогично међу собом везане, неће ништа значити, то је њима свеједно; они спокојно састављају стихове, строфе и песме које немају смисла. Њихова неистинита поређења и метафоре, њихов обилазни, увијени начин казивања, њихове плеонастичне збуњено састављене реченице, долазе, пет пута на десет, од тога њиховог јурења за лепим речима. Оно их наводи да звезде називају „златним ружама“:

У звјездице јасне,
У те *златне руже* што их ноћца диже...;

да месечеве зраке такође упоређују са „златним ружама“:

Златне јој *руже* [месец] по косама свија
И са мном љуби под б’јело гр’оце...

да и оне Бранкове „две груде снега“ у девојачким недрима називају „ружама“:

У њедрима *руже* двије!...

Оно је узрок те су њихове песме пуне оваквих плеонастично претрпаних, често једва разумљивих реченица:

Кад утоне јасног дана
Благи сјај;

или: „Никад љепше лице погладило није — повјетарца горског уздисање лако;“ — или: „одводе ме *мисли успомена* мојих;“ — или: „мила слика младог момка грлила је њене снове:“ — или:

То је санак свет,
У коме се благо њене дражи грле
И мила чистота њене душе врле...

Угушићу пој,
Чедо душе своје што грли без мира
Сјајни призрак твој...

Оно их, најзад (као што се могло очекивати на овако клизавом путу) наводи на брбљање парафазична човека који не разуме значење изговорених речи и произвољно замењује једне другима. Шта значе ови стихови:

Зар не чујеш шапат грања
Што те мојом чежњом зове...

Само липа стоји, голе гране стоје,
Над пустињом мртвом давне среће моје...

Сахранићу љубав... У покоју светом
Покрићу је душом и увелим цв'јетом...

А уз тресак мукло поје
Тамни костур среће моје...

А у мом је врту један вјетрић мио
У чашици крина с твојом душом био..?

Шта значе ти стихови, и толики други слични овима? Како је душа песникове живе драгане могла бити у врту, у чашици крина, с једним милим ветрићем? Како је, у покоју светом, песник могао своју сахрањену љубав „покрити душом“ и увелим цветом? ...Зар није очевидно да је песник, пишући ове стихове, просто био у оном напрегнутом, назови песничком расположењу, у коме се расејано лове лепе речи, у коме кроз машту, место слика и мисли, пролећу само те речи, као немиран, светао и шарен рој који песника само обмањује и засењује? ....И како мора бити читаоцу који је узео да чита *песника*, да

чује његове мудре и одушевљене мисли, а наилази на ово празно брбљање?

...После овога, лако је разумети откуда у њихову стилу и оне многе и крупне неприкладности израза, које су друга главна одлика њихова стила. Кад не пазе на смисао онога што пишу, природно је да ће још мање марити што ће поједини изрази бити погрешно употребљени. И као и мало пре, тако ће и овде пет пута на десет погрешити зато што у свом неискреном и расејаном песничком расположењу лове само лепе (звучније, ређе, необичније) речи. Те неприкладности су исто тако несносне као они малопређашњи плеоназми и брбљања: јер, пре свега, оне вређају нашу логику исто тако као и они, а још су од њих много чешћи: стил је свакотренутно стварање, и ко рђаво бира своје изразе, он свакотренутно вређа својим некорекцијама. Какав може изгледати читаоцу текст у коме је свака друга или трећа реч нетачно употребљена, у коме писац — као да не зна језика, као да је странац који је несавршено научио српски, па не може да нађе праву реч — увек промаши оно што је хтео да каже, и речи стално употребљује у значењу које немају и у везама у које оне не могу да уђу? Као она музика коју мало пре поменух, музика на раздешеном инструменту, од човека који нема слуха. Лажни тонови, дисонанције, какофоније нису непријатније за уво музичарево, но, на пример, оваква неприкладна, погрешна фразеологија за уво образованога читаоца: „Ах, ја гинем, гинем *страсно!*“ — „*Плету* се сјенке...“ — „Славујак је тио *плео своју тугу.*“ — „Душа ми је јако зажељела милост и пољупце *младе.*“ — „Мома стрепи и блиједи, на лицу јој румен *сане.*“ — „*Страсно* као огањ што *весело* грије.“ — „Као што се бршљан *слеће* око струка вите јеле.“ — „Блиста на валу *стрменијех врела.*“ — „Ту гдје шуми струја жива *сањивога водопада.*“ — „Кад се глухо доба *свије.*“ — „По земљи се бјеше доста магле *свило.*“ — „А ту ружа једна, мирисна и чедна, на вале се *свија.*“ — „Кроз ту таму што је мутна јесен *свија.*“ —

„Нема сунца... зрак му је *посриђ*.“ — „А тичица *рој* позвађу из луга.“ — „Пустош гдје се *змије роје*...“ и тако даље. По издвојеним наводима тешко је јасно показати колико су тешке и честе погрешке ове врсте. Наводи су друкчији као наводи, друкчији у контексту. Требао би коментар, често врло опширан, да покаже тежину погрешака; но и то за онога који погрешку сам не осећа не би било довољно. А што се броја погрешака тиче, то ће увек знати само онај који је имао саму књигу у рукама. У књизи Г. Шантићевој, у највећем броју његових несама, скоро ништа није казано како се обично каже и како треба да се каже...

(Свршиће се.)

Богдан Поповић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Извештај о прошлој сезони. — Управин програм за нову. — Драматургија београдског Лесинга (Чланци Г. Бр. Ђ. Нушића у „Дневном Листу“). (2.)

Редове оваквих комада прекидало је свега седам реприза, и то каквих, осем „Прибислава и Божане“ и „Ромеа и Јулије“? („Девојачки завет,“ „Сеоска школа“, „Женидба“, „Душан“ и „Наступ“, ако узмемо као репризу оно што се три године није представљало). По избору ових реприза види се колики је рад морао бити на њих уложен. Нема ни помена од старијих интересантнијих драма које би могле бити често на репертоару: „Кориолан“, „Магбет“, „Много вике ни за што“, „Емилија Галоти“, „Мизантроп“, „Тврдица“, „Фуршамбо“ „Све за сина“, „Честита деца“, „Олимпијина удаја“, „Наследник“, „Миш“, „Г-ца Сеглијерова“, „Сврачје ноге,“ „Матори момци“, „Част“, „Новинари“ итд. Ни један од ових комада нити икоји други није поново инсцениран, што боље преподељен и, што је најглавније, превод упоређен са оригиналом и брижљиво дотеран. Овај, наравно, последњи посао крајње је неблагодаран, не доноси никакву славу, готово је анониман и врло се лако поричe.

Рђаве се ствари увек могу бранити, доброј не треба одбране. Управа ће и за ове замерке наћи извињења, као што је своје апсолутно лакоумно стално титрање утврђивањем репертоара покушала објаснити болестима глумачким. Било их је, каже, четрдесет. Ја се не сећам колико се глумаца поразбољевало последње сезоне старе управе, али ми се све чини или тридесет девет или четрдесет. Ако се читаоци сећају, мени је више пута, без особитог напора, испало за руком констатовати да узрок овој детињарији управиној не лежи у тим фаталним болестима, него просто у начину на који она склапа недељни репертоар (на месечни није ни мислити). Само онда с каквим правом може она захтевати од глумаца да брижљиво играју комад који није поле брижљивије изабран. Публика опет добије прилике да завири у машинерију унутрашњег позоришног рада и изгуби сваку илузију, кад докучи да оно што је зову да гледа, пошто плати, није спремано, него случајно испало, скрпљено за дан два. Позориште тиме губи од своје озбиљности, и управа од свог ауторитета и у кући и ван куће, јер нам је свима јасно да се игра тек да се игра. Отуд су сасвим природне жеље глумаца да избегну, ако могу, представу, и управа нема никака ослонца да их одбија, пошто је за одређени комад никакви разлози не везују: нашла га је као и неки петнаести што би нашла, да је случајно њој или коме другоме пао на ум.

Али осем подгрејака старе управе, прошла је сезона живела још и од гостију. Управо она под знаком гостију и стоји. Због те серије словенских глумаца и глумица пренебрегнут је главни посао позоришта, и наша трупа осуђена да испуњава размаке од госта до госта, мамећи узалуд публику, и заморену и истрошену. Ако има какве користи од тих словенских гостију, она би, по мом мишљењу, могла лежати само у услову да се то словенско уметничко упознавање схвати као узајамно, т.ј. да и наши глумци добију тиме у накнаду приступ на веће словенске позорнице. Иначе, кад се та заје-

дница схвати овако како ју је, изгледа, схватила управа, а то значи, да ми од свог театра начинимо калеjдоскоп више мање добрих драмских вештака из Чешке и Русије, онда ми губимо прво, што лишавамо наше људе згодног повода да се покажу у већем свету; и друго, што бисмо, кад већ гурамо у запећак народну драму, за ту жртву могли имати ону праву уметност која стоји и више наше и те словенске. Од овог прекора управа не би била поштеђена ни да нам је довела Коклена старијег, Дузу, Новелија, Законија, Сару итд., ма да би тиме прибавила нама задовољства, а нашим глумцима прилике да виде узоре у својој струци. Ја на ове словенске госте имам то просто позоришно гледиште и налазим да је оно једино умесно. Али изгледа да управа њиховим многобројним посетама воли да прида извесни политички карактер. Ако може бити помена о политици, кад се говори о позоришту у опште, а специјално о нашем, онда је то једино она која би ишла на то да Народно Позориште буде прво на нашем језику, да се за њ зна „од Пеште даж до Черне Горе", и да они отуд поред мора, и они са севера и запада зажеле да га виде, и да им је то једна од првих брига кад дођу у Београд. Ја бих се неизмерно више поносио својим позориштем да сам у њему видео, прошле сезоне, две три одличне представе Стеријиних комада, него што сам имао срећу гледати Мадам Сан Жен у виду Г-ђе Шрам и Г-ђе Лаудове.

Али за Стерију се није имало времена, чак ни тада кад су му славили годишњицу. Ни тада се није могло изнети ништа друго његово до оно чиме је стара управа и завела то светковање, и то шуто, без пролога. Шта више, ни Стерији ни осталим српским класицима, колико их има, не отварају се бољи изгледи ни у будућности под овом управом. Ово, истина, не знамо из њеног програма за сву сезону — који, као што рекох у почетку, не садржи апсолутно никакве књижевне погледе којима ће се руководити управа при склапању репертоара — него знамо из чланака Г. Бр. Ђ. Нушића. Ту тај драма-

тург, тумачећи у своју корист закон, ставља „одржавање српске драме старијега доба на репертоару“ у други ред, а у први међе неговање и обделовање српских драматских дела.“ Чак да је смисао закона овако једностран као што није,[1] имало би пуно разлога одступити од њега. Јер би то одступање у овом случају било на огромну корист наше драмске књижевности и позоришта посебице, докле год наши класици не стеку оно место у репертоару свога позоришта, које имају страни у својих народа. Тек после тога, кад на старим делима поникну нова, кад на старима глумци најпре положе испите, кад преко старих публика разумедне модерне, тек тада могу они доћи — опет не у други ред, него упоредо. Други наметни стварали би силом народни репертоар, а ми га готово одбацујемо, и то у таквом стању књижевности, кад је Стерија, на пример, још једнако најјачи драматичар. Од њега досад нема за глумца боље школе, ни за данашње писце бољег узора. Шта је оно што чини снагу Француске Комедије и дворског театра у Бечу? Што нема ни једног француског ни немачког позоришта које би било у стању приказати Молијера и Корнеља, Гете-а и Шилера тако као Комедија и Бург. И снагу српског позоришта чинили би, ван сваке сумње, српски класици, да њиме нису управљали и не управљају, на жалост, још људи којима то није јасно ни кад им се каже.

„Народним репертоаром ће се створити публика, њиме цео репертоар средити, њиме глумачка игра поправити, њиме критика издићи и будућа драма упутити, њиме ће, најпосле, и Позориште свој пут наћи и своме задатку одговорити.“ Ово су речи Павла Поповића, коме Народно Позориште има да благодари на овој идеји

[1] Тај члан 5. гласи овако: „да се, у колико је могуће, потпомаже неговање и обделавање српских, оригиналних драматских дела; да се српске драме старијег доба, уз пристанак писаца, ако су у животу, поправљају језиком и сценом, како би се што дуже могле одржати на репертоару.“

овако разрађеној и доказаној. Г. Бр. Ђ. Нушић присваја је хотимице или нехотице за другог. С тога је мени дужност учинити оно што мој пријатељ неће сам хтети, и изјавити да је скица дела старих српских драматичара лежала у фијоци стола тадашњег управитеља Народног Позоришта можда годину раније пре него што се јавио лист у коме је та идеја, по Г. Бр. Ђ. Нушићу, први пут исказана. То зна пре свега Г. Др. Н. Ј. Петровић, коме сам ту листу на његов захтев, као одборник позоришни, предао, пошто смо о томе раније говорили, то знају друга два одборника Г. Г. Богдан Поповић и Д. Ђокић, зна вероватно тадашњи драматург Г. М. Ђ. Глишић, знамо најзад њен аутор и ја.

Тај, са књижевног гледишта састављени списак дела Симе Милутиновића, Ј. Вујића, Лазе Лазаревића, Стерије и Његуша, ја сам доцније, поставши драматург, почео допуњавати и покушавати да га практично изводим.

Писац драме „Тако је морало бити“, који је у ранијем добу био чист водвиљист, а можда то и остао („Обичан човек“ и „Шопенхауер“), налази да Стеријин „Џандрљиви муж“ на пример није стечен за репертоар, а он би први имао учити у тог старог мајстора, ако хоће да ради на српској модерној комедији. И после: комад није стечен за репертоар! Као да се комад сам од себе стиче, као да се он држи на репертоару сам собом! Та комаде држи управа, њих држе глумци, чак и тада кад је створен терен у публике.

Ето, управа држи силом своје власти „Покојног Тупинела“, кога је, истина, драматург у својим чланцима презриво огласио за лакрдију, а опет у своме листу (број 3.) назвао „лепом француском комедијом.“ Држи га, јер га даје, ма да нема никаква финансијског разлога, осем ако га даје, не водећи рачуна ни о каквом рачуну.

Толико сам говорио, али изгледа морам још понављати: нашим класицима требаће још материнске неге сваке управе. Ми смо, на жалост, још у почетку њиховог утврђења у позоришту, сад се ваља старати за њих што

се боље уме, сад им ваља налазити најбоље тумаче у трупи, сад их ваља окруживати свима мамцима да их свет почне ценити. А после је лако. Чак да доцније и имаднемо драматурга оваквих погледа као данас, ти ће комади бити сталан репертоар, јер ћемо их тражити свакад кад зажелимо збиљске насладе у позоришту.

Ништа лакше него компромитовати ту идеју, као што је чињено у прошлој сезони, занемарајући старе комаде, дајући их као од беде, или уврштујући међу њих — док је покушај на лабавим ногама — и ствари које су у питању и за доцније у опште. Тако управа објављује у своме извештају да је намерна изнети „Смрт Уроша Петог“ од Стевана Стевановића. Па ће после други рећи, да ни тиме није ништа стечено за репертоар, и, разуме се, да су томе криви класици. „Смрт Уроша Петог“ је самосталан проналазак управин на овоме пољу, а већ видите колико је срећан. Једина је нада да она, по обичају, (можда) и ту неће одржати реч. Други је комад већ из ранијих програма, „Светислав и Милева“ од Стерије. И он нам се обећава. Само ја бих волео знати шта је спречило да се, још у прошлој сезони, не обогати серија непредстављаних драма Стеријиних бар том једном? Јер од оно осамнаест нових оригинала у прошлој сезони, колико је стечено за репертоар? (Кажем осамнаест, колико је означено у поименичном списку у трећем броју „Позоришног Листа“ на другој страни; на првој пак страни истог броја у бројном прегледу има их деветнаест! Који је тај деветнаести?) Највише четири: „Тако је морало бити“ вероватно, „Ђакон Авакум“ (за децу), „Шопенхауер“ (један чин) и „Растко Немањић“ (опет за децу). А да се умело озбиљно старати о ономе што се радило, тој би се листи могли додати „Саул“, „Сутон“, можда „Перилесова смрт“ и по свим очекивањима „Ивкова слава“. „Перу Сегединца“ већ ни управа сама не може уврстити у тај ред. Добро те је у опште и дат. Ето на шта се у ствари практично свео, као што се сад види, онај преухитрени

проглас о ренесансу српске драме, који је изазвала својим доласком данашња управа. Од тих зурлама и таламбасима објављених комада многи јамачно још нису ни написани (ма да је употребљен израз: леже пред управом, што је неке лаковерне, истина ван Србије, намамило на тражење преписа неких комада за приватне глумачке дружине), а равна половина, бар ових који су играни, наслеђе је од старе управе. Ради уверења ваља поредити „Позоришни Годишњак“ 1899/90 год. стр. 15—16 и извештај управе у другом броју „Позоришног Листа“ на другој страни. Овај за ширу публику равнодушни податак ја не бих наводио, да у том факту не лежи још један доказ како је садашња управа мало урадила а још мање самостално.

Али осем ових девет комада, управа је могла изнети публици још и две драме Иве Војновића, које је тај Дубровчанин прерадио за београдско позориште: „Психе“ и „Еквиноције“. У осталом, како је кривицом управе изигран његов „Сутон“, који нам га је, непознатог, имао представити, Војновић не би ни требало да дâ друге своје ствари, те је управа добро учинила што га није ни сад метнула у свој програм. Међутим је Војновић један од оно мало наших драматичара коме су приступне велике европске књижевности, и на чијим се радовима то опажа. И да нису ради ових особина дела овог Дубровчанина достојна сваке пажње, њима би било места у Београду онако исто као у Загребу, где се стално дају и то како се пристоји. Као ни Војновићу тако ни његовим старим земљацима није обраћена никаква пажња у прошлој сезони, а неће се обратити ни у овој новој. Чак ни оно што је затекла готово, Држићев „Станац“, управа није дала, а камо ли да је нашла што друго. Међутим јасно је као дан, колико српско позориште може учинити за дубровачке песнике, које ми сматрамо као српске, а које издаје Југославенска Академија, и загребачко казалиште представља. Што се специјално тиче „Станца“, то је врло пријатна кратка шала.

Страних новитета прошле сезоне има шест, речју шест. Ту чак рачунају и „Мрљу што чисти“, коју нам је донело Српско Народно Позориште. Врло је интересантно у које су доба падале представе тих комада. После руске драме „Живот“, 17. августа, до јануара нема ништа. Тек после пет месеца добивамо француску комедију „Колевка“. Два последња нова превода, оба 2. јуна, дугујемо Г-ђи Димитријевић, јер да није било ње, остали бисмо на три, рачунајући ту и оперету „Гејшу“. Кад видите овај распоред и избор, биће вам јасно, што је прошли јануар донео само 8009·90 дин., а претпрошли 13.450·95 динара, кад смо имали оперету „Маскоту“ као прву у тој сезони, а за њом при крају, другу „Лепу Јелену“. А сад смо, на једвите јаде, после разних комичних препрека, имали последњих дана, у јуну, цигло једну оперету, и то „Гејшу“.

Ја признајем да је новој управи с преводима теже ишло, а то и она сама доказује, узимајући за своју нову сезону, дакле после пуне једне године свог опстанка, програм старе управе за стране новитете („Позоришни Лист“ број 4. страна 1. и 2. и „Позоришни Годишњак“ 1899/1900 год. стр. 16.). Али кад управа не зазире то сад учинити, и очигледно показати свету, да за цело време од како је није сама ништа урадила, или није умела, што тај програм, који је наследила, није извела у прошлој сезони, кад јој се, као новој, то не би могло толико јако пребацити, и кад би јој добро дошао као гладноме кришка хлеба? Истина тај свој програм стара је управа подешавала по извесном начелу, које данашњи драматург не дели. Преводи су имали бити у хармонији са оригиналима, те је стога у превази страна класичка драма, као што су међу оригиналима у превази наши класици. Г. Бр. Ђ. Нушић хоће у првом реду модерну оригиналну драму, па је следствено према томе гледишту требао бирати и преводе. Али кад му је то немогућно, онда, волео бих знати, кога се критеријума држао при одабирању комада из множине која је остала иза старе управе, и по ком је то критеријуму неке одбацио и заме-

шио их са пет нових? Шта га је, на пример, руководило да узме из немачке књижевности Лесингову „Мину од Барнхелма“. Лудвигова „Шумара од старина“, а да изостави Гетеова „Геца од Берлинхингена“. Шилерова „Валенштајна“ и Клајстову „Катицу од Хајлбрна“? Други би човек био пресрећан што се неки наканио да преведе поменута дела Гетеова и Шилерова, и хвалио би Бога што је затекао те преводе прегледане и за представу удешене, а овај их одбацује. Други пример. Ако је шта модерно, то су Хервије и Кирел. Њих је међутим драматург избрисао из програма старе управе, а од класичних задржао Молијеровог „Пучанина као властелина“, Рењарова „Коцкара“, па затим „Меркаде“-а, „Теодору“ и „Господина Алфонса“. Изоставио је Корнељевог „Сида“, Лафонтенов „Чаробни пехар“, Мариво, Мисе-а, г-ђу Жирарден, Октава Феље-а и најзад „Зазу“? Какве ли идеје има овај наш Лесинг о „Сиду“ и „Коцкару“, и о Корнељу и Рењару? Је ли их читао, кад им је овако давао првенство он, професор књижевности у глумачкој школи? И онда што нема милости према Мариво-у и Мисе-у? Налази ли да не треба упознати са њима публику која их још не зна, и да не треба нашим глумцима дати задатке које још нису имали? Кад смо код француских ствари, мени се чини да су неке стављене у програм на памет: „Арлезијанку“ од Доде-а биће тешко дати у Народном Позоришту, а Сардуову „Теодору“ сасвим немогуће. Што се тиче „Пучанина као властелина“ велики су изгледи да неће успети. Управа је истина затекла и готову режију и преписане улоге, и поручену музику, али би јој ваљало да пошаље кога да види кад ту комедију дају у Комедији Француској потпуно са церемонијом, која би код нас нарочито имала успеха. Изгледа да се и не слути какав је то посао. Као накнаду ваљада за оволико изостављених дела управа је нашла прераду Хиговог романа „Деведесет трећа“, која се одавно вуче по позоришној архиви. Баш да то и није рђаво начињена драма, за њено разумевање потребно је прочитати

најпре одељак о француској револуцији у каквој опширној општој историји.

Од двају Шекспирових комада несравњено је лакше код нас приказати „Антонија и Клеопатру“ него „Сан летње ноћи“ (сигурно у хрватском преводу) који је метнут у програм опет на намет. Превод „Антонија и Клеопатре“ поручен је и прегледан још под старом управом, и Г. Цветић, ако се не варам, потпуно га је инсценисао. Тешкоћа лежи у декорацијама и костимима, али за љубав саме ствари публика ће опростити што све неће бити онако нарочито као у — „Гејши“.

Из талијанске књижевности управа је задржала Голдонијеву „Мирандолину“ (била је већ и читана) и Пеликову „Франческу од Римини“, али је место две модерне драме (од Ђакозе и Бутија) унела у програм „Госпођу од Шалана“ која не нуди ни представљачима ни публици ништа ново у тој врсти.

Књижевности шпанска и скандинавска остале су заступљене и даље истим писцима, само о Стриндбергу, на кога је стара управа такође помишљала, нема ни помена.

Нов је програм за руску литературу и грчку; из чешке је узет „Грех“, комад који поодавно лежи у архиви, а из пољске „За срећу“, што је још стара управа одабрала. Па јесу ли те две ствари та словенска уметничка узајмица, и је ли њих да нађе драматург путовао прошле зиме, о народном трошку, по пољским и чешким земљама ради свог изображења и стварања тих веза?

Од музичких ствари управа, каже, спрема за ову годину Бизеову оперу „Кармен“ и оперету „Лутку“. Што ће јој та „Лутка“, ако хоће „Кармен“? „Кармен“ је требала, по мом мишљењу, да прекине серију оперета, ако се музички задатак Народног Позоришта с неког вишег гледишта схвата. А та „Лутка“ не значи ни оно што је значио „Птичар“, а камо ли „Лепа Јелена“, која остаје врхунац у досадашњим музичким напорима нашег позоришта.

Управа је од ове сезоне ангажовала једну алтисткињу и једног тенора, сигурно са обзиром на „Кармен“. Али недостатак тих певача неће ваљада бити узрок, што је музички рад у прошлој сезони ограничен на једну оперету и на један концерат оркестра, од прилике као онај којим је прошла управа покушала завести тај обичај у позоришту, и кад су Београђани чули први пут Бетовена (његову шесту симфонију). Од Г. Биничког, који је људима у садашњој управи више него прост саветник за музику, с правом се очекује бар више иницијативе. Јер тај војни капелник има на расположењу средства каква досад ни један музичар у нас није имао: позориште, певачко друштво и оркестар, највећи и (вероватно) најбољи у Србији. Осем тога он је нашао на свим странама ако не на поверење, оно на врло повољне диспозиције да га стече. Ја се чудим како тај млади музичар, имајући, дакле, концентрисану у својој руци сву музичку снагу која се у нас налази — нема амбиције да нам пружи нешто достојно тога, на пример девету симфонију Бетовенову. Он би тако у највећој мери могао показати шта је кадар учинити од свог оркестра и кора и колико уме као диригент допринети што бољем разумевању бесмртног Бетовеновог дела.

Оригиналних новитета за идућу сезону има свега на броју седам. Један већ знамо, то је прерада № 3 „Ивкове Славе“; друго је некакав рукопис рано умрлог песника Ђуре Јанковића, о коме тек управа има да дође до уверења да ли је оригинал или није; трећи је она „Смрт Уроша петог“ од С. Стевановића, који би се у најбољем случају могао сматрати као куриозум, кадар да убије и оно мало заостале воље у публике за старом српском драмом; четврти је „Краљевић Марко“ у стиховима од непознатог писца.

Од Шапчанина се имало бирати између „Трнове круне“ и „Хипатије“. То је остало од старе управе, шта више „Трнова Круна“ већ је и на бини била пробана. „Хипатија“ има тему страну, а „Трнова круна“ из наше историје. Али ако се и један и други прочита, мораће

се, држим, одлучити за „Хипатију“, те бих стога рекао да је „Трнова круна“ на дохват метнута у програм.

Најзад Нушић, удаљујући се и даље од водвиља, обећава нову своју драму, које се зове трагедија.

Ја молим читатеље за извињење што сам поред толиких комада наводио да их је садашња управа затекла или спремне или изабране. То нисам чинио из сујете, ни што ми се то порице, него што та факта тако лепо илуструју нерад у Народноме Позоришту.

Као што се види, програм нових оригинала крајње је мршав, и не зна се шта се хоће њиме: модерни или класични правац. Али, како први има симпатије управине, природно је било очекивати да ће тих комада бити више, и друго да ће управа, пошто јој је то главно, својски пригрлити за што јаче развијање драмске књижевности средство старе управе, која је хтела упоредо неговати и данашњу и негдашњу нашу драму. Мислим конкурс за српске песнике који је раније у два маха био расписиван. Другоме је истицао рок јуна ове године. Управа која је и то наследила, не казује ништа о томе да ли јој је штогод подношано, да ли је штогод награђено, да ли ће се штогод од тога играти ове сезоне. Ни црне ни беле. Ја наравно знам да немам моћи приморати управу да о овој важној ствари положи јаван рачун, али то право има виша власт, по чијем се одобрењу тај конкурс и расписује. Чекајући да видим како ће се то питање развити, ја за сад, са свим нагласком које оно заслужује, констатујем да један од најпоузданијих начина за помагање драмске књижевности напушта она управа, која је као свој програм истакла баш неговање нове српске драме.

Ето то је у детаљима рад данашње управе у прошлој години и њен програм за идућу, а једно и друго у толико је карактеристичније што долази од људи, који су према новоме закону о позоришту — и ако није усвојен — бирани међу признатим српским драматичарима. Тај нови закон признаје искључиво тој категорији људи

способност за управу позориштем, јер је оно глумачка кућа. То је од прилике толико тачно колико је и школа ђачка кућа. У ствари је позориште кућа свих оних који у њему раде и који воде бригу о њему. То се не дâ променити никаквим законом који, као и свакад, зависи од оних који га примењују. И при најбољим правилима може бити најгоре, а при најгорим најбоље.

Ето на пример, код изречне одредбе данашњег закона, управа није дала у прошлој сезони ни једну представу у корист глумачког пензионог фонда, ма да га је новим пензијама оптеретила, и ма да драматург у својим чланцима доказује да су интереси позоришта и интереси глумачки.

У осталом, тежиште целог новог закона лежало би у побољшању глумачког стања, у колико је заиста потребно уклонити један од великих узрока што и они који воле позориште, у годинама за избор каријере, претпостављају и најмању државну службу глумовању. Временом би њихов број растао, те би се на тај начин дизао кадар глумачки, и рационално постарало за подмладак.

Могу се покушати и друге какве измене у положају глумаца у позоришту, али ће оне врло брзо довести до трвења, пошто погледи оних у управи и погледи оних у трупи, практично узети, нису исти нити могу бити, чак ни онда кад би глумац био управитељ. Ја не знам у ком обиму разумеју удео глумаца у управи они који као да хоће у том неке реформе у нас по извесном страном угледу, јер драматург, не познавајући јамачно стране угледе, изражава се о свему томе више поетски и сасвим неодређено; а тако исто не знам ни да ли он мисли Комедију Француску, кад некакво такво уређење позоришно назива најмодернијим. Не знам, јер, као што је познато, московски декрет који влада у Комедији Француској издао је Наполеон I у Москви 1812 године, а тај потврђује стање из XVII века!

Док се међутим те реформе не прецизирају, нарочито ако то буде у форми законског пројекта, препору-

чујем онима који би желели чути противничка мишљења да прочитају у „Исповестима“ Арсена Хусе-а одељак о стању у коме је затекао Комедију Француску, кад јој је наименован за управитеља, и оно што је Сарсе о тој ствари писао (један одломак преведен је у јулским свескама овог листа). На тај ће се начин, можда, моћи донекле видети какве разлоге могу наводити присталице таквог система, наравно не код нас него у Француској.

Други експеримент који би се на позоришту извршио, већ сам поменуо. То је идеја о регрутовању чланова управе из редова наших драматичара са оценом признатих, што је, узгред речено, прилично растегљиво. Ако бисте ово применили на музику, изишло би да управу опере не бисте смели поверити диригентима као што су Мотл, Леви, Колон, Ламуре, чак ни Јану који је годинама био директор бечке опере, ни Рихтеру коме је то нуђено у Бечу, Пешти и Америци, а смели бисте је поверити, на против, оном Целеру, рецимо, који је компоновао „Птичара“.

И ову идеју без сумње сматрају као најмодернију, јер се драматург у својим чланцима позива на пример садашњег администратора Комедије Француске Жила Клартија. кога су, по тврђењу Г. Бр. Ђ. Нушића, поставили на то место зато што пише драме. Ово би откриће изненадило у подједнакој мери и Клартија и министра који га је поставио, ма да Кларти заиста има у свом повеликом књижевном пртљагу и неколико драмских дела (једно се игра и овде, отуд ваљада и знају о том у нас). Добро, али какви су драмски песници Клартијеви претходници Емил Перен и Едуард Тијери?

За тог Тијерија каже Сарсе (в. страну 246. прве свеске његових целокупних дела) да му се чини модел савршеног управитеља, што за Клартија никад није рекао. Тијери је имао отмено класично образовање, знао је шта хоће и умео је то извести без хуке. Под његовом управом Сарсе је видео у комедији целог Расина, четрнаест Корнељових комада. а цео репертоар Молије-

ров стално је представљан. У њему су се огледали млади глумци уз своје старије другове. То је за њих било правило, од кога се није одступало, тај су репертоар они морали знати и играти чим се затражи, као што музичар мора да чита с листа шта му се поднесе. С друге стране Тијери је имао укуса и за модерне производе. Он је увео Мисе-а у Комедију и дао му онај несравњени блесак, он је примио најчувеније комедије Емила Ожија, Октава Феље, Хиговог „Ернанија“, итд. Сарсе каже да му као критичар дугује велику захвалност, што је позоришним љубитељима пружио изобиље изврсних предмета за студију.

Али да оставимо најзад Комедију Француску, којој се у Београду хоће по што по то да конкурише: ево примера ближих нама. Данашњи директор бечког дворског позоришта Павле Шлентер дошао је на то место као позоришни критичар „Фосових новина“, а пре њега је био доцент приватног права Буркхарт. На сваки начин, било је на челу тог позоришта и драматичара па и глумаца, али ова два последња — рекао бих најмодернија, да Г. Бр. Ђ. Нушић не рачуна време натрашке — као што се види, нити пишу за позориште нити у њему играју. И ако се неће још говорити о Шлентеру, о Буркхарту (он се сад пропевао, али у пензији) се може рећи да је за своје доба дао Бургтеатру одличан репертоар. Он ван сваке сумње није оно што је био Вилбрант, а још мање Лаубе. Буркхарт није разумевао радити заједно са песницима, саветовати их, помагати им, давати им полета; није био као Лаубе посвећен до пжице у посао; није био срећне руке у проналажењу глумачких телената; није најзад умео као војсковођа пред војском задобијати победе својом трупом. На ово ће се рећи — наравно само у Београду — да су ове способности у Лаубеа отуд што је писао драме, али нека се не заборави да је Лаубе био рђав драмски песник а генијалан директор. Осим извесног техничког искуства, што се може и иначе стећи, те две функције не стоје у вези, а главно су и за једну и другу сасвим друге особине које

човека упућују у којој ће од њих моћи начинити највише добра. Него зашто далеко ићи, кад имамо пред очима најбољу потврду овоме: ето Г. Бр. Ђ. Нушића који је куд и камо бољи позоришни писац него што је позоришни управитељ.

Драгомир М. Јанковић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

О платама чиновника са вишом спремом. Прилог за решење чиновничког питања. Од *др. Пет. Л. Вукићевића.*

Ово предавање, држано у математичарском друштву у почетку марта ове године, објављено је најпре у „Наставнику“, органу професорског удружења, а отуд оштампано у засебну брошуру.

Изнесени подаци привлаче на се озбиљну пажњу. Нарочито су речите прикључене таблице, у којима су годишње и месечне плате чиновника са вишом (факултетском) спремом.

Писац узима једну генерацију, па кроз разне ступње авансовања у државној служби проводи само чиновнике „одличних квалификација и одличних кондуита“, и то овим редом: питомце војне академије, техничаре, правнике (судског одсека) и философе, — дакле све струке, у којима има испита и законских рокова, потребних за напредовање.

Ево једне слике из те таблице:

Замислите четири одлична *наша* ђака, рођених 1862. године, који би по данашњим уредбама — у законском року, *без закашњавања* — поступали кроз положаје у својој струци. Прегледајте: шта би били данас?

Кадет би био генерал са 10104 динара;

правник: касациони судија са 7.000 (или председник апелације са 8.000, или председник касације са 9.000) динара;

техничар: инспектор са 5.000 динара;

философ: професор средње или ванредни[1] професор Велике Школе са 3.600 динара годишње плате.

По годинама указне службе стојали би овако:

Официр би имао 24 године,[2] инжињер 17, правник 16—17, а професор 14—15 година службе.

Ова је слика врло поучна и вреди на њу обратити пажњу наших државника и законодаваца, јер је ово „дело руку њихових".

А ми се вратимо на приказ самог текста ове брошуре.

Она је постала поводом новог закона о средњим школама, који заводи неуказно приправништво од две године, трогодишњу суплентуру, а прелазним наређењем ниште предавачима стечене године службе.

Ово прелазно наређење прокопало је међу друговима јаз, који их је поделио у две оделите групе, размакнувши их на недостижну даљину. Једне оросило, друго покосило, управо као облак. Али је и ово зло — као и свако друго — имало своју добру страну. Сви *дугогодишњи* предавачи похитали су да пречисте свој положај, па су или положили испит професорски или потражили себи уточишта у другој струци. Јунацима, који су остали, може се помоћи једним законодавним решењем, и ми им то од срца желимо.

Писцу је ова тема била главна и њу је веома опширно разрадио, ма да је она од споредног значаја у великом „чиновничком питању".

Нас више занима остатак, који је шрег значаја, јер обухвата *струке*. За основу је узета професорска, па су према њој поређене остале: војна, судска и грађевинска. И ако је писац узимао сваку од ових на по се, ипак се не губи ништа у прегледности, јер се резултати могу међу собом поредити.

[1] У невероватном случају да наш великошколац испуни за то време тешке погодбе, под којима се бирају редовни професори Велике Школе, имао би плату од 4.799·40 динара годишње.

[2] Рачунајући му ратне године службе само у бугарском рату.

Али да се држимо његовог реда.

Писац критикује нови закон о средњим школама и доказује да је по старом закону професор био боље награђен. *То стоји.* Само — само разлика није оволика, колику је писац срачунао. И пређе се плаћало 12 динара таксе за професорски испит; за тим идеални чиновник „одличних квалификација" неће понављати разреде, поћи ће на време у школу, те неће морати плаћати ванредни улог удовичком фонду; па сем тога приправништво не траје *три*, него *две* године („Разломци испод половине занемарују се"). Са тим модификацијама разлика се своди на много мању цифру (око 1500 динара на 30 година), а и пензија за 27 година и 8 месеци по новом закону само је за 30 динара годишње мања од старе завршне плате наставника средњих школа.

Погрешка о трима годинама приправништва, а и она о ванредном улогу проведена је и кроз остале одељке. Њима су додане још и књиге, које приправнику требају за професорски испит, таксе за тај испит и — путни трошак око професорског испита!

Ове погрешке нису нехотичне и само иду на рачун озбиљности овог посла. Међутим, те су позиције срачунате одвојено и могу се простим одузимањем избацити. Па ипак ће остати и — *имаће шта!*

Јер писац — заборавио сам рећи — овако ради (послужимо се његовим речима): „Кад поредим плате чиновника, узимам једнога за основу и он мора да се издржава само својом платом... Од другог захтевам да живи са толиком истом платом, па колико год месечно прима више да уложи у књижицу у управу фондова, а колико год прими мање, да толико изузме на књижицу из управе фондова... Завршна сума у књижици казаће нам... колико је овај други горе или боље награђен..."

У управи фондова рачуна се по сложеном интересу („интересу на интерес"), те се цифре необично пењу. И тако видите ове резултате:

Пошто проведу свој век са професорском платом имају вишка на књижици управе фондова (без дин. пара):

Судија првостепеног суда	59480	дин.
„ апелационог „	116629	„
Инжињер „	43639	„
Потпуковник	108423	„

А живећи са директорском платом имају вишка на књижици управе фондова:

Судија касационог суда	133979	дин.
Инспектор грађевина	72632	„
Пуковник	184005	„

Ове цифре много казују. Ублажите их и таксама и путним трошком и ценом стручне библиотеке и ванредним улогом, све то чини 5 до 6000 динара.

Нека се узме у рачун и то да и у судској струци и у грађевини има практикантуре — неуказног звања. Нека се и тиме смање горње цифре опет за 5—6000 дин.

Па ипак ће се резултати неосетно смањити, те и тако умањени јасно показују како мало равнотеже има у наградама чиновника, а видели смо већ како мало логике има у њиховом напредовању.

Није тешко предвидети последице оваквог стања.

По простом економском начелу тражње и понуде поједине ће струке бити пресићене, док ће друге остати незасићене.

И једна и друга појава су убитачне. Код незасићености прети инвазија странаца, код пресићености опасност да брига за насушним хлебом сведе на минимум скрупулозност, — врлину, коју треба нарочито неговати код чиновника нових држава без јаких и осветштаних традиција, а са бурном прошлошћу.

Г. Др. Вукићевић је овим својим радом учинио једну услугу целој земљи, ма да су му намере биле много људскије природе, јер је пошао од себе. Али homo sum... У тој својој потпуно људској тежњи, писац није заборавио ни свој сталеж, који је у последњем реду чиновничке јерар-

хије, те предлаже неке измене у закону о средњим школама, које се тичу поправке стања професора средњих школа.

Ти су предлози лепе жеље и ми немамо ништа противу њих (на против!), али све појединачне реформе неће помоћи главној ствари, чиновничком питању. Само га замршују и заплићу. Чиновничко питање треба из основа претрести, обухватајући све гране чиновничке јерархије, те од чиновничког апарата начинити прецизни механизам, који правилношћу свога рада ствара ред, благостање и напредак своје земље.

А ово троје неће бити на одмет чак ни Србији.

Петар А. Типа.

Порекло човека. Једно предавање *Ернеста Хекела.* Превео *Гер. П. Ивезић*, медицинар. Са сликом писчевом. Штампарија Стојановића и Тимилића. Београд. 1901. 12°, стр. XIV и 72.

У најимпозантнијем ритму, којим се обнављао и развијао органски свет на површини наше планете, у непрекидном низу узастопних генерација човек је последња фаза, завршни члан. Историја његова порекла управо је историја живота на земљи. Кад се говори о постанку човека обично се мисли на најближе му геолошке претке. О њима наука још нема поузданих података, родослов се прекида баш на овоме значајноме месту. Али врло многи научни резултати упућују нас, да у највишим мајмунима гледамо прапретке „слике Господа.“ То је гледиште развио *Хекел* још у својој Антропогенији, то је извео у кратком и лепом облику у поменутом предавању, уносећи у њега и тумачење најновијих научних резултата, који се односе на ово питање.

Хекелова апостолска вера у исправност Десцендентног Учења, његово истинско уверење у монистичку философију, његов силан израз против религијских догама о души, постанку човека и природе; оправдана мржња

на метафизичке конструкције, дубоко познавање природних наука — особине су које препоручују ово лепо предавање.

Српски превод није добар; пишчева лепота стила, пријатна духовитост и кристална јасност у новом облику су много изгубиле.

Н. Кошанин.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Паметар.* — Штампа се и за кратко време биће довршен овогодишњи извештај Српске Књижевне Задруге. Он ће донети члановима Задругиним једну новину: и њему ће, поред извештаја о стању Српске Књижевне Задруге и раду у њој за последњу годину и именика свих повереника и чланова, бити и *Паметар,* — помени и записи о знаменитим људима и догађајима, сређени по месецима и данима. (—ч—)

= *Дилетанти.* — Недавно је штампана, у Загребу, под горњим натписом, једна, технички лепо опремљена, књижица, у којој су четири позоришна комада М. К. Димитријевића. Писац ову своју књижицу намењује позоришним дилетантима, да приликом селâ, забавâ, св. савских беседâ имају шта приказивати. У књизи је само један оригинал; то је први комад — *Јадац,* породична шала из босанског живота, у једном чину. Остала три комада су прераде туђих послова и преводи: *Србинове гусле,* по причи А. Николић-Минибек, алегорија у једноме чину; *У глухо доба,* шала у једном чину, од Хенриха Лаубе, превод; и *Пијаница и пас,* шаљиви монолог, по Нушићевој причи. (—ч—)

= Чланци Г.Г. Дрр. Мих. Полићевића и Добр. Арнаутовића, који су објављени у овом листу, „О јавном праву жена“ и „О појму права“, изведени су и преведени из Острогорскога: La femme au point de vue du droit public и Сталове Rechtsphilosophie. (У.)

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 2. — 16 октобар, 1901.

ДАША.

Цртица.

Не знам по којој крви, мушкој или женској, али смо били као неки род. Она је мене звала рођаком, а ја њу родицом. И било ми је драго, поносно сам се, што сам с њом био некако интимнији него други. Драго ми стога што је то било чудно дјевојче. Није, да речете, била какве особите љепоте. Нити је била бијела као снијег, нити румена попут руже. Напротив, била је сличнија Циганчету: црномањаста, са очима попут угљена, са дугом косом до ниже паса и са чўпима око очију. Око усана јој је увијек треперио враголаст осмјех и давао јој необичну draж. Па и говор јој је био некако сладак. Пријатно ти кад га слушаш, као да слушаш жуборкање поточића. А ја сам га често слушао....

Свакога свеца ишао сам јој на врата. Ишао сам са другом Пером, нешто млађим, али много лепшим и наочитијим момком од мене. Само што се он не би никада приближивао ни вратима ни њојзи. Волео је стојати у страни, наслоњен на зид, и бленути у наоколо. Није хтио да прислушкује шта разговарамо.

А она, баш због тога, говораше гласније, смијаше се и шаљаше. И иза сваке шале престријелила би га очима. Затим би намигнула на ме и указала како је крут и неотесан.

— Стијена божија... Нијемац... Ледењак..., вели у по гласа, мргодећи се по мало... — Рђа!... Не зна ни живити!...

Но љутња би је за час прошла. Након неколико ријечи опет би јој се лице разведрило. Онај осмјех затреперио би опет око усана.

По растанку с њоме корио сам Перу ради његове неспретности. Изгледало ми је да га она по мало мрзи, да га исмијава. А мени то жао. Жао ми и што га назива ледењаком и нијемцем...

— Никад никакве ђевојке предобити нећеш, велим му. Ти си смегењак један! Ништа него да ти је стојати и бленути некуда.

— Ја не могу бити друкчији, одговори он, мирно отпухујући пепео са цигаре. Ја кад сам близу женске не могу ријечи проговорити. Сплете ми се језик... И осим тога није ми драго ни близу бит' ђе је женскадија.

— Мрзиш их? запитах.

— Не мрзим, али и не волим... Ја не бих ни жене могао волити... Само сам волио матер између женскадије. И то је све...

Не рекох му више ништа. Мислио сам да то он говори тек онако, а да друкчије мисли. Или, ако сам мисли овако, касније ће свакако друкчије мислити...

Наравно, да сам тај разговор с њим испричао Даши. А она се засмија. Узви обрвама и одмахну руком.

— Рђа, рече. Не ће таки остат'... Промијениће се он...

И касније, кад смо долазили, она га, из шале, поче по што шта запиткивати и пецкати. А он је само гледаше, црвењаше и муцаше нешто, што ни сам није добро разумијевао. Њојзи је то особито годило. Смијала му се у очи, и у лице му говорила да је ледењак.

⁂

Једнога дана отпутова Перо некуда. Ја се самац упутих Даши. Одох и стадох код врата. А она ме погледа, па ни да се осмјехну нит' ми намигну. Направила лице некако озбиљно, као кад се љути.

— А ђе је леденьак? запита ме.

— Отпутовао је.

Она се намршти и узви главом. Ч' ни јој падоше по очима, а очи се засвијетлише.

— А што ће? — запитах ја. Он и тако ништа не говори.

Она ме погледа некако оштро, као да ми хтједе забранити да даље не говорим. Затим обори главу и гледајући у праг од врата као да мишљаше нешто.

— Хоћеш ли ми обећат' да ником не ћеш казат' што ћу ти сад рећи? запита након краће почивке, дигнувши главу.

— Хоћу, одговорих.

— Ама да не кажеш ни њему, ни Пери.

— Ни њему.

— Закуни се!

— Среће ми!

Она застаде мало. Погледа ми у очи, као да би да се увјери, хоћу ли одржати заклетву. Кад јој издржах поглед, окрете се на све стране, бојећи се да нас ко не гледа. И примаче ми се ближе, лице у лице.

— Он ми је драг, изговори тихо, шапатом, да сам једва чуо.

Ја стукнух натраг као да ми је пљунула у лице. Забленуто је погледах. Готово би да посумњам да то све сањам или да сам глув. Она, и да воли Перу!

— Шалиш ли се ти? запитах и примакох јој се толико да сам осјећао како ме њезини ч'ни шкакље по челу.

— Не шалим се, одговори. И уозбиљи се, да то и докаже.

— И он ти драг?

— Драг.

— Ради чега?

Она слегну раменима. Изгледа ми да је зачудило ово питање. И не одговори ништа. Куцну два три пут

папучом о праг и опет слегну раменима. А ја стојах крај ње као кип, не могући никако да се приберем.

— А не смијем му то казати? запитах.

— Јок! Заклео си се! хитно упаде она и стиште ме за руку. Ја ово теби кажем, а нећу да и он зна. То би било као да се ја њему намећем, а ја то нећу... Хоћу да ми он сам дође...

Ја прснух у смијех.

— Никад ти неће доћи!

Њу као да увриједи смијање.

— Чекаћу, одговори и поносито уздиже главу, мјерећи ме погледом.

Ја се постидих. Оставих је.

⁂

Касније нијесам могао, а да чешће не размишљам о своме разговору с њом. Зашто да јој се Перо допадне? Чиме је он могао задобити? Зар само љепотом?... Или... Ја почех сумњати, да се није, иза мојих леђа, састајао с њом и тако је освојио. Ко зна, може бити да баш и мирни Перо умије, кад хоће, и жени мозак да заврти својим говором.

Наумих да га кушам.

— Збиља, а како ти се свиди Даша? запитах га при првом сусрету.

— Тхе, одговори он, и развуче лице на смијех, — добра је ђевојка.

— Ама свиди ли ти се више, онако, мимо друге?

Он поче звиждукати као да ме није чуо.

Ја понових питање, и погледах му право у очи.

Он настави звиждукање, а не одговори ништа.

— Уловљен је! прошаптах сам себи.

⁂

Било је вече. Затворио сам се сам у соби и, при свјетлости чађаве лампице, пребирах некакве прашљиве хартије.

Док неко куцну на авлијска врата, тихо, као бојећи се да их не повриједи.

Ја се пренух.

— Отвори! рекох момчету, које је спавало управо пред собом.

Момче, као поплашено, скочи, удари се главом о зид и потрча према вратима.

Одмах затим одјекнуше кораци уза степенице. И у собу ми уљезе — Даша. Обучена у свечано рухо, у свиленим димијама, а са фесом на глави, заогрнута овећом бошчом, застаде код врата и погледа ме.

— Шта је по Богу? запитах ја изненађен и приступих јој ближе.

Она не одговори. Затвори врата, сједе на столицу и баци бошчу поред себе.

— Дошла сам теби, рече по томе и погледа ме некако са страхом, као да се боји да ћу је изгрдити или отјерати.

— Што? запитах је мало јачим гласом.

Она набра обрве и, напућивши усне, избаци:

— Данас ме испросио Јово газде Милинка.

И брада јој заигра, а сузе јој се зацаклише у очима.

— Добар момак, рекох ја, само да нешто кажем.

Она узви главом и осијече:

— А ја га нећу!

Ја застадох.

— Рашта?

— Није ми драг. Лијеп је, богат је, ама ми није драг. И ако ме је отац дао, ја нећу.

И подиже главу, као да би хтјела казати, е је готова пркосити цијелом свијету... Ја нисам знао шта да кажем... У неприлици гледао сам преда се и играо се ланцем од сахата.

— Па шта ћеш сад? најпошље запитах.

— Дошла сам теби, рече. И опет понизи глас и обори главу.

— Мени? готово дрекнух, не знајући сам зашто.

— Дошла сам, да ми помогнеш. . Хајде ономе леденьаку и кажи му, да нећу никога него њега. И, ако хоће, одмах ћу бјежат' с њим.

Ја бијах ван себе од чуда.

— С Пером?

— Jä... Ево сам дошла и готова сам да бјежим.

— Али како ћеш? дрекнух. — Јеси ли ти њему икад рекла да га волиш?

Она ме забленуто погледа. И готово кроз плач прошапта:

— Нијесам.

— А он теби?

— Није.

Ја подигох глас и покушах да будем строг, жесток.

— Па како ћеш сада? Јеси ли при себи? Нудити се момку за кога не знаш воли ли те.

— Свêдно, рече она и опет сијевну очима и погледа ме пркосно, Ти отиђи и кажи му... Или стани! рече и ухвати ме руком... Зовни га овђе, па да му ја кажем.

Ја је ухватих за руку, која је дрхтала, и загледах јој се добро у очи. Мислио сам, е је збиља шенула.

— Дашо, окани се лудорија, прошаптах меко. Немој да се о теби прича свашта. Што да будеш мимо друге?

Она затресе главом.

— Ја сам у свему мимо друге! И ако хоћеш да ми учиниш љубав, пошљи по њега.

Шта сам знао чинити? Слегнух раменима и заповједих момчету да зовне Перу. Момче отрча. Даша се наслони руком на сто и замисли се. Ја сједох према њој и наставих прегледање хартија. Нити сам је хтио што даље питати, нити је она била вољна да одговара.

Док дође и Перо. Ознојио се, поцрвенио и направио зачуђено лице прије него је и ступио у собу. Кад опази Дашу, он се чисто скамени. Забезекнуто погледа у ме и зину, као да пита: шта је ово?

— Уљези, уљези Перо, рекох ја мирно, а дошло ми да прснем у смијех гледајући га.

Он уљезе. Прекорачи праг и стаде код врата, некако бојажљиво, као да се нада, е ће га неко иза леђа по глави млатнути.

— Сједи! понудих га.

Он сједе. Погледа по соби, па и нехотице погледа на Дашу. Збуни се и обори очи. Ја их погледах обоје. Обоје су били у незгоди. Он не зна шта да ради, а она не зна како да почне.

— Говори, Дашо, рекох ја, да је осоколим; зашто си звала Перу?

Она ме погледа испод ока.

— Ти знаш, одговори.

— Знам, рекох. И окретох се Пери. — Даша је данас испрошена. А она не воли никога него тебе, и хоће само за те. Ако хоћеш, и бјежаће с тобом...

Перо скочи са столице и прихвати се за зид.

— Шта?... Ја?...

И поцрвени опет.

Скочи и Даша. Очи јој се свијетле као жеравице, а уз мрко лице ударила румен.

— Истина је, рече и стаде пред Перу, дрхћући цијелим тијелом од узбуђења. Само си ми ти драг; и ако хоћеш, с тобом ћу преко бијела свијета. Другога нећу никога!

Перо се измаче од ње. И као у неком страху, погледа у њу, па у мене.

— Немојте се тако шалити, рече некако меким, молећим гласом.

— Не шалим се, дочека Даша и опет му се примиче, него је озбиљно. Сад ако ти хоћеш реци, па да одмах бјежимо.

Перо се као замисли. Затим слегну раменима.

— Ја... не знам, замуца.

Мене наљути толико отезање.

— Немој се измотавати, него реци: хоћеш или нећеш?

Перо, и не осврћући се на ме, а гледајући у земљу, изусти:

— Теби фала која ти тако хоћеш... ама ја... не ћу жене... Није то за ме сад...

Даша задрхта силније него прије. Пресијече га погледом и уједе се за доњу усницу. Ноздрве јој се раширише и само што тресну главом.

— Добро!... Онда ми и не требаш!...

*

До годину дана, родила је Јови сина. Ја је затекох једанпут како га држи на рукама и игра се с њим сва срећна.

— Како му је име? запитах.

— Перо, одговори она.

И, осмјехнувши се на ме, пољуби дијете у оба образа.

Свет. Ћоровић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(14)

Затим, и сувише узбуђен оним што је чуо да би могао остати код куће, попе се у собу своје жене и рече јој:

— Знаш шта, мајко, можеш провести дан са својом ћерком, ја идем у Фроафон. Па будите паметне обе. У данашњи дан смо се венчали, добра моја жено: на, ево ти десет талира за олтар о Брашанчеву. Одавно га већ желиш да имаш, буди ми весела! Забављајте се, будите веселе и здраве. Ура!

Он баци десет талира од шест динара на постељу своје жене, коју узе за главу и пољуби у чело.

— Добра моја жено, боље ти је сад, је ли?

— Како можете помишљати да примите у своју кућу Бога који прашта, кад сте из свога срца изгнали своју кћер? рече она узбуђено.

— Добро, добро! рече отац умиљатим гласом, видећемо и то.

— Благи Боже! Евгенија, узвикну мајка коју обли румен од радости, ходи да пољубиш оца, опростио ти је!

Али старац беше већ отишао. Ишао је што је могао брже на своја имања, трудећи се да доведе у ред своје поремећене мисли. Гранде беше ушао тада у своју седамдесет шесту годину. За последње две године његово се тврдичење беше појачало, као што појачавају све сталне страсти човечје. Као што је опажено на тврдицама, на властољубивима, на свима људима чиј је живот био посвећен једној главној идеји, његова свест била је наклоњена нарочито једноме симболу његове страсти. Гледати злато, имати злато, то је било постало његова мономанија. Његов деспотизам растао је у колико је расло његово тврдичење, и за њега је било нешто *против природно* напустити по смрти жениној управу ма и над најмањим делом свога имања. Открити својој кћери своју имовину, пописати сва добра покретна и непокретна ради продаје?...

— Боље да се убијем, рече он гласно у сред једнога винограда, разгледајући чокоте.

Најзад се реши, врати се у Сомир кад је било време вечери, одлучи да се покори Евгенији, да буде према њој љубазан, нежан, да би могао умрети краљевски, држећи до последњега даха дизгине од својих милиона. У тренутку кад се старац, који случајно беше понео са собом кључ што отвара сва врата, на прстима пео уз степенице да уђе у собу своје жене, Евгенија беше донела на постељу своје матере онај лепи ковчежић. Обе су, у одсуству Грандеову, са задовољством гледале слику Шарлову, посматрајући лик његове матере.

— Сасвим његово чело и његова уста! говорила је Евгенија у тренутку када је виноградар отворио врата.

Кад је видела поглед који је њен муж бацио на злато, госпођа Гранде узвикну:

— Господе, смилуј се на нас!

Старац скочи на ковчежић, као што би тигар скочио на заспало дете.

— Шта је ово? рече он и узе ковчежић, па га принесе прозору. — Чисто злато! злато! узвикну. Шта је

злата! има две ливре. — А! а! Ово ти је дао Шарл за твој лепи новац, а? Па што ми ниси рекла? То је добар пазар, чедо моје! Види се да си моја кћи. (Евгенија је дрхтала целим телом). — Је ли, ово је Шарлово? настави он.

— Да, оче, није моје. Тај је ковчежић свети аманет.

— Није него! Он ти је узео новац, и тај новац треба да накнадиш.

— Оче!...

Старац хтеде узети нож да одвали једну златну плочу и зато мораде спустити ковчежић на једну столицу. Евгенија полети да га поново узме, али је качар, који је у исто време мотрио и на кћер и на ковчежић, опруживши руку одгурну тако силно да је пала на постељу своје матере.

— Господине! господине! узвикну мати усправивши се на постељи.

Гранде беше извадио свој нож и спремаше се да одвали злато.

— Оче, узвикну Евгенија, која се на коленима приближи старцу и диже руке к њему; оче, тако вам свих светих и свете Богородице, тако вам Христа, који је умро на крсту, тако вам вечног спасења, оче, тако вам мога живота, не дирајте то! Тај ковчежић није ни ваш ни мој; то је ковчежић једнога несрећног рођака који ми га је поверио на чување, и ја му га морам вратити неповређена.

— Што га гледаш, ако је аманет. Гледати је горе но дирати.

— Оче, немојте да га кварите, јер ћете ме осрамотити! Оче, чујете ли?

— Господине, милост! рече мати.

— Оче! узвикну Евгенија тако јаким гласом да се Нанона, уплашена, попе.

Евгенија шчепа један нож који јој је био при руци и диже га.

— Но? рече јој мирно Гранде смешећи се хладно.

— Господине, господине, ви ме убијате! рече мати.

— Оче, ако ваш нож начне само један делић тога злата, ја ћу се овим пробости. Ви сте већ довели моју мајку до ивице гроба, сад хоћете да убијете и своју кћер. Ломите сад, рана за рану!

Гранде, не дижући ножа с ковчежића, погледа своју кћер оклевајући.

— Зар би ти то могла учинити, Евгенија? рече он.

— Да, господине, рече мати.

— Учинила би као што је рекла, узвикну Нанона. За Бога, господине, будите једанпут у своме животу разумни.

Качар је неколико тренутака гледао наизменце злато и своју кћер. Госпођа Гранде онесвесну.

— Ето, видите, драги господине, госпођа умире! узвикну Нанона.

— На, кћери, не треба да се завађамо због једног ковчежића. Узми га! узвикну живо качар бацивши ковчежић на постељу. — Ти, Нанона, трчи по господина Бержерена. — Не бој се, мајко, рече он љубећи руку своје жене, није ништа, измирили смо се. — Је ли, кћери? Нећеш више живети о сувом хлебу, јешћеш што год хоћеш. . . Ах! отвара очи. — Мајко, мајчице, дођи к себи! Ево, види, пољубио сам Евгенију. Она воли свога рођака, нека пође за њега ако хоће, нека му чува ковчежић. Дед, поврати се! Слушај, даћу ти олтар какав још нико није начинио у Сомиру.

— Боже мој, како можете да поступате тако са својом женом и дететом! рече слабим гласом госпођа Гранде.

— Нећу више никад, никад! узвикну качар. Видећеш, јадна моја жено.

Он оде у своју собу за рад и врати се с пуном шаком златника, које растури по постељи.

— На, Евгенија, на жено, ево вам, рече претурајући златнике. Дед, расположи се, жено; буди ми здрава, никад ни у чем нећеш трпети оскудицу, ни ти ни Евге-

нија. Ево сто златника за њу. Али ове нећеш никоме дати, Евгенија, је ли!

Госпођа Гранде и Евгенија згледаше се, зачуђене.

— Носите их, оче; нама не треба ништа друго до ваша љубав.

— Имаш право, тако је, рече он трпајући златнике у џеп; живимо као добри пријатељи. Хајдемо сви у трпезарију да вечерамо, да играмо свако вече томбуле, у двадесет пара. Насмејте се! Хоћеш, жено?

— Ах! сишла бих радо, кад вам то може годити, рече самртница; али не могу да се дигнем.

— Јадна жено, рече качар, ти не знаш колико те волим. — А тебе, кћери!

Он је притиште на груди и пољуби.

— Ох! Како је слатко пољубити своју кћер после заваде! Чедо моје! — Ето видиш, мајко, сад смо као једна душа. — Иди закључај оно, рече Евгенији показујући јој ковчежић. Иди слободно, не бој се. Нећу ти о њему никад више говорити.

Господин Бержерен, најчувенији сомирски лекар, дође убрзо. По свршеном прегледу он отворено саопшти Грандеу да му је жена веома болесна, али да је потпун душевни мир и брижљива нега могу одржати у животу до јесени.

— Хоће ли то скупо стати? рече старац; треба ли лекова?

— Мало лекова, али много неге, одговори лекар који не могаше а да се не осмехне.

— Добро, господине Бержерене, одговори Гранде, ви сте частан човек, зар не? Ја се ослањам на вас, дођите да видите моју жену кад год нађете за потребно. Одржите ми у животу моју добру жену; ја је, видите, много волим, и ако то нико не би рекао на први поглед, јер код мене се све догађа унутра и чупа ми душу. Мене душа боли. Бол ме је снашао од како ми је умро брат, за кога трошим, у Паризу, велике суме. . . за кога дадох и црно иза нокта, па опет давању нема краја. Збогом,

господине. Ако ми се жена може спасти, спасите је, па ма морао за то потрошити сто, две стотине динара!

Поред све ватрене жеље Грандеове да му жена оздрави, јер би питање о наслеђу њене заоставштине било за њега права смрт; поред све пажње коју је он у свакој прилици указивао и најмањим жељама своје зачуђене жене и кћери; поред најбрижљивије неге коју је Евгенија указивала, госпођа Гранде нагло се приближиваше смрти. Свакога дана слабила је и малаксавала као што малаксава већина жена на које, у тим годинама, нађе болест. Она беше увела, као лишће на дрвећу с јесени. Сунчани зраци осветљавали су њено лице које је изгледало као лишће које сунце злати. Њена смрт била је достојна њенога живота, смрт потпуно хришћанска, то јест узвишена. У октобру 1822 избише на особит начин њене врлине, њено анђеоско стрпљење и њена љубав према кћери; она се угаси, не потуживши се ни најмање. Као невино јагње отишла је на небо, жалећи једино за добром сапутницом свога чемернога живота, којој њени последњи погледи као да су предсказивали безброј болова. Она је стрепила што ову овчицу, белу као она, оставља саму у себичноме свету, који је мислио само како ће да је острижe, да јој преотме новац.

— Моје дете, рекла јој је пре но што ће издахнути, само на небу има среће; о томе ћеш се једнога дана уверити.

Сутрадан по смрти своје матере, Евгенија је нашла нових разлога да се веже за ову кућу, у којој је рођена, у којој је толико препатила, у којој јој је мати умрла. Није могла погледати у прозор и столицу на подупирачима, а да се не заплаче. Чинило јој се да је рђаво судила о срцу свога старога оца, кад је видела да је предмет његове најнежније пажње; он је долазио по њу да је води на ручак; гледао је готово нежним погледом по читаве сахате; у кратко, пазио је као да је од злата. Стари качар личио је тако мало на самога себе, дрхтао је тако пред својом ћерком, да су Нанона и Кришовљеви, сведоци

његове слабости, приписивали то његовој дубокој старости и бојали се да га његов ум не изда; али онога дана кад је породица обукла црнину, после вечере на коју је био позват и магистар Кришо, коме је једино била позната тајна његовога клијента, понашање се старчево објасни.

— Драго моје дете, рече он Евгенији кад је сто био распремљен и врата брижљиво затворена, ти си сад наследница своје матере, и ми треба неке ствари да уредимо између нас. — Је ли тако, Кришо?

— Тако је.

— Зар је баш тако потребно да о томе данас говоримо, оче?

— Јесте, чедо моје. Не могу дуже остати у неизвесности у којој се сада назазим. Ја се надам да ми ти нећеш загорчати живот.

— О! оче...

— Онда треба то да свршимо још вечерас.

— Па шта захтевате од мене?

— То, чедо, није моја ствар. — Реците јој ви, Кришо.

— Госпођице, господин ваш отац није рад ни да дели ни да продаје своја добра, нити да плаћа огромне таксе на готов новац који може имати. Зато је потребно да се не врши попис имовине, која стоји данас неподељена између вас и господина вашег оца...

— Кришо, јесте ли ви потпуно сигурни у то, кад тако говорите једном детету?

— Пустите ме да кажем све, Гранде.

— Добро, добро, пријатељу. Ни ви ни моја кћи нећете да ме опљачкате. — Је ли, кћери?

— Али, господине Кришо, шта треба да радим? упита Евгенија нестрпљива.

— Треба, рече бележник, треба да потпишете овај акт, којим се одричете наслеђа госпође ваше матере и остављате своме оцу на уживање сва добра која имате с њим у заједници и која остају ваша сопственост, што вам он зајемчава...

— Ја ништа не разумем шта сте ми рекли, одговори Евгенија; дајте ми тај акт и покажите где треба да га потпишем.

Чича Гранде је гледао наизменце акт и кћер, кћер и акт, осећајући тако јака узбуђења, да је убрисао неколике грашке зноја које му беху избиле по челу.

— Чедо моје, рече он, уместо да потпишеш тај акт, чије ће протоколисање скупо стати, како би било да се просто одречеш наслеђа своје јадне покојне мајке, и да се на мене ослониш за будућност, ја бих то више волео. У том случају даваћу ти свакога месеца по сто динара. Тако ћеш моћи плаћати колико ти год буде драго молитава, за оне за које их читаш... Шта велиш! Сто динара месечно, у ливрама?

— Учинићу све што хоћете, оче.

— Госпођице, рече бележник, дужност ми налаже да вас учиним пажљивом, да се у том случају лишавате своје имовине.

— Боже мој, на шта је с тим?

— Ћути ти, Кришо. — Дакле, тако као што си рекла, узвикну Гранде узевши кћер за руку по којој је тапкао својом, Евгенија, ти нећеш одустати од тога, ти си добра девојка, је ли?

— О! оче...

Он је ватрено пољуби и притиште на своје груди, да је у мало није угушио.

— Хвала ти, моје дете, ти си дала живот своме оцу; вратила си му оно што ти је он дао; сад једно другоме нисмо дужни ништа. Ето тако се врше трговачки послови. Живот је једна трговина. Да си благословена! Ти си честита девојка, која заиста воли свога оца. Сад чини шта ти је воља. — До виђења дакле сутра, Кришо, рече он гледајући уплашена бележника. Гледајте да лепо саставите за суд акт о одрицању.

Сутрадан, око подне, потписана је била изјава, којом се Евгенија драговољно лишава своје имовине. Међутим, поред све дате речи, на крају прве године стари

качар не беше дао још ни паре од оних сто динара месечно, које је тако свечано био обећао својој кћери. Зато није могао а да не поцрвени, кад му је то Евгенија у шали поменула; он се живо попе у своју собу за рад, врати се и пружи јој од прилике трећину од накита који беше узео од свога синовца.

— На, кћери, рече он с пуно ироније, хоћеш ли да примиш ово за хиљаду и две стотине динара које треба да ти дам?

— Ох! оче, дајете ли ми их доиста?

— Толико ћу ти дати и идуће године, рече бацајући јој накит у кецељу. Тако ћеш, кроз кратко време, добити све *његове* ситнице, додаде он трљајући руке, срећан што се могао користити осећајима своје кћери.

При св*е*м том, и ако је био још снажан, старац осети потребу да посвети своју кћер у домаће тајне. Идућих година тражио је да у његовом присуству нареди шта ће се кувати, и да прима дохотке. Лагано и поступно упознаде је с називима и вредношћу својих винограда, својих мајура. Крајем треће године беше је тако навикао на сва тврдичења, претворио та тврдичења код ње у тако сталну навику, да јој је без страха оставио кључеве од намирница и учинио је газдарицом у кући.

Пет година протекло је без ичега важнијег у једноликом животу Евгеније и њенога оца. Једно и исто вршило се стално са хронометарском тачношћу с којом је радио стари часовник. Дубока меланхолија госпођице Гранде није била тајна ни за кога; али, ако је сваки могао од прилике погодити узрок тој меланхолији, никад ни једна њена реч није оправдала слутње свих сомирских кругова о стању срца богате наследнице. Једино друштво беху јој три Крișоа и неколико њихових пријатеља, кој су неосетно увели били у кућу. Они је беху научили да игра виста, и долазили су свако вече на картање. Године 1827, њен отац, осећајући сву тежину дубоке старости, би приморан да је посвети у тајне свога непокретног имања, и рече јој да у свакој неприлици припита за савет

бележника Кришоа, чије му је поштење било познато. Крајем те године панђе на старца, коме је било осамдесет и две године, парализа, која је све више узимала маха. Господин Бержерен изјави да од Грандеа нема ништа. Кад је помислила да ће ускоро остати сама на овоме свету, Евгенија се, тако рећи, још јаче приљуби уз свога оца, још јаче стеже овај последњи беочуг наклоности. Она је мислила, као и све заљубљене жене, да је љубав све и сва, а Шарла не беше ту. Она беше сву своју негу и пажњу поклонила своме староме оцу, чија је снага опадала, но чије се тврдичење по нагону одржавало. Зато смрт овога човека није била ни мало у опреци с његовим животом. Још из рана јутра наместио би се између камина у својој соби и врата од собе за рад, која је без сумње била пуна злата. Ту је седео непомично, али је са страхом погледао час у оне који су долазили да га виде, час у врата окована гвожђем. Разбирао је и за најмањи шум који би му дошао до ушију, и, на велико изненађење бележниково, чуо је чак и зевање свога пса у дворишту. Из своје очевидне обамрлости долазио је к себи оних дана и у оно доба, кад је ваљало примати закупнину, прегледати рачуне са закупцима, или давати признанице. Тада је дотле дрмусао своју наслоњачу на точковима док се не би довукао до врата од своје собе за рад. На његово тражење та му је врата отварала кћи, и он је мотрио на то, да она остави на тајно место кесе с новцем, једну на другу, и да затвори врата. Затим се ћутећи враћао на своје место, чим би добио од ње драгоцени кључ, који је вечито био у његовоме прснику и који је с времена на време пипао. У осталом, његов стари пријатељ, бележник, осећајући да ће богата наследница неминовно поћи за његовог синовца председника, ако се Шарл Гранде не врати, удвојио је своје старање и пажњу: сваки дан је долазио по заповести Грандеове, одлазио по његовој поруци у Фроафон, на ливаде, у винограде, продавао вино, и претварао све у злато и сребро које је тајно улазило у надевене кесе у соби за рад.

Најзад дођоше дани агоније, за време којих снажна грађа старчева ступи у борбу с разорењем. Он хтеде да и даље остане крај ватре, пред вратима од своје собе за рад. Прикупљао је око себе и увиј о све покриваче које су метали на њега, и говорио Нанони:

— Прикупи, прикупи то, да ме не покраду.

Кад је могао да отвори очи, у којима се цео његов живот беше склонио, он их је одмах окретао к вратима од собе за рад, у којој је лежало његово благо, говорећи својој кћери гласом у коме се огледао самртни страх:

— Је ли ту? је ли ту?

— Јесте, оче.

— Пази на злато!... донеси ми злато!

Евгенија му је разастирала златнике на један сто, и он је по читаве сахате непомично гледао у те златнике, као што дете, кад почне распознавати, забленуто посматра један исти предмет; и, као дете, он би се с муком насмешио.

— Ово ме загрева! говорио је покадшто, показујући на своме лицу израз блаженства.

Кад је парохијски свештеник дошао да га причести, његове очи, које још пре неколико часова као да се беху угасиле, оживеше кад су угледале крст, чираке, сребрну кропионицу коју је укочено гледао, и његов израштај на носу заигра последњи пут. Кад свештеник принесе његовим уснама распеће, да целива слику Христову, он се ужасно напреже да га дохвати, и овај последњи напор стаде га живота. Он зовну Евгенију, коју није видео, иако је клечала пред њим и својим сузама купала његову руку већ хладну.

— Оче, благословите ме, замоли она.

— Добро чувај све! Горе ћеш ми дати рачуна, рече он, доказујући овим последњим речима да је хришћанство зацело вера тврдицâ.

Евгенија Гранде остаде дакле сама на свету у овој кући, имајући једино Нанону коју је могла погледати с уверењем да је чује и разуме, Нанону, једино створење

које је вољаше ради ње саме, и с којом је могла разговарати о својим јадима. Велика Нанона била је право провиђење за Евгенију. Зато она није више ни била слушкиња, но скромна пријатељица. По смрти очевој Евгенија је дознала од бележника Кришоа, да има три стотине хиљада ливара дохотка у непокретноме имању у сомирскоме срезу, шест милиона са три по сто, у хартијама од шездесет динара, које су у то доба стајале седамдесет и седам динара; даље, два милиона динара у злату и сто хиљада динара у талирима, не рачунајући заосталу закупнину, која се имала наплатити. Укупна вредност њене имовине износила је на седамнаест милиона.

— Где ли је мој рођак? рече она у себи.

Онога дана кад је бележник Кришо предао својој клијенткињи извод о стању наслеђа, јасног и чистог, Евгенија остаде сама с Наноном, једна с једне друга с друге стране камина, у овој дворници тако пустој, у којој је све било успомена, од столице на подупирачима на којој је седела њена мати, до чаше из које је пио њен рођак.

— Нанона, ми смо саме!

— Тако је, госпођице; и, кад бих знала где је наш лепи господин, ја бих лично отишла да га потражим.

— Море нас раставља, рече она.

(Наставиће се.)

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

БИВШИ ЉУДИ.

— Црте. —

(6.)

Метеор оде у ноћиште и запали лампу. Светлост од ње паде у двориште и капетан с некаквим маленим човеком уведе учитеља у ноћиште. Глава му се оклембесила на прси, ноге се вуку по земљи, а руке се опустиле као да су поломљене. Уз помоћ Ћапе спустише га на даске и он, пошто се сав стресе, лако јаокну и пружи се по њима.

— Ја сам с њим заједно на једним новинама радио... Врло несрећан човек. Кажем му, молим вас лезите код мене, нисте ми на досади... а он једнако — одведите ме кући! Кида се... ја помислих да му то не шкоди, и ево доведох га... кући! То је управо овде... је ли?

— А ви мислите да он има још негде кућу? — грубо упита Кувалда, гледајући пажљиво у својега друга. — Ћапо, иди те донеси хладне воде!

— Дакле тако... збуни се човечуљак; — држим... да му нећу требати?

— Ви? — Капетан критичарски омери овога.

Човечуљак беше у краташном избледелом капуту закопчаном до гуше. Панталоне је имао пругасте, шешир риђ од старости и изгужван као и његово мршаво, гладно лице.

— Не, ви му нисте потребни... овде има пуно таквих као што сте ви... рече капетан окрећући леђа човечуљку.

— Онда до виђења! — Човечуљак пође на врата и отуд полако замоли:

— Ако се што деси... јавите уредништву. Ја се зовем Рижов. Написао бих мали некролог... јер какав да је, он је, знате, био сарадник јавне речи...

— Хм! Некролог, велите? Двадесет реди четрдесет копејака? Ја ћу лепше учинити: кад умре, одсећи ћу му једну ногу и послати право вама у уредништво. То ће за вас бити боље но некролог, биће вам доста и три дана... ноге су му дебеле... Сви сте ви тамо њега живог јели, па ћете, свакако, и од мртва окусити...

Човечуљак некако чудновато фркну и ишчезе. Капетан седе на даске поред учитеља, опипа му чело и прси, па га зовну:

— Филипе!

Глас потмуло одјекну у прљавом ноћишту и изгуби се.

— То, брате, није лепо! — рече капетан, гладећи полако разбарушену косу укрућеног учитеља. Затим ослушну његово врело, испрекидано дисање, загледа му у опало и као земља црно лице, уздахну и, строго намргодив обрве, погледа наоколо. Лампа је била рђава: видело је тињало и по зидовима ноћишта играле су црне сенке. Капетан се избечи на њихову нему игру и поче гладити браду.

Дође Ћапа и метну суд с водом до главе учитељеве, па му узе руку у своју као да је мери.

— Не треба вода, — махну руком капетан.

— Требаће поп, — рече уверено стари ритар.

— Не треба ништа, — реши капетан.

Они заћуташе, гледајући у учитеља.

— Хајде да пијемо, матори ђаволе!

— А он?

— А ти ћеш му ваљада помоћи?

Ћапа окрете леђа учитељу и с капетаном изиђе у двориште код друштва.

— Шта је тамо? — упита Оглодак, окренув капетану шиљато лице.

— Ништа особито... Умире човек... — кратко саопшти Кувалда.

— Ваљада су га пребили? — интересује се Оглодак.

Капетан не одговори ништа, јер пијаше ракију.

— Баш као да је знао да имамо што да му за душу попијемо, — рече Оглодак палећи цигару.

Неко се на то засмеја, неко тешко уздахну. Уопште разговор капетана и Оглотка не учини на ове људе осетна утиска, бар се не опажаше да их је потресао, заинтересовао или нагнао кога да се забрине. Сви су они поштовали учитеља као човека осредњих способности, но сад су многи већ били пијани, а други су се показивали сасвим мирни. Само се ђакон некако натеже, зацмака уснама, протрља чело и дивље заурла:

— Идје-же праведни у-по-ко-ја-јутсја-а!

— Шта си заурлао? — зашишта Оглодак.

— Звизни га по њушци! — саветује капетан.

— Будало! — прокркља Ћапа. — Кад човек умре, треба ћутати... да буде тишина.

Била је прилична тишина: и на небу прекриљеном облацима, који прете кишом, и на земљи увијеној црним мраком јесење ноћи. Покадшто се зачује хркање заспалих, клокотање ракије при сипању у чашу и ваวољење. Ђакон је нешто мрморио. Облаци су ишли тако ниско, да се чинило е ће закачити за кров старе куће и свалити га на гомилу ових људи.

— А... тешко је на души, кад умре близак човек... — промуца капетан и обори главу на прси.

Не одговори му нико.

— Од свију вас он је био најбољи... најпаметнији и најуреднији... Мени га је жао...

— Со-о свјати-ими упоко-окој... певај ћорава рђо! — зазундари ђакон, гурајући у слабину својега друга, који је поред њега куњао.

— Умукни! — прошапута Оглодак љутито и ђипи.

— Да га треснем по тинтари, — нуди се Мартјанов, подижући главу са земље.

— А, ти не спаваш! — необично умиљато рече Аристид Фомић. — Јеси ли чуо? Учитељ нам...

Мартјанов се тешко прокртоли на земљи, диже се и погледа на светлост која долажаше на врата и прозоре ноћишта, заврте главом и ћутке седе поред капетана.

— Пијуцнимо! — рече.

Натпаше чаше и попише.

— Идем видети... — рече Ћапа; — можда ће му шта требати.

— Требаће сандук... — осмехну се капетан.

— Немојте о том говорити, — моли Оглодак потмулим гласом.

За Ћапом се диже и Метеор. Ђакон такође хтеде устати, но претури се и поче псовати.

Кад Ћапа оде, капетан лупну Мартјанова по рамену и отпоче лагано:

— Тако, Мартјанове... Ти би требало да си осетљивији но остали... Ти си био... но нека ђаво носи. Је ли ти жао Филипа.

— Није, — одговори бивши тамничар, пошто поћута. — Ја ти, брате, ништа не осећам... одучио сам се... Гадно је овако живети. Озбиљно ти кажем да ћу убити кога.

— Е? — рече неодређено капетан. — Па шта? Дед још по једну.

— Нама много не треба... искапи — и дај још!

Пробуди се и блаженим гласом процеди Симцов:

— Браћо?! Ко је ту? Наточите старцу чашу!

Наточише и пружише му. Пошто попи, он се поново изврте и гурну главом некога у слабину.

Ћутање потраја једно два минута и оно беше тако мрачно и језиво као јесења ноћ. Неко га прекиде шапатом...

— Шта? — чу се питање.

— Велим, красан је момак... био. Глава. Миран... — говораху полако.

— Да, и новаца је имао... и није их жалио за друга... — И опет настаде ћутање.

— Умире! — разлеже се над главом капетана Ћапин глас.

Аристид Фомић диже се и напрежући се да чврсто иде, оде у ноћиште.

— Што идеш? — заустави га Ћапа. — Не иди! Ти си пијан... није лепо!

Капетан стаде и замисли се.

— А шта је лепо на тој земљи? Иди до ђавола! — И одгурну Ћапу.

По зидовима ноћишта једнако су играле сенке као да се ћутке боре међу собом. На даскама, отегнувши се колико је дуг, лежи учитељ и кркља. Очи су му издражене, врло разголићене и јако су се таласале, на уста ударила пена, а на лице пао тако напрегнут израз, као да је хтео да каже нешто велико, тешко, па није могао и због тога се јако мучио.

Капетан стаде преда њ, метну руке за леђа и за тренут га гледа ћутке. За тим проговори, намрштивши чело жалостиво:

— Филипе! Кажи ми бар штогод... реч утехе другу... баци!... Ја те, брате, волим... Сви су људи скотови, ти си за мене био човек... и ако си пијаница! Ух, како си ти, Филипе, сукао ракију! То ти је и главе дошло... А зашто? Требало је умети владати собом... и слушати ме. Зар ти нисам говорио? Бивало је...

Тајанствена сила, која све уништава, која се зове смрт, као увређена присуством овог пијаног човека на свечаном акту њене борбе са животом, реши да сврши свој посао, и учитељ уздану дубоко, тихо јаукну, задрхта, пружи се и умре.

Капетан посрте и настави:

— Шта би хтео? Хоћеш да ти донесем ракије? Но боље је да не пијеш, Филипе... Уздржи се, победи себе... А најпосле и пиј! Јер, ако ћемо право, зашто и да се уздржава човек... Ради чега, Филипе? Је ли истина? Ради чега?

Он га ухвати за ногу и повуче.

— А, ти си заспао, Филипе? Е... па спавај... Лака ти ноћ... У јутру ћу ја теби све разложити, и ти ћеш се уверити да не треба себи ништа закраћивати... А сад спавај... ако ниси умро.

Он изиђе праћен ћутањем и, дошав друштву, саопшти:

— Заспао... или умро... Не знам... Ја сам малко пијан...

Ћапа се још више саже крстећи се. Мартјавов се ћутке погрчи и леже на земљу. Метеор, то глупо момче, поче лагано и тужно јецати као уцвељена жена. Оглодак се мешкољио на земљи, говорећи пакосним и тужним гласом:

— Да би вас све ђаво однео! Мучиоци... Добро, умро је! Па шта је? Мени... што треба мени да то знам? На што ми то причати? Доћи ће време — умрећу и ја... ништа гређе но он... Нисам ни ја гори од других!

— То је истина! — гласно рече капетан, седајући као пласт на земљу. — Доћи ће време и ми ћемо сви помрети ништа гређе од осталих... ха-ха! Како ћемо проживети... то је ситница! Но умрећемо као и сви други. У томе је сав циљ живота, верујте ми. Јер човек и живи за то да умре. И умире... Па кад је то тако, зар није све једно од чега ће и како умрети, и како је живео? Мартјанове, имам ли право? Да пијемо још... и још, док смо живи...

Ромињала је киша. Густа, загушљивала тама покривала је фигуре људи попадалих по земљи и савладаних сном или пићем. Сноп светлости, који се пружао из ноћишта, побледев, задркта и намах га нестаде. Мора да је ветар лампу утулио или је у њој гаса нестало. Кишне капљице, падајући на кров одластре овога ноћишта, добошале су плашљиво и неодлучно. С брда, из вароши долетали су тужни и ретки удари у звоно. То лупају стражари што чувају цркву.

Звук бронзе, слетевши са звонаре, тихо је пловио тамом и лагано у њој замирао, но пре него тама стигне да заглуши последњу уздркталу ноту његову, рађао се други удар и поново је реметио и будио ноћну тишину меланхолични уздах метала.

Изјутра се први пробуди Ћапа.

Изврнувши се на леђа погледао је у небо, — осакаћени врат допуштао му је да види над собом небо, само кад се тако окрене.

Небо је било једноставно дуго. Тамо, горе згуснуо се влажан, хладан сумрак, па угасио сунце и, сакрив плавичасту небеску пучину, слао земљи тугу. Ћапа се прекрсти и издиже на лакту да види није ли где остало ракије. Флаша беше ту, ама празна. Корачајући преко другова, Ћапа узе прегледати чаше из којих су пили.

Нађе једну скоро пуну, па пошто је истресе и обриса уста рукавом, поче дрмусати капетана за раме.

— Устај... еј!... чујеш ли?

Капетан подиже главу и погледа га потмулим очима.

— Ваља полицији јавити... дед, устај!

— Шта? сањиво и љутито упита капетан.

— Па то да је умр'о он...

— Ко то?

— Па научар...

— Филип? — Да-а!

— Па ти си већ и заборавио... е-е! — прекорно кркља Ћапа.

Капетан се диже, зевну као да урла и тако се протеже да му кости крцнуше.

— Па иди ти и јави...

— Не могу ја... не волим их, — рече Ћапа натмурено.

— Онда пробуди ђакона... А ја идем да видим.

— Тако може... ђаконе, устани!

Капетан уђе у поћиште и стаде ниже ногу учитељевих. Мртвац је лежао опружившн се колико је дуг: лева му је рука била на прсима, а десна отурена у страну тако, као да је замахнуо да удари некога. Капетану паде на памет да би учитељ, кад би нешто сад устао, био таман тако висок као Тарас и по. Затим седе на даске до његових ногу и, сетивши се да су заједно провели око три године, уздахну. Уђе Ћапа, држећи главу као јарац кад хоће да се бије, па седе с друге стране до ногу учи-

тељевих, погледа његово мрачно, спокојно и озбиљно лице са стиснутим уснама и прокркља:

— Да... ето где умре... И ја ћу умрети скоро...

— Теби је већ и време, — рече мрко капетан.

— Па време је! — сагласи се Ћапа. — Па и ти треба да умреш... Свакако је боље но тако...

— А може бити и горе? Откуд ти можеш знати? — осмехну се Кувалда.

— Горе бити не може. Кад умреш — имаћеш с Богом посла... А овде с људима... А људи — шта вреде они?

— Па добро, не кркљај више... љутито га пресече Кувалда.

И у сумраку, који је испуњавао ноћиште, настаде нема тишина.

Дуго су они седели до ногу умрлога садруга и по који пут га погледали оба обузети мислима. Затим Ћапа упита:

— Хоћеш ли га ти саранити?

— Ја? Не! Нека га сарањује полиција.

— Е! Боље да га ти сараниш... ти си од Вавилова за тужбу узео што је он зарадио... Ја ћу додати ако не стигне...

— Његове су паре код мене... но саранити га нећу.

— То није лепо. Мртваца пљачкаш. Ја ћу свима казати како ти хоћеш да поједеш његов новац... — припрети Ћапа.

— Глуп си ти, матори ђаволе, — рече Кувалда презриво.

— Нисам ја глуп... Али то није лепо, није другарски...

— Па нека. Престани!

— Гле! А колико има пара?

— Двадесет пет рубаља... — одговори Кувалда расејано.

— Тако!... Кад би мени дао пет.

— Какав си ти гад, старче... — погледав равнодушно у лице Ћапи, опсова га капетан.

— Па што? Збиља, дај!

— Иди ти до ђавола! Тим парама ја ћу му споменик подићи.

— Што ће му?

— Купићу воденички камен и котву. Каменом ћу гроб притиснути и за њега котву приковати... То ће бити доста тешко...

— На што то? Ти маниташ...

— Остави, тебе се то ништа не тиче!

— Пази, ја ћу казати, — поново попрети Ћапа.

Аристид Фомић тупо га погледа и оћута. И опет настаде дуго ћутање, које код мртваца добија некако нарочит и тајанствен колорит.

— Чујеш... ево где долазе! рече Ћапа, па се диже и оде из ноћишта.

Убрзо се на вратима ноћишта указаше старешина кварта, истражни судија и доктор. Сва тројица наизменице прилазише учитељу, загледаше га, па се враћаше на поље, мерећи Кувалду мрким и сумњивим погледима. А Кувалда је седео, и не обраћајући на њих никакве пажње све док га старешина кварта не запита, показујући главом на учитеља:

— Од чега је он умро?

— Питајте њега... Ја мислим од ненавике...

— Шта? упита истражни судија.

— Велим да је он, како ја мислим, умро од ненавике на болест од које је занемогао...

— Хм... да! А он одавно побољева?

— Кад би га овамо изнели, јер тамо се ништа не види, — рече доктор тужно. — Можда има каквих трагова...

— Зовните кога да га изнесе, — нареди старешина кварта Кувалди.

— Зовите сами... Он мени овде не смета... равнодушно рече Кувалда.

— Но! — подвикну полицајац, правећи се страшан.

— Тиру! — викну Кувалда, не мичући се с места, спокојно љут и изкежених зуба.

— Ја... до ђавола... — викну полицајац, дотле нaљућен да му је крв ударила у образе, — ја вам то нећу опростити! Ја...

— Будите ми здрави, часна господо! — слатко процеди трговац Петуњиков, улазећи унутра.

Бацив оштар поглед на све, он задрхта, устукну корак назад, и скинув капу, прекрсти се инстиктивно. Затим му се осу лицем злурад осмејак, и стрељајући очима капетана, учтиво упита:

— Шта је то ту? — прилика је да су човека убили?

— Нешто налик на то, — одговори му истражни судија.

Петуњиков дубоко уздану, опет се прекрсти и као огорчен поче:

— О, Боже мој! Колико сам се тога плашио! Увек кад бих овде свратио и погледао... ој, ој, ој! А после кад се вратим кући, почиње се свашта превиђати — не дај Боже никоме! Страхота... Колико сам пута хтео томе господину... главном команданту красне дружине отказати стан, па нисам смео, знате... сви су такви... да је паметније склонити се, мислим, да не испадне што...

Он лагано размаху руком, затим је превуче преко лица и скупив браду у шаку, поново уздану:

— Опасни људи. А тај господин им је као некакав старешина... прави арамбаша разбојнички.

— Причекни; ми ћемо га мало опипати. — рече полицајац значајно, погледајући кивно капетана. — И ја га добро знам!...

— Па ми смо, брајко, стари познаници... — рече Кувалда сасвим фамилијарно. — Колико сам само мита дао теби и твојима присним да ћутите!

— Господо! — повика полицајац. — Чусте ли? Молим вас да утувите! То нећу опростити... А-а! Дакле тако? Бели ћеш ме запамтити! Ја ћу тебе, пријане, мало пократити...

— Не хвали се у рат полазећи... пријане, — спокојно рече Кувалда.

Доктор, млад човек с наочарима, посматрао га је радознало, истражни судија зловољно, Петуњиков свечано, а полицајац се дерњао, трчкарао тамо амо и налетао на њега.

На вратима ноћишта појави се фигура Мартјанова. Он лагано приђе и стаде позади Петуњикова тако да његов подбрадак дође над теме трговца. Са стране иза њега извиривао је ђакон с издраженим, подбулим, црвеним очима.

— Па дед, господо, да почнемо штогод једанпут! — рећи ће доктор.

Мартјанов направи смешну гримасу и изненадно кину право на главу Петуњикова. Овај врисну, чучну и одскочи на страну, те у мало не обори старешину кварта, којему паде у наручје.

— Видите ли? — рече трговац преплашен, показујући на Мартјанка. Ето какви су то људи! а?

Кувалда се зацени од смеја. Доктор и истражни судија смеју се, а на врата ноћишта долазе све нова и нова лица. Сањива подбула лица, црвених очију, разбарушене косе, бленула су сасвим слободно у доктора, судију и старешину кварта.

— Куд сте наврли? — дере се стражар, вукући их за рите и гурајући с врата. Но он беше сам, а њих много, па га не слушаху, него наваљиваху ћутљиви и зловољни, баздећи на ракију. Кувалда погледа прво њих, а затим власт, донекле узврпољену присуством оволико незгодне публике, и смешећи се рече органима власти:

— Господо! Можда желите да се упознате с мојим квартирантима и пријатељима? Хоћете ли? Све једно је — пре или после ви ћете се морати по дужности с њима упознати...

Доктор се смућено засмеја. Истражни судија стеже зубе, а старешина кварта сети се, шта је требало урадити, па викну стражару:

— Сидорове! Звижди... кажи кад овамо дођу, да нађу таљиге...

— Е, а ја ћу да се уклоним! — рече Петуњиков, извлачећи се од некуд из буџака. Стан, молим вас, да ми још данас очистите, господине... Ја ћу да рушим овај кућерак... Побрините се... иначе ћу се обратити полицији...

На пољу пишти жандармска пиштаљка, а пред вратима ноћишта стоје квартиранти, па зевају и чешу се.

— Дакле, нећете да се упознате? То није учтиво! — руга се Кувалда.

Петуњиков извуче из џепа кесу, извади два гроша, и, крстећи се, метну их до ногу покојникових:

— Господе, благослови... за погреб грешнога праха...

— Шта? — загрме капетан. — Ти? за погреб? Носи то! Носи, велим ти... ниткове! И ти се усуђујеш да за погреб поштеног човека дајеш твоје лоповске грошеве... смрвићу те!

— Господине! — новика трговац уплашено и ухвати се за рукав полицијског чиновника. Доктор и судија излетеше на поље, а полицајац позва:

— Сидорове, овамо!

Бивши људи начетише се на врата и с живим интересовањем на изгужваним лицима гледаху и слушаху.

Кувалда се, тресући песницом над главом Петуњикова, дерњао и зверски колутао закрвављеним очима.

— Подлаче и лопове! Узми своје паре! Погана створи, носи, велим ти... иначе ћу ти те твоје грошеве забити у саме зенице, — носи!

Петуњиков пружи уздрхталу руку за грошеве, а другом се брањаше од Кувалде и мољаше:

— Будите ми сведоци... Господине старешино, и ви добри људи.

— Ми, трговче, нисмо добри људи, — чу се снћани глас Оглотка.

Старешина кварта, надувена као мехур лица, очајнички је звиждао, а једну руку држао над Петуњиковим

који се пред њим тако превијао, као да му се хтео завући у трбух.

— Хоћеш, подла сатвари, да те натерам да ноге пољубиш овоме трупу? Х-хоћеш?

И, дограбив за јаку Петуњикова, Кувалда га избаци на поље као какво маче.

Бивши људи одмах се склонише, да би трговац имао где љоснути. И он се збиља пружи око њихових ногу колико је дугачак, и завришта:

— Убише ме. Помоћ... убише!

Мартјанов лагано подиже ногу да удари трговца у главу. Оглодак у сласт пљуну Петуњикову у лице. Трговац се сави у клупче, и одупирући се о земљу ногама и рукама, котрљну се двориштем праћен смехом. У том у двориште уђоше два жандарма, и старешина кварта, показујући Кувалду, свечано заповеди:

— Затворите га! Вежите га!

— Вежите га, драги моји! — моли Петуњиков.

— Да се нисте усудили! Ја не бежим... сам ћу поћи куда треба... говорио је Кувалда бранећи се од жандарма, који му беху притрчали.

Бивши људи ишчезоше један по један. Таљиге уђоше у двориште и некакве жалосне прилике извукоше учитеља из поћишта.

— Ја ћу тебе, голубе... само чекни! — прети старешина кварта Кувалди.

— Како је, арамбашо? — подло пита Петуњиков, узбуђен и срећан што гледа својега непријатеља како му везују руке. — Како је? Долија? Чекни. Јаком иду Мара и сватови!...

Но Кувалда ћуташе. Он је стојао између два жандарма, грозан и прав, и гледао како учитеља товаре на таљиге. Човек, који је држао тело испод пазуха, био је оснизак и није могао метнути главу у исто време кад су на таљигама биле ноге учитељеве, те је за тренутак учитељ био у таквом стању, као да је хтео скочити с та-

њига главачке на ниже и сакрити се у земљу од свих ових злих и глупих људи, који му не дају мира.

— Водите га! — командује старешина кварта, показујући на капетана.

— Кувалда, не протестујући, ћутљив и намргођен, пође и у пролазу мимо учитеља наже главу, али га не погледа. Мартјанов скамењена лица пође за њим. Двориште трговца Петуњикова брзо опусте.

— Ђи! — измахну кочијаш дизгинима по поворима коња̂.

Таљиге се кретоше, тресући се по неравном земљишту дворишта. Учитељ, покривен некаквим дроњком, опружио се на њима наузначице, те му је трбух млатарао. Изгледало је да се уча тихо и задовољно смеје, радостан што једанпут и он оставља ноћиште, да се у њега више не врати — не врати никад... Петуњиков, испраћајући га погледом, побожно се прекрсти и потом брижљиво поче отресати са себе капом прашину и ђубре, у које се беше уваљао. И према томе како је нестајало прашине са његова одела, на лицу му се појављивао спокојан израз задовољства са самим собом и поуздања у самога себе. Из дворишта је могао видети како улицом уз брдо корача Аристид Фомић Кувалда везаних руку назад, висок, сур и у качкету с црвеним ободом, који личи на млаз крви.

Петуњиков се осмену осмејком победиоца и пође у ноћиште, но наједаред се заустави и задрхта. На вратима спроћу њега стојао је с тојагом у руци и великом торбом о леђима страшан старац, накострешен од рита, које су покривале његово дугачко тело, погрбљен од терета и тако погнуо главу на прси да је изгледало да ће да налети на трговца.

— Откуда ти? — повика Петуњиков. — Ко си?

— Човек... — чу се потмуло крклање.

Петуњикова ово крклање обрадова и умири. Он се чак и насмеши:

— Човек! Ах ти... зар и такви могу бити људи?

И, склонивши се, пусти мимо себе старца, који је ишао право на њега и потмуло мумлао.

— Има свакојаких... како Бог хоће... Има и горих од мене... ето како... још горих... да!

Намрштено небо немо је гледало на прљаво двориште и на чиста човека, клинасте седе брадице, који се шетколио земљом, мерећи нешто корацима и оштрим очицама. На крову старе куће наместила се врана и свечано гаче, истежући врат и љушкајући се.

У мрким, натуштеним облацима, који су се навукли преко целог неба, било је нешто напрегнуто и неумољиво, чисто као да су се спремили да од једном бљуну и сперу све блато с ове несрећне, напаћене, јадне земље.

М. Горки.

(С руског превео Р.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.[1]

X. (6)

До 1830 један је од главних циљева спољашње политике Кнеза Милоша израдити за себе код Порте титулу наследног владаоца. И ако срачуњена на тај лични циљ, његова се спољашња политика ипак поклапала с народним интересима. Милош није могао добити титулу наследног владаоца, а да, у исто време, и Србија, дотле обичан

[1] Овај преглед српске спољашње политике, којим се, после прегледа национално-политичког живота српског од г. Љ. Јовановића, продужава серија обећаних есеја о Србији у XIX веку, разрађен је опширније но остали прегледи, због изузетне важности коју питања спољашње политике имају за нашу земљу. Г. г. Др. Мих. Гавриловић и Слободан Јовановић, који су се примили да тај преглед саставе, поделили су између себе посао тако, да г. Гавриловић прегледа епоху од 1804—1833, а г. Јовановић од 1833 на даље. Ур.

пашалук, не буде призната за мање више самосталну кнежевину.

Али, од 1830 Милош није више у тој срећној прилици да, радећи за себе, ради у исто време и за свој народ. Пошто је било решено да ће Милош бити у Србији народни владалац, а не турски чиновник, имало је још да се реши, да ли ће он, као владалац, бити ограничен, или неограничен. Пошто је утврђен његов однос према Порти, имао је још да се утврди његов однос према народу. Ово је било једно питање унутрашње политике, и о њему ће се говорити подробније у засебном чланку, намењеном историји наше уставности. Овде је довољно истаћи то, од каквог је утицаја ово унутрашње питање било на Милошеву спољашњу политику.

Ако је до 1830 Милош тежио да постане наследни владалац, од 1830 он тежи да остане неограничени владалац, какав је и дотле био благодарећи стицају прилика. Због те своје тежње, он је дошао у сукоб, унутра, с народним старешинама; с поља, с Русијом. И то је сада дало нов правац његовој спољашњој политици.

Русија се никада није много старала о кнежевској установи у Србији. У Букурешком Миру, кнез се не спомиње никако. У Акерманској Конвенцији говори се само о праву народа да бира *своје старешине*, из чега би изишло да, по мишљењу руске дипломације, није ни требало да Србија има кнеза, било наследног било каквог другог. Ако је Милош ипак дошао до титуле наследног кнеза, за то је имао да благодари само себи. Он је купио ту титулу у Цариграду, где су се тада и такве ствари продавале, и то ју је купио без знања Русије. Али баш због тога што је он без њеног благослова постао наследним владаоцем, Русија није хтела допустити да он уз то буде још и владалац неограничени. Она је дакле захтевала да се у Србији установи један Савет којим би кнез био ограничен, и пошто Милош није хтео на *такав* Савет пристати, то је сукоб између ње и њега постао неизбежан.

Пре него би сасвим раскинуо с Русијом, Милош је морао наћи на кога ће се ослонити у борби с њом. Како је Турска имала највише интереса да узбија руски утицај у Србији, то се могло очекивати да ће се Милош прво на њу обратити. Али, он то није учинио. Он није веровао у њену снагу; он је у то време говорио да ће се она кроз две три године распасти. У место да се обрати на Турску, он је дошао на мисао да се обрати на Западне Силе, Аустрију, Француску, Енглеску, — коју било од њих, или све скупа. У накнаду за помоћ коју би му оне указале, он је био вољан пристати да Србија, која је дотле била под руским протекторством, дође под њихову заједничку гаранцију. Он је замишљао за Србију од прилике онакву међународну ситуацију каква јој је, после двадесет година, одиста била одређена Париским Миром.

Интересантно је, да је ту своју идеју Милош саопштио прво Енглеској, која му је била даља и од Француске и од Аустрије. Ово се без сумње десило случајно. Француска није тада имала свог консула у Београду. Аустрија га је имала, али је њен консул, Михановић, био човек с којим Милош није могао радити. Што се тиче Енглеске, њен је консул, пуковник Хоџес, од првог дана успео задобити поверење Милошево.

Хоџес је играо велику улогу у Милошевом приближавању Енглеској. Он је био уверен да Енглеска има довољно политичког рачуна да привуче к себи Милоша. Он је полазио од тога, да је Милошев утицај на хришћанске народе Европске Турске толики, да просто од њега зависи да ли ће бити међу њима буне; па како је тада енглеска политика на Истоку била туркофилска, Хоџес је закључивао да његова земља не може ништа боље учинити за одржање Отоманске Царевине, него довести под свој надзор таквог једног човека као што је Милош.

Лорд Палмерстон усвојио је у главном мишљење свог консула. Он се само није хтео одазвати Милошевим наговештајима о заједничкој акцији Западних Сила противу мешања Русије у српске послове. Он је тада био

у таквим односима с Француском да није могао радити заједно с њом ни у српском питању. С Аустријом је, пак, могао радити, али је у исто време предвиђао да би свака отворена акција Енглеске и Аустрије у српском питању изазвала рат те две силе с Русијом. Из тих разлога, лорд Палмерстон је желео да Кнез Милош покрене Турску на какву акцију. У том случају, Енглеска која није хтела изићи отворено противу Русије у српском питању, била би готова борити се противу те Силе иза Портиних леђа.

У чему би се пак састојала Портина акција? Као што је поменуто, спор између Русије и Милоша водио се и око организације Савета. Русија је захтевала да се Савет организује тако како ће моћи ограничавати кнеза: Милош је, пак, био томе противан: он је желео један Савет који ће крај њега само фигурисати; Русија је хтела да Савет буде политичко тело, а Милош, да Савет буде само административно тело. Енглески је план сада био, да се Порта умеша у тај спор, изјављујући да онакав Савет какав Русија захтева не одговара оним хатишерифима које је она издала о Србији. После такве њене изјаве, Русија би била доведена у незгодан положај. Она је могла захтевати извесну организацију Савета, или на основу тога што је таква организација била предвиђена хатишерифима, или на основу тога што ју је желела Србија. Али, ако би, с једне стране, Милош изјавио да такву организацију Савета Србија не жели, а, с друге стране, Порта изјавила да је таква организација Савета противна и њеним хатишерифима, онда би Русији остало да каже, да она захтева такву организацију Савета само стога што се она њој допада.

Милош је пристао на енглески план, али без одушевљења. Он није веровао, да ће Порта смети изићи с икаквом отвореном изјавом противу Русије. Ипак, у први мах, изгледало је да су Енглези познавали боље Порту него он. Она се дала склонити енглеским амбасадором да позове Милоша, да пошље у Цариград једну депута-

цију с којом би се она споразумела о унутрашњем уређењу Србије. На тај начин, питање о Савету прешло је у њене руке, што је био пораз за Русију која је, изгледа, мислила да то питање реши сама с Милошем, који није био довољно јак да се могао дуго одупирати њеном притиску. Порта је ишла још и даље. Она је уверавала енглеског амбасадора да је она на Милошевој страни, да је такав Савет какав Русија тражи противан њеним хатишерифима, да Милош треба да се чува руских интрига итд. У један пут изокрену се све, и Порта издаде крајем 1838 један хатишериф који је био нека врста Устава за Србију, и којим се завео баш онакав један Савет с политичким атрибуцијама, какав је Русија тражила, противу каквога се Милош борио, и за какав је и сама Порта тврдила да је противан њеним хатишерифима. За овај преокрет у Портином држању одговорност, у првом реду, пада на српску депутацију. Порта није хтела да се отворено изјави противу руских захтева; она је остављала српској депутацији да она то учини, па тек пошто би се српска депутација одупрла руским захтевима, онда би им и Порта, изговарајући се на тај отпор, одрекла свој пристанак. Али, српска депутација противила се руским захтевима само pro forma; испод руке, она је заједно с руским амбасадором радила на Порти да се Милош ограничи једним политичким телом. Шта је онда могла Порта друго да учини, него да и она попусти Русији.

Овакво понашање српске депутације објашњује се тиме, што је њен главни члан, онај који је водио с Портом усмене преговоре, Аврам Петронијевић, био руски човек. Кад није могла спречити позивање српске депутације у Цариград, Русија је настала да та депутација буде бар по њеном укусу састављена. Милош је учинио погрешку да јој у томе попусти, и та се погрешка показала после кобна по њега. Услед те погрешке, пренос питања о Савету у Цариград, који је имао да буде успех енглеске дипломације, постао је успех руске дипломације. Јер, на

тај начин, питање о Савету није било толико истргнуто из руку Русије, која је на Порти имала свог представника, колико је било истргнуто из руку Милошевих, који, због дволичног држања своје депутације, није био у Цариграду никако представљен.

Хатишериф од 1838 узроковао је већ идуће године пад Милошев, и зато се слободно може рећи да у целој његовој владавини ништа није било горе смишљено него тај прекид с Русијом, који је наступио после Једренског Мира. Код Западних Сила постојало је већ тада незадовољство противу претежног утицаја Русије на Балкану, али од незадовољства до акције треба често доста времена да протече, и у овој прилици протекло је скоро двадесет година. Што је главно, Француска и Енглеска, које су стојале на челу Западних Сила, нису биле тада сложне. Радећи сама за себе, Енглеска се смела упуштати само у мале дипломатске маневре којима се није могло доћи ни до каквог правог резултата. Претежни утицај на Балкану, Русија је извојевала ратом; према томе, она га је и изгубити могла само ратом, а не малим дипломатским маневрима. То је што Милошу није било јасно. Искључиво балкански политичар, не познавајући односаје између Сила, он није био у стању прорачунати да га само један такав рат као што је касније био Кримски Рат, може ослободити руског протекторства. Он се варао надом да се исти резултат може постићи голим дипломатисањем. И зато кад је лорд Палмерстон почео на Порти своје интриге противу Русије, Милош је, поред свег свог великог политичког смисла, ушао у те интриге, не остављајући за собом никакве одступнице. У тој чарки с Русијом лорд Палмерстон је био побеђен, али баш зато што је то за њега била само чарка, он није готово ни осетио тај неуспех. Милош, напротив, платио га је престолом, јер он није био у срећном положају лорда Палмерстона, да се могао чаркати с Русијом, и сваки сукоб с том силом значио је за њега борбу на живот и на смрт.

XI.

Кара-Ђорђевић је био доведен на српски престо 1842. радњом „уставобранитељске“ странке. Ова се странка, у својој борби с Михаилом, ослањала на Порту, узимајући за свој програм „турски“ Устав од 1838. Уставобранитељи су били усвојили Милошеву политику: гледали су да буду добро с београдским пашом, и кад су хтели штогод од Порте добити, нису жалили бакшиша. Михаило, напротив, ни мало налик у том на свога оца, био је одмах затегао с Портом, показујући се већ у тим својим младим годинама исто онако крут и поносан, какав је био и за време своје друге владавине. Али, сем Порте, уставобранитељи нису били кренули противу Михаила ниједну другу Силу, — чим се показује да су то били оријенталци који су се у својим политичким комбинацијама обртали поглавито око Цариграда. На тај начин, они су се и нехотице замерили Русији, која је била повређена у свом угледу тиме, што је промена српског кнеза била извршена мање више без њена знања. Та је Сила протестовала на Порти против Михаиловог збачења, покушавајући да из свог протекторства над Србијом изведе за себе право да заједно с Портом решава о збацивању српских кнежева. Али, Француска и Енглеска никако нису хтеле допустити да се руском протекторству дâ тако широк значај; допустити Русији да и она учествује у збачењу српског кнеза, значило је допустити јој да влада Србијом преко таквог једног кнеза кога би могла збацити.

Пред отпором те две Силе, морала је и Русија друкчије мотивисати свој протест против Кара-Ђорђевићевог избора. Не смејући протестовати што је Михаило збачен без њеног пристанка, она је протестовала што Кара-Ђорђевићев избор није извршен слободно. Она је тврдила да је Кара-Ђорђевић био просто наметнут народу, и пошто је њеним уговорима с Турском било признато српском народу право да слободно бира своје старешине, то је и Русија захтевала да се избор српског

кнеза поново. С тим захтевом, Русија је остајала у границама својих уговорних права, која јој ни Западне Силе нису могле спорити, али, у исто време, она је себи потпуно везивала руке на случај да и други кнежевски избор испадне у Кара-Ђорђевићеву корист. Западне су Силе стога и пристале на овај њен захтев, чим су се претходно обезбедиле да ће Кара-Ђорђевић бити поново изабран за кнеза. Кад је Русија повукла своје „вето“ против његове личности, оне су имале довољно рачуна да јој попусте у питању о новом избору, које је онда постало само једно питање форме. У ствари, Русија је 1843 претрпела пораз у српском питању. Начелно, њој је било оспорено право да контролише кнежевске изборе у Србији. Што се тиче Кара-Ђорђевића, она га није могла збацити, и ако је то испочетка намеравала.

(Наставиће се).

Слободан Јовановић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

О антагонизму између научнога духа и маште.

(5)

Од спољних услова уметности пређимо на њене моралне и интектуалне услове; они и јесу најважнији. Ваља знати да ли научни дух, који прожима човечанство и који образује мозгове од поколења до поколења, неће најзад разорити ова три битна својства уметникова: *машту, творачки нагон и осећање.* Решење овога проблема треба тражити у психологији.

Пре свега, како мисле неки научењаци и философи, развитак научнога духа спречиће развитак песничке маште. Влада науке, дошавши после владе легендâ и религијâ, донеће са собом, како Хартман мисли, владу „без-

укусности". Лукреције, славећи триумф науке над празноверицама, славио је у исти мах и њен триумф над поезијом. Без *тајана* нема праве поезије, тако радо веле Немци са Шелингом, Штраусом и Вагнером; без *празноверности* нема праве поезије, додавао је Гете. И одиста, изгледа да песничкој машти треба у исто доба извесна празноверност, у старинском смислу речи, која би јој омогућила да вазда не објашњује догађаје хладним разлозима, и извесно незнање, нека полу-тама која је допушта да лакше лебди око ствари. Могло би се рећи да ништа није мање поетично но велики сив друм без скривених кутова и без окукâ, који сунце пече; напротив, честе, лугови, засенци, све што се не види на први поглед, све што изгледа да бежи од нас, све то чини поезију поља. Велика мана голих равница јесте у томе што нам оне ништа не скривају, а ми не волимо праву црту, јер, отварајући очи, видимо оно што је на крају. Необјашњиви чар вечера јесте у томе што оно показује предмете само у пола. Под месечином коју су певали Бетовен и цела Немачка, ствари се преображавају, најпростије стазе добијају поезију, предмети чије се црте више не распознају узимају неку меку и нежну лепоту: сенка је украс ствари. Услед месечевих зракова сви преметн као да лебде у провидном и нежном облаку: тај облак, то је сама поезија, тај фини облак је у песниковом оку и он кроз њега види целу природу. Растурите га, ви ћете растерати све његове снове, и међу њима онај божанствени сан, лепоту. Може бити да је поезија само у ономе што се, не видећи, само слути. Стид је поезија љубави: њиме се даје вредност ономе што се одузима. Песник који од природе тражи њене тајне личи на љубавника који осваја поштену жену; он би први био разочаран ако би се сувише брзо задовољио, он хоће да има времена да се нада, он већма воли да погађа но да види, да замишља но да открива, каткада већма да жели но да ужива: „Ја тражим уживање, рекао је Гете, а у уживању плачем за жељом". Алфред де Мисе преклињао је свога бога да обори свод

небесни, да скине вео са света и да се покаже; да је Бог био одговорио на његов призив, да ли би га Мисе још обожавао? Можда би се цела поезија васељене расула. Када нам небеса не би ништа скривала, ко би их разликовао од земље коју ногама газимо? Тај „бол бескрајности“ који баца у очајање извесне душе дао им је и најпријатнија и најтананија уживања, и можда би те душе и оклевале кад би имале да промене ту своју пријатну неизвесност за стално познавање васељене. Узимамо само један пример: колико је данашња наука, анализујући метале који сачињавају звезде, одузела поезије тим „небесним цветовима“, у којима су стари огледали божанска и бесмртна бића! На тај начин, веле мистични естетичари, под руком науке све вене. Ренан назива на једном месту хришћанску невиност „красном двосмислицом“; у истом смислу могло би се рећи да је сва мистична поезија природе такође двосмислица као и сва религија уметности; али то су двосмислице, које дају цену животу. Природа је лепа само кад је покривена велом, и можда треба представљати уметност, као и љубав, са превезом на очима. Када нам лепо буде открило своје име, своју историју и све своје тајне, ко зна да га нећемо видети где за навек бежи од нас, као Лоенгрин лабудовима однесен? И сама заблуда има своју поезију. „Усуди се да вараш и да сневаш“, говорио је Шилер: то је девиза и саме уметности.

Такви су разлози који се могу изнети у прилог поезије тајне и мистицизма у уметности. Како ми држимо, супротност која се радо истиче између песничке маште и науке сасвим је површна, и поезија ће имати увек свој разлог опстанка и поред науке. Матија Арнолд је казао, у *Огледу о Морису де Герену:* „Поезија као наука јесте тумачење света; али тумачење науке неће нам никада дати онај дубоки смисао ствари који нам дају тумачења поезије, јер се она обраћају једној ограниченој способности, не целом човеку: ето зашто поезија не може пропасти.“ Сви напори научникови иду на то да од ствари које про-

учавају одвоје своју сопствену особеност: али, после свега, и људско срце је један важан део света; између њега и ствари мора да постоји нужна складност: песник, схватајући ту складност, није мање у истини но научењак; но осећање вреди по самом себи исто толико колико и један осећај или опажај. Не само да опажена ствар има „објективну вредност“, но и само око које опажа. Ми нисмо у стању да наше срце одвојимо од света, као што не можемо одстранити свет од нашег срца. Све астрономске теореме никада неће моћи спречити да поглед на бескрајно небо не побуди у нама извесан таман немир, неку незасићену жељу за сазнањем, која чини нарочиту поезију неба. Научењаци хоће да нас задовоље, да одговоре на наша питања: песник нас заноси самим питањем, а каткада, као музичар, већма воли да нас заустави на јакој ноти, у неком незнаном грозничавом очекивању, но да нам потпуно задовољи уво и дух. Славни монолог Хамлетов само поставља један проблем који наука не може да реши; једна од најлепших песама у *Посматрањима* [Виктора Ига] о судбини нашега глоба и човечанства има за наслов прост знак питања. Камо открића које и у исти мах не открива и нове тајне, и на тај начин служи све већем полету маште? Наука, која почиње чуђењем, и свршава чуђењем, рекао је Колриџ, а из чуђења се рађа поезија као и наука. У људској науци има вечите сугестије, према томе и вечите поезије.

Шта више, ако се до краја испитује „потреба тајне и непознатога“ коју осећа човечја машта, и сама се она показује као прерушен облик жеље за сазнањем. Ми смо мало час говорили о дражи малих стаза, лугова, окука̂: али главни разлог те дражи јесте баш у томе што имамо могућности да на сваком кораку чинимо открића, што држе пробуђену вечиту радозналост духа; њихова поезија не долази од тога што нам они затварају видик, но од тога што нам без престанка обећавају нов видик. Ако се може рећи да је стид поезија љубави, рећи ће се, са толико исто разлога, да љубав чини поезију стида; и у

том случају, draж тајне само је жеља да се позна. У осталом, само накречене и лажне лепоте ишчезавају у светлости дана. Наука непрестано мења гледишта са којих смо се навикли да посматрамо људе и ствари, она тако производи нове утиске светлости, чуди нас, чак нас каткада баца у неспокојство, — све то нико не одриче; али шта све то има да узнемирује песника? Каткада ми долази да позавидим мраву, чиј је видик тако скучен да мора да се испење на лист или на каменчак да види на једну стопу преда се; он мора да разликује гомилу дивних ствари које ми савршено не опажамо; за њега једна песчана алеја, један мали бусен, једна кора од дрвета, пуни су за нас незнане поезије. Кад би се проширио његов видокруг, он би се пре свега осетио као пресељен у другу земљу; он би, пред нашим шумама и планинама, зажалио за покретном сенком стабљика травкиних. Тако је исто и са нама: ако се довољно подигнемо са жаљењем видимо како нестаје поезије појединости, како се губе све мале ствари, како се уједначују сви углови у којима се губила наша мисао, како се исправљају све окуке које су изазивале нашу жељу: у први мах не види се ништа до један укупан велики видик, го, без и једне сенке; проста, једнолика светлост; али каква ширина! Поглед лебди. То је огромна средина којој се треба навићи увеличавајући своје срце. Затим, преко тога тако осветљеног света, какве бескрајне перспективе, које се губе у тами; каква све већа потреба за гледањем, за сазнањем, за делањем!

Постоји одиста једна тајна коју наука не може да уништи, и која ће вечито служити као предмет поезији: то је метафизичка тајна. Није потребно, као код религије и теологије, додавати нова завијања и таме оној помрчини која вечито омотава основ ствари; дође ли до тога, и сам научењак је принуђен да се заустави, да се према изразу Клода Бернара, пусти да га „ветар незнанога успављује у узвишености незнања.“ Наука може разагнати, без икакве штете, по поезију, све вештачке

тајне религија, које примењују чак и своје симболе на објашњење чисто научних појава; али наука неће никада уништити метафизичку тајну, ону која се односи не само на *непознате* законе, но може бити на *несхватљиву* битност стварности. То је тајна која ће бити вазда довољна да одржи у уметности, изнад просте и обичне лепоте, осећање узвишенога.

Тама која даје неки тајанствен карактер извесним уметничким делима, може да долази од два врло различна узрока: неки пут од неодређености мисли, — као што бива код Гетеа, код Шелија и Бајрона, — неки пут од дубине мисли, — као што често бива опет код Бајрона, Шелија и Гетеа. — У првом случају, неодређеност је мана, знак слабости, и никако не сачињава велико уметничко дело; у другом случају, дубина, и поред таме која се осећа на први поглед, даје више или мање далеку перспективу на светле истине које ће једнога дана наука открити Сама је поезија нека врста спонтане науке. Велика уметност није у празним и бесплодним сањаријама; узвишене мисли песникâ су увек прозори који гледају на садашњост или будућност; када би то биле чисте утопије, далеке од стварности, оне никако не би на нас утицале. Није на пример празна химера она правда коју је Софокло певао у својим најбољим стиховима, правда „која се простире тако далеко као свод небески.“ Ми јуримо за њом још и данас, и ми хоћемо да њоме земљу покријемо. Научењак пише тачну и у појединостима историју света, песник пише тако рећи легенду тога истог света. Али и сама легенда је документ за историју, она је често истинитија и, као што је говорио Аристотело, већма „филозофска“ но историја. Историја нам пружа само спрове чињенице, често врло спорне, док легендом познајемо дубока и трајна осећања која стоје над тим чињеницама и која су допринела да се оне јаве. Зар се не налази у легендама старих народа сав њихов лични карактер, све њихове тамне тежње, у исто доба тежње целокупнога човечанства? У периодама рада и немога стварања, као

некада у Индији, у Грчкој, за време Обнове, код песника ваља тражити реч будућност, прве неодређене и дубоке формуле мисли које ће се доцније појавити у свој светлости. Песник може да рече о себи оно што је говорио Хераклит, тај филозоф са песничким генијем: „Ја сам као сабиле, које говоре надахнућем, и чији глас кроз векове труби божанствене истине.“ Извесне речи Хераклитове и Парменидове, извесни кипови Микел-Анђела, извесне симфоније Бетовенове садрже идеје које време има да развије, и баш из тих назиралих идеја та дела црпу сву своју моћ. Тама у уметничком делу долази тада од саме ширине видика који нам оно отвара: исто тако небо на великим планинама изгледа црно самим тим што непосредно на нас сипа сву светлост бескрајних простора.

Као и тајна и незнање, ни предрасуда нам не изгледа неопходна полету песничке маште, па ма шта о томе рекао Гете, тај велики празноверац који је веровао у предсказивања и гледао предзнак Ватерлоа у паду Наполеонове слике на земљу. „Предрасуда, писао је он, јесте поезија живота“. Неоспорно је да су у почетку религиозни мити имали своју поезију; али то долази отуда што су били први покушаји објашњења природе. Празноверица се баш и састоји у томе што стављамо у ствари или иза ствари воље сличне нашим вољама: она се своди, као што је показао Огист Конт, на једну врсту фетишизма. Животиње нису празноверне, јер мало траже да разумеју; људски род, напротив, хтео је да дâ себи рачуна о појавама које је опажао, и због тога се тако рећи пројектовао у њима; и тај први покушај систематизовања васељене имао је своју величину, чак и са научне тачке гледишта, и имао је исто тако своју поезију. Али мити старога доба не могу се озбиљно узети у добу науке. Да ли за тим треба жалити са гледишта уметности? — Да, вели нам се, јер је било поетичније ставити иза спољних предмета воље које су налик на наше, него их потчинити суровим законом науке: један закон не вреди колико један Бог. — Прво, одговорићемо да и

један закон има нечега божанског: прави карактер једнога божанства у ствари је бескрајност; закон, везујући појаве једне са другима и позивајући нас да без заустављања тражимо ланац узрока, отвара духу огромне перспективе, и уђе ли дубоко у суштину ствари, указује на бескрајност и у најмањем предмету, у сваки појав тако рећи доводи бескрајност. Док свака митологија присиљава дух да се заустави у тражењу узрока, дајући као највише објашњење бедну вољу једнога бога, и своди се на Аристотелово *Ἀνάγκη στῆναι*, дотле наука обара сваку препреку пред разумом и непосредно га ставља пред истинско божанство: бескрајност. Отуда једна нова врста поезије, можда сувља, али много дубља и трајнија, поезија коју је Виктор Иго покушао симболовати у Сатиру који ломи Олимп. Када је Лајбниц са поштовањем враћао на лист бубицу коју је био ухватио да је испитује под микроскопом, он је више није гледао истим оком којим ју је човек старог доба могао гледати. У томе атому он је опазио, као Паскал у мољцу, извод целе земље, небеса и светова. Сва васељена, рекао је Виктор, Иго „огледа се у скромном цвету који мислилац посматра". Та идеја бескрајности, истоветна идеји божанствености, вреди бар колико и класична чудесност и поабане декорације Олимпа. Ако се што може пребацити Виткору Иго то је сувишно употребљавање чудеснога у његовим стиховима, где беле и црне сабласти, анђели чувари, призивања, хурије играју тако важну улогу и преко воље изазивају нам осмех. Међутим, песничком свету, чак и код Виктора Ига, циљ је да постане истинит, а не онај конвенционални идеал који личи на пастирску поезију осамнаестога века. Могла би се учинити иста примедба, са много више разлога, за једнога од најбољих песника нашег поколења, који је на несрећу и сувише умешан и досетљив. Сили Придом је писао у *Зениту* да стари богови немају више свештеника; само звезде носе данас света имена Јупитера и Венере, — звезде које је човек открио и измерио. И износећи

једном срећном метафором сву поезију модерне астрономије, он кличе:

Под таваницама које беже, ловица звезда,
Она тка, Арахнеја васељене, своја ткива,
И везује свет са светом узвишеним концем.

У томе преображају васељене науком песник ништа не губи. Спенсер, који је једнога дана бранио поезију науке од поезије „грчких ода“, учинио је поводом тога неколико тачних примедаба. За човека старога доба или за незналицу наших дана, кап̂ља воде само је кап̂ља воде: а како се она мења у очима научењака кад помисли да би, ако би се снага која спаја њене елементе одједном пустила на слободу, произвела светлац. Проста гомилица снега постаје чудо за онога који испитује под микроскопом тако разнолике и тако елегантне облике снежних кристала. Једна заокругљена стена, избраздана упоредним пукотинама, довољна је да изазове пред очи слику глечера који је немо клизио по њој пре једног милиона година. Услед све веће сложености наших стечених знања, сваки наш осећај јавља се на свет преплетен, омотан гомилом идеја које га гурају и држе својим безбројним превојима, као оне неразмрсиве лиане које се простиру по тропским шумама и све покривају својим лаким гранама. Једна наука, узета сама за се, може изгледати, на први поглед, непријатељица поезије само зато што је засебита и сувише повучена у један мали кут стварности. Напротив, општа и синтетичка наука има извесну поезију која долази од саме васељене. Наука, упирући поглед на природу, не мора зато да је земска и прозаична: Зар и небо није у природи?

Наука нам сама собом улива осећање које одговара осећању божанственога, она се, сем тога, не изјашњава о основу ствари, она оставља философа или песника да уопштавају у хипотезама извесна дата која нам је дала. Ако нам је паганизам допуштао да налазимо иза ствари воље сличне нашим, и наука у свом основу одржава још и данас то схватање. Она укида само чудо и чудесно;

али она оставља у свету један таман живот, може бити неразговетну свест, можда јасну тежњу ка бољем, у сваком случају нешто људско. Ми смо још врло далеко од декартовских идеја, које су све у свету, изузев људске мисли, сводиле на један прост механизам. Савремена наука је дала за право песнику Ла Фонтену противу научењака Декарта (чије је учење у осталом рђаво тумачено); наука као да још и у наше дане, са Дарвином, као и са Гетеом и Жофроа Сент-Илером, даје нешто мало за право индуским и грчким легендама о метаморфози и преображају живих бића. Што више идемо, све више налазимо ту „првобитну истоветност између човека и природе", коју су тамно осећали први песници, и која чини, по Гетеу, „сам објекат генија"; ми видимо како се још обилнији отварају првобитни извори поезије. Ја се сећам оне странице у великој индуској епопеји, где Рама, пијан од љубави, тражи у ћутљивој шуми која га покрива неку врсту мрачне симпатије са собом, заједницу нежности и љубави: „Ево ова вита лиана; она се заљубљено ослонила на ово снажно стабло, као што и ти, драга Сита, уморна, ослањаш своју руку о моју руку." У томе је само симболизам: индуски песник је назрео ону истоветност природе између свију живих бића, што даје права једном савременом научењаку, као и старинском браману, да нађе себе у биљци и у животињи, и што му улива у срце безграничну симпатију за природу, која сва дрхти и прелива се као и он сам од живота и жеље. На тај начин, једина истинска поезија која је постојала у старој митологији живи још и данас; Дарвин би само дао хране машти једнога Валмикиа или Омира, и у наше дане Овидије би свакако могао дати што боље но своје баснословне *Метаморфозе*, наивније но што је он мислио у њиховој хладној суптилности.

(Наставиће се)

М. Гијо.

(С францускога превео J. С.)

МАЂАРИ И ХРВАТИ.[1]

I.

Од три самосталне наше народне државе — Бугарске, Србије и Црне Горе — Србија је без сумње у најтежим политичким приликама. То сви знамо, а и онај који не зна, осећа ипак последице тога факта. Али једно као да и не знамо и не осећамо, на име, да је положај Србије постао овако тежак, па и несносан, понајвише нашом кривицом, или бар с нашега неразбора и с наше политичке неумешности. Овај нам час није дакако на уму, да тој кривици судимо, и то наше незнање доказујемо, већ ћемо само упозорити на то, да она држава, на коју се у Србији већ одавна гледа као на главни, ако не једини извор све наше народне беде и неуспеха, није ни Аустрија, ни Аустро-Угарска, просто зато, што таких држава нема у суседству Србије. Аустријом се законито и разумно могу називати само две покрајине Хабсбуршке монархије: Горња и Доња Аустрија, од којих је само Горња (с главним градом Линцом) чисто немачка, док у Доњој има преко пола милиона Словена (Немци признаше у самом Бечу 102,000 Чеха). Цар Фрања II, узимајући године 1806. име цара аустријскога, место досадашњега имена цара немачкога, изрично је прогласио, да то име даје владалачком аустријском *дому*, а ни по што *свим краљевинама и земљама* којима тај дом влада, ако се у патенту и вели, да се нова царска титула узима „из обзира на

[1] Налазећи да српско-хрватском споразуму неће ништа сметати, ако ми будемо знали тачно хрватско политичко гледиште, а и они наше, ми доносимо овај интересантан чланак нашег хрватског пријатеља, г. Степана Радића без икаквих измена. Г. Радићу је дана пуна сдобода да у овом чланку истакне хрватско државно-правно гледиште на супрот угарском. Ур.

његове (аустријскога дома) *независне државе.*“ Сад се сетимо, да је тај патент издао „Фрања II.... *краљ Угарске. Ческе, Хрватске*“, и добро заметимо, да Хрватска не долази заједно у титули с Угарском, него од ње сасвим независно, пак ћемо појмити, колико грешимо, говорећи у Србији и пишући непрестанце, и као за опкладу, о „*аустријској држави*“, о „*аустријској царевини*“ и о „*аустријском суседству.*“ Зар смо у истини још увек тако романтични да *пуку титулу* сматрамо државом, царевином, суседом?

„Аустрије“ није дакле било ни пред 1804., ни после ње, те се г. 1867. не могаху погађати, на једној страни, Аустрија, а на другој Угарска, како то редовно слушамо и говоримо, него се те године погодила *немачко-маџарска мањина Хабсбуршке монархије,* како да *место аустријскога цара* она завлада словенском већином, и како да збрише политичко и народно обележје Чешке и Хрватске. Ето то је тај гласовити „дуализам.“ Пишемо „дуализам“, јер немачко-маџарска подела није успела створити *две државе,* од којих би се једна и даље звала Аустријом, а друга Угарском (Маџарском), него јој је једва пошло за руком да створи *две сфере политичкога утицаја,* једну за Маџаре под именом „*земље* (у множини) круне св. Стевана“ а другу за Немце, под именом „*краљевине и земље* (у множини) заступљене на царевинском већу.“ И још се каже да је то „дуализам!“

Лена и неспретна европска *кабинетска* дипломација наравно не види и не зна ништа од свега тога, те данас, онако на пречац царевину Хабсбуршку крсти Аустро-Угарском, као што ју је до 1867. без разлога и против права називала Аустријом. Али *народна* дипломација, која најпре рачуна с потребама, правима и тежњама милијуна, па тек онда с ћефовима и прохтевима појединаца, види у великој подунавској монархији средње-европску федерацију, која је и „дуализмом“ 1867. учинила ипак велики корак напред, јер је баш тај „дуализам“ морао признати особност, индивидуалност, Галицији међу „краљевинама

и земљама заступљеним на царевинском већу“, и Хрватској у „оквиру земаља̂ круне св. Стевана.“ Овај мах задржаћемо се код Хрватске, с којом Србију не вежу само везе народне, него и животни интереси економски, јер преко Хрватске води трговачки пут из Србије на велика западно-европска тржишта, било преко Пеште и Беча, било преко Загреба и Реке, било преко Зиданога Моста и Трста, те само о здравој *народној* политици у Београду и у Загребу зависи, да на том путу Србија убрзо не наиђе на незаконити утицај мађарски.

II.

Кад се после рата од 1866., који изазваше Хабсбурговци и Хохенцолернци — а не „Аустрија“ и Немачка — Немци и Мађари у Хабсбуршкој монархији погодише о заједничким пословима, што постоје између земаља круне угарске и осталих земаља Његовог Величанства, и о начину решавања тих послова, њихова је погодба била санкционована (28. авг. 1867.) *само за Угарску*, док је Хрватска остала у неком изузетном положају, тако изузетном, да је хрватски сабор тек *20. октобра* 1867. био краљевским рескриптом позван, да изабере „краљевски одбор, којему ће бити задаћа, да с подобним... угарскога сабора одбором... изновице поведе и успјешно ріеши прошле године заметнуту и поглавито ратнички догађаји претргнуту разправу, и тај ће посљедак (резултат) својих нагодбених разправа најприје својим дотичним заступством (саборима), а за тим и Нашој превишњој одлуци подастрпети имати.“ Тај отпис (рескрипт) био је прочитан у хрватском сабору, који се састао 8. јануара 1868. и из кога је сва опозиција (осем два члана) била иступила, те је унионистима или мађаронима остало сада просто поље, да се нагоде с Угарском. Био је то дакле први чисто мађаронски сабор у Хрватској, који је заменио народни сабор од 1865.—1867. Тај је сабор био пре времена распуштен (рескриптом од 27. маја 1887), јер је његова већина, ослањајући се *једнако на Хрвате и Србе у Хрват-*

ској[2], имала толико снаге, да је могла осујетити мађарско-немачку нагодбу барем у Хрватској, што у Бечу нису хтели никако допустити. И тако је државно-правни одношај између Хрватске и Угарске, прекинут 1848., обновила она странка, која, с малим прекидом од 1873.—1879. до данас верно служи мађарској државној мисли. Уза све то хрватско-угарска нагодба постала је таквим начином да не може бити ни најмање сумње о потпуној равноправности обеју уговорних странака. И Хрватска и Угарска послаше, на краљев позив, *једнаки број* (12) делегата из својих сабора; оба та краљевска одбора већаху сасвим самостално; оба поднесоше извештај о свом већању само своме сабору; *оба сабора*, и хрватски и угарски, самостално и засебице расправише предложену основу о будућој нагодби; обе те основе бише *одељено* — хрватска хрватским, угарска мађарским језиком — предложене на санкцију; *обе бише одељено и санкционоване:* за Хрватску као њезин законски чланак I., а за Угарску као њезин законски чланак XXX. То није све: тек *после* хрватско-угарске нагодбе могаше бити и за Хрватску потврђен уговор између Мађара и Немаца, називан криво аустро-угарском нагодбом. Тај уговор потврђен је на име за Хрватску тек 10. децембра 1868., док је за Угарску био санкционован већ 28. августа исте године. Осем тога §. 4. споменутога зак. чл. I (XXX) одређује, „да се у будуће слични темељни закони и нагодбе само законитим суделовањем краљевина Далмације, Хрватске и Славоније стварати могу.“ У осталом право обележје хрватско-угарске нагодбе лако ћемо упознати из њезиних главних установа, које су у толико важније, што је у слабијим и неспособнијим рукама била судбина Хрватске г. 1868.

Најважнија јест установа последњега (70) члана хрватско-угарске нагодбе, јер се ту потпуна равноправ-

[2] У саборској седници 9. маја 1867. био је *једногласно* примљен овај предлог: „Сабор Тројedне Краљевине изјављује свечано, да Тројedна Краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као са народом хрватским истовјетан и равноправан“, и то уз бурно клицање: Живио! *свих* странака без разлике.

ност међу Хрватском и Угарском признаје и за будућа времена. Члан тај гласи дословно: „Иза како буде назочна нагодба постигла превишњу санкцију, имаде се она као заједнички темељни закон уврстити у посебне законике краљевине Угарске и краљевине Далмације, Хрватске и Славоније; па се подједнако установљује, да *ова нагодба не може бити предметом законодавства појединих нагађајућих се краљевина, и да промена исте уследити може само оним путем, којим је уделотворена,* приступом на име *свих* оних чинбеника (фактора), који ју склопише.“ Ту се дакле јасно и несумњиво потврђује основно начело међународнога права: да се једна држава не сме мешати у унутрашње послове друге државе, па да стога угарски, па ни заједнички угарско-хрватски сабор не може ништа узаконити у државним границама Хрватске. Да је Хрватска према Угарској, а у неким стварима и према Европи, — суверена држава, види се из ових установа спомепуте нагодбе: У 1. члану одређује се, да „Краљевина Угарска, сједињена с Ердељем и Краљевина Далмација, Хрватска и Славонија сачињавају једну те исту *државну заједницу* тако на прам осталим, под владом Његовог Величанства стојећим земљама, као што и на прам *иним државама*.“ Државна заједница значи толико, колико и Staatengemeinschaft, Staatenbund, Confédération d'Etats. Али кад би о том и могло бити спора, шта значи *израз* државна заједница, нема спора о *факту,* да је Хрватска (према §§. 47. и 48.) *потпуно* автономна како у погледу законодавне власти тако и у погледу извршне... „у *свиmах пословиx пyтарњих* (административних), богоштовја (црквених), наставе и правосуђа, ако рачунајући у судбеност у свих молбах (инсталацијах), осим судбености поморскога права.“ Почетак чл. 47. говори још опширније, да потпуна автономија припада Хрватској „гледе *свих* оних предмета, који *овом нагодбом* нису приуздржани *заједничкому* сабору и *средишњој* влади.“ Уважимо ли још и то, да је Хрватска тако зване заједничке послове (§§. 7.—11.) *добровољно* признала за заједничке, и да §. 5. нарочито истиче, „да

низим оних предмета, који су краљевини круне св. Стјепана и осталим земљама Његовога Величанства заједнички...“ постоје још и други предмети..., гледе којих се *овом нагодбом* признаје *потреба заједничкога* законодавства и *заједничке* владе за све земље круне угарске, биће нам јасно, да *уговарати тако* о најважнијим државним пословима (државне финанције, пошта, брзојави, железнице, одбрана државних граница) могу само суверене државе. У осталом о Угарској нико и не сумња да је држава, па кад та Угарска *тако уговара* с Хрватском, она признаје и њој државну сувереност. Нагодба то и изрично признаје, кад у чл. 59. вели да су „краљевине Хрватска и Славонија *политички народ имајући посебан свој територ*ј.“ Већина хрватских политичара, у племенској својој заслепљености и у једностраној или слабој политичкој спреми, тумачи тај члан тако, да тобоже ни по нагодби нема у Хрватској Срба, јер је, кажу, у Хрватској један „политички народ“, а тај може бити само хрватски. Али ту је ствар за вазда прекрасно решио Др. Мих. Полит—Десанчић, кад је „уједињеној хрватској и српској омладини у Загребу“ (4.—16. децембра 1896.) упутио писмо (штампано у књизи „Народна Мисао“, Загреб 1897., стр. 268 до 271), у ком, уз остало, стоји и ово: „...Хрвати би ваљало, да се окану теорије о политичкоме народу хрватском, те да називају свакога Хрватом, који је у Хрватској рођен, *јер политички народ не може ишта друго значити, доли државлјанство и припадност којој држави,* а никако народност, којој когод припада. Ако се пак хоће да каже, да која народност даје обележје тако званом „политичком народу“, *то би и Срби били једнако тај политички народ као и Хрвати,* јер Срби и Хрвати стоје у Троједници (Хрватској) према другим спорадичним народностима у тако огромној већини, да они тај политички народ сачињавају. Иначе *ако би се узела теорија о политичкоме народу, као што га узимају Мађари, то би Буњевци и Шокци у Бачкој и Хрвати у Међумурју морали бити Мађари,* против чега свест и српска и хрватска проседује.“

Али и мимо установе о „политичком народу“, хрватско-угарска нагодба још на многим мјестима говори о Хрватској као о држави, посебице: у чл. 65., у ком „Краљевина Угарска признаје *земљишну цјелокупност* краљевина Хрватске и Славоније; у чл. 66. где се потанко набрајају жупаније, које „спадају у *територију* краљевина Хрватске, Славоније и Далмације“; у чл. 67., којим се „Краљевина Угарска приволљује на то, да се *митнице (царинаре) у Земуну, Митровици, Кленаку и Јавору*... из садашње непосредне средишне управе излуче, *те у знак признања земљишне цјелокупности* подреде *загребачком* финанцијалном равнатељству“; у чл. 61.—65., којима се одређује за Хрватску посебан грб за аутономно подручје *баш тако као и за Угарску,* (док се за заједничке послове хрватско-угарске имаде употребљавати *само* заједнички хрватско-угарски грб[3] који се види и на папирном новцу крунске вредности), и којима се императивно одређује, да се „на кованом новцу угарске круне има краљевском наслову уврстити такођер наслов краља Далмације, Хрватске и Славоније.“

С гледишта народнога, хрватско-угарска нагодба још је далеко изразитија, и потпунија. У чл. 56. вели се: „У *свемколиком обсегу* краљевине Хрватске и Славоније службени је језик хрватски толи у законодавству, коли у судству и у управи“. А чл. 57. додаје: „За органе заједничке владе (на име код пошта, на жељезницама итд., које нагодба проглашује заједничким пословима хрватско-угарским) установљује се такођер (као и у пређашњем члану) хрватски језик службеним језиком *унутар граница* краљевина Далмације, Хрватске и Славоније“. Доследно

[3] Угарски грб то су четири водоравна потеза (*словачке* реке Ваг, Нитра, Гран, Ипола), двоструки (*православни* староморавски) криж и три брежуљка (опет *словачка*: Матра, Татра, Фатра), те Угарска има у право грб као за некадашњу државу Велико-Мађарску. Грб Хрватске сачињавају два водоравна потеза (Сава и Драва), звезда у пољу, три леопардове главе и 12 коцака, као знак 12 хрватских племена, која г. 1102. склопише прву нагодбу с угарским краљем Коломаном.

према томе *сви* се закони (били аутономни или заједнички) издају за Хрватску у хрватском *изворнику* (оригиналу), а не можда тек у хрватском преводу (чл. 60.), а хрватски делегати било на заједничком сабору, било у угарско-хрватској царевинској делегацији „могу су служити и хрватским језиком“ (чл. 59.), без обзира на то, што су међу огромном мађарском већином. Средишња заједничка министарства у Будимпешти „имаду предлоге и списе у хрватском језику састављене, *па из краљевина Хрватске и Славоније* на *заједничко* министарство поднешене, примати и ријешитбе своје *на истом језику* издавати (чл. 58.).“

Не може се дакле ни часом сумњати о том, да је Хрватска и у мађарско-немачком „дуализму“ сачувала у главном своју политичку и народну индивидуалност. Велимо у главном, а не *у свему*, јер у нагодби од г. 1868. имаде и таких установа, које *правну* равноправност *фактично* слабе и хрватску индивидуалност у хабсбуршкој монархији потамњују, ако је и не бришу. То је пре свега установа члана 51. по ком „Бана краљевине Далмације, Хрватске и Славоније именује Њег. цес. и краљ. апостолско Величанство, на *предлог* и уз премапотпис заједничкога кр. *угарскога* министра предсједника“. Тај „заједнички“ министар председник фактично је Мађар, и тако поглавара хрватске државне автономије поставља мађарски министар. Али да то и није тако, том се установом *хисторијска и народна* банска *част и власт,* која је и правно и фактично још г. 1848. имала главне ознаке суверености, (у Хрватској је н. пр. роботу укинуо *бан* Јелачић својим банским писмом од дне 25. травња, априла, 1848.) подређена *модерној* и више партијској власти министарској, која је, у овом случају, још туђинска, мађарска. Мађарони, приставши на ту деградацију бана, показаше потпуно неразумевање хрватске политичке и уставне повести, а хрватски опозициони политичари, који говоре о *границама велике Хрватске*, а не маре за *језгру хрватске самосталности,* жалостан су пример политичке незрелости и мегаломаније. Хрватски је сабор, све до 1848.

био сачувао своје право *препоручити* (commendare) самому краљу кандидата за банску част и власт, а у старије доба имао је и право *предложити* таквога кандидата, те је Хрватска према тому била готово *изборном бановином*, под протекторатом хабсбуршкога дома. Види се то већ и по обичају, да се бану предаје *државна застава и жезло*, и да се бан не сматра законитим и уставним баном, док не положи присеге „на устав и права краљевине". Тај обичај одржао се све до 1883., кад је први пут на банску столицу засео гроф Куен-Хедервари, *представивши се просто као поузданик угарске владе.* (17. децембра 1883.). Управо се не дâ појмити, да нико у целом хрватском сабору није г. графа подсетио, да ни сам краљ не може послати у Хрватску свога поузданика *као бана* и да за бана није довољно имати у џепу декрет о свом именовању. Али се чини, да су и заступници били заборавили на стара и столетна начела хрватскога устава: Краљ краљује, *а бан влада* (Rex regnat, banus imperat); Краљ има круну, *а бан жезло* (Regi corona, bano sceptrum).

Осим тога, присташе мађарони на то (чл. 40., 41. и 42.) да изасланство (делегација) хрватскога сабора, које је и у најтежим временима имало своје одлично место на заједничком сабору, и није гласало с угарским посланицима,[4] сада просто ступа међу масу угарских посланика (413) и да с њом заједно *индивидуално гласа.* Попуштање мађарона ишло је тако далеко, да су избор хрватских изасланика за царевинске делегације (које расправљају дипломатске и војне послове, и које контролишу управу „окупованих провинција") пропустили тому „заједничкому сабору", и задовољили се тиме, да се петорица хрв. делегата изабере између 40 изасланика хрватскога сабора на тај сабор „заједнички".

[4] Хрватска је слала на угарски сабор два изасланика, који су били неповредиви (sacrosancti) као изасланици дипломатски, и који су као представници савезне краљевине (oratores seu nuntii regni socii) седели на посебном одличном месту на десној страни председнику, а нису се губили у маси осталих посланика.

Али најјачи ударац политичкој и народној индивидуалности Хрватске задале су оне установе нагодбе (чл. 11.—31.), којима се сви *финансијални* послови предају у руке „средишњој“, „заједничкој“ т. ј. мађарској влади у Будимпешти. Кад уважимо, да су и народно-господарски послови проглашени заједничкима, и поверени бризи те исте „средишње“ владе (чл. 7.—11.), морамо, ако нисмо бесвесни и слепи, утврдити, да је *Хрватска своју државоправну и народну автономију г. 1868. искупила потпуним господарским и финанцијалним ропством.* Али за ту се ствар хоће посебне опширније студије, и за то ту престајемо разлагати о том предмету, и прелазимо на кратку анализу узрока, који Хрватској и после победе Хохенцолерна над Хабсбургом и мађарско-немачке уставности над апсолутизмом бечким, зајамчише таки положај, да још увек може радити на свом самосталном животу, у свима правцима.

(Свршиће се.)

Степан Радић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

О „Песмама“ А. Шантића.

(3.)

Не реците овде (као што то чине песници кад се ухвате у погрешци) да је фразеологија песничка друкчија, да њу не треба оцењивати по педантном граматичарском канону, да су ове замерке које чиним за неприкладности израза хиперкритичке, да с таквим захтевима не би више било песништва, да и туђи песници често слободно рукују језиком и употребљују смеле метафоре. Ништа од мене није даље од граматичарскога педантизма или класичарске тесногрудости. За енергију или оригиналност песничког израза, за смелости у сликама и ком-

биновању речи, ја сам исто толико колико и ма ко други. И не уживам само у величанственој дикцији царских песника, Шекспира, Данта, Милтона, но и у шареној и бујној фразеологији романтичара: и још даље, у устрепталом и нервозном стилу импресиониста; шта више, правце међу декадентима, код Верлена, код Самена, стилистичке слободе мене не вређају — кад су слободе, а не недопуштени скокови у страну или полу хотимичне и нехотичне неписмености. Тако исто горњи примери — то је на први поглед јасно — нису хиперкритички напабирчени; они су сви опажени и писаљком подвучени при првом и брзом читању. Они су заиста некорекције, погрешно употребљени и нелогично међу собом састављени изрази. Јер, као што је горе речено, то је главно (и у исто време очит доказ о њиховој погрешности) што свака од њих не вређа само наше осећање језика, но вређа нашу логику. Оне се зову фразеолошке, и обично се држи да су оне погрешке језичке; али, испитајте их, па ћете видети да су оне у несразмерно највећем броју случајева грешења о логику и о истину. Кад Г. Шантић каже да је сјај његове драге „спалио“ његова крила, или да се поток „губи“ из присенка на светлило, или да је сунчев зрак „посрнуо“, он је те реченице казао фразеолошки погрешно, јер ти глаголи не иду уз те именице; али у основи оне су логички погрешне; оне нас не вређају стога што би оне биле казане противно неким правилима језика или стила, но стога што је противно логици и истини рећи да сјај „пали“, да се поток „губи“ на светлости, да сунчев зрак „посрће“. Тако је увек; и кад најмање изгледа да је тако. Г. Шантић, на пример, почиње једну своју песму овим стиховима:

Јури коњик, кроз ноћ стиже,
Под њим тутњи степа пуста;
Уза њ сједи чедо страсно...
Итд.

Реч „тутњи“ је, овде фразеолошки погрешно употребљена. Требало је рећи да се по ноћи чуо коњски топот, коњски

бат. Требало је рећи: под њим одјекује, топоће (или, можда, под утицајем страних образаца: звони) степа пуста. Од једног коња степа не може да „тутњи“.[1] Од батерије може, од ескадрона може; у народној песми сасвим тачно стоји:

Кад потече коња пет стотина
Стаде црне земље тутњавина.

Али од једног не може. Ово је, рекох, фразеолошка погрешка; али је у основи и она, као и друге, погрешка логичка: реч „тутњи“ нас у тексту исто тако збуњује као кад бисмо у стварном животу једном доживели да чујемо да од једног коња степа затутњи; исто тако као кад чујемо да неко на коњу може да седи „уз“ другога... Неприкладности израза увек су логичке погрешке. Оне такве остају у песништву као и у прози, и онај који их осећа није педант, но су они који их праве рђави стилисти. Оне зато и јесу тако несносне. И кад ређе долазе, непријатне су; човек их осети као лажну ноту у певању. А кад долазе често, кад се, као код Г. Шантића, стално јављају, у свима облицима, од оне тисуће ситних омашака до крупних, апсурдних комбинација, и кад су појачане другим погрешкама, мука је за осетљива читаоца од њих велика.

Додајте сад оно удруживање несклапних представа, заоштрјавање тока мисли непредвиђеним правцима, оно испадање из хармоније, и, најзад, она претеривања, ону претерану употребу претераних фигура, оне напрегнуте метафоре, оне неприродне, високопарне персонификације, које све ствари претварају у жива створења, и од дрвећа, од цвећа, од ветра, од сунца, од месеца, праве људска створења, са свим људским особинама, осећајима и навикама, искључиво и чисто људским, које се и у најзаноснијем песништву, у визијама, у халуцинацијама,

[1] Ван у хитерболи, као у народној песми:
Кад је ала алу појахала,
Земља тутњи, а планина јечи;
али овде, у овом обичном причању, није тај случај.

ретко придевају мртвим предметима. Те неприродне персонификације су код Г. Шантића и његових другова тако честе да су оне треће главно обележје њихова стила. Код Г. Шантића све ствари живе, говоре, делају; и то у том степену да се те персонификације сваки час развијају у праве алегорије, у митове, у читаве баладе и романце мртве природе. Скоро кроз целу поменуту групу његових љубавних песама, ветрићи „блуде, на капљице пију“, „љубе и испијају цвеће“, „причају, вриште, уздишу, луде од бола“:

Уздахнуо вјетрић и од бола луди;

„цв'јеће слатко дише, чезне, тужи, сузе лије и уздише у самоћи ц'јеле ноћи“; јоргован-цвет се „радује“; мирте „шапћу, чезну, лију сузе“; љубичице „стрепе, причају, моле, уздишу“; ружин листак — пошто је „пун чежње“ пао на „румене усне“ песникове драге — „дркће, зове милу душу њену, шапће њено мило име, сања о њој у самоћи“; звезде „шапћу“; сунце „свија својој сеји [песничкој драгој] руке око врата“; месец „милује и љуби нојцу тавну“, „зове“ песника, „шапће и стрепи с класпћем немирним“, — речју, цела природа, небо и земља, узбуде се, устрепте, зарадују се или бо̂но уздркћу, у час, најмањим поводом, кад песника драгина рука „јаче стисне“, кад му се драга појави, кад га оставља, и кад му се враћа. У његову драгу су све те мртве ствари заљубљене; и заљубљене не од шале, „не — као што каже сиромах Киклоп Теокритов — ружама, не јабукама, не витицама; но самртним бесом“, свом људском страшћу, са свим усхићењем и мукама љубави, страсно дишући или шапућући, тражећи недра песникове драге, упијајући се у њене „усне вреле“. Узмите као пример ову песму о миртама („Мирте“, III):

Невине, ко̂ чедност миле душе твоје,
Над починком нашим мале мирте стоје,
Па се лако њишу,
Цв'јетићи им б'јели слатку росу пију
И нечујно дишу,
Кидају се, трепте, и над тобом вију,
Ко̂ анђели златни уз молитву тију.

Ја знам што би хтјели: на ружице двије
Што их твоја рука косицама крије
На њедрима нагим,
Да се редом свију, па сву душу слију
Са мирисом благим....
Зар не чујеш шапат, њину тугу тију? —
Гле, од слатке чежње они сузе лију....

Или ову о љубичицама („Мирте“, VI):

Пред ножицам' твојим, оборене главе,
Миришу и стрепе љубичице плаве,
Кô да свака моли:
„Пољуби ме, драга, твој пољубац мио
Моја душа воли —
Сву милошту слатку ту је Господ слио,
Ту анђео сваки посвећен је био
Кад је у рај хтио!

А ти кô да чујеш шта цв'јетићи желе,
Примичеш им лице и уснице вреле,
Па те љубе редом,
И гледају у те — уздишући лако —
Својим сузним гледом.
Ал' мани их, мани... Ја се, душо, бојим
Да ти слатку душу не испију тако
Пољупцима својим...

Оставимо на страну друге погрешке (о њима смо говорили, и није потребно нарочито истицати да се оне не јављају у песмама наизменце, но упоредо). Оставимо на страну и оне нелогичности, које су последица таквога стила (како је, на пример, у овој последњој песми, драга могла примицати љубичицама лице, и пустити да је оне редом љубе, кад су љубичице „пред њеним ногама“?). Задржимо се само на оном о чему овде говоримо. Колико је требало напрегнути машту, па измислити о миртама и љубичицама ствари тако апсурдне, тако одсудно у опреци с њиховом природом? замислити да оне стрене, да се превијају и кидају од чежње за драгиним пољупцима, да плачу што не могу „сву своју душу да слију на њена недра“, и да драгу тако помамно љубе да се песник боји да оне слатку душу њену не испију тако својим пољупцима? Какав галиматиас!

У трећој је песми („Мирте“, II) месец, „млади месец“ заљубљен у песникову драгу; и „препунан среће“, „шапће јој и стрепи, блиједи и болно дршће,

— као да би пао
На њедарца њена, па је к небу звао“...

У четвртој („Гривна“, VIII), песник је урезао у дрво име своје драге — „срећу своју“; и сад то име љубе „цв'јетни даси“, и око њега „тице поју, и потоци слатко шуме, а вјетрићи с неба носе чисте капље благе росе, па на мило име нижу“;

А подневни жар кад плане,
Уморени славуј тада
На премило име пада
И голему жеђцу гаси...

Каква узбуна у целој природи око једног у дрво урезаног имена!

У петој („Гривна“, XII) песник прича да је једном, нагнут „над једним самотним цв'јетом“, „од среће сузе лио.“ У сузама његовим био је лик његове драге:

У сузама твој лик био...

На то један мален лептир, ожедневши, свије уморна крила на самотни цвет; и

Хтједе пити... Ал' му не дô
Њежни цв'јет:
Кад у дробним сузам згледô
Тебе, моје мило чедо,
Једним дахом душе своје
Дробне сузе испио је
Њежни цв'јет!...

Какво чудно заблуђење, и какав помамни антропоморфизам! Знак дивљења с тачкицама метнуо је сам песник, и песми другог коментара не треба. У осталом, никакав коментар не би овакве апсурдности могао учинити опипљивијим. Онај драгин лик што из маште песникове прелази, физички, у његове очи, па из очију његових прелази материјално у његове сузе; те сузе које падајући из очију понесу тај лик са собом; тај лик који у сузама остаје и пошто оне падну на цвет; тај цвет који позна

девојачки лик; страст која се за тим девојачким ликом у цвету распали: онај лептир који тај лик хоће да попије; одлука цвета да лептира предухитри и лик сам испије „једним дахом своје душе" — то су апсурдности које се не могу јасније показати, које сама песма показује и најкраће и најјасније. Овде има још само то да се дода, ако то читалац није досад већ и сам помислио, — да су ове екстраваганције, ове персонификације, тако противне истини, природи, здравом разуму, ове смешне хиперболе, ове детињасте замисли, чудније но што би човек могао очекивати и недостојне озбиљног песништва. С осталим манама: с оном неприродном, увијеном дикцијом, сроченом у низове једноликих, глатких и празних стихова, састављеном из шарених речи које даље немају никаквог смисла, с оним усиљеним поређењима и неистинитим метафорама — оне су крајња злоупотреба китњастог стила, најгори маринизам, гонгоризам, еуфуизам, који се може замислити. Такво лажно, скоро ненормално, мекушно и размажено песништво, без мождине и достојанства, приликује једино салонима паланачких плавих чарапа, Молиерове Кате и Маге, и будоарима старих намигуша (кад већ морам да кажем), с младежом на образу и нагареним обрвама. Лили, писац „Еуфуеса", рекао је сам о својој књизи да она има само ту амбицију да заслужи место на крилу госпођа, поред њиховог омиљеног кучета. Ако то место за своје песме траже наши песници, они су стоструко постигли оно што су хтели!...[1]

[1] Ево, ради поређења, неколико дефиниција гонгоризма, маринизма, прециозности, и еуфуизма, из историје шпанске, талијанске, француске и енглеске књижевности:

Гонгоризам је „...празна звека речи и слика... с најнеобузданијом злоупотребом метафоре, претераном и најсмешнијом емфазом итд". (Деможо, *Ист. шп. књ.*). — Маринизам је „крајња злоупотреба флоридног (украшеног, китњастог) стила." (Етиен, *Ист. тал. књ.*). — „Најневероватнија злоупотреба метафоре и поређења, најусиљенија сличавања, најсмешније хиперболе чине ткиво овога [прециозног] жаргона". (Деможо, *Ист. фр. књ.*). — „Фантастичност и екстраваганција, противност истини, природи, здравом разуму, и мушком достојанству, педантне и усиљене метафоре, обилазан, увијен начин казивања, отужна глаткост и дремљива монотонија стиха... и друге сличне детињарије, — то су главни састојци Еуфуизма". (Крек, *Ист. енгл. књ.)*.

...Мени је врло жао што је ова оцена испала овако неповољно по Г. Шантића, и у толико већма жао што је Г. Шантић, у пркос свему, један од симпатичних наших књижевника. Г. Шантић припада оној маленој групи мостарској која својим родољубљем, својим прегалаштвом, својим даром, чини част данашњој српској књижевности. Осем тога, покрај све привидне и стварне неискрености његове инспирације, он је искрен у својим песничким намерама. Његово песништво, и ако личи на удворичко љубавно песништво мариниста, култиста, и еуфуиста, није удворички неискрено; он не пише тако ни по поруџбини ни зато да се неком удвори; он тако пише што искрено мисли да је тако лепо писати. Најзад, Г. Шантић има других песама које ја искрено волим, и међу којима их има које могу достојно стати уз песме наших најбољих песника. Али овде нису биле у питању моје личне симпатије. Мени ни у ком случају није било могуће дати једну од оних неискрених оцена које више забашурују но што казују, које тиме губе сваку своју вредност, и не служе на част ни ономе о коме се пишу ни ономе који их пише. У овом случају, такво поступање било је још мање допуштено но иначе. Наше је песништво ударило тако опасном странпутицом, и наша је критика томе толико крива, да су неискрене оцене данас двапут грешније но у друго доба. Некомпетентна и све благосиљајућа критика највише је крива за ово данашње стање ствари. Како Г. Шантић да не пише овако, кад му са свих страна кажу да је тако лепо писати, и кад му његове најчудније писане ствари — „Гривну“, „Споменке“, „Мирте“, — највише хвале? И како да не продужи овако писати, кад му Г. Марко Цар каже, баш о тим истим стварима, о „Гривни“, „Споменцима“, „Миртама“, и тако даље, да је он њима умео да нас „за своју љубав и њене перипетије заинтересује као мало који песник“, да оне песнику дају „особиту цену“, да се неки од „тих стихова примичу савршенству“, и да се Г. Шантић „овом новом књигом својих песама јавља као речит гласник не далеког — ако бог да —

препорода наше уметне музе?“ Благодарећи удруженом и постепеном утицају оваквог песништва и овакве критике, укус се у нас тако изродио да данас нико више не осећа недотупавости овог детињастог и нездравог песништва, да се данас, шта више, свака реч која се против њега каже сматра као јеретичка. Кад је Г. Недић, у свом чланку о „Песмама“ Г. Милете Јакшића, дигао свој глас против овог, или сличног начина неваља, скоро све што се код нас бави књижевношћу гракнуло је на њега. Међутим, тај Г. Недићев чланак је, ако не у појединостима, оно у целини својој, духом својим, био не може бити тачнији и умеснији. Наши песници треба да знају да то заиста тако не вреди писати; да је много боље не писати никако него тако писати. Њихова шарена брбљања немају ни за кога вредности. У њиховим песмама, оваквим какве су, ни једна мисао није могла да нађе свога израза, ниједно осећање свога одјека, ниједна слика свога преночетка. Њихове песме ништа не кажу. Овакве какве су, оне су само збирка, само збрка штампаних речи без даљега смисла. Отуда оне неће одјекнути ни у чијем срцу, неће остати ни у чијем памћењу. Оне у ствари не постоје. Кад ово доба мине, оне ће потоњим нараштајима остати само као сведоџба наше данашње, прелазне — ако Бог да — полуписмености, и подивљалог и тупог укуса у стварима песништва... Стога није могуће не говорити строго о њима; и стога ни мени није било могуће, покрај свих мојих симпатија према Г. Шантићу, писати друкчије о његовим „Песмама“...

После овога, ја ћу с нарочитим задовољством изнети и подвући оно што ми се у његовој књизи допало. Не као накнаду за ово што је досад морало да се каже о његовим „Песмама“; но из простог разлога што оно то у пуној мери заслужује. Као што је ово довде било искрено, тако ће и ово даље бити искрено. И као код Г. Ћоровића, имам да напоменем да немам два мерила, но да сваки пут кад о неком српском раду кажем да је леп, мислим да је леп не само за нашу, но и за страну књижевност.

Појамно је, према ранијем, да у књизи тих лепих ствари, сразмерно, не може бити много; погрешни правац којим је Г. Шантић у својој књизи пошао идући за модом, није допустио да у њој буде много песама писаних другим начином. Ипак, баш и у групи песама о којој је досад била реч, песничка жица довољно је јака да избије сваки час на површину, у облику лепих или звучних стихова, какве лепе слике, ређе лепе мисли. Стихови као ови:

Кроз шарене трепти дуге
Златно коло ведрих дана;

или као ови (последњи у песми „Љубав“):

А по гробљу вјетрић пири,
Бршљан трепти, трава мири,
И, кô сузе, роса чиста
На плочама хладним блиста...;

или као ови који завршују „Причу“, и у којима треба подједнако истаћи и њихову тиху емоцију, и њихове врло срећно и нежно пробране живописне појединости, и њихов ритмични периодични склоп, и пуну и правилну музику стиха и слика:

И сада кад поноћ с мирним санком пане,
И кад вјетар духне у горача јаче;
Кад далеки мјесец сврх тимора гране,
Па се плаве р'јеке у сребро облаче:
Тужно кô да негдје анђô сузе рони,
Кроз дубоке сјенке њезин уздах звони,
И с болом се губи, и кроз нојцу плаче...;

или као ови (последњи у „Снивао сам“), који изгледају као да су једна строфа из Шелијеве песме о „Шеви“:

А ко тица када прхне
Из крлетке, мрачних жица,
И моја се душа узви
За облачком пут звјездица;
И далеко у висини,
Гдје се златни прамен вио,
У свијетлим звјездицама,
Молила се Богу тио...

такви стихови, велим, ако нису врло чести, нису ни ретки у „Песмама“ Г. Шантића. Кадгод се оставио оног на

силу Бога китњастог стила, он је скоро увек налазио под својим пером овакве стихове; час нежне као што су ови горњи, час крепке као што је овај:

Орлуј, орле, у царству слободе!...

Али ових крепких стихова не могу наводити зато што немам места; у патриотским песмама Г. Шантићевим леп их је број.

Као лепих стихова, Г. Шантић има и читавих песама које стоје изнад просечне производње наших песника. Не претендујући на исцрпност ни на катедарску одсудност, поменућу: да је „Гривна“, I, лепа љубавна песмица (лепо у њој чини накит око белог грла); да је „Споменак“, XI, пун лепо написаних песничких речи, с лепим сетним завршетком; да је песма „Моја моћи...“ лепо испевана у духу народних љубавних песама; да је у „Вили и венцу“ завршетак лепо доведен и лепо нађен; да у низу „И опет ми душа све о теби сања...“, III, V, и IX песма показују песничко осећање; да у песми „Пријатељу“ има пријатног хумора; да су у „Изгнанику“ песме VII и IX мало реторски обојене, али пуне искреног родољубља и песничког полета и емоције, у дикцији веома изразитој.

Најзад, две међу песмама Г. Шантића заслужују да се нарочито истакну; оне чине част песнику који их је написао; на њих сам мислио кад сам мало пре рекао да неке песме Г. Шантића могу достојно стати уз песме наших најбољих песника. Једна је од њих „Остајте овдје...“ Ево је скоро целе:

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас гријат' кô што ово грије;
Грки су тамо залогаји хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није.

Од своје мајке ко ће наћи бољу?!
А мајка ваша земља вам је ова;
Баците поглед по кршу и пољу,
Свуда су гробља ваших прадједова.

За ову земљу они бјеху диви,
Узори св'јетли што је бранит' знаше,

У овој земљи останите и ви,
И за њу дајте врело крви ваше.

. . . .

Овдје вас свако познаје и воли,
А тамо нико познати вас неће;
Бољи су своји и кршеви голи
Но цвјетна поља куд се туђин креће.

Овдје вам свако братски руку стеже,
У туђем св'јету за вас пелен цвјета;
За ове крше све вас, све вас веже:
Име и језик, братство и крв света.

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас гријат' кô што ово грије; —
Грки су тамо залогаји хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није...

Родољубива мисао, неки нарочити тон мушке збиље, с лаком примесом врло пријатне сете, чиста и песничка дикција, срећно понављање прве строфе на крају песме (с врло срећном интерпункцијом првога стиха), чине ову песму једном од лепих песама у нашем песништву.

Друга је сасвим другога рода, али исто тако лепа, и показује, прво, да Г. Шантић има више жица на својој лири, и друго, да је Г. Шантић увек срећан, и у разради и у изразу својих песама, кадгод се ослободи оног несносног песничког жаргона у моди, оног напрегнутог цвркута „хладно одушевљенога“ песника, и пева како га је Бог створио, и како је досад научио певати. Песма се зове „Моја комшиница“. Ево и из ње једне повеће ниске стихова, за задовољство читаочево и моје:

Има неко доба све ме чежња мори,
Све ми нешто срце уздише и гори,
Па ти немам, брате, ни мира ни станка,
Него дуге ноћи ја бдијем без санка
И стишавам срце и њиме се мучим.
Па до зоре тако памети га учим.
Али лудо срце не чује шта зборим...
(Но)... ме зове тамо одмах преко пута,
Под широким дудом од стољетних дана,
Гдје кућица стоји кречом окречана,
Па кô да су вјетри снијег нанијели,

Спрам јаркога сунца она се бијели.
А ноћу кад св'јетла мјесечина гране,
Под дудовом сјенком она блескат' стане...
Ту је, ту је оно што ми срце мами,
С чега ноћу бдијем до у освит сами,
Ту је оно благо што ми дух зачара,
Ту је стручак смиља, ту је злато Мара!...
Кунем вам се, људи, свијем на свијету,
Што је бистре росе на горском цвијету,
Да ни једна капца није тако блага
Као што је она и блага и драга!
Кунем вам се, нико, од кад сунце грије,
Запамтио није 'наке очи двије,
Лијепе и мудре, дубоке и црне!...
И кунем се, што је ђула и бехара,
Све би својим лицем застидила Мара!...
Од јутра до мрака с прозора је гледим,
Па уздишем тако, чезнем и блиједим.
А мајчино благо послује и ради:
Ту у ниску софу драги шебој сади,
До шебоја црвен каранфил се њија,
Уз каранфил густи феслиђен се свија;
Па кад вјетар с дуда лагано запири,
Од Мариног цв'јећа сва махала мири!...
    А кад с цв'јећем није, по тананом платну,
На ђерђефу лаком везе грану златну,
И уз ситни везак тиху пјесму слаже,
Ону слатку пјесму што је срце каже:
„Ој, сунашце јарко, свом смирају пођи!
О мој драги, ти ми под пенџере дођи!..."
Итд.

Је ли потребно овде истицати искреност осећања, духовиту доброћудност, и беспрекорну, свежу и живописну дикцију ове песме? Као Марина бела кућица под широким дудом на месечини, тако се у песми беласају лепе и живописне појединости; и не само Марина махала, но цела песма мирише од Мариног цвећа и њене љубави... Кад би се правила Антологија српскога песништва, и „Моја комшиница“ и „Остајте овдје“ морале би ући у њу; а ја их обе већ данас знам скоро целе на памет...

Остало би још да се објасни како је могуће да један исти човек пише овакве песме и онакве какве смо горе

видели, и да једном пише овако коректним стилом, а других пута онако неправилно. Али, то би премашало обим, ако не циљ овога прегледа. Требало би ући прилично дубоко у психологију уметничкога стварања, а то ми овде и данас није могуће. Ја, у осталом, имам одавна намеру да о тој психологији уметничког стварања пишем одвојено, у нарочитом чланку. Овде ћу само поновити оно широко објашњење које сам у два три маха наговестио у овом прегледу. Г. Шантић добро пише кад пише дикцијом која му је позната, дикцијом које образац имате у Бранку и у народном песништву, и којом су са сразмерно малим разликама, према свом темпераменту, писали и Змај и Јакшић. А пише рђаво кад пише оним уметничким, китњастим стилом, којим су наши песници почели писати од Војислава Илића, и који се у главном састоји у тражењу живописних и бележењу суптилнијих појединости, у бирању лепих речи (лепих по значењу и по изговору), у већем шаренилу боја и прелива. Међутим, ни он, ни већина његових другова, нису за такав стил били спремни. Тим стилом је нарочито тешко писати: ту су појединости чешће и суптилније, преливи тананији, потреба за маштом и емоцијом већа, а и хармонију је ту много теже одржати: у том стилу погдекад греше и велики вештаци. Тим ће пре грешити наши песници, у којих и иначе стил није никад био најјача страна. Човек се учи на обрасцима, а обрасци на којима су се наши песници могли учити том стилу, били су несавршени у многом погледу. Они наши песници који су знали само српски (а то је најчешће случај са данашњим нашим песницима) имали су и мало образаца и обрасце најчешће сумњиве вредности. Они који су знали нешто кога странога језика, имали су такође мало образаца (пошто се у таквом случају мало чита), а и с то мало образаца могли су се користити само површно, ако не и погрешно. Најзад, и по језицима које су знали (обично руски и немачки), они нису били боље судбине; јер на тим језицима обрасци тога стила сразмерно су ретки, и не увек најчистијега укуса.

Наши песници се данас налазе у положају у коме се налази појединац који у почетку своје књижевничке каријере пролази своје „године шегртовања.“ Отуда они тако невешто пишу кад пишу уметничким, китњастим стилом.

Ово широко, упрошћено објашњење има овде ту добру страну што јасно и практично указује на оно шта нашим песницима ваља радити.

Од њих зависи како ће они и тим стилом писати; од Г. Шантића зависи да ли ће његов китњасти стил у којој идућој књизи „Песама“ бити савршенији.

Засада, наши песници не греше само *кад* тим стилом пишу, но и *што* њиме пишу. Китњасти стил има, у осталом, мање вредности но што они то замишљају.

Богдан Поповић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

„Македонскій вопросъ на почвѣ его исторіи, етнографіи и политики. Јованъ II. Рогановичъ. Казанъ. 1900. (8⁰ стр. 84).

О Маћедонију се, има већ доста година, води љута борба, у којој се, у место крви, обилато лије — мастило. О њој се пише много, али не и добро. Томе су криви разнолики интереси који се везују за питање о судбини ове области. Они не допуштају да се гледа на саму ствар објективно и без предубеђења, а ни данашње прилике у Турској нису ни мало повољне за свестрано испитивање нацилнално-политичких односа у њезиној унутрашњости, а нарочито у Маћедонији. Отуда у прилично богатој литератури о маћедонском питању мало дела, у којима би непристрасан, а његовим решењем заинтересован читалац могао наћи доста тачних факата, без којих се не може имати јасна слика о свима оним односајима који се морају имати на уму, кад се хоће спорном питању да тражи правилно и праведно решење. Ова оску-

дица у тачним фактима смета само људима који су свикли водити рачуна о ономе што пишу, али је таман добродошла онима који воле бацати свету прах у очи површним закључцима, те да се не виде *праве* побуде које им утурају перо у руке да пишу непозвани о крупним питањима. Што је борба о Маћедонију узела овај данашњи заоштрен облик, поглавито су криви ови, тако да их назовем, експлоататори необавештености о правој природи национално-политичких одношаја у овој области. Таквих је и досад било много, и г. Рогановић није имао потребе да њихов број увећава овом својом књигом која може бити само од штете народној нам ствари.

Незадовољан оним што се досад писало о Маћедонији, г. Рогановић, полазећи с гледишта политичко-практичних обзира, тражи да се призна „да је неопходно дати становништву Старе Србије, Арбаније и Маћедоније независност и слободу и тим путем омогућити да се, живом речју слободних грађана, искаже чија је Маћедонија и којој нацији припада њено становништво, *а за тим нека њом облада онај коме је с̑м бог завештао национално-историјско право.*“ Кад ова друга не би чинила илузорном прву половину његовога захтева, могло би се по њој претпоставити да писац, као млад човек, схвата цело ово питање сентиметално-идеалистички. Али није тако. И ако му је обећање да ће о маћедонском питању (које се, по њему, своди на питање о судбини Срба у Маћедонији, Старој Србији и Арбанији) говорити „на основу његове историје, етнографије и практичне политике“ дало повода да говори о свему и свачему више него ли о самом питању, опет му основна мисао, у облику у коме ју је изнео, није тако идеалистичко-сентиметална, као што се сâм чини да је. Што је говорио о етнографији и национално-политичким односима у овим странама или је позајмљено или је, ако је његово, скроз погрешно. Историју Источног Питања (које се, по њему, почиње нашим поразом на Косову) додиривао је само у толико, у колико му је по-

требно било у њој напабирчити неколика факта да из њих изведе овај практични политички закључак: Европи је дужност принудити Турску да се откаже својих суверених права на ове три области у корист црногорске самодржавне кнежевине која им се „национално, а поглавито историјски јавља као једина непосредна и права наследница због свога давнашњега државног и националнога права.“ Ову своју основну мисао г. Рогановић брани овим разлозима:

1. Црна Гора је мала становништвом и простором, али је велика уважењем које су јој у свету прибавили: очувана тринаестовековна самосталност, јунаштво њезиних синова и везе владалачкога дома са страним дворовима.

2. Непрекидношћу свога државнога живота Црна Гора се јавља као наследница Душанове Србије, те као таква заслужује „да јој се признају њезина историјска права и, као последица тога признања, да јој се рашире границе пределима који су историјски и политички припадали некада српској држави, а данас су под Турцима“.

Осим историјскога, Црна Гора, по резоновању г. Рогановића, има и природних права на ове области, јер у њима живи око два милиона Срба. „У Старој Србији је чисто српски живаљ; у Арбанији која територијално улази у Стару Србију има $^2/_3$ Срба; а становништво је Маћедоније смешано с надмоћним српским елементом који чини већу половину.“ Наведох ово неколико редака, јер ми се иначе не би могло веровати, кад бих тврдио, да г. Рогановић нема ни појма о овим земљама и о националним одношајима у њима. У Старој Србији, по подацима чија је аутентичност ван сваког спора, има око 20.000 српских домова, а то чини, ако се узме, према тамошњим приликама, по 8 душа на дом, око 160.000 душа: Арбанаса има најмање двојином више. У Арбанији, која територијално не припада Старој Србији, осем неколико оаза, и нема Срба. А колико их је у Маћедонији, о томе се данас не може знати ништа поуздано: стано-

виштво је у њој шарено и по народности, и по вери и по цркви, и *по тежњама;* словенски је живаљ најмногобројнији, али подељен по цркви на патријаршисте и егзархисте, а по тежњама на Маћедонце, Србе и Бугаре. Како стоје бројни односи међу њима, то се не може знати, јер се они непрестано мењају. Тако је *фактичко стање* и негирати га могу само они који воле да затварају очи пред истином, кад им је непријатна. Што се до њега дошло, и покрај свих ранијих повољних погодаба да се у овој важној области обезбеди српском живљу надмоћност, крива је дипломација обеју српских слободних држава, Србије и Црне Горе. Необавештена о националним одношајима у Турској, она је превидела, у чем је био значај покрета против патријаршије, *који је у Маћедонији имао словенски карактер,* те је допустила да му Бугари, ставивши му се на чело, даду своје обележје. Тим покретом изазвана борба, у којој су и Маћедонци под вођством Бугара, принели доста жртава, крунисана је потпуном победом. Заједничка борба, испуњена напорима и жртвама, зближава. Успомене на њу у толико су учесницима драже, што је она довела до установе Егзархата који је њих ослободио јелинскога притиска, а њихову потомству обезбедио неколике битне погодбе да може живети безбедније. Из тих су се успомена формирале нове традиције које су, код оног дела словенског живља што приста уз Егзархију, полагано потискивале старе које су чисто српске. „Имати заједничке успомене на славу у прошлости, заједничку вољу у садашњости, имати заједничких успеха у прошлости, хтети их имати још у садашњости, ето то је битна погодба да се створи један народ. Човек воли сразмерно жртвама које је поднео и невољама које је претрпео.“ Бугари су врло тачно схватили значај ових истинâ које је Ренан тако речито исказао, па су према њима одређивали и правац своме раду, док смо се ми, у место да радимо, заносили славом предака, заборављајући што нас је још наш неумрли Доситије учио, да славу своју треба од себе почињати. Где је

у питању национална борба, као што је ова у Маћедонији, ту историјска права не помажу, ако нисмо способни да *радом* створимо погодбе које ће словенском живљу олакшати живот и обезбедити бољу будућност. Само се таквим радом постиже зближавање. У прошлости треба да тражимо, нѐ права, јер би то био знак да сами нисмо ништа у стању да урадимо, него, напротив, подстицај за рад, у коме можемо имати успеха само тако, ако се будемо чували старих грешака и заблуда. А најтежа је међу погрешкама, због којих је српско племе до сад страдало и страда, — *сепаратизам.* Интерес народног нам опстанка у будућности захтева да је се једном ослободимо.

Ако се оцене без предубеђења историјска факта, данашње стање у Маћедонији и досад учињене погрешке, јасно је и без нарочитога коментара, где је слаба страна закључка које је г. Рогановић свео у ово неколико речи:

„Без икаквих скривених циљи, држећи се праведне европске политике и имајући у виду само равнотежу балканских држава, ми тврдимо да би то био акат највеће правде, ако би се Маћедонија и Ст. Србија, по решењу европских држава, доделиле Црној Гори или ако би се за главара аутономне Маћедоније и Ст. Србије поставио један од црногорских кнежева, као што је Криту за поглавара постављен грчки краљевић. Црној је Гори дужна у овом помагати Србија, а Црна Гора би, са своје стране, дужна била помагати Србији да добије Босну и Хум са излазом на Јадранско Море, јер би се тек тим путем достигла равнотежа држава на Балканском Полуострву.“

Изложивши све ово, г. Рогановић препоручује црногорској влади да се обрати свима европским кабинетима актом, у којем би категорички захтевала да се ово питање реши.

Као у многом чему, г. Рогановић се вара, кад предвиђа да би се овоме противила Аустрија. Напротив она би се радовала овој радњи, јер би она, овако како то предлаже г. Рогановић, годила само њезиним интересима из

оних истих разлога који упућују њене агенте у Ст. Србији да ласкају Арбанасима, развијајући код њих у исто време и магловите тежње за аутономијом и — прохтеве за зулуме који их дискредитују у очима света који оправданост ових тежња оцењује према подобности за културан живот. Кад би г. Рогановић мало боље познавао односаје у Ст. Србији, њега би, ако му је збиља на срцу боља будућност српскога племена, одвратио од оваких идеја и предлога факат, да аустријски агенти у Пљевљу, Пријепољу и Белом пољу увек иду на руку људима који нагињу Црној Гори, а раде против оних који, проникнути мишљу да будућност српскога племена зависи од заједничког и споразумнога рада обе слободне српске земље, имају симпатије за Србију. Примера за овакав рад аустријских агената има и сувише. Најеклатантније је њихово држање према пок. митрополиту Дионисију, против кога су они вешто и свима средствима изазивали и подржавали опозицију само за то што је био као патриота ширих погледа одсудан противник сепаратизма.

Да се г. Рогановић, пре него што је дошао на мисао да пише о овако деликатном питању, постарао упознати са свима фактима која су потребна да му се обим, значење и решење правилно схвате, уверени смо да му патриотизам не би допустио да о њему пише, бар не овако како је он то учинио. Са огромним тешкоћама има да се бори српска мисао у Маћедонији; до неиздржљивости је мучан положај Срба у Ст. Србији. Да се створе повољније погодбе за напредак српске мисли у Маћедонији; да им се побољша положај, не би ли се спасли од пропасти Срби у Старој Србији, без које Српству нема будућности, то је велики задатак, на чијем извршењу треба да раде обе слободне српске државе. Да се у том раду и успе, треба много напора и жртава, а на првом месту узајамности и слоге. Хоће ли се, кад и како у овом успети, то питање зависи од врло многих околности које се не могу предвидети. Главно је да смо дужни избегавати све што би успешном раду могло да смета. За Српство у

Маћедонији и Ст. Србији учињено је последњих година прилично: ако није постигнуто и више, узрок је, поред осталих, што је Србија у одсудним тренутцима остајала усамљена у својим напорима да својом интервенцијом код Порте помогне захтеве заједничких нам сународника. Србија нема разлога жалити се због жртава које подноси, али има права очекивати да не буде усамљена у напорима које чини у корист боље будућности српског племена. Доведу ли сви ови напори и жртве до успеха, моћи ће се говорити и о питању које је г. Рогановић пре времена и врло незгодно покренуо. Какав ће облик тада моћи узети његово решење, прерано је да сад о томе разбијамо главу. За сложан рад у садашњости, без којега не може бити успеха у будућности, доста је бити начисто са признањем: да се при решењу овога питања не могу и не смеју узимати у обзир евентуалне сепаратистичне тежње, долазиле оне ма од које стране, него општи интереси српскога племена које у уједињењу гледа свој идеал.

Павле Орловић

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Књиге за народ.* — Раније је у Управи Матице Српске донета одлука, да Матица издаје годишње по шест „књига за народ“, које ће се штампати у великом броју примерака и растурати по народу за незнатну претплатну цену од једног динара годишње. Ова одлука већ се приводи у дело. „Књиге за народ“ за 1901. годину готове су. Међу њима биће ови списи: *Мали пчелар*, од Ивана Маширевића; *Свети апостол Павле*, од Милутина Јакшића; *Занат, занатлије и наш народ*, од Љуб. Лотића; *Косово*, народне песме о боју на Косову, приредио Тих. Остојић; *С мора и планине*, приповетке Симе Матавуља, и *Календар Матице Српске* за 1902. год. Матичини повереници ваља што пре да јаве Матици, у Нови Сад, колико примерака „књига за народ“ могу растурити у својој околини, те да им се књиге пошљу. (—ч—)

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 3. — 1 новембар, 1901.

ПУТУЈУЋЕ ДРУШТВО.

„Мајсторија козе пасе“.
Срп. нар. пословица.

Глава Прва.

У којој је описан виновник несреће путујућег друштва, који је узрок, што је оно дошло у ћор-сокак и у моментану новчану оскудицу.

Па сад да човек верује овом гуравом свету! Ко би икад рекао, да ће и он, Љубивоје, изневерити своје светле идеале; да ће напустити „даске што значе свет“ и из високих и зрачних сфера идеала отићи у загушљиву канцеларијску атмосферу међу оне гмизавце што се чиновницима или, боље рећи, званичницима зову! Тако је морао човек узвикнути у чуду, кад је видео Љубивоја, негдашњег глумца из путујућег друштва а садањег званичника, то јест практиканта, среза власотиначког, како седи са отачаственим кметовима, прима част од њих и живо им доказује потребу нечега!

Он, који је још ту скоро као Руј Блаз страховито грмео читајући буквицу самим министрима и грандима шпанским, сада налегао преко механског стола, завалио капу на потиљак па се купе свим на свету, скида, што рекли, звезде с неба доказујући неписменим кметовима потребу једног среског питомца за медицину, потребу коју они тешко схватају и зато једнако плаћају пиво.

Па, ипак, морало је тако бити! Нешто јаче од њега нагнало га је да сам својом руком мораде погасити онај

свештени огањ који је буктио у срцу му; да се махне глумовања и да потражи утехе и спаса у густим редовима отачаствених ћатâ.

Читалац ће извесно запитати: а шта је то могло бити, што је могло да растави глумца — и то Љубивоја глумца — од позорнице, кад је то само мотика у стању да учини?! А шта би друго и могло то бити, што га је нагнало на један такав судбоносан и за живот његов епохалан догађај, него *љубав*, она љубав која је од како је света и века и људе, и то од какве памети, збуњивала и нагонила их да раде којешта, — те неће њега, човека од срца, збунити и нагонити на нешто што је тако ретко у аналима путујућих друштава! Да, то беше несретна љубав; превара којој равне није било од како је света и века, од како је ђавола и женског пола.

Седам месеци зидао је он, тако да се изразим, храм својој љубави, а један цигло дан — управо једна фатална закуска после представе, — разорила је ту седмомесечну грађевину, и његова Христина која се у глумаштву прозвала Леносава (а коју је он из милоште звао Меримом и Добрилом, а и цицом и мачкицом), изневери га и остаде ту у месту, у Иригу, као новопронађена рођака старога момка господина Неце судца, који је одмах поновио од главе до пете у бордô плиш; фини тежак плиш од каквога је у свој богатој њиховој гардероби само „лајб“ један био, па и тај облачила само г-ђа директорка кад је, то јест, играла Краљицу Јелисавету у „Марији Стјуарт“.

И, што рекао Шајлок, кад су му украли ћер, „да је којом срећом ко од рода варнавиног укро, волио би нег' што је хришћанин“, тако је нешто осећао сад и Љубивоје. И њему би лакше било, да му је неко од колега то учинио. Некако остало би, што рекли, у фамилији, не би тако болело, и зато би се временом и загладило. А, после, и није то баш тако ретка ствар; не би он први ни последњи био коме је тако што наспрало. Свршило би се и то са неколико прекорних речи, бусањем у груди и

чупањем косе, узајамним кикањем, новом заклетвом на вечиту верност, и новим доказима нежности пред светом.

Али ово је већ друго нешто било. Ово није била *погрешка,* која се тако често иза кулиса догађа, — не, ово је било право *неверство.* И зато није нужно ни да причам опширно, шта је све чинио, како је праскао и очајавао несретни Љубивоје, и говорио час као Отело (кога до душе никако играо није) а час опет као Фердинанд, Стева Драгић, Милорад Виловић (све улоге које је знао на памет, јер их је представљао увек кад се давала његова корисница) и говорио као многи други драмски јунаци што су били у његовом садашњем расположењу и положају. Кад се срео с њом први пут после неверства и кад га је она у чуду запитала шта му је, што је такав, рекао јој је:

— „Ленка, Ленка! Љубав ме твоја опила, а неверство ме твоје учинило бесним!“

Она се отимала, умиривала га, и напослетку морала изрећи страшну реч. Она му рече:

— „Ама ја те не љубим, нисам те никад ни љубила“.

Те речи су га просто убиле. Живот му омрзну и он се стаде бавити самоубиственим мислима. Хтео је уметнички да заврши. Жалио је што није могао на позорници да падне, па да се више и не дигне као онај мађарски глумац Егрешија! — Али кад већ то није било — решио се да се убије. Но пре тога желео је да се још једном, последњи пут, проведе на овом поквареном и без душе и срца свету. Била је пијанка. Скоро сви чланови путујућега друштва били су ту. Он није крио од њих своју намеру. Изљубио се са свима члановима, без разлике пола, а тако исто није се много осvртао ни правио разлику између удатих, неудатих и заручених чланица, него се са свима изљубио и молио их, да му опросте, ако је кога увредио. Сви му опростише, па чак и трагични јунак коме је једном главу разбио; па и онај што игра карактере, кога је гађао запаљеном лампом што му крао шминке а бароку продао, и тај му је опростио. Сви му праштали,

тешили га, одвраћали га од намере и склањали испред њега све што је оштро, шиљасто и гломазно било, као ножеве, виљушке, сифоне соде; укратко све чиме би могао себи живот одузети. Али он није слушао утехе њихове, него је и даље говорио о смрти и поручивао тамбурашима да му певају, и они му запеваше ону познату:

Један дим још, једну чашу,
Једна песма, једна сека;
Понда збогом, тамбурашу,
Збогом, крчмо, за навека!

После је поручио нешто још жалосније, и док су они ударали у тамбуру поручени Бетовенов мртвачки марш, он је загрлио најмлађу глумицу коју су због младости и лепоте сви од милоште звали „сек-Сосом“ и тужним гласом наређивао: шта да му на гробном споменику напишу, и преклињао их, да не даду ни једној женској да га прати до гробља.

У томе га је и вино већ савладало и тако се, на срећу, не деси у сред друштва и весеља то страшно самоубиство. А и рачун је већ био велики, зато је остављен сутрашњи дан, да се исплати. А они се дигоше заједно с тамбурашима и кренуше се како је ко могао и куд је ко знао. Уз Љубивоја остадоше само двојица и неисплаћени тамбураши. Кад прођоше крај куће господина судца заустави Љубивоје друштво, нареди да га прате тамбуром а сам запева:

Пред твојом сам ево кућом,
За којом сам жудио;
Да ти рекнем: Невернице,
Бог ти за то судио!

Али место невернице појави се на прозору господин судац и, наравно, да није бирао речи, а кад је чула патрола да је г. судац луг, разумела је то и она, и тако и Љубивоје и тамбураши због тога што нарушаваху ноћно спокојство грађана — зарадե апсите. Кад га пустише из апсита, он батали мисао о самоубиству, и реши се *да живи*, јест, да живи само за освету! И не даде му

ђаво мира, него припрети неверници, а у бирцузу запева једном у присуству госп. судца оно познато: „Бог те чув'о суда пришкога!“ и тада је наравно био готов! Протераше га. Сад, пошто је протеран, још мање је помишљао на самоубиство, кад већ није могао под њеним прозорима, на њене очи, да учини то.

Али после тога догађаја њега остави воља за глумовањем. Последње му је глумачко дело, тако рећи лабудова песма његова, било то што је приликом давања своје корисниие скупио паре а није хтео играти. Свршио је, дакле, уметнички, сасвим онако као чувени глумац Кин, „сунце Енглеске, сјајни, славни и узвишени Кин“. Он напусти позорницу а заборави и неверницу. Загледа се у неку другу, неку Мицу, опет глумицу, и запита је озбиљно: Је ли вољна, да се одрекне заноса, сјаја и славе глумачке и да се повуче с њим у миран кутак, у тихо пристаниште супружанског живота и да заједно деле и грицкају суву кору практикавског хлеба. Она пристаде лако, тим лакше, што није Бог зна шта ни била (играла је увек оне улоге под: друга сељанка, трећа грађанка, служавка, дакле све улоге које немају особеног имена) али ипак рече: да је сита свега, разочарана, разорених идеала, и тако даље, — и да је жељна мирна домаћег живота, супружанске милоште и дечијег безазленог круга да се њим што пре окружи.

И они се узеше. Већ пет година су муж и жена. Окусили су сладости мирна домаћег живота, кушају једнако сладости супружанске милоште, али их провиђење још не обдари врхунцем супружанскога живота — дечицом. Иначе живе као други чиновници или званичници. Прве две године као и да нису били глумци, тако никад не спомињаху ранији бурни живот свој, али после им поче помало монотоно и досадно бивати. Почеше уздисати за прошлим. Тек мало-мало па спомену позориште, не за то што би баш чепркали по прошлости и успоменама, него што их је увек тек по нешто подсећало на тај живот.

Или би у новинама нашли између других многих новости да је ту и ту стигло то и то путујуће друштво; или би читали о каквом новом комаду, о каквом гостовању или новом ангажману у краљевско-српском народном позоришту, или би искрсла каква позоришна вест — тек она њих потресе као оно (на оној познатој слици) што војничка труба, познат војнички марш што потресе, разигра и разбуди успомене те прорадн крв у давно продaном војничком коњу, или боље рећи, курадп, која је годинама вукла таљиге. И она чувши познати звук на мах заборави да вуче таљиге него узима стари свој став, диже охоло главу и бесно корача као да носи на себи самог главнокомандујућег или бар његовог ађутанта.

Исто тако и код Љубивоја не могаше да не букне свом силином, дотле ублажавана, она стара глумачка крв, кад би такве вести читао и зборио о њима. Већ је почео да премишља, да ли није погрешно пут; да пребацује, горко пребацује себи, што је сам себе упропастио, упропастио, можда, уметника који се у сто година једанпут рађа. И он поче да живи и да говори, да се понаша и опходи као прави глумац. Поче од неког времена живо агитовати и доказивати потребу једног дилетанског друштва за место и околину; али је нашао на слаб одзив. Учествовао је на светосавским забавама и он и жена му; он декламовањем а жена певањем.

У кратко, Љубивоје није био више онај стари, него онај још старији, то јест онај негдашњи глумац. Сав се изменио. Све, све му је опет било глумачко; све копија и подражавање нашим славним глумцима. У говору је подражавао Тоши, кицошио се и подражавао у оделу Чика-Марку Станишићу, подражавао овом или оном, а подражавао би извесно и у позајмљивању новаца и прављењу дугова свима и славним и неславним глумцима целога света, да није код мештана давно већ тај званичнички свет изгубио кредит.

Кад је реч о позоришту био је оптимиста као сви глумци што су. Све је њему изгледало лако, и да ће ићи

као намазано. За то није ни чудо, што је могао обрлатити целу једну трупу на корак који ће се у следећој глави већ опширно описати.

И једнога дана упаде Љубивоје у кујну жени; усхићен и узрујан загрли је и пољуби и продере се:

— Мицо! Знаш ли шта је ново? Погоди!

— Е, а одкуд ја да знам! рече Мица мешајући запршку.

— Па ви жене ништа друго и не знате, него само: „Ја не знам! Одкуд ја да знам!...“ Димић с друштвом у Лесковцу!

— Димић! У Лесковцу! викну радосно Мица. Та није могуће! Је л' и Мика с њима?

— То је прво позориште после Косова у новоослобођеним крајевима. Дивота! Имају већ деветнаест абонената на дванаест представа!

И док је Љубивоје корачајући весело тамо амо по кујни с највећим жаром причао, шта је све дознао о дружини и одушевљеном дочеку грађана, Мица га је слушала и певушила песму „Еј пусто море“, а оставила ручак и занела се толико, и слушала би га бог те пита докле, да није запрштало и задимило са шпархерда.

— Јуф, запршка! дрекну Мица и полете ватри.

— Море, батали тај ручак! викну Љубивоје и стаде скидати с ватре лонце и шерпење и тресками их о земљу. Чудна ми ручка! Боже, и ти још можеш данас мислити на кување!!! — Данас ћемо ручати у кафани! Имам нешто да се разговорим с кафеџијом. Оваква се прилика не сме пропустити! Славно! То је прва позоришна трупа после Косова!... Прва после Косова!

(Наставиће се.)

Стеван Сремац.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(15.)

Док је сирота наследница плакала тако у друштву своје старе слушкиње, у овој хладној и мрачној кући, која је за њу била цео свет, дотле се од Нанта до Орлеана говорило само о милионима госпођице Гранде. Један од првих њених корака био је да даде хиљаду и две стотине динара доживотне ренте Нанони, која је, имајући већ раније других шест стотина, постала богата партија. Није прошло ни месец дана, а она од девојке постаде жена, под заштитом Антоана Корнуље, који би постављен за главнога чувара целог непокретног имања госпођице Гранде. Госпођа Корнуље имала је огромно преимућство над својим вршњакињама. Ма да јој је било педесет и девет година, нико не би рекао да јој је више од четрдесет. Њене крупне црте беху одолеле зубу времена. Благодарећи своме манастирском начину живота, она је пркосила старости руменим лицем, челичним здрављем. Можда никад није изгледала тако добро као на дан своје свадбе. Ружноћа јој је користила, и изгледала је крупна, пуна, снажна, а на њеном непромењивом лицу блисташе се срећа, због које су многи позавидели Корнуљеу.

— Како је румена! рече сукнар.

— Може још и рађати, рекао је солар; очувала се, да простите, као у саламури.

— Богата је; Корнуљеу је лепо упалило, рекао је други један сусед.

Кад је изишла из старе куће, Нанони, коју је волео цео комшилук, честитали су са свих страна док је силазила низ кривудаву улицу идући у цркву. Као свадбени поклон Евгенија јој је дала три туцета посуђа. Корнуље, изненађен толиком издашношћу, говорио је о својој госпођи са сузама у очима: погинуо би за њу. Поставши пове-

реницом Евгенијином, госпођа Корнуље била је толико срећна колико је била срећна што има мужа. Једва једном добила је ћилер, да га отвара, затвара, да дели свакога јутра намирнице, као што је радио њен покојни господар. После, имала је под собом две слуге, куварицу и једну собарицу, којој је била дужност да крпи рубље у кући, да шије хаљине за госпођицу. Корнуље је вршио дужност чувара и управника добара. Излишно је помињати да су куварица и собарица, које је изабрала Нанона, биле прави *бисер*. Госпођица Гранде имала је на тај начин четворо млађих, чија је оданост била безгранична. Закупци дакле нису ни осетили смрт старчеву; тако строго беше он утврдио обичаје и навике своје администрације, коју су брижљиво наставили господин и госпођа Корнуље.

VI.

У својој тридесетој години Евгенија није још знала ни за какву срећу. Њено нејасно и жалосно детињство протекло је поред мајке, чије је презрено, вређано срце вечито патило. Растављајући се радосно са животом, ова је мајка жалила своју кћер што има да живи, и оставила јој је у души лаку грижу савести и вечиту тугу. Прва, једина љубав Евгенијина беше, за њу, меланхолија. Пошто је неколико дана разговарала са Шарлом, она му беше поклонила своје срце, за време пољупца који је крадом примила и вратила; он је затим отишао, стављајући између ње и себе читав један свет. Ова љубав, коју је њен отац проклео, готово јој је отерала мајку у гроб и причинила јој је само тугу, уз коју су се мешале слабе наде. И тако, дотле је непрестано тежила к срећи, губећи своју снагу, а не добијајући у накнаду ништа. У моралном животу, као и у физичком, постоји аспирација и респирација: души је потребно да удише осећаје друге душе, да их асимилује, како би јој их вратила богатије, Без ове лепе човечанске појаве нема живота срцу; њему у том случају недостаје ваздух, и оно пати и вене. Евгенија је почињала патити. За њу богатство није било

ни моћ ни утеха; она је могла опстати само помоћу љубави, помоћу религије, помоћу своје вере у будућност. Љубав јој је објашњавала вечност. Њено срце и Јеванђеље указивали су јој два света. Она је дан и ноћ проводила сва предата овим двема бесконачним мислима, које су за њу биле можда само једна. Повлачила се у саму себе, заљубљена и мислећи да је предмет љубави. Било је седам година, како је њена страст све остало бацила у засенак. Њено благо нису били њени милиони, чији су се дохоци гомилали, него Шарлов ковчежић, оне две слике које су јој висиле изнад постеље, накит који је откупила од свога оца и који је с поносом разастрла била на памук у једној фијоци од ормана, напрстак њене стрине којим се служила њена мати и који је сваки дан с побожношћу узимала да ради на везу, Пенелопином послу, који је отпочела само зато да би натакла на прст овај златни предмет пун успомена. Није било вероватно да би се госпођица Гранде удала док је била у жалости. Њена истинска побожност била је свима позната. Зато се породица Кришовљевих, чију је политику мудро водио стари опат, и задовољила тиме што је окружила наследницу, указујући јој сваком приликом највећу пажњу. Свако вече, њена је дворница била пуна друштва, које су састављали најватренији и најоданији Кришотовци, који су се утињали да на све могуће начине обасипају хвалом домаћицу. Она је имала свога личног лекара, свога домаћег свештеника, свога коморника, своју дворкињу, свога првога министра, а нарочито свога канцелара, канцелара који јој је све говорио. Да је пожелела скутоношу, и њега би јој нашли. Била је права краљица, и то краљица којој се ласкало више но и једној другој. Ласкање не потиче никад из великих душа; оно је урођено ситним душама, којима иде од руке да се начине још мањим, да би лакше ушле у животну сферу личности којој теже. Ласкање је увек срачунато. Зато је личностима, које су свако вече пуниле дворницу госпођице Гранде и називале Евгенију госпођицом од Фроафона, дивно испадало за

руком да је обасипају хвалом. Од ових једнодушних хвала, које су биле за њу нешто ново, Евгенија је у први мах црвенела; али неосетно, ма како неотесане да су биле те хвале, њено се уво навикну да слуша како је лепа, и кад би какав нови гост казао за њу да је ружна, она би према томе била сад много осетљивија но пре осам година. Она напослетку заволе ова ласкања, која је потајно полагала пред ноге свога идола. Навикну поступно да се понашају према њој као према каквој владарци и да јој двор свако вече буде пун. Господин председник од Бонфона био је јунак овога малог друштва, у коме се непрестано хвалила његова духовитост, његова личност, његово знање и његова љубазност. Један скрену пажњу на то, како је председник у току последњих седам година јако увећао своје имање, како Бонфон доноси најмање десет хиљада динара дохотка и како као клин улази, као и сва добра Кришовљевих, у огромно имање наследничино.

— Знате ли, госпођице, рећи ће један редован гост, да Кришовљеви имају четрдесет хиљада динара дохотка.

— Сем готовине, прихвати једна стара Кришотовка, госпођица од Грибокура. Ту скоро један господин из Париза понудио је господину Кришоу две стотине хиљада динара за његову бележничку канцеларију. И он је мора продати, ако буде изгледа да ће бити постављен за примирителног судију.

— Он жели да буде председник првостепеног суда на место господина од Бонфона, и припрема земљиште за то, одговори госпођа од Орсонвала: јер господин председник постаће саветник, па председник вишег суда; и то ће постићи, јер има и сувише средстава за то.

— Да, то је врло угледан човек, рече други један. Не чини ли се и вама тако, госпођице?

Господин се председник трудио да стоји у складу с улогом коју је хтео да игра. И ако му је било четрдесет година, а лице опаљено и сурово, обележено као готово сва судијска лица, облачио се као младић, играо се

штаном, није пушио у кући госпођице од Фроафона, долазио је увек с белом марамом о врату и с јако набраном чипком на прсима, са које се чинило да има нечега сродног са личностима глупим и надувеним. Разговарао је фамилијарно с лепом наследницом и говорио јој: „Наша драга Евгенија.“ У кратко, не узимајући у обзир број гостију, заменивши томболу вистом и изоставивши господина и госпођу Гранде, ове вечери биле су сасвим сличне вечерима у прошлости. Хајка није никако ни остављала Евгенију и њене милионе; али је сад била већа, терала је боље и све јаче опкољавала свој плен. Да је Шарл дошао из далеке Индије, нашао би исте личности и исте рачуне. Госпођа од Грасена, према којој је Евгенија била сушта љубазност и доброта, није никако давала мира Кришовљевима. Али и сад, као некад, одвајала је Евгенија од осталих гостију; и сад, као некад, био би Шарл опет суверен. При свем том било је неког напретка. Кита цвећа, коју је некад председник доносио Евђенији о њеном дану рођења, постала је периодична. Свако вече доносио је он богатој наследници велику и дивну киту цвећа, коју је госпођа Корнуље пред свима метала у један суд и крадом бацала у један кут дворишта, чим би се гости разишли. Почетком пролећа госпођа од Грасена покуша да наруши срећу Кришотоваца говорећи Евгенији о маркизу од Фроафона, који би поправио своје рђаво материјално стање, кад би наследница пристала да му једним брачним уговором врати његово добро. Госпођа од Грасена нарочито је ударала гласом на достојанство пера, на титулу маркизе, и, сматрајући презриви осмех Евгенијин за одобравање, говорила је свуда, да женидба господина председника Кришоа није тако сигурна ствар као што се мисли.

— И ако је господину од Фроафона педесет година, говораше она, опет не изгледа ни мало старији од господина Кришоа; истина, удовац је, има деце; али је маркиз, биће француски пер, а у данашње време није лако наћи тако добру прилику. Ја знам поуздано

да је чича Гранде, кад је сва своја добра придружио добру Фроафону, имао намере да се ороди са Фроафоновима. То ми је често говорио. Лукав је то човек био.

— Како, Нанона, рече једно вече Евгенија лежући, зар за седам година ни једанпут да ми не пише!...

Док су се ове ствари догађале у Сомиру, Шарл је је гомилао богатство у Индији. Своју робу беше врло добро распродао. За кратко време имао је шест хиљада долара. Са преласком преко екватора опростио се многих предрасуда; запазио је да је најбољи начин да се дође до богатства, у тропским пределима као и у Европи, куповати и продавати људе. Зато оде на афричке обале да купује црнце, продавајући поред њих још и робу која се најповољније могла протурити на разним пијацама, на које су га његови трговачки послови одводили. У тим пословима улагао је толико труда, да ни за тренутак није имао одмора. Непрестано је мислио о томе како ће се појавити у Паризу у свом сјају великога богатства, и како ће заузети положај још сјајнији од онога с кога је пао. Долазећи у додир са разним светом и обилазећи разне земље, он доби друге погледе и постаде скептик. Није више имао одређене појмове о томе шта је право а шта није, видећи да се у једној земљи сматра као злочин оно што је у другој врлина. Како је вечито имао пред очима своје интересе, његово се срце охлади, скупи, осуши. Крв Грандеових не измаче својој судбини, Шарл постаде суров, грамжљив. Продавао је Кинезе, црнце, ластина гнезда, децу, раднике; зеленашио је на велико. Навика да кријумчари учинила га је безобзирним према људским правилима. Тада је ишао на острво Светога Томе и врло јевтино куповао робу коју су гусари напљачкали, па је ту робу носио на тржишта на којима је није било. Племенито и чедно лице Евгенијино пратило га је, истина, на његовом првом путу, као Богородичин лик који шпањолски мрнари стављају на своје лађе; своје прве успехе приписивао је, истина, чаробном дејству молитава ове добре девојке, — али касније црнкиње, мулаткиње, беле жене, Јапанкиње, индијске игра-

чице, његови пирови са женама свакојаке боје и авантуре, које је имао у разним земљама, потпуно изгладише у њему успомену на његову рођаку, на Сомир, на кућу, на клупу, на пољубац у ходнику. Сећаше се само баштице окружене високим зидовима, јер је ту био почетак његове дрске судбине; али за своју родбину није хтео да зна: његов стриц био је за њега матори лисац, који му је придигао накит; Евгенија му није била ни у срцу ни у мислима; о њој је водио рачуна само као о поверитељци којој дугује шест хиљада динара. Ово понашање и овакви појмови потпуно објашњавају ћутање Шарла Гранде. У Индији, на Светоме Томи, на афричкој обали, у Лисабону, у Сједињеним Државама, овај трговац, да не би срамотио своје име, беше узео лажно име Сефер. Карл Сефер могаше се без опасности показати свуда неуморан, смео, грамжљив, као човек који, решен да се обогати quibuscumque viis, гледа да се што пре остави срамних дела, па да остатак својих дана проведе као поштен човек. Са оваквим радом, он се обогати нагло и јако. Године 1827 враћаше се у Бордо, на лепом брику *Марија-Каролина*, који је био својина једне роајалистичке трговачке куће. Имао је милион и девет стотина хиљада динара у златном праху у три јака бурета, на коме је мислио зарадити седам до осам по сто, кад га у Паризу претвори у новац. Овим бриком путовао је и један племић, коморник Његовог Величанства краља Карла X, господин од Обриона, добар старац који беше лудовао те се оженио једном женом у моди, и чије имање беше у колонијама. Да би изравнао раскош госпође од Обриона, ишао је да прода своја добра. Господин и госпођа од Обриона пореклом из породице од Обриона де Бук, чији је последњи представник умро пре 1789, с приходом који је био сведен на једно двадесет хиљада динара, имали су доста ружну кћер, коју је мати хтела да уда, без мираза, пошто је имала једва толико да може живети у Паризу. Овако предузеће учинило би се сумњиво свима људима из отменога света, поред све вештине коју признају женама по моди. Зато је госпођа од Обриона и сама го-

тово очајавала, гледајући своју кћер, да ће је ма коме моћи утрапити, па ма то било некоме који жуди за племством. Госпођица од Обрнона била је висока, сува, слаба, с презривим изразом око уста, над која се спуштао преко мере дугачак нос, дебео на крају, жућкаст у обичном стању, али потпуно црвен после јела — појава непријатнија на бледом и суморном лицу но на сваком другом. Укратко, била је таква какву је могла пожелети мати од тридесет и осам година, која је, још лепа, волела да се допадне. Али да би загладила оваку ружноћу, маркиза од Обрнона беше дала својој кћери врло отмен изглед, подвргла је хигијени која је привремено давала носу природну боју, научила је вештини да се укусно обуче, обдарила је лепим понашањем, научила је оним меланхоличним погледима који привлаче човека и уверавају га да ће наћи анђела, кога тако узалуд тражи; показала јој како се ради с ногом, да је кад треба пружи, те да јој се онако малој диве у тренутку кад би нос био тако непристојан да поцрвени; укратко, начинила је од своје кћери нешто сасвим пристојно. Помоћу широких рукава, испуњених стрикова, надуваних и брижљиво украшених хаљина, високих утега, беше добила тако занимљив женски створ, да је, ради поуке других матера, све то требало да изложи у каквом музеју. Шарл се сасвим опријатељи с госпођом од Обрнона, која је баш хтела да се опријатељи с њим. Многи шта више тврде, да лепа госпођа од Обрнона за време вожње није пропустила ни једно средство да задобије овако богатог зета. Искрцавши се у Бордоу, месеца јуна 1827, господин, госпођа и госпођица од Обрнона и Шарл одсели су заједно у истом хотелу и заједно су отпутовали у Париз. Кућа господина од Обрнона била је претрпана интабулацијама: Шарл је требало да је одужи. Мати већ беше рекла, како би била срећна да први спрат уступи зету и кћери. Не делећи предрасуде господина од Обрнона о племству, она беше обећала Шарлу Гранде, да ће му у доброга Карла X израдити краљевски указ, који ће га овластити, њега Грандеа, да носи име Обрноново, да узме његов грб и да уста-

новивши један мајорат са приходом од тридесет хиљада ливара, наследи Обриона у титули господара од Бука и маркиза од Обриона. Ујединивши своја имања, живећи у љубави, и са добром платом а да не раде ништа, могли би у кући саставити на сто и неколико хиљада ливара дохотка.

— А кад човек има сто хиљада ливара дохотка, име, родбину, кад има приступа у двору, јер ја ћу вам израдити да будете наименовани за краљевог коморника, онда можете постати што год хоћете, говорила је она Шарлу. Тако ћете бити, према томе шта изберете, известилац у Државном Савету, префект, секретар посланства, посланик. Карло X јако воли господина од Обриона; они се познају још од детињства.

Опијен частољубљем, које је у њему пробудила ова жена, Шарл се за време вожње наслађиваше овим надама, које му је представила вешта рука, под видом исповести срца срцу. Мислећи да му је стриц уредио ствари његовога оца, он већ замишљаше себе у предграђу Светога Германа, у које је у то доба цео свет желео да уђе, и у коме се, под сенком плавога носа госпођице Матилде, јављао као граф од Обриона, као што су се Дреови јавили једнога дана као Брезеови. Засењен напретком Рестаурације, коју беше оставио несигурну, освојен сјајем аристократских идеја, његов занос, који га је обузео био још на лађи, одржа се у Паризу, где се реши на све само да дође на високи положај који му је његова себична ташта стављала у изглед. Евгенија је дакле била сад за њега само једна тачка у простору ове сјајне перспективе. Он се опет виде са Анетом. Као жена из отменога света, она живо навали на свога некадашњег пријатеља да ступи у овај брак, и обећа му своју потпору у свима његовим частољубивим предузећима. Анета је уживала да се Шарл ожени девојком ружном и досадном, јер га је бављење у Индији начинило врло примамљивим: лице му беше опаљено, а понашање постало одлучно, смело, као у људи који су навикли да пресецају, да господаре, да постижу успех. Шарл је слободније

писао у Паризу, кад је видео да може играти у њему неку улогу.

Кад је господин од Грасена чуо за Шарлов повратак, за његову блиску женидбу и његово имање, он га походи, да му каже, како са три стотине хиљада динара може исплатити све дугове свога оца. Он затече Шарла у преговорима са златаром, код кога беше поручио накит као свадбени поклон госпођици од Обриона и који му је показивао цртеже. Поред све лепоте дијаманата, које Шарл беше донео из Индије, сама израда накита и сребрно посуђе износили су опет преко две стотине хиљада динара. Шарл прими Грасена, кога није познао, с дрскошћу урођеном младом човеку који је у Индији убио четири човека у разним двобојима. Господин од Грасена долазио је већ трећи пут. Шарл га хладно саслуша; затим му, и ако га није добро разумео, одговори:

— Ствари мога оца мене се ништа не тичу. Ја сам вам врло захвалан, господине, на вашем старању, али се њиме не могу користити. Ја нисам у зноју свога лица стекао скоро два милиона само зато да њима напуним џепове повериоцима свога оца.

— А ако од данас за неколико дана ваш отац буде проглашен за банкрота?

— Господине, од данас за неколико дана ја ћу се звати граф од Обриона. Према томе појмићете да ми је то сасвим све једно. У осталом, ви знате боље но ја, да отац човека који има сто хиљада ливара дохотка никад није био банкрот, додаде он, учтиво гурајући вратима господина од Грасена.

Почетком месеца августа те године, седела је Евгенија на дрвеној клупи, на којој се њен рођак беше заклео да ће је вечито волети, и на којој је обично доручковала кад је било лепо време. Било је свеже и пријатно јутро, и сирота девојка са задовољством је прелазила у памети све велике и ситне догађаје своје љубави и катастрофе које су за њом дошле. Сунце је осветљавало онај испрепуцали, готово порушени крај зида, у који се

по чудноватој заповести наследнице није смело дирати, и ако је Корнуље често говорио својој жени, да ће их једнога дана тај зид претрпати. У том тренутку уђе писмоноша и предаде једно писмо госпођи Корнуље, која дотрча у башту вичући:

— Госпођице, писмо!

Она га пружи својој госпођи говорећи:

— Је ли то које очекујете?

Ове речи одјекнуше толико исто у срцу Евгенијином, колико су стварно одјекнуле између зидова око дворишта и баште.

— Париз!... Од њега је! Вратио се.

Евгенија пребледе и за тренутак задржа писмо неотворено. Толико је била узбуђена, да га није могла отворити и читати. Велика Нанона остаде стојећи, подбочена, и кроз боре њенога препланулог лица радост је чисто као дим излазила.

— Та читајте, госпођице...

— Ах! Нанона, што се враћа преко Париза, кад је отишао преко Сомира?

— Читајте, чућете.

Евгенија отвори писмо дршћући. Из писма испаде једна упутница на кућу *Госпођа од Грасена и Коре*, у Сомиру. Нанона је диже.

„Драга рођако...“

— Нисам више Евгенија, помисли она; и срце јој се стеже.

„Ви...“

— А говорио ми је: ти.

Она скрсти руке, не усуди се даље читати, и крупне сузе заблисташе јој се у очима.

(Наставиће се.)

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

О БОЖЕ МОЈ![1]

О Боже мој, ти си ме ранио љубављу, — и моја је рана још сва крвава; — о Боже мој, ти си ме ранио љубављу.

О Боже мој, страх твој погодио ме је, — и ватрени млаз још грми у мени; — о Боже мој, страх твој погодио ме је.

О Боже мој, ја познадох да је све ништавно, — и слава твоја уселила се у мене; — о Боже мој, ја познадох да је све ништавно.

Потопи душу моју у таласе Вина свога, — замеси живот мој у Хлеб трпезе своје; — потопи душу моју у таласе Вина свога.

Ево крви моје коју нисам пролио, — ево тела мога које не заслужује да трпи; — ево крви моје коју нисам пролио.

Ево чела мога које је само црвенети знало, — да буде подножје божанственим ногама твојим; — ево чела мога које је само црвенети знало.

Ево руку мојих које нису радиле, — да држе живи угљен и тамјан ретки; — ево руку мојих које нису радиле.

Ево срца мога које је само узалуд куцало, — да заигра на трновом путу ка Голготи; — ево срца мога које је само узалуд куцало.

Ево ногу мојих, таштих путника, — да дотрче на глас твоје милости; — ево ногу мојих, таштих путника.

Ево гласа мога, непријатна и лажљива шума, — да каже прекор Покајања; — ево гласа мога, непријатна и лажљива шума.

[1] Из збирке „Мудрост“. — Почивке бележе нов стих; алинеје, нову строфу.

Ево очију мојих, светиљака заблуде, — да се угасе сузама молитве; — ево очију мојих, светиљака заблуде.

Авај, Ти, Боже дарова и опроштаја, — колики је убао моје незахвалности; — авај, Ти, Боже дарова и опроштаја,

Боже страха и Боже светости, — авај! тај црни понор мојега злочина, — Боже страха и Боже светости,

Ти, Боже мира, радости и среће, — све моје страве, све моје незнање, — Ти, Боже мира, радости, и среће,

Ти знаш све то, све то, — и знаш да сам ја сиромашнији но ико, — Ти знаш све то, све то, —

Али што имам, Боже мој, све теби дајем.

МОЈ БОГ МИ ЈЕ РЕКАО...[1]

I.

Мој Бог ми је рекао: „Сине, треба да ме волиш. Ти видиш моју прободену слабину, моје зрачно и крваво срце, и моје увређене ноге, које Магдалена умива сузама, и моје уморне мишице под теретом

Твојих грехова, и руке моје! И видиш крст, видиш клинце, жуч, сунђер; и све ти вели да волиш, у овом горком свету у коме влада тело, само моје Тело и моју Крв, моју реч и мој глас.

Зар те ја и сам нисам волео до смрти своје, о брате мој у Оцу мом, о сине мој у Духу; и зар нисам трпео, као што је било написано?

Зар ја нисам ропио твојим најтежим ропцем, зар се ја нисам знојио знојем твојих ноћи, јадни мој пријатељу, који ме тражиш где сам?“

II.

Ја одговорих: „Господе, ти рече душу моју. Ја те заиста тражим, и не налазим те. Али тебе волети! По-

[1] Из „Мудрости“.

гледај како сам ја ниско, Ти, чија се љубав вечито пење као пламен,

Ти, источниче мира, за којим жуди свакоја жеђ, — авај! погледај само ове моје тужне борбе! Хоћу ли ја смети обожавати траг стопа твојих, — на овим коленима искрвављеним од срамног пужења?

Па ипак ја те тражим, дуго, као по мраку; ја бих волео да бар твоја сен заодене моју срамоту! Али ти немаш сени, о ти чија се љубав пење,

О ти, тихи кладенче, који си горак само заљубљенима у пропаст своју, о ти васколика светлости, сем очима којима је тежак пољубац капак притиснуо?“

III.

— Треба да ме волиш! Ја сам свеопшти Пољубац, ја сам тај капак, и ја сам та усна о којој говориш, о драги болниче мој, и та грозница која те ломи, и то сам све једнако ја! Треба да се усудиш

Волети ме! Да, моја се љубав пење право, докле не може да се успуже твоја ситна љубав козја: и понеће те, као што орао носи уграбљеног зеца, горе, где расту мајкине душице, које драго небо залива својим благим даждом!

О моја јасна ноћи! о очи твоје на мојој месечини! О та река светлости и воде посред сутона! И сва та чедност и сав тај мир!

Воли ме! Те две речи су моје последње речи; јер као твој свемогући Бог, ја могу да хоћу; али ја прво само хоћу да *могу* да ме волиш.

IV.

— Господе, то је сувише! Ја се заиста не усуђујем. Волети, кога? Тебе? О, не! Ја дркћем, и не усуђујем се. Ох, тебе волети ја се не усуђујем; ја нећу! Ја сам недостојан. Тебе, горостасну ружу чистих ветрова љубави, о Тебе, који си

Срце свих светаца, о Тебе који си био Јехова Израиљев, Тебе, чедна пчело која се спушташ на једини цвет невиности полузатворене, — зар *ја, ја,* да могу да волим *Тебе?* Јесте ли ви при себи,[1]

Оче, сине, душе? Ја, овај грешник, ова кукавица, овај горделивац, који чини зло као своју дужност, и који у свима својим чулима, мирису, пипању, укусу,

Виду, слуху, у свему бићу свом — авај! у свој нади својој, и у свему кајању своjeм, има само једно усхићење — усхићење миловања, у коме само *стари* Адам може да се зажари?

V.

— Треба да ме волиш! Ја сам тај што није при себи, кога ти помену; ја сам нови Адам који једе старога човека, твој Рим, твој Париз, твоју Спарту, и твој Содом — као сирак који се гладан залеће на трпезу пуну ужасних јела.

Моја је љубав огањ који за навек прождире свако безумно тело, и претвара га у пару као мирис; она је потоп који гута својим валима сваку рђаву клицу коју посејах,

Да би једнога дана био подигнут Крст на коме мрем, и да бих те, устрептала и савладана, скоро невероватним чудом доброте, једнога дана задобио.

Воли. Изиђи из своје ноћи. Воли. То је моја мисао откако је света и века, јадна остављена душо, да треба да ме волиш, мене јединога који сам остао!

VI.

— Господе, ја се бојим. У мени дркће душа моја сва. Ја видим, ја осећам да треба да те волим. Али како, ето, ја, да се учиним, о Боже мој, твојим љубавником, о Правдо, које се плаши и врлина праведникâ?

Да, како? Јер се, ево, крха свод под којим срце моје дубљаше погреб свој, и ја осећам како у мене тече

[1] Св. Августин.

небеско плаветнило, и велим ти: Од тебе ка мени, који је пут?

Пружи ми руку своју, да могу дићи ово згрчено тело и овај болесни дух! Али икада добити племство небеско,

Је ли могуће? Моћи наћи једнога дана у твоме крилу, на срцу твоме, које и наше би, место на којем почиваше глава апостолова?

VII.

— Могуће је, сине, имаш ли само вољу да га заслужиш! И ево. Пусти неодлучно незнање срца твога, нека иде ка раширеним рукама моје Цркве, као што оса лети ка расцветаном крину;

Приближи се уву моме; излиј у њега понижење храбре искрености. Реци ми све, без и једне охоле или непокајничке речи; и понуди ми мирисну киту бираног покајања.

Па онда смело и просто седи за моју трпезу. А ја ћу те за њом благословити ручком прелепим, који је и анђео досад само гледао,

И пићеш за њом Вино из винограда непроменљивога, од чије ће снаге, од чије ће сласти, од чије ће доброте твоја крв проклијати за векове векова, у своју бесмртност!

Па онда, пођи! Гаји кротку веру у ту тајну љубави, по којој сам ја твоје тело и разум твој; и нарочито, враћај се врло често мојој кући, да у њој узимаш учешћа у Вину које гаси жеђ,

У Хлебу без којега је живот издајство, да у њој молиш мога Оца и преклињеш моју матер, да ти, у овом прогонству земаљском, буде допуштено да будеш јагње које без викања даје своје руно,

Да будеш дете обучено у лан и невиност, да заборавиш своје јадно самољубље и биће своје, да постанеш, речју, мало налик на мене,

Који сам био, у дане Иродове и Пилатове и Јудине и Петрове, сличан теби, зато да трпим и умрем зликовачком смрћу!

⁂

А као награду за твоју ревност у тим дужностима. — и ако су и оне саме пуне неисказаних сласти, — даћу ти да на земљи окусиш прве плодове моје: мир срца, вољу за сиротињом, и моје вечери

Мистичне, кад се дух отвара тихим надама, и мисли да пије, по обећању мојем, из Путира вечитога, и кад по побожном небу месец клизи, и разлежу се ружичасти и црни звуци Здраве Марије, —

Док најзад не дочекаш вазнесење у мојој светлости, нов и вечан живот у свагдашњем милосрђу мојем, свете звуке моје вечне хвале,

И непрекидно усхићење, и мудрост, и боравље у мени, посред дивнога зрачења твојих болова, које ја вољах. и који једва једном моји постадоше!

VIII.

— О, Господе! Шта је мени? Вај! ево сам сав у сузама од необичне радости: твој глас ми чини добро и зло у исто време; и зло и добро, све има исту draж.

Смејем се, плачем; и као да чујем трубу где зове на оружје, на бојна поља на којима видим анђеле плаве и беле, ношене у тријумфу на великим штитовима; и труба та ми пуни душу дивљом узбуном.

Ја сам усхићен и ужаснут што сам изабраник. Ја сам недостојан, али ја познајем милост твоју. Ах, да тешка задатка! али, да ватрене воље! И ево ме

Пуна понизне молитве, и ако неки неизмеран немир мути наду коју ми откри твоја реч; и ја, ево, жудим дркћући.

IX.

— Јадна душо, тако ваља!

Пол Верлен.

(С француског превео Б. П.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.

XII. (7).

За владе Кара-Ђорђевића збила су се два велика европска догађаја, која су се и Србије дотакла непосредније: један је од њих, револуција од 1848, а други, Кримски Рат.

Револуција од 1848 била је покрет колико демократски толико и национални. Народи су устајали, те знамените године, било за своју унутрашњу слободу, било за своју спољашњу независност, према томе шта је ком народу било потребније. Револуција од 1848 могла је с тога и на наш народ двојако утицати, подстичући га или на борбу за унутрашње слободе, или на борбу за слободу своје браће преко границе.

Како је револуција од 1848 одјекнула у нашој унутрашњој политици, није место овде помињати, а што се тиче наше спољашње политике, ту треба разликовати: Србија није, 1848. покушала ништа за слободу Срба у Турској, а покушала је нешто за слободу Срба у Аустрији.

Не може се рећи да се утицај револуције од 1848 није осетио и међу народима Отоманске Царевине: немира је било у Влашкој и у Молдавској, у Босни и у Херцеговини; али Србија није помишљала да се тим немирима користи; она је, као што се тадашњим званичним језиком говорило, остала неутрална. Из ова два разлога. (1) Кара-Ђорђевић, кога Султан није био поставио за наследног кнеза, једнако је носио на срцу жељу да добије титулу наследног кнеза; знајући, пак, да ју је Милош добио само тако што, после 1815, није пристајао више

ни у какву буну противу Султана, Кара-Ђорђевић је био поставио себи као правило да остане Султану увек верни вазал. — (2) Србија је била и сувише слаба да ступи у борбу с Турском друкчије него уз Русију. Међутим, ова Сила никада није била мање вољна предузимати што противу Турске него 1848; њеном цару, Николи I, била је толико мрска револуционарна идеја која је те године побеђивала на Западу, да је био готов бранити противу ње сваку владу, макар и ону у Турској. Не само, дакле, да није замерао Србији на њеној „неутралности“, него јој је и сам препоручивао „неутралност“, и да је његова препорука била озбиљна, у Београду су се могли уверити тиме, што се немире у Влашкој Русија пожурила пресећи својом интервенцијом.

Што се тиче Аустрије, она је револуцијом од 1848 била не само потресена, већ готово разваљена: национални принцип, одиста, нигде се није могао показати тако опасан као у тој монархији која је, тако рећи, њему у пркос постојала. По примеру других аустријских народности били су устали и Срби. Њихова тежња није била да се издвоје из Аустрије, да би се присаједињили Србији, или образовали нову државу, него им је тежња била да се, у оквиру аустријске монархије, одвоје од Мађарске као аутономна област са својим народним поглаваром, који би носио титулу војводе. Њихов покрет, анти-мађарски од првог дана, није био самим тим и анти-аустријски, али како је Ћесар био принуђен Мађарима да у први мах осуди њихов покрет, то су они могли изгледати, и ако нису били, бунтовници противу Ћесара.

У Србији су се тада јавиле две струје. „Пречани“ који су тада представљали код нас „интелигенцију“, заузимајући најважнија места у државној служби, и држећи у својим рукама штампу, — наваљиваху на владу да помогне српски покрет преко Саве. Они су се понашали исто онако као што се, данас, Маћедонци, настањени у Бугарској, понашају приликом сваког покрета у Маћедонији. Њихов утицај узбијао је „војвода“ Вучић,

који се, из мржње на „пречане“ које је виђао по нашим канцеларијама, није хтео интересовати ни судбином аустријских Срба уопште. Управо, баш те године, он је највећма агитовао противу „пречана“, што се обелоданило на Петровској Скупштини, кад су без мало сви окрузи захтевали уклањање „неотачанствених“ синова из државне службе.

Кара-Ђорђевић се поглавито из династијских разлога решио да пође за „пречанима“. Видећи Милоша у Загребу, а Михаила у Новом Саду, он се побојао да се Обреновићи не ставе на чело аустријским Србима; као вођи једне револуције у непосредном суседству Србије, они би били права опасност за Кара-Ђорђевићеву династију, и зато се он одлучио да их по што по то одвоји од покрета аустријских Срба, макар му морао за то он сâм мало ближе прићи.

Услуге које су се одавде, већ у прво време, чиниле Рајачићу и његовим сарадницима, нису биле незнатне. Одавде су добровољци, масама, прелазили преко Саве; овде су се отворено купили прилози за ратни фонд онамошњих Срба (и Кнез је из своје личне касе приложио); „Српске Новине“, у то време, изгледале су више орган народног одбора у Карловцима него београдске владе. Што је главно, Книћанин, који је толико вредео аустријским Србима у њиховој борби с Мађарима, отишао је међу њих са знањем и одобрењем Кнеза и његових попечитеља. Не треба мислити да се наша влада одважила на овако учешће у покрету аустријских Срба тобоже за то, што су у Бечу били вољни да јој гледају кроз прсте. Напротив, из Беча су протестовали против њеног учешћа, и ако оно, строго узимајући, није имало никакав званични карактер; из Беча су нарочито захтевали да наша влада позове натраг добровољце који су одавде прешли преко Саве, али она се таквим захтевима тек pro forma одазивала.

Крајем септембра 1848, Ћесар је дошао у такав сукоб с Мађарима да их је за „ребеле“ прогласио; па је услед

тога променио гледиште и на српски покрет, који је раније, поглавито Мађарима за љубав, био осудио. Он је сада признавао Србима и патријарха и војводу; обећавао им и оружја и новаца; речју, узео њихов покрет под своје окриље, дајући му тако известан династијски значај који он дотле није имао. Добив у својој борби с Мађарима Ћесара за савезника, Срби су самим тим престали борити се само за народност, да би се борили још и за Ћесара. Од тада, наша влада почиње да им и званично помаже: она чини Патријарху позајмице из државне касе, а организовање добровољачких чета ставља у дужност полицијским властима; у границама својих средстава Србија формално интервенише ради повраћаја реда у Аустрији. Учешће Србије у борби аустријских Срба противу Мађара, било је сада по вољи не само Аустрији, него и Русији, која ће, убрзо, и сама ући с војском у Мађарску да спасава Хабсбуршку династију. Што је наша влада чекала да се аустријски Срби престану сматрати као бунтовници, па да их и званично помогне, то јој се не може замерити: буна у туђој земљи не помаже се никад званично.

Прихватајући покрет аустријских Срба, наша је влада већ од првог дана поставила услов, да се не предузима ништа противу Ћесара и целокупности његове монархије. То је било наглашено Книћанину пред његов полазак; па је то Аврам Петронијевић поручио врло категорички и Стратимировићу, приликом његове размирице с Патријархом. Претерано би било рећи да је наша влада поставила овај услов само из услужности, и то сувишне, према Бечу; она је могла бити руковођена и политичким разлозима. У то време, credo аустријских Словена било је, одржати Аустрију по што по то, јер би се на њеним рушевинама подигла Велика Немачка и Велика Мађарска, које не би оставиле словенским народностима ни онолико права колико Аустрија. У Прагу, у Загребу, у Новом Саду, није се желео распад Аустрије већ њено преуређење

на савезној основи, — и позната је реч Палацкога: Кад Аустрије не би било, Словени би је морали измислити.

Полазећи од тога да се Аустрија мора одржати као једна комбинација којом се, с једне стране, уставља навала германштине, а с друге, држе колико толико у стези Мађари, — наша је влада ограничила свој задатак на то, да помогне аустријским Србима доћи до њихова војводства. Она је осећала да им Аустрија неће признати војводство, пре него му очисте земљиште од Мађара; оно се морало на сабљу отети. Книћанин и његови добровољци имали су, дакле, да раде на том фактичком оцепљењу српског војводства од мађарске државне области. Не може се рећи да је ова политика наше владе остала без резултата. Крајем 1849 био је издан патент о „Војводству Србији и тамишком Банату“, којим је бар један део српских земаља био организован „самостално од мађарске управе“. У представци министарског савета, на основу које је патент издан, помињало се као главни разлог за установљење таквог војводства то, што су земље које су имале у његов састав ући, биле већ фактички оцепљене од Мађарске. Ако овај успех није био ни врло потпун ни врло трајан, то треба пре објашњавати трагичном ситуацијом оностраног Српства него погрешкама наше владе.

Из тога што се општи правац наше владе не може осуђивати, не излази још да она, у појединим својим актима, није била сувише услужна према Бечу. Кара-Ђорђевић се није обзирао на Беч само дотле, докле је имао да отима покрет аустријских Срба Обреновићима из руку; после тога, он је стао хладнети према њему, да се за њ поново загреје тек пошто га је Ћесар, на неки начин, легализовао. Позивајући почетком 1849 Книћанина натраг у Србију, он је, без сумње, ишао само на руку Бечу да српску народну војску доведе под царску команду.

Србија је имала 1848 и 1849 само моралних добитака: било је окрепљено осећање узајамности између Срба

с једне и с друге стране Саве, у исто време кад је српско јунаштво, о ком се од 1815 није било ништа више чуло, доказано поново на примеру Книћанина и његових добровољаца. Али, главни добитник тих година био је сам Кнез, — Кара-Ђорђевић. Испрва сумњив конзервативним Силама, Аустрији и Русији, као владалац који је у једном бунтовном логору био извикан, он је, тих година, задобио њихово поверење, одржав у Србији ред онда, кад је око ње свугде револуција отимала маха. Он је био за то декорисан и од Порте и од Ћесара, па и од руског цара, због кога је, као што је раније поменуто, његов први избор био поништен.

XIII.

Кримски је Рат био још од већег значаја за Србију него револуција од 1848. У том су рату стојали на једној страни, Русија сама, — на другој, Турска и њени савезници, Француска, Енглеска, и касније Сардинија. Србија се налазила под сизеренством Турске, а под протекторством Русије; питање је стога било како ће се она у том рату понашати? Хоће ли она прићи Турској, показујући се тако према Русији незахвални штићеник? Или ће прићи Русији, показујући се тако према Турској неверни вазал? Па онда, њена је политичка полусамосталност била ујемчена уговорима између Русије и Турске, а ти су уговори, по схватању Порте, били изгубили сваку важност услед њеног рата с Русијом. Питање је стога било да ли ће Србија моћи одржати своју политичку полусамосталност, кад су пали ти уговори којима је она била ујемчена? Или, ако ту своју политичку полусамосталност буде одржала, на коме ће је правном основу убудуће темељити?

Спор између Русије и Турске, који је дао повода Кримском Рату, тицао се протекторских права Русије над православном црквом у Отоманској Царевини. Али, после прогласа рата, Никола I намеравао је да своју борбу противу Турака веже за један циљ од још ширег политичког

значаја него што би била проста одбрана протекторских права Русије на Истоку. Он је намеравао да прогласи један „свети рат" за ослобођење источних хришћана. На тај начин, он би постигао двоје: (1) изазвао би у унутрашњости Турске готово општу буну, која би омела Порту у њеним операцијама противу Русије; (2) довео би у незгодан положај турске савезнике, Француску и Енглеску, који би онда, бранећи Турску, морали у исто време да се боре и противу слободе источних хришћана. Овом Николином плану био је противан његов канцелар, Неселроде; услед Неселродових примедаба, Никола није од свог плана одустао, али је његово извршење одложио. За проглас „светог рата" требало је чекати да руска војска, која је већ била ушла у Подунавске Кнежевине, очисти од Турака леву обалу Дунава, и пређе на његову десну обалу. Убрзо се показало да Русима не само није лако прећи Дунав, него да им у опште није лако остати у Подунавским Кнежевинама. Тешкоће на које су они нашли, нису биле војне природе, и нису долазиле од Турске; то су биле тешкоће дипломатске природе, и долазиле су од Аустрије. Никола је, у први мах, помишљао да начини Аустрију својим савезником, па јој је предлагао поделу Европске Турске на овој основи: њој западна половина (Босна, Херцеговина, Србија), њему источна. Кад је Аустрија одбила овај предлог, он се старао да је бар склони на неутралност, на „строгу неутралност". Аустрија је била вољна да остане неутрална, али под једним условом. Аустрија није била противна да Русија ратује с Турском за своја протекторска права, али је била противна да Русија ратује с Турском за ослобођење источних хришћана. У Бечу се ничег нису толико бојали као тог „светог рата", који би ставио у покрет све балканске Словене, и који би био управљен противу целокупности Отоманске Царевине. Аустрија је с тога захтевала од Русије, да се мање више одрече војних операција у Европској Турској, — нарочито да ни у ком случају не прелази Дунав, — и да се обвеже да неће мењати политичко стање ствари на Балканском Полу-

острву. Русија се није хтела обвезати да своје војне операције ограничи на азијске области Отоманске Царевине. Није се хтела обвезати ни на то, да ће, и у случају своје победе над Турском, оставити политичко стање ствари на Балканском Полуострву непромењено. Она је обећавала Аустрији само толико, да ни у ком случају неће мењати то стање ствари без споразума с њоме.

Кад је видела да не може изнудити од Русије обећање да њене трупе неће прелазити Дунав, Аустрија је прикупила војску према нашој граници, како би могла заузети Србију, ако би руске трупе, прешав Дунав, хтеле да ухвате с нама везу. Међутим, покушала је истерати дипломатским начином Русију из Подунавских Кнежевина. Она је упутила формални позив у Петроград да се руске трупе повуку из Подунавских Кнежевина. Шта више, она је закључила с Портом уговор по коме је аустријским трупама било допуштено да оне уђу у Подунавске Кнежевине. Никола се бојао да Аустрија не приђе Турској, као што су Француска и Енглеска већ биле учиниле; онда би се он нашао сам испред једне европске коалиције. Ето зашто је он, најзад, пристао да купи аустријску неутралност повлачењем својих трупа из Подунавских Кнежевина.

Све до тог момента, Србија је била у критичном положају. Русија је намеравала да, прешав Дунав, запали преко Србије цео Балкан. Да при извршењу тога плана не би наилазила на тешкоће бар у Србији, она је натерала Кара-Ђорђевића да отпусти министра Гарашанина, који је нагињао Западним Силама. Касније, кад јој је ваљало погађати се с Аустријом, она је стала прикривати тај план; не напуштајући још намеру да изазове један велики хришћански покрет у Отоманској Царевини, она је имала рачуна да се у Бечу мисли да тај покрет није њоме изазван, него се јавља сам од себе; отуда, тако звана Фонтонова мисија. Фонтон је био један руски дипломатски чиновник, послан да саветује неутралност српској влади и српском народу. Тиме је Русија хтела

само замазати очи Аустрији, јер, и после те мисије, она није престајала обавештавати се код наших политичара да ли бисмо ми, и под којим условима, хтели ступити у акцију. Аустрија је, међутим, била на опрези. Прикупљање њене војске према нашој граници било је узело такве размере, да је наша влада морала тражити заштите код Порте, па, шта више, приступити и наоружању народа. То је био један одиста свечан тренутак у нашој историји, кад се на реч „отаџбина у опасности" лаћао оружја сваки ко га је носити могао. Било је извесно да ће аустријске трупе ући у Србију, чим се Србији руска војска буде довољно приближила. Срећом, Руси су се повукли из Подунавских Кнежевина. После тога, ни Србија није имала више да се решава да ли ће остати неутрална, или ће пристати уз Русију у њеној борби противу Турака. Чим се, једанпут, радњом аустријске дипломатије, готово цела Европска Турска изузела из ратних операција, чим се она тако рећи неутралисала, постало је несумњиво да и Србија мора остати неутрална. А чим је то постало несумњиво, Аустрија није имала више разлога да помишља на окупацију Србије. За нас је, дакле, био прави спас што је Русија прекинула, под претњом из Беча, ратовање на обалама Дунава.

У то исто време, док је Никола радио да привуче Србију на своју страну, Западне су Силе гледале да спрече њезину акцију у корист Русије. Био је један случај у ком се Србија морала решити на такву акцију, на име, ако би се Турска користила ратним стањем између ње и Русије, да опозове привилегије дароване Србији заузимањем Русије. Србија би се у том случају природно придружила Русији, као једином јемцу њених привилегија. Из тих разлога, енглески амбасадор у Цариграду, Стратфорд Канинг, склонио је Порту да, нарочитим ферманом, потврди српске привилегије. По том ферману, српске су привилегије представљале у Портиној управи „једну постојану систему", на коју спољашњи догађаји нису могли утицати; обећавало се да се од њих

нeћe ништа откидати, него ће се оне, може бити, још и проширити; што је главно, било је утврђено да ће оне важити и без руског јемства, као драговољна, и у толико зар чвршћа, уступка Султанова српском народу. Докле нас је Русија позивала у један рат у коме бисмо имали да ставимо на коцку све своје дотадашње привилегије, дотле нам је Порта бар те привилегије обезбеђивала, под јединим условом да будемо мирни. Кара-Ђорђевић је примио са захвалношћу ферман који му је био саопштен баш у време најживљих преговора између Русије и Аустрије. У Београду се тим поводом водио спор између „русофила“, који су били за одбачење фермана, и „западњака“, који су били за примање фермана. Пристајући уз ове последње. Кара-Ђорђевић, и иначе аустријски пријатељ, јамачно је послушао савете из Беча, где су рачунали да на тај начин одвоје Србију од Русије.

Париским Уговором, који је био закључен после Кримског Рата, нису проширене границе Србији. Оне су се могле само о трошку Турске проширити, а победиоци у Кримском Рату били су Турска и њени савезници. Иначе, њене су привилегије биле не само потврђене, него стављене још под заједничко јемство Великих Сила. Како у теорији Међународног Права постоји спор о правој природи „заједничког јемства“, то се не може поуздано тврдити да је то заједничко јемство Великих Сила било јаче од дотадашњег јемства саме Русије. Али, несумњив је добитак било за Србију то, што по Париском Уговору никаква страна Сила није могла с војском ући у наше земљиште без претходног споразума између Великих Сила. Овом одредбом била је обухваћена и Турска, за коју се раније могло мислити да то право има, пошто су српске тврђаве биле заузете њеном војском. Те турске трупе по српским тврђавама нису више смеле одатле изићи ни у каквој непријатељској намери, и тиме су постале у пола излишне; то је, зацело и нехотице, била припрема каснијем уклањању турских трупа из тих тврђава.

Главни значај Париског Уговора за Србију налази се у томе, што је тим актом учињен крај руском протекторству. Из свога протекторства Русија није изводила за себе само то право, да брани привилегије Србије насупрот Порти, него је покушавала да изведе за себе још и то право, да се меша у наше унутрашње послове. Она је прописивала Милошу како треба организовати Савет; кад је Порта збацила 1842 Михаила, Русија је протестовала што, претходно, није и њен пристанак тражен; баш у очи Кримског Рата, она је успела збацити једног нашег министра. Њено мешање у наше унутрашње послове било је особене природе. Она није стојала на страни кнеза, за чија се наследна права никад није заузимала, а кога је, међутим, гледала да ограничи једним Саветом, а евентуално и својим правом збацивања. Она није стојала ни на страни народа, јер је била противна да му се дâ Устав у политичком смислу, у исто време кад је и установи Народне Скупштине била противна. У ствари, она је држала у Србији само своју партију, из чијих је главних представника била саставила, под именом Савета, једно политичко тело с готово диктаторском влашћу. Због тога, чим је, услед Париског Уговора, престало руско мешање у наше унутрашње послове, Савет почиње падати, а дизати се почиње, с једне стране, кнез, а с друге, премда спорије, Народна Скупштина.

(Наставиће се.)

Слободан Јовановић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

О антагонизму између научнога духа и спонтанога нагона генија.

(6.)

Уметности није само потребно да наука остави песничкој машти њено законито поље, поље идеала, тајне, па чак и сна; уметност не може у спољњем свету остваривати своје замишљаје без генија, који није ништа друго но стваралачки *нагон*. Ма шта о томе мислили наши модерни „парнасовци“, рачун, стрпљење, метод, добра воља нису у стању да створе једно велико дело: у моралу, добра воља је све, рекао је Шопенхауер, у уметности, и то нарочито у поезији, она није ништа. И само умовање, у колико претходи схватању уметничкога дела, више изгледа на знак средњих способности: а то је оно што је противно генију. Шилер је дубоко рекао у једном писму Гетеу: „Код мене, осећање почиње тиме што нема одређен и тачан предмет. Пре свега, моја је душа испуњена неким музичким расположењем; песничка идеја долази затим.“ Уметник је обузет правим нагоном произвођења, он није потпуно ни слободан ни свестан; када дело буде готово он није ни знао шта је хтео. Природњак би га упоредио са пчелом или птицом која гради чудесне зграде за које не зна на шта ће да јој послуже. С друге стране, велики број наших савремених песника „веома личе на столара“, који одмерава комаде једнога намештаја. Неће ли тај спонтани нагон, који канда једини сачињава правога генија, неће ли он бити озбиљно поремећен, кад човек под утицајем науке буде постајао све више и више разумно биће? И шта је нагона већ ишчезло! Преисторијски људи, по мишљењу Беџотову, морали су имати осећања и импулсије које данашњи дивљаци немају; из-

весни остаци нагона који су им помагали у борби за опстанак ишчезавали су у колико им је разум долазио. Свакодневни појави нам показују тај разорни утицај разума на нагон. Позната су она занимљива деца математичари, она чуда у аритметици која се, урођеном способношћу, играју најстраховитијим бројевима; и та иста деца редовно губе, управо потпуно губе ту способност, ако се науче да броје по правилу као и остали људи. И једно ново питање се ставља: треба ли расуђивати аналогијом од нагона ка песничком генију, и тврдити са Ренаном да ће уметност, тај спонтани производ првога доба људске врсте, падати мало по мало, као и све остало, „из категорије нагона у категорију расуђивања“, да ће постати ствар методе, рачуна, науке, једном речју, и да ће избледети, изветрети, као што су већ нестали толики првобитни нагони?

Примедба на први поглед изгледа врло умесна; али ми држимо да има један одређен закон који влада односима између разума и нагона. Ми ћемо разгледати прети ли човечанству опасност од тога закона да мало по мало остане без генија. Нагону је задатак да задовољи једну више или мање одређену потребу; ако је разум у стању да задовољи ту потребу са мање трошења живчане снаге и воље, он ће морати да замени нагон на основу „начела уштеде“ које влада природом; али разум уништава један нагон само *у погледу рада и напора, и где може корисно и боље да га замени.*[1]

И да ли онда наука и расуђивање могу корисно заменити у уметности нагон и геније? Да ли могу да изврше исти посао са мање трошења? Не. Да то буде, требало би да наука има, као рачун, потпуно одређен

[1] На пример деци математичарима о којима говори Беџот, била је потребна извесна живчана напрегнутост да би могла бројати без методе и емпиричким путем: дати им методу, значило би уштедети умор њиховим можданим ћелијама, и то, што нарочито ваља нагласити, не мењајући ништа у постигнутом резултату. У томе случају, нагона, који је расуђивање премашило, очевидно је морало нестати; исто тако

предмет, до кога се може доћи одређеним и методским путем. Када би се, на пример, лепо остварило, или кад би то само био вечито непокретан идеал, наука би најзад успела да утврди тачна правила помоћу којих би се могао извести вечити образац лепоте: уметник би тада био сведен на улогу занатлије који ради са више мање умешности и лакоће руке, према датоме угледу; сав нагон и спонтаност ограничили би се на ручни рад и извршење дела. Срећом или несрећом, главна ствар вазда остаје: ваља пронаћи. Уметност се одликује од науке једном нарочитом цртом чији се значај и сувише занемаривао: уметности је циљ да пронађе сама свој предмет, лепо, а не да просто анализује, да га умовањем разлаже. Чим је једно дато дело лепо, на пример једна Расинова трагедија, не може се никако закључити да ће друго једно дело, направљено сличним методом, бити лепо, на пример једна Волтерова трагедија: прво дело, самим тим што је остварило извесне лепоте, дало је могућности да назремо и друга дела преко тога; оно је променило саме услове лепоте. Уметност дакле неће никада моћи постати ствар чисте науке, јер је оно једна врста стварања, и што знање није стварање. Песников нагон никада неће моћи заменити разум, као ни нагон оних младих математичара, о којима смо мало час говорили: овде су улоге нагона и разума сувише различне, и не могу заменити једна другу.

И сама наука не може да буде без генија. Има нечега нагонског и несвеснога у ходу духа свакада кад му предмет није унапред утврђен; а наука, у своме нај-

радник нестаје пред машином која ради у место њега. Не само да наука тако замењује нагон, но и виша наука може такође лако доћи на место једне ниже науке: један проблем, који ће алгебрист решити за један тренут, захтева више умне напрегнутости кад се решава помоћу математике; и због тога је алгебра боља. Да алгебра не претпоставља знање и употребу аритметике, ова би се могла и заборавити: тако се губи и нагон, та првобитна и неразвијена наука коју су покољења стекла, када је разум, тај виши нагон, у стању да без истога напора изврши тачности посао.

вишем делу, као и сама уметност, живи само непрестаним откривањем. То је она иста способност којом је Њутон открио законе звезда, Шекспир психолошке законе који владају карактером једнога Хамлета или једнога Отела. Као и песнику, научењаку је непрестано потребно да своју мисао стави на место природе и, да би научио како то она чини, да представи себи како би она радила кад би се променили услови њенога рада; сва радња и једне и друге јесте да природна бића ставе у нове услове, као и личности које делају, и тако, у колико је могуће, обнове природу, да је по други пут створе. Хипотеза је једна врста узвишенога романа, то је песма научењакова. Кеплер, Паскал, Њутон, као што је приметио Тиндал, имали су темпераменат песника, готово видовитих људи. Фаради је поредио своја непосредна сазнавања научне истине са „унутрашњим осветљењима“, с неком врстом екстаза које су га уздизале изнад самог њега. Једнога дана, после дугих размишљања о сили и материји он од једном опази у једном поетском привиђењу цео свет „избраздан линијама силе“ чије бескрајно треперење производи светлост и топлоту у „огромним просторима.“ То нагонско привиђање било је први постанак његове теорије о истоветности силе и материје. Наука, пред непознатим, понаша се у много случајева као поезија и тражи исти стварачки нагон. Да би напредовала, њој треба она моћ импулсивнога разумевања које је више поколења стекло; треба јој онај „унутрашњи поглед“ о коме говори Карлајл, insight, који предосећа и предсказује истинито и лепо пре но што их потпуно сазна и позна. Кад се тако разуме, нагон генија јесте само разум у свом најдубљем начелу и находи се на самом извору науке. И према томе он неће ишчезнути услед напретка разума и знања.

Неоспорно је да је деветнаести век нарочито учен и научан; међутим ни Лаплас, ни Дарвин, ни Жефроа Сент-Илер, ни Хелмхолц нису спречили појаву и развијање Бајрона, Ламартина, Виктора Ига или Мисеа. Тен,

и сувише искључив поборник теорије средина̂, посветио је готово целу своју књигу *Философију уметности* анализи услова под којима су се могла појавити дела једнога Рафајла или Рубенса; али најбитнији од свију тих услова јесте геније, а геније се могао наћи у наразличитијим временима и местима. Зашто је Холандија, та тако проста земља, где се урањено тело губи под тешким оделом, у којој укус изгледа тако мало естетичан, и која је противност Грчкој па и самој Италији, зашто је Холандија била тако плодна у великим сликарима? Зашто је у старој бургоњској војводини једина Фландрија стекла сликарски укус, када су напредна трговина, свечаности и сјај били исто тако у добром делу војводине? Зашто је Шпанија, та земља уске и тврде главе, имала тако велике сликаре и међу њима Мурила — једнога мистика, који је и од самих голих удова имао страх? — На сва та питања не да̂ се одговорити ако се не води рачуна о генију, који „душе где хоће“, и можда ће једнога дана поново дунути над нашим главама. Тен врло добро објашњава *како* је, кад је геније већ једном дат, талијанско или фламанско сликарство било оно што је било; али нам он не каже и не може нам казати *зашто* је тако било: то више није питање средина̂, но урођености, наслеђених склоности, створених и развијаних низом врло сложених узрока да би могли бити научно анализовани. За те непознате узроке који су утицали у датом тренутку на један народ, а затим, засебније на повлашћене јединке, ништа нас не може уверити да они неће утицати на један други народ, у другим епохама, и да се, на пример, неће више видети ни Рубенс ни Веласкес. Шта више, кад се геније рађа, он је у напред одређен за извесан посао: он се покорава једном унутрашњем закону који одређује његов правац.[1] Шта је могло спречити Моцарта, Хајна,

[1] Не покорава ли се томе закону, он страда: уметник који је неверан позиву свога генија мора најзад да се покори, натеран неком врстом естетичке грижe савести која одговара моралној грижи савести. (В. наш Esquisse d'une morale sans obligation et sanction, књига III.)

па и самога Росинна, да још у десетој и дванаестој години не чују у себи унутрашње гласове, да певају као птице и да нагоном састављају сонате или опере? Наука никада неће стати на пут истинском генију да сам себи прокрчи пут, као и *усуд*, и да нађе свој сопствени облик: fata viam invenient.

VI. О антагонизму између научног духа и осећања. — Еволуција људских осећања.

Машта и нагон генија да би производили треба непрестано да бивају подстицани и оплођавани *осећањем*: треба волети идеју па да се осети потреба да јој се дâ живот; и на основу тога поставља се нов антагонизам између науке и осећања. Сам Стуарт Мил, у једној врсти моралне исповести (Autobiography), признаје да анализа има „разорну силу" која ствара у њему добро познату врсту очајања: „Анализа убија осећање". Лек тој кризи он налази само у оној уметности која је најдаља од свесне анализе и позитивне стварности: у музици. Да ли је та трећа супротност између уметности и науке дубље но остале?

Очевидно би било заблуда схватити људска осећања, па чак и најпрвобитнија, као непромењива у току векова. Она се преображавају лагано, али стално, и Тен је то врло добро приметио у својој *Философији уметности*. Покушајмо да утврдимо, што он није учинио, закон те еволуције и његове последице по уметност. На првом месту, сва осећања, из почетка спонтана и несмишљана, која владају првобитним човеком посредством чисто безвољне живчане радње, постепено постају *свеснија и смишљенија*. И сами Ренан и Хартман показују како свест данас тежи да се прожма светлошћу. На другом месту, осећања имају општији и апстрактнији предмет; да би била стварна њима нису потребни стварни и опипљиви спољни предмети: она се могу применити не само на стварна бића, но и на чисте идеје, на просте могућности, на облике, на законе; на пример цео један народ може се одушевити за

једну идеју, за једно филозофско или политичко учење, за социјални систем, а још више за једну песму, драму, роман где се учење ставља у радњу. Што даље идемо, осећање, које је у почетку било ширење безвољне радње постаје потребан наставак сваке снажне мисли; оно иде на то да се прелије са мишљу, оно је сама мисао, гледана са другог гледишта. Наша осетљивост се интелектуализује и ближи се сваком важном научном напретку, јер свако велико научно откриће има филозофске, па најзад моралне последице.

Анализујмо најважнија осећања, осећања која се тичу природе, божанства, човека: видећемо како су се променила и како су у наше дане постала већма рационална и филозофска, не губећи при том ништа од своје јачине и поезије. Осећање природе, које на први поглед изгледа да је остало непромењиво, ипак није данас оно што је било у старо доба. Упоредите Омира, па и Лукреција и Вергилија са Шекспиром, Милтоном, Бајроном, Шелејом, Гетеом, Шилером, Ламартином или Игом.[1] Како би могао поглед звезданог неба, на пример, изазвати исти морални утисак на једног модерног човека и на човека из старога доба, кад модерни човек схвата бескрајност тамо где је човек старога доба стављао једну или више кристалних сфера, ограничених пламеним зидовима, flammantia mœnia mundi? Биљке, бубице, птице, сва та бића

[1] Ваља напоменути да је природа привлачила сву пажњу старих нарочито у погледу њеног односа са човеком; они мало описују да би описивали. У *Илиади*, веле енглески естестичари Рускин и Грант Ален, када се помене какво место ради предела, то је обично због тога што је то место „плодно", што у њему „успевају коњи" или што је „богато житом". Пејзажи играју споредну улогу у грчкој и латинској поезији, као и у поезији седамнаестога века. Они личе, као што је приметио Шарп (On poetic interpretation of nature) на она два слика која се налазе код Перуђина и Леонарда, на она плава и бежећа поља која служе нарочито за то да истакну ружичасто лице једнога младића или младе девојке. Природа је за старе била један оквир, и осећање природе готово је увек морало, да би се увек показало у њима, помешати се са нечим људским. Човек је данас стекао и свакако ће и даље стицати још незаинтересованије осећање природе.

о чијем склопу и животу стари нису имали ни појма, и које ми тако добро знамо, сва она имају у очима модерног песника исту важност коју и у очима научењака: васељена се населила, тако рећи, не боговима или битностима, но живим бићима који гмижу по њеним дубинама. Свака капља воде, сваки дах ветра пун је невидљивих живота̂; Орфејева природа тресла се при његовом проласку, ми је данас осећамо како дрхти под нашим корацима, и старинска легенда постаје научна истина: стена живи, шума живи, гласови се из њих чују; „Ја чујем оно што је Орфеј мислио да чује“, повикао је Виктор Иго. За модерну поезију као и за науку, најнижа бића добијају важности. Виктор Иго застаје пред пољским красуљком да види символ света у његовој круници распоређеној у зраковима око једнога средишта; он чак и претерује са обожавањем нижега живота: он пева жабу, рака, шеву, слепог миша; његови стихови, ма какве унутрашње вредности били, означују увек важну еволуцију у модерним осећањима. Мишеле, Едгар Кине у *Стварању* створио је у прози истинске епопеје природе. Ми познајемо и све ћемо више знати нарави, љубав, историју (која се сплеће са нашом) свију бића која нас окружују, и човек се неће моћи више смети сматрати одвојен од тога тако рећи нижега човечанства које га окружује.

Осећање божанскога такође је тако јако измењено да и нема потребе наглашивати: каква је еволуција од Омира па до Хришћанства? Исто тако од седамнаестога века па до данас, од стихова Расина оца и сина о „сакривеном Богу“ чију „славу“ свет открива до молитве која свршава *Наду у Бога,* или — да говоримо о савременицима — до сумње Сили Придома, до често декламаторских анатема Леконта де Лила или госпође Акерман. — Што се тиче великих осећања која се односе на човека, и у њима се опажа не мање јасан, и све већи утицај разума на осетљивост. Осећања која имају за предмет државу, отаџбину, друштвене сталеже, по једнодушном мишљењу, постала су мање уска и мање искључива: ота-

џбина, у очима модернога мислиоца, јесте део једне целине, човечанства. Искључива, па чак и претерана, љубав према отаџбини, коју је Корнеј тако моћно изразио у *Хорацију*, готово не постоји у драмама и романима Виктора Ига, или се прелива у љубав према васцелом човечанству. Један филозоф престао би волети земљу у којој је рођен, један песник предомишљо би се да ли да је пева, ако би, што је немогућно, опстанак те земље изгледао им као штетан по цело човечанство. Осећања те врсте, и ако се примењују на одређене и стварне предмете, могу се оправдати само апстрактним расуђивањем. — Исти преображај у осећањима која, у место да се обраћају колективним бићима као отаџбина, испочетка су се обраћала само јединкама: на пример сажаљење. У наше дане, сажаљење је најлакше изазвати, оно је најсилније и најопштије. И оно је исто тако у стању да надахне песника. Код грчких песника, оно је вазда имало за предмет какву одређену особу: Хектора или Пријама, Антигону, Поликсену, Алкесту. Један модерни песник сасвим другаче поступа: он узима за предмет цео један сталеж, један народ, целу гомилу за коју буди у нама сажаљење. Већ у седамнаестом веку показивала се тежња да се уопшти то осећање, које је исто толико песничко колико и филозофско. Видите шта постаје Езопов дрвосеча у бедном сељаку „свом покривеном шушњем“ којега нам представља Ла Фонтен: ми осећамо иза њега цео један сталеж људи који клецају под истим теретом; и још кад нам сељак Ла Фонтенов, у своме моћном и тривиалном стилу, говори о земљи, изгледа нам да видимо како се у истом вечитом колу патње окреће цело човечанство. Исто тако, са мање трезвености, но са исто толико поезије, Виктор Иго је у стању да нам у једној бедници изнесе безбројне беде људскога живота па чак и целог живота. Црта ли коња кога бије господар (Melancholia), то је у почетку јасна, одвојена слика, са одсечним цртама: наше сажаљење тиче се само тога коња раскрвављених груди „који тегли, вуче, стење, тегли непрестано и зау-

стаља се." док бич витла и пуца око његове главе. Затим песник продужује „меланхоличну" историју, питајући се који закон предаје тако „преплашену животињу пијаном човеку", и видик слике поступно се шири; у једном немом створењу „чији го трбух звони под ударима потковане чизме," ми не видимо више јединку, одређенога коња који се мучи на клизавој калдрми; болна слика заузела је цело поље вида, и наше сажаљење преноси се на велики број. Исто тако, кад нам Виктор Иго говори о раду деце у фабрикама, он нам у почетку показује велику радионицу у којој „све је од тучи и гвожђа, где се никада не игра;" затим, док се машине без престанка окрећу у сенци над невиним главама дечјим, он одједном, из недра саме стварности, изазива страховиту антиномију између усавршености машина и умнога пада радника:

Напредак који питају: Куда идеш? Шта хоћеш?
Који крши младост у цвету, који даје само
Машини душу, а одузима је човеку!

Ми ћемо наћи исте несвесне начине уопштавања код Гистава Флобера, тога песника без ритма: „И тако се држао пред тим расцветаним ћивтама тај полу-век од ропства." У старој сељанци коју романописац хоће да нам представи оличава се и јавља се пред наше очи гомила људи убијених истим вековним угњетавањима. И та слика постаје општа и философска идеја: она у томе добија извесну лепоту више врсте.

И сама љубав, најмоћније и најстварније осећање људско, бескрајно се променило у току векова. Она је у старо доба нарочито чулна, па чак и у Библији: човек тада није ништа видео у жени сем њенога пола и лепоте. У средњем веку, љубав постаје мистична: добија не знам какву религиозну кротост и мекоту.[1] У наше дане она се

[1] Да би се видела та промена довољно је прочитати на пример *Песму над песмама,* ту дивотну љубавну песму, која је некада била забрањивана Јеврејима док не наврше тридесету годину, затим главу о љубави у *Подражавању Исусу Христу.* У јеврејској песми бујна телесна страст није пречишћена никаквом задњом мишљу модернога стида: „Да ме хоће пољубити пољупцем уста својих... јер сам болна од љубави.

поново преображава; стиче неки дубок и болан тон који може бити није имала никада, ни у једној епоси историје. То није више, као код Сафа или у *Песми над песмама*, потпуно нагонско наивно и ограничено осећање, као и све оно што је чисто природно; модерна љубав, болови модерног „бола бескрајности", преливају се у философске и метафизичке идеје: и са гледишта саме уметности то чини њену оригиналност и вредност. „Безмерна нада" о којој говоре наши песници јесте на крају крајева метафизичка нада; Алфред де Мисе ставља у све своје љубави ону моћ идеала коју не могу загасити „тучне дојке стварности"; он дотле иде да је даје и своме идеализованом Дон-Жуану; он пореди жељу која је прикована за земљу а вазда тежи на више, са рањеним орлом који умире у прашини, „раширених крила и са погледом упереним на сунце" *(Намуна)*. Последица код Мисеа тога немирнога тражења онога што је с оне стране гроба, јесте слабљење његовог веровања у реалност овога света: „овај свет је велики сан", једна „басна", иза које нема ништа сем једно „непомично биће које гледа како мре"

Лијева је рука његова мени под главом, а десном ме грли!... Како си лијепа и како си љупка, о љубави у милинама! Узраст ти је као палма, и дојке као гроздови. Рекох: попећу се на палму, дохватићу гране њезине..." То пијанство љубавно не може да иде без љубоморе, и песник их не дели једно од другога и пева их са истим одушевљењем: „Јер је љубав јака као смрт, и љубавна сумња тврда као гроб; жар је њезин као жар огњен, пламен Божји. Многа вода не може угасити љубав, нити је ријеке потопити." [Даничићев превод].

У *Подражавању* ми налазимо исту лирску силину, шта више, исте метафоре, као на пример метафора о великим водама и о пламену; али замашај је сасма други: пламен о коме је реч није пламен који сажиже и прождире, то је пламен, који се, танак, вије једним полетом у небо. „Онај који воли, трчи, лети; он је у радости, он је слободан и ништа га не зауставља. Он даје све да би имао све... Љубав никако не зна мере, али, као вода која кључа, она се прелива на све стране... Никакав је умор не замара, никакве везе не отежавају је, никакав страх не спопада је; али, она као живи и продирни пламен, крчи себи пута кроз све потребе и вије се ка небу... Ко воли, он разуме шта му вели тај глас."

(Успомена).[1] Ми нити можемо да изиђемо за навек из „те гнусне реалности“, нити да се икада задовољимо њоме: „Бог говори, ваља му одговорити“, истина нам шаље велики позив, коме није суђено нити да се потпуно разуме ни да се потпуно пренебрегне. Једини начин којим бисмо се могли за један тренутак отргнути од овога света, једино високо сведочанство о оном животу, јесте опет бол и сузе; плакати, зар то није осетити свој јад и тако се уздигнути над њиме? Отуда долази то умесно слављење патње, која се сваки час налази код Мисеа и која би јако зачудила каквога човека из старога доба: „Ништа нас не чини тако великим као какав велики бол“ *(Мајска ноћ);* „једино добро које ми остаје у свету јесте што сам каткада заплакао *(Туга).* Дубина љубави, за Мисеа, мери се према самоме болу који љубав ствара и

[1] У занимљивим стиховима *Идиле* у дијалогу налази се изнесена индуска теорија о општој Маји, коју је Шопенхауер поново извео:

Албер:

Не, када њихова безмерна душа уђе у природу,
Богови не рекоше све нечистој материји
Која прима у своја бедра њихов облик и њихову лепоту.
Стварност је само једно привиђење.
Не, сломљена стакла, неколико празних речи
Које се случајно изговарају и за које веле да се мењају,
Између два хладна пољупца неколико лаких осмеха,
И површни додир једнога непознатог бића,
Не, то није љубав, то чак није ни сан...

Родолф:

Када би реалност била само једна слика,
Ма била оцрт ствари на овом свету,
Образина је тако красна да ме је страх од лица,
И чак о месојеђама ја је се не бих дотакао.

Албер:

Једна суза о томе вели више но што би ти могао рећи.

Из овога се дијалога види како два противна облика једнога истог осећања, љубави, развијајући се упоредо, најзад рађају два различита схватања света и људскога живота, једно материјалистичко, друго идеалистичко.

оставља у нама: волети, то је страдати; али страдати, то је знати.

Код Виктора Ига, осећање љубави, врло често изизвештачено, досеже сву своју јачину само ако тако рећи добије философску боју. Као пример дубоког осећања љубави помешаног са вртоглавицом безмерности, ми ћемо навести једну малу песму без наслова у V књизи *Посматрања*: „За тебе сам убрао овај цвет, мила моја.“ Цвет о коме је реч, блед и без другога мириса до мириса „зеленоплавих окрека“, растао је на пукотинама једне стене, на ћувику једног обронка крај мора, изнад безмерне бездне у којој су ишчезавали „облак и једра“. — „За тебе сам убрао овај цвет, мила моја,“ понавља песник, и његова мисао, враћајући се оној коју воли још једном се враћа на мрачне и хучне валове, оклева између две бескрајности љубави и океана, тако рећи лебди, као и сам цвет, над безмерношћу која је привлачи: сва његова љубав напослетку се претапа у велику тугу, док се сунце лагано губи а црна бездна као да „продире у његову душу“ са језом ноћи.

Сили Придом, тај песник на несрећу неједнако надахнут, такође развија у својим лепим песмама, као што су *Окови*, оргинално схватање осећања љубави и, самим тим, уводи у њ нову поезију. Он једва опажа у љубави онај живи пламен страсти који су стари искључиво видели; док је већина других песника наглашавала силне болове, жеље, он више изражава онај мукли и дубоки јад привезаности којег се већ Паскал бојао; оно што му нарочито пада у очи, то је веза „ломна и болна“ која држи а може се искидати. И тако људска љубав изгледа му само као последица вечите солидарности која све сједињава у васељени и која спаја васељену са нашом душом. Као што од једнога осмеха чинимо „оков наших очију“ а од пољупца оков наших уста, исто тако „дуги свилени конци“ везују наше срце са звездама, један „дрхтави златан зрак“ са сунцем, „мекост кадифе“ са ружама које додирујемо. Наше срце се заноси свуда где

се наш разум примењује; ми се налазимо тако завијени у једној бескрајној мрежи љубави, и од саме те љубави начињен је наш бол, јер је свака љубавна тачка срца осетљива и болна, морално страдање је последица привезаности, она се своди на нежност.

Ја сам роб хиљада створења које волим.

На најмање колебање које један дах произведе у њима.

Ја осећам где се мало од мене кида од сама мене. То схватање љубави налази се свуда у стиховима Сили Прилома:

Човек у души има једну љубав
У којој трепте сви болови,
И каткада једно миловање
Мути спокојство и изазива сузе.

Нико није боље осетио оно што се зове таштина љубави, то јест немогућност задржати оно што човек воли, дати се стварно свима и имати их све за се. Љубав не може дохватити на овом свету свој предмет, нити кад верује да га је дохватила сачувати га: тај предмет непрестано бежи у незнаноме, не остављајући другога трага до једне ране. Може бити да би човек требало, да би мање патио, да се одлучи да воли „као што се воли једна звезда, са осећањем да она припада васељени..."

Дакле, сви покрети срца, ма какви они били, постају у наше доба смишљенији и више философски: поезија која их изражава подноси сличан преображај. То присно прожимање осетљивости разумом јесте један од најглавнијих узрока моралног и естетичког напретка. Оно што проузрокује тај напредак јесте све већа тешкоћа по осетљивост да осети задовољство тамо где разум није задовољен: нама је потребно да мислимо, те да бисмо потпуно уживали. Образован човек дошао је до тога да презире и сувише проста и животињска уживања, на пример чисто телесну љубав, незавијену и незастрту велом великог броја моралних, религиозних и философских идеја. Чисто интелектуална уживања добијају напротив све

већу вредност. Тако, у колико се опсег разума шири, нове врсте уживања и болови се стварају: песник им даје облик. Идеја не само да не гуши слику, она ради и на њеном стварању; наука поставља непрестано међу стварима нове односе који и за само око стварају неочекиване изгледе: ишчева палета само се богати богаћењем мисли. Као што изгледа да је у почетку разум изишао из способности осећања, исто тако, еволуцијом у обратном смислу, изреднија осетљивост излази из самога разума: у сваком нашем осећању налази се цело наше биће, тако сложено данас, и које покушава да своју мисао учини равном са светом; у сваком нашем покрету ми осећамо где пролази мало вечитога врења ствари, и у једном нашем осећају, кад само ослушнемо увом, ми чујемо како цела природа одјекује, као што мислимо да нагађамо шуморење далекога океана у шкољци нађеној на обали.

(Свршиће се).

М. Гијо.

(С француског превео J. С.)

МАЂАРИ И ХРВАТИ.

III. (2.)

Данас је у мађарском политичком свету једнодушно уверење, да су мађарски државници 1868 врло погрешили, што су Хрватској „уступили и даровали“ данашњу њезину автономију. Зато су *све* мађарске странке сложне у том, да између Хрватске и Угарске ваља свим средствима збрисати државну и народну границу тако доследно и истрајно, како се према „Аустрији“ државна и народна граница Мађарске (не више Угарске) има све то јаче и све то више истицати. Мађарски политичари и данас раде дипломатишу и сањаре, као и ми што радимо, али само на хартији: њихова се реална спољна политика састоји

пак у раду за потпуном еманципацијом од „Аустрије“ и у све мањем поверењу наспрам Хрватске.

Тако су Мађари од 1848 далеко више научили него ми, те су од тога времена до темеља променили своју политичку тактиту. Год. 1848 наврнуше Мађари истодобно на све своје тобожне непријатеље, и то насрнуше на њих силовито и бахато: на Словене, на Румуне и на Немце. Неуспех од 1848—49 поучио их је толико, да им је сада прва брига, да се *с Немцима погоде, да Словене поделе, а Румуне да осаме.* О њиховој погодби с Немцима, о „дуализму“ од 1867. већ је било говора, али само с његове негативне стране. Али тај „дуализам“ има и своју позитивну страну. Ту се показало, да је политичка зрелост Мађара и Немаца још 1868 била далеко већа, него је у Словена још и данас. Док мађарски и немачки политичари пре тридесет година знадоше створити заједнички политички програм за целу монархију, уза сав презир Немаца према Мађарима и уза сву мржњу Мађара према Немцима, не умеше политичари словенски до дана данашњега изићи из пужевих својих кућица: државних права чешкога и хрватскога, аутономистичкога програма галичких Пољака и народносних захтева Русина и Словена, да и не говоримо о Србима, који траже своје црквене автономије, и о Словацима, који до ових дана беху политички готово већ мртви. Мађарски политичари проширише дакле свој поглед, док га словенски сузише; Мађари умерише своју тактику, а Словени смањише своје захтеве. Мађари се умеше погодити и с бившим историјским својим непријатељем, док се у Словена разиђоше и таква *народна*, не само племенска, браћа, као што су Хрвати и Срби. Мађари одржаше своје старе везе с Италијом, с Француском, а донекле и с Енглеском и с Америком, — и ојачаше нове тако, да је сам Виљем II. дошао у њихову престоницу, да им се диви и да их велича, док су Словени и на даље остали без симпатија не само западноевропских, него и руских. Док је мађарска политика на целој линији постала смишљена, активна и с ве-

ликим погледима, дотле се политика словенска, уопће, а хрватска, напосе, изродила у празну новинарску фразу, у аристократску парламентарну декламацију, и у удобно опозиционо „чекање бољих времена.“ Ето, у тој душевној и моралној премоћи мађарске политике над хрватском ваља тражити *главни* разлог, с којега су Мађари 1868 хрватским и српским Мађаронима далеко више давали, него су ови и тражили. Позната је ствар, да је Деак, па и Андраши, био спреман пристати на финанцијалну автономију Хрватске, али *већина* хрватских уговарача била је томе противна! *Мађарским државницима било је пре свега стало до мира с Хрватском, да узмогну до свих консеквенција исцрпсти своју погодбу с Немцима.* Њима је било стало и до мира с немађарским народима у Угарској, и зато је 1868 могао настати гласовити народносни закон (чл. XLIV.), који се данас у Угарској сматра исто тако неразумним, погрешним, шта више и издајничким кораком као и нагодба с Хрватском. Данас на име Мађари, заслепљени својом *политичком* срећом, а не видећи свога зла народнога, господарскога, културнога и моралнога, прибегавају по мало и тактици од 1848. Али о том сад не мислимо говорити. Истичемо само поново, да је хрватско-угарска нагодба испала релативно тако добро по Хрватску, *у првоме реду*, зато, што су *мађарски државници у том видели корист мађарску.*

Други разлог, одмах иза тога, била је тадашња слога Хрвата и Срба у Хрватској. Још се на име није било заиграло у Босни и Херцеговини врзино коло, у ком се почиње вртети мозак и Хрватима и Србима; још није Анте Старчевић био постао учитељем ни младежи, а камо ли „целому хрватскому народу“; још је у Хрвата било Рачких, а у Срба Даничића; у Загребу се није смело ни појавити србождерско жидовство као представник „чистога хрватства“, а у Београду не би били наименовали министра, који би везу са Србима у Угарској и Хрватској био прогласио шупљом фразом; једном речју, још смо

били у добу, кад се поимала *свеопћа наша народна политика*, и то пре свега опћим, *заједничким културним радом.* У то доба, *пре смрти* кнеза Михаила, било је за Мађаре врло опасно прогласити Хрватску мађарском покрајином.

Истом на трећем месту долази хрватско државно право. Не онакво, каким га приказују лакоречиви адвокати, догматски свећеници, романтични младенци и проницави туђински шпекуланти: „право" на несталне и промењиве државне хрватске границе према Србији и после према Босни; „право", које се судара са *животним интересима* обадвеју наших независних држава; него *право хрватске унутрашње државне самосталности,* која је, *оличена у хрватском бану,* могла одолети и свим апсолутистичким прохтевима тада свесилних царева немачких, и свим „братским" мађарским покушајима, да Угарска у Хрватској место верне „посестриме — краљевине" стече покорну слушкињу — провинцију. *То хрватско државно право, које је у бану сваки жив могао очима својим гледати,* вредело је према Мађарима тим више, што се хрватске државне границе баш према Угарској готово никако не мењаху течајем читаве хиљаде година, *те је с обе стране Драве постало опће народно убеђење да је на левој страни Мађарска (Угарска), а на десној Хрватска.* А такво се убеђење не дâ избрисати никаком бојом на земљописној мапи, ни утући каким му драго бројем пограничних колаца.

IV.

Први и најјачи ударац зададоше Мађари хрватској државној автономији већ самом нагодбом 1868 — како то у кратко пре споменусмо — и то тако вешто, да хрватски делегати то и не опазише. Учинише то установом чл. 51., по ком хрватскога бана предлаже „заједнички кр. угарски министар". Да су хрватски изасланици само завирили у *мађарски* текст нагодбе, где пише, да бана предлаже краљу „заједнички кр. *мађарски министар* пред-

седник“,[1] не би били пали у ступицу некога заједништва у нади, да тим „заједничким“ министром „може начелно бити и Хрват“. Но Мађари се не задовољише том зависношћу бановом код његовога именовања. Брзо увидеше, да би могла зависност постати преслаба, — *јер бан је одговоран хрватскому сабору* (чл. 50. нагодбе), — *ако се не понизи само банско достојанство.* Рачунаху, да ће у том врло лако успети, јер је првим нагодбеним баном постао барон Левин Раух, човек из дна душе одан мађарској уставности и најтешњему савезу Хрватске с Угарском. Али у Пешти се овај пут прерачунаше. Раух је био за најужи *савез* с Угарском, али ни по што за то, да се Хрватска претопи у Мађарску. А по готову није Раух био за то, да се хрватски бан подреди „заједничкому“ министру. То је јасно показао својим приступним банским говором, дне 9 септембра 1868, у ком је рекао и ово: „Бан, који је пред Вама положио присегу (на устав и права Хрватске), *стоји на челу народу, кому је одговоран,* а тај ће бан чистом душом и мирном свешћу давати рачун о својих дјелих *пред праведним судом љубљенога народа свога;* вјеран је *свому краљу попут силних банова хрватско-славенских*[2] и вољан жртвовати себе за мили народ, за милу отаџбину.... Очитујем се за политику измирења напрама свим... који су под штитом *поштене хрватске вјере* (задане речи) спремни братински ступати на стази, којом ступа обћи прејасни владар, и којој повлађује *очита већина хрватскога народа*“. Раух се дакле позива пре свега на саборску и народну већину, која је 1868 склопила нагодбу с Угарском и пошла „стазом“,

[1] Као што је познато, не разликују Мађари у свом језику појма угарски од појма мађарски, те је за њих Угарска (чески Uhry, словачки Uhorsko, пољски Vegrzy, руски Венгрія, лат. Hungaria, нем. Ungarn) исто што и Мађарска.

[2] Који се нису никада жацали ни пред таким владаром, каким је био „цар двају светова“ Карло VI, прогласити: Нека знаде Ваше Величанство да смо се (некада), покорили *краљу,* а не *краљевству* угарском (дакле *персонала* унија).

која се тада опћенито сматрала спасоносном. Разумљиво је, дакле, да се таки бан није дао најављивати у предсобљу министра Андрашија у Пешти, и да је незвану тајнику, кад му је јавио, да је „Његова Преузвишеност“ у Загребу, одговорио: „Изволите јавити Његовој Екселенци, *да ју чекам...*“ О таквом бану могао је Србин Јован Живковић (у саборској седници дне 8 марта 1868) рећи: „Бан је по државоправној нагодби наш *троструки министар;* уз *банско достојанство* и име везано је поштење (част и пиетет) читавога народа“.

То банско достојанство знадоше очувати сви нагодбени банови до графа Куен-Хедерварија, који држи, да се по нагодби може сматрати законитим и уставним баном и без свечане инсталације у сабору, и без присеге на устав и права краљевине. Шта више, граф Куен, или боље мађарски државници иду у том још и даље. Они му ставише у уста ове речи, којима се дне 17 децембра 1883 представио хрватскоме сабору: „Част и достојанство бана примио сам на превишњу *заповјед* Њег. ц. и кр. апостолскога Величанства и *повјерењем заједничке владе...* водило ме је на то чуство за неоствривши опстанак *државе сједињених* краљевина круне светога Стјепана... Темељ дјелатности моје бити ће темељни закон... који осигурава *овим краљевинам...* развијање *свих праведних интереса...* Увјерен сам, да је то (очување нагодбе између Хрватске и Угарске) како увјет *виших интереса заједничке државе,* тако и напосе увјет здравом развијању народнога душевнога и материјалнога живота *ових краљевина.* Што се у том оквиру... не би дало извести, то ће сигурно заједничка *угарска* влада најприправније учинити... То ће се пак, господо моја, тим сигурније постићи моћи, ако се у дјелокругу вашем буде чини показало *чуство за цјелокупност краљевина* св. Стјепана... И тим непоколебиве вјерности... прама *држави, закону и народу,* означиватиће све моје дјеловање она љубав, коју осјећам *напрама земљи,* која ме у *дјетинству* гојила, те ми тим остала домовином најмилијих и најсветлијих *успомена...*“

Граф Куен не спомиње ту ни речју, да долази на банску столицу и народним поверењем, да је одговоран народноме сабору, да „ове краљевине“ (Хрватска и Славонија) имаду и права, посебице право на *посебну* целокупност без обзира на *државну заједницу,* која се ту сасвим самовољно мења у заједничку државу. Г. граф осмелио се рећи, да је „земља“, којој је стао на чело, само домовином његових *детињских успомена,* у место да буде домовином његове *мужанске свести...* Али и то је било мало за заједничку *угарску* владу у Пешти. После десет година прогласио се г. граф (у јесен 1899) просто *повериљивим органом угарске владе,* и то у дугом говору (у сабору) у ком се није снебивао и ово прогласити: „Да сам ја имао задаћу, која ми се подметала, да све елементе противне нагодби, било *позваним, било непозваним путем,* употребим на то, да ју *порушимо,* онда мислим, *да то не би било тешко.*“

Веће срамоте није хрватски сабор могао доживети. Па кад се *нитко није гануо,* да позове на ред дрзника, који се хрватскога бана усудио прогласити повериљивим органом мађарске владе, и који се одважио говорити о рушењу хрватске државне и народне индивидуалности оне исте банске столице, с које је још недавно био Мађарима навештен рат баш зато, што нису те индивидуалности поштовали, онда није чудо, што таки „народни“ посланици дозволише, да се пуким *наредбама мађарских министара* и Река трга од Хрватске, и хрватски службени језик гони из свих заједничких уреда (поштанских, финанцијалних итд.), да се, једном речју, *с државоправном хрватско-угарском нагодбом* чини исто, што и са *законом угарскога сабора* о народностима. И зато треба да поближе упознамо ту странку, која већ од 1868 — с малом паузом од 1873—1879 — или помаже рушити саме темеље хрватскога и српскога самосталнога живота и развоја у Хрватској, или пред сваком навалом на тај темељ кукавички узмиче. Мађаронство у Хрватској одвише је велико и опће *народно* зло, а да би смели

и у Србији пред њим затворити очи, или на глас о њему просто слегнути раменима с речима: А што се то нас тиче?

(Свршиће се.)

Степан Радић.

МАКСИМ ГОРКИ.[1]

Одобравање, на које су дела Максима Горкога нашла, прометнуло се сада у љубав и, према руској особини, обожавање. Горкога читају сви редови друштвени, а књиге му се на јагму продају; многи пак упиру очи у младога писца као у учитеља, и жудно пшчекују жарку беседу, која би расветлила заблуде из минуле две деценије и показала руској интелигенцији прави пут ка истини, који она непрестано тражи и за њ се бори.

Успех Горкога био је за множину сасвим неочекиван; он се појави изненада, тако око 1898. и 1899. год., и необично се рашири. Па ипак зато нема у њему ничег случајног и површног. Горки уме у души читаочевој да додирне извесне жице, и оне зазује тако силно како то већ одавно није био случај ни с једним руским писцем. А то су праве руске жице оног скитништва, оне дрскости, оне необуздане смелости и оног отвореног презирања свега земаљског блага.

Отуда и јесте особито интересно упознати се са делима Горкога. Њихов значај није само у уметничкој обради, која, по својој суштини, не би ни изазвала толико интересовање; — он је много дубљи. Горки је загледао, као што ми се чини, дубоко, у најскривенији кутић нашег некултивисаног, пола европског а пола азијатског духа; он је запазио да из наше руске душе још нису ишчезле скитничке чежње старих руских навика и она општа словенска наклоност ка меланхолији, размишљању, ка бесној оргији, после које следују умор и кајање, и да све то у нама још живи (душа ваља осла-

[1] В. Берлински часопис „Socialistische Monatshefte"; св. 9., за септембар ове године.

бљено и потиснуто), — упркос и дугој дресури царизма, која траје, ево, већ два века, — упркос и европскоме васпитању, — упркос и капиталистичкоме газдинству.

Сами пак живот Горкога много је допринео, да се они мотиви, које он сада тако мајсторски и тако успешно обрађује, у души му појачају; а живот му је, чак и у најкрупнијим потезима, веома интересан, могло би се рећи и романтичан. То вам је живот једнога скитнице, једне протуве, једнога руског пролетера, који је, сасвим изненада, дошао до врхунца славе. Неколике црте из његове кратке аутобиографије знатно ће ми олакшати посао при карактерисању писца и његових дела.

Горки пише: „Родио сам се 14. марта 1868. у Нижњем Новгороду као син грађанина Пјешкова, по занату тапетара, и жене му Варваре, кћери бојаџије Каширина. Од овог времена припадам молерском еснафу. Отац ми је умро у Астрахану, кад ми је било пет година, а мати у исто време у Ранавину. У деветој години даде ме деда на занат у једну обућарницу, изучивши ме најпре читању Псалтира и Молитвеника. Али, ја наскоро утечем одатле некоме цртачу, а од овога пак некоме иконописцу где ступим као шегрт. Затим изиђем и од њега и одем за паракувара на једној лађи, а доцније сам био и помоћник једноме баштовану. Све то доживео сам до своје петнаесте године. У ово време жудно сам читао нека јевтина издања непознатих писаца, као на пример „Гуак или Непромењљива Верност“, „Смели Андреја“, и др. Док сам на лађи, као паракувар, био, утицао је силно на мене кувар Смури, и терао ме да читам „Житија Светаца.“ Осем тога ја сам тада читао Екартахаузена, Гогоља, Успенског, Диму Оца и још многе књиге од масонâ. Пре него што сам потпао под утицај овога кувара, мрзео сам књиге и уопште све што је штампано, чак и свој пасош... После петнаесте године обузе ме неутољива чежња да се васпитам. Тога ради одем у Казан, тврдо верујући да се тамо бесплатно школују они што су жудни науке. Али за такав случај нису тамо знали. И ја онда ступим, за

три рубље месечно, у једну пекарницу, где су се правиле переце. Од свију радова, које сам ја покушавао, овај је понајтежи."

У Казану је Горки живео дуго у друштву скитница — „бивших људи", као што их је он доцније назвао, али изгледа да се њихов начин живот није за њ лепио, јер је у то време (1888.) покушао самоубиство. Године 1889. врати се у Нижњи Новгород, и постаде писар код једнога адвоката. Захваљујући срдачноме саучешћу овога последњега, пође живот Горкога, од овог времена, мирнијим током. Али, његов немирни дух не могаше дуго остати у толикој уредности: њега обузе поново страсна, силна чежња за скитањем, и он напусти све и оде куда су га ноге носиле — на Кавказ, у Бесарабију, на Крим, у Румунију. Скитао је без и једне паре у џепу и исхрањивао се радећи тешке послове; скитао је без икаквога циља — хтео је само да ућутка своју чежњу, као и многи руски „слободњаци" што бегаху из уских и спутаних прилика животних у „пустињу." „...Мати пустињо, загрли својег сина и излечи га од чежње, од бриге..."

Књижевнички рад Горкога отпочиње веома рано и испрва је носио више карактер случајности. Тек од године 1896. поче му се име јављати по најбољим часописима; данас зна за њега сва Русија.

* * *

Јунаци из приповедака Горкога у суштини су исти они злосрећници, исти они залишни људи и исте оне одарене главе, што не могу у животу да нађу себи одговарајућу средину, какве нам је и до сад показивала руска књижевност: они су јој управо љубимци. Само код Горкога добијају они другу одећу.

Оригиналност се Горкога састоји поглавито у томе што он, не као његови књижевни претходници, према својим скитницама нема готово ни мало осећања, нити пак испољава своје саучешће, а не тичу га се ни најмање ни културни интереси. Он се, махом, диви својим скитницама као простим, искреним и „жедним људима", не

поричући да су они „веома опаки“ и да не знају ни за друштвене ни за алтруистичке осећаје. То је пак сасвим нешто ново у нашој лепој књижевности. То је, ако хоћете, необуздани, али чудно привлачни култус слободе; то је рукавица, бачена управо у лице културноме човечанству, које је скроз лажно, и у врлинама и у пороцима; то је дрско питање: па зашто сте ви то тако задовољни, а овамо се непрестано плашите, као да сте учинили какав преступ?

Горкога ни мало не одушевљавају напретци културе и цивилизације. Према интелигенцији он показује отворено презирање и са насладом указује на њену духовну увелост, на њено банално и тупо допадање самој себи, на њен неизлечиви кукавичлук. Још више пак презире он идеал ћивтинске ситости, одмерене, мирне егзистенције, за коју важе само инстинкти зараде, а људе пушта да тону у блату. И ова ћивтинска интелигенција, или обичне ћивте јесу, по Горкоме, пре свега представници оног кочења, које он назива страхом од живота, што слâма. убија; зато се он и заузима за њега. У почетку његовог књижевничког рада прекрилише цео руски живот скитнице и скитачина, и Горки се упорно враћа својим босим јунацима, камо га привлаче њихова и чудесна и дубока психологија. „Трајне људе“ додирује он веома површно, — па и кад их прикаже, то је у веома незгодној светлости.

Чујте само како говори сурови и неваспитани Серешка, у приповетци *Малва*. „Ах, ви... ви глупави земљождери! Ништа не знате... Доста вам је само да су у жена груди пуначне... а карактер вам њихов и не треба. А тек у карактеру и лежи вредност једнога човека... Жена без карактера — то ти је као и пресан хлеб. Какво задовољство може човек имати са балалајком[1] без жица?... Псино! . . .“

Горки пушта сваког својег скитницу да се прикаже са најбоље стране и да се узвиси — па макар то било

1 Руски гитар с три жице.

и за најкраће време — до праве величине. И не налази он у њима само нешто што вреди, него и неку особиту лепоту. За Малву је ова лепота у томе, што је она „сама свој госа“; то исто важи и за доброћудног сина степе. „Мени се, пријане, допада овај скитнички живот. Мрзнеш се, гладујеш, али си и слободан... Немаш никога над собом... Сâм си свој госа... Можеш сам своју главу појести — па ти нико ни речи неће рећи... Свршена ствар... Ја сам ових дана гладовао, беснио... сад, ево, лежим и гледам у небо... Звезде трепте... као кад би хтеле рећи: Не мари то ништа, Лакутине; корачај слободно по земљи и не попуштај никоме... Хм... А око срца ми је тако пријатно...“

Али, ма како добро било скитници на једноме месту, ипак се „експлозија“ деси, а пре а после: — он напушта своје топло гнездо, своју службу, своју драгану, и отпочиње наново — прљав и гладан — своје бесциљно лутање. Све што је трајно и постојано буди у њему жалост, презирање и тешку бригу, што он или „вотком“ ућуткује или растерује лутањем по степи. Жудња за скитањем и тежња за променама нагризају га као црв, и мада је он у својој души уверен да никад и нигде неће пронаћи што год ново или занимљиво, ипак он иде даље тамо у незнану даљину, иза брдâ, што му хоризонат скривају, тамо где се сунце рађа или где оно сêда. Најзад се и ово скитање претвара у навику, али испрва је и оно и голаћство, по схватању Горкога, једна елементарна појава. Он нам прича и колико је она распрострта и несавладљива; она га својом јединственом лепотом чак и заноси, и он се упиње да нам открије узроке ове појаве.

„Истинскога човека“ не може ништа задовољити: ни живот у граду, нити у селу, нити пак напредна или тек процвала култура; њега свуда окови стежу. То вам је жудња за слободом, што пролама као каква непогода, раскидајући све везе, све друштвене односе; то је љубав ка слободи ради ње саме, ка слободи, коју не можеш у калупе ставити, нити је пак то потребно.

Скитница вам је човек, који би хтео да бежи од свега што је стално, сигурно и обично. Шта га тако гони од места до места? Као одговор на ово питање, развија се испред нас интересна психологија елементарног руског живота, који блуди још по тмини, и где свест још слабачки функционише и често пута не зна ни како јој ваља радити.

Ово тупо незадовољство, овај елементарни немир, о чем онај којега спопадне не зна да дâ рачуна, ова чежња, која, очигледно, нема никаког стварног темеља — све се то, можда, понајјасније испољује код Томе Гордејева, јунака истоимене новеле Горкога.

Могло би се мислити да је млади, лепи милионар Тома бар задовољан, кад није сасвим срећан. Али, он није чак ни задовољан. Пошто је напустио свој посао, трговину, и отргао се од своје класе, пошто се неколико пута грубо преварио у стварима својега срца, њему постаје све равнодушно, и он почиње да пије, и постаје лудак и идиот. У Томи Гордејеву истиче Горки особито мистичне елементе скитничке природе. То је нека нејасна жудња за апсолутном истином, апсолутном правдом, и апсолутном искреношћу у односима међу људима.

Тома је, према својој природи, која је неподесна за компромисе, скитница и пролетер, и без обзира на његове милионе, скитница, који је поникао на руском земљишту, то јест човек, који не само није дорастао борби већ шта више са неком насладом убрзава своју пропаст. Ова га пропаст привлачи као амбис, у који он сваки час завирује. И он осећа при томе како му мрчи свест, како му срце немирно куца, како му се груди стежу. Елементарном га силином обузимље искушење да тамо стрмоглавце скочи и да доле нађе нешто непознато, нешто што се у животу не дâ постићи. Тâ, он је тако усамљен. А ова га усамљеност мучи, раснње и кида. Узалуд се он осврће на људе, јечећи и преклињући за љубав, за савет и обавештење... људи су глуви и неми.

Веома је тешко одредити стварне узроке, који човека начине скитницом. Европљанин са Запада не сме се чудити, кад се, посматрајући са неког гледишта разума, узме да сви стварни узроци немају никаког ослонца и излазе као недовољни, и да се као темељ скитништва рачуна само став: „Тхе — чежња ми је живот загорчала.“ А ствар је пак у томе, што је овде реч о једној елементарној појави, чији су корени скривени у националном карактеру и историји рускога народа. При њеном се оцењивању мора обазрети и на притисак државне силе, на жалосну једноликост грађанског живота, даље и на важну околност да руске власти чине све, како би раскинуле сваку свезу између људи и оставиле их без наде и усамљене. Али, то није све. Има још остатака од племенских и историјских елемената, који гоне у скитништво. У прирасту пролетаријата и у компликованости живота уопште налази овај нагон погодно земљиште, и за то има Горки права кад тврде да су гоље и протуве једна социјална појава и да они састављају класу за себе.

„Тхе... чежња ме је дотле дотерала“ — овај се мотив понавља у већини приповедака Горкога. То је главни мотив његове скитничке психологије, коју он, међутим, и не исцрпљује сасвим, те му тако остаје велики простор за разноврсне варијације. Ове би варијације биле још разноврсније кад свест у скитница не би била тако тупа и кад би им се мисли лакше могле формулисати. Код *Каповалова* се овај главни мотив налази скоро у најчистијем облику, код других скитница јављају се још уз то и мистични елементи или огорчење против реалних односа и јарма живота.

Скитнице Горкога пре су производ ненаситости него ли преситости, и зато се и приближују свима онима који су жудни и које чежња мори. У њима се распаљује гнев спрам живота, презирање конвенционалности код обичне тако зване осигуране егзистенције, а њихова мржња противу живота ограничава се махом на ћифтинске елементе: иначе су скитнице прожете великом и пожудном чежњом

за животом. Често се пута, под ванредним и симпатичним пером младога писца, ова чежња за животом заогрће у врло лепу, чак и нежну одећу. У једној приповетци пише нека бедна проститутка писма једном *замишљеном* љубавнику, ма да она врло добро зна да он и не постоји. Али, она нема ничега више у животу. Стварност јој је одузела све оно што човечје биће пролепшава, а ова јој писма пружају бар илузију, стварају јој један особити, фантастички свет, у којем она осећа да је љубе, да је жена и мати. То показује да Горки у својим јунацима не види само несрећне и бедне, већ такође и људе са захтевима, које стварност није била кадра задовољити. Они се хватају грчевито за сваки сан, за сваку варку, сваку илузију, што би им живот могло испунити и одговорити њиховим невиним, религиозним захтевима. Ову је тему Горки разрадио у једној својој најлепшој приповетци — *Двадесет и шест и Једна.* Затворени у тамном и влажном подруму — проклетство једног опаког посла —, распаднути од сифилиса, крастâ и других гадних болести, ови људи ипак не заборављају да су и они људи били и чезну за зрачком сунца, који би им осветлио тамни живот. И нашавши овај сунчани зрак, у облику неке сироте собарице, опкољавају га они неким религиозним обожавањем, чувајући га у потпуној невиности од мрљања у блату чак и у својим мислима... То вам је право „обожавање Богородице“. Што пак Горкога и нас овим људима пре свега привлачи, то је она њихова жилавост, која, по некад, особито у очи пада, кад свакоме на челу стоји записано: Буди обазрив ако хоћеш да проживиш! — где нас онај мучни и понижавајући страх, да раније или доцније све изгубимо, прати устопице. Ове парије не знају ни за какав страх, не знају за ону понижавајућу бригу о будућности; они су изучили велику вештину: лепоту свакога часка уживати. Они су несавладљиви. Њих није кадро никако искушење да подмити, никака сила да савије, са усана им се неће измаћи никад и нигда кака лаж, неистина и лицемерство, јер се они ничега не боје.

Они немају шта да изгубе, јер носе све за собом, свој прости дух, који схвата ништавило живота, таштину и беду свих људских наклоности. Они виде пред собом час кукавичку час огорчену борбу за безбеднији живот: они виде где јуре људи мимо њих, са лицима искревељеним од пожуде, мржње и зависти, а они стоје изван ове јурње, гледајући на све то пуни поноса и охолог презирања.

* * *

Скитница Горкога јесте символ незадовољног, бунтовничког духа, који натерује човека да уздрхће испред блата и прљавштине живота и да у борби с тим напрегне сву своју некултивисану, недисциплиновану, дивљу али огромну снагу. Горки нас не вуче за собом, не пружа нам ништа позитивно, никаку филозофију нити какав кодекс живота, али поучени животом и прошлошћу руске литературе, поучени делима Грофа Толстога, који је, управо узевши, и сâм скитничке природе, ми смо разумели јаук дрскога, херојског духа, који чезне у спутаним оковима свакидашњега живота, и поклонили смо му сву своју симпатију. А околност пак, да из свакога Руса, па ма како он васпитан био, вири по једно парче Михаила Бакунина — и ако само теоријског Бакунина — помогла нам је да Горкога брзо разумемо и опустимо се дубокоме утицају његовога расположења. Његова млада и лепа романтика, један срећни изузетак у нашој књижевности, олакшала нам је овај посао. Горки нам је причао о слободи, о могућности да човек буде слободан чак и под притиском нашег ћифтинског времена: он нам је изнео пред очи наше неспокојство, наш немоћни протест, наше кукавиштво, које се и само себе стиди — па зар је онда чудо што је он и нашу љубав задобио?

Евгенија Март.

(С немачког превео med. Гер. П. Ивезић.)

О МАКСИМУ ГОРКОМ

МИШЉЕЊЕ Е.-М. ДЕ ВОГИЕ.[1]

Audiatur et altera pars.

Посред опште и безусловне хвале којом се обасипа дар Максима Горког, чуо се један ауторизиран глас који мање одушевљено говори о његовим радовима. И тај глас је једнога од данашњих највећих пријатеља руске књижевности, једнога од најпознатијих критичара француских, који је француској може се рећи открио руску књижевност, академичара и одличног познаваоца руске књижевности, Евгенија Мелхиора де Вогие. Признајући Горкоме оно што је неоспорно оригинално и вредно у његовим делима, он би као желео да реагише против данашње навике да се за двадесет и четири часа, вашарском рекламом и неискреним одушевљењем, свако занимљивије дело прогласи ремек делом, и његов писац генијалним писцем; последњих година су тако, преко ноћ, Габриел д' Анунцио, Сјенкијевић, и исти Максим Горки, проглашени за писце нешто мало изнад Шекспира и Гетеа. Задржавајући „Српском Књижевном Гласнику" право да о Горком рече своје мишљење, држимо да је корисно, уз горње мишљење, донети, као допуну, и мишљење де Вогијево, у изводу, више бележећи његове мисли, но доносећи његове речи.

Као типски производ Горкога сматра де Вогие његову доиста одлично написану „Тугу". Романтизам Гор-

[1] В. „Ежемѣсячныя Сочиненія" У. Ясинскаго. Св. за септембар ове године.

кога назива он романтизмом у ритама. Уопште, француски академик држи Горкога за непоправимог романтика крај свих његових реалистичких претераности. А поводом „Томе Гордејева“ он оправдано говори да роман испочетка обећава више но што даје на крају. Јунак романа је критичару прилично наиван и застарео. Најпосле се већ свакоме од нас мора досадити то вечито „что дѣлать“? Седећи у мраку ћумез (du fond des bouges), „Тома Гордејев“ ипак сам себе сматра за неко више биће. Он „протестује“ и „изобличава“. Те су две речице веома у моди у извесним круговима у Русији, вели де Вогие. Никакве одређене радње, никаквог завршеног чувства, читава поворка психолошких противусловља, бескрајно брбљање. Горки има дара, али је веома сумњиво, да би се његов роман могао допасти страницима. Даље налази де Вогие у „Томи Гордејеву“ некакав декламаторски елеменат и она иста логичка противусловља, којима је аутор веран у свим осталим својим производима. Но важно је то, што се списи Горкога француском критичару чине као буран протест противу услова постојећега друштвенога поретка у Русији. Успех Горкога — чисто је публицистички успех. Он се труди да својим сликањем изазове страх (пред постојећим злом). То је нихилист не у политичком смислу, но у философском. Он одриче сва начела и ни с једним не може да се примири. Успех Горкога тумачи де Вогие не само тим, што је он за све обвезан самому себи и што је произишао из најнижег реда друштвеног — но и тим, што он, као дете, покреће питања, која интересују руско друштво, но која он, дакако, није кадар решити. Има нешто наивно и детињасто у тим умовањима јунакâ Горкога о смислу живота, и у брбљању, изазваном делима Горкога у публици и руској критици. Дуга умовања Горкога веома зачуђавају Французе својом баналношћу, а у Русији не могу сити да их се начитају. Уопште, вели француски академик — некоји руски романи са претензијама на решавање социјалних проблема слични су оним машинама, што их је 1889 го-

дине у Паризу изложио један руски сељак. Наравна ствар, јасно се је могло признати да у тим машинама има нечега генијалнога, кад их ни с чим другим не бисмо упоређивали. Али, на жалост, оне свагом изгледаху само као невешто склепани заметци машина, које су давно и давно други пронашли и које су усавршене великом индустријом. Још једна занимљива црта у таленту Горкога. У његовим причама нема ниједне странице, која би сведочила о каквој било религиозној или моралној наклоности или о каквом му драго његовом интересу према данашњем стању идеја. Мелхиору де Вогие упада у очи, како је још недавно свака руска књига била проникнута вером. Душе немирне, уздрхтале, но још увек препуњене религиозним чуством. Дела Толстојева сва имају везе са светским тајнама. Тургењев је пламтео унутрашњом љубављу према благородним и дирљивим обличјима која је налазио у народу, и његово је незаборављено, Русима из дана у дан све драже, перо много помогло те су се раздробили ланци руског ропства. Благодарећи Достојевском, кроз Русију прође топли дах нежности, братољубља и сумилости. Најнегативније странице Достојевскога побуђују само добре инстинкте. Но Горки нас, вели Мелхиор де Вогие, преноси у сасвим другу Русију, — суху, индивидуалистичку, по земљи прилеглу (toute ramassée sur la terre). Горки је — агностик. Код њега не раде људи пуни милости и сажаљења, као код Достојевскога, но некакве животиње са огрубелим срцима, са раздивљалим страстима, које су покидале све друштвене стеге и које своје потребе побеснелога индивидуализма задовољавају материјалним насладама, са таштим тежњама ка нечем великом, а које су у самој ствари сасвим без осећања. Горки слика друштво најнепримамљивијим бојама и тражи да се оно разори, али нигде не говори, по каквом ли ће га плану требати изнова зидати. Но ни у њега самога нема тога стварајућег духа, о коме тако радо говоре његови филозофи. Он дозива и проричесамо царство разума. Горки је у народ пренео идеал,

који се још у двадесетим и тридесетим годинама представљао аристократама романтизма. Они су протестовали противу рђавства, безсадржајности и плиткоће савременога друштва. Јунаци Горкога — Челкаши, Серјошке, Коновалови — хоће само да додеру огртаче Оњегина и Печорина, што су их нашли на ђубриштима. Романтичарски „лав“ (Оњегин, Печорин) био је у самој ствари егоистичан, горд, необуздан — и таког истог налази данас и пред нас га износи Горки, само што јунак Горкога не пије шампањац по шљема комадару. Исто тако и овај данашњи ништа не ради, уздише и који пут размишља како је глуп онај месец на хоризонту. Круг идеја, којима се храни човечанство, веома је ограничен, те нам ништа друго не остаје но да се враћамо једном те једном извору. На крају упоређује де Вогие Горкога са Габријелом д'Анунцијем и Рицијаром Киплингом у том смислу, што је свима њима заједнички отац Ниче, сви су прожети романтизмом, све их неодољиво привлачи егзотичност и необичност. Јунаци све тројице испуњени су животном жеђу, којом хоће свет да освоје. Уопште, они су некакви империјалисти, који се не даду ни чим заситити који неодољиво теже ка победи индивидуалности, силе, страсти и безнаравствености (amoralité). Пресјао је, зашао је век, који се поносио својом јарком светлошћу и тим, што је људима завештао да буду браћа и да у свем буду заједно. Подигло се јато младих кобаца, који само пролећу и вијоре у сумраку. Самртник-век изговара мирне речи свога завештања, а кобчићи просецају ваздух својим оштрим крицима и изазивају буру. Па зар доиста копци владају тајном живота и зар је у грубој сили та тајна? пита се Мелхиор де Вогие.

— кс —

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Страна Књижевност.

Јован Скерлић: *Јавно мишљење у Француској по политичкој и социјалној поезији од 1830 до 1848.* (Докторска дисертација. Лозана, 1901. 8⁰ стр. 237).[1]

У времену између двеју политичких револуција, од 1830 до 1848, поезија је у Француској узела живог учешћа у јавном животу. Са романтичним прекретом у уметности, она тежи да постане национална и популарна; и, подложнија него и један други рад темпераменту ове грозничаве периоде, она се инспирише свим што покреће духове времена, даје одјека свима манифестацијама, учествује у борби идеја и партија, и, с пригодним стиховима и памфлетом, даје кронику јавног мишљења свога доба.

У романтичном покрету је, са свом његовом средњевековном легендом, већ један знатан корак у социјалној уметности. „Романтизам, вели Иго[2], није друго — и у овоме је његова права дефиниција ако се не посматра искључиво с његове борбене стране, — до *либерализам* у литератури. Слобода у уметности, слобода у друштву, ето двоструког циља коме треба да теже подједнако сви доследни и логични духови... У револуцији сваки покрет креће у напред... Новоме народу, нова уметност.“ И ако из крупних и растегљивих предговора Вођиних дефиниције не улазе свом тежином у обележје покрета, није тешко из најопштијих црта којима је романтизам обележио своје реформе видети колико Ернанијева и Јулска револуција нису два ћудљива случаја. Враћајући се националним изворима, романтизам проглашава „слободу

[1] L'opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830 à 1848. — Lausanne, 1901.

[2] Предговор *Ернанију*, 1830.

уметности, једнакост књижевних радова, братство речи" (Liberté, Egalité, Fraternité), он хоће „народну" место „дворске литературе", он тежи да „покрене гомиле и да их узбурка у њиховим највећим дубинама". Уметност се враћала народу: поезија, њен најнепосреднији и најспонтанији рад у инспирацији, морала је природно највише да добије у тој обнови. „Поета, под чијим прстима треба да задрхте сви живци људски као жице на лири... сећа се онога што су његови претходници заборавили, да и он има једну религију и отаџбину."[1] Поета силази са издвојеног равнодушног Парнаса, поезија се интересује општим јавним животом.

У таквом стању духова, није очекивати од једне опште одушевљене манифестације каквом је 1830-та отворила епоху да покрет задржи на путу. Са Јулском револуцијом Француска улази у једну од најзначајнијих својих епоха. „Периода од 1830 до 1848 у француској је била доба највећег интелектуалног врења у XIX веку, и једна од најлепших епоха човечанске мисли. Живот је текао таласима, и грозничава живост кретала је све духове. То је било доба стварања, прераде и обнове свих идеја, свих убеђења која су дала своје особено обележје веку што је протекао."[2] У тој борби идеја и убеђења, у том грозничавом лиризму јавнога живота, песници и стихови узимају све живљег учешћа. Они се одушевљавају, они негодују, они хвале, они исмевају, они бране, они нападају. После јулских дана, у стиховима Dicté après Juillet 1830, Иго пева химну херојизму париског народа. Алфред де Вињи у „Журналу" одаје хвалу јулским борцима. Бартелеми и Мери посвећују Парижанима „Буну". Ламартин, легитимиста по рођењу и убеђењу, у величанственој хуманитарној химни „Против смртне казне", не може да уздржи своје дивљење према народу нити да не запљеска победи париских радника. Огист Барбије

1 В. И. Предг. *Од. и Баладама.*

2 J. Ск. стр. 224.

диви се херонзму „руље и светог олоша", да га после разочарања првих дана у „Лаву" пореди с краљем пустињским коме су кепеци подло натакли брњицу. Поета не може да остане на *промени личности* како су доктринари називали Јулску револуцију. 4 августа 1830, Иго пише Ш. Подијеру: „Паришко становништво се показало дивно, али се треба пожурити да се што пре организује." Беранже с болом констатује код својих пријатеља на влади ишчезавање идеја за које се он борио целог свог живота. Он је држао

. . . „да ће се створити
Што велико и ново,
Чак проширити мало сфера
Деведесет треће."

Поезија не одјекује само, она постаје борбена. „Ја бих био војник да нисам поета" говорио је Иго, и у том ратоборном духу било је више литералне фронде разбарушених коса и прслука Ернанијевих. Поезија постаје оружје идеја, партија, јавног мишљења. Она пева Јулску револуцију, изражава народну мржњу према Бурбонима, представницима мрске и јадне прошлости, с разочарањем дочекује Луја Филипа, уздиже у Наполеону национално осећање: у њој је одјек бораба и напора републиканаца, кроника златне епохе буржоаске, епохе индустријализма и меркантилизма, у њој је племенита буна деликатних и мислених духова противу сурове владе злата, у њој је поклич за слободу несрећне Пољске. Она подиже глас потиштених, гладних, заборављених, глас јавне савести: она је осетљива, борбена, напредна, хуманитарна, узвишена, еволирајући према новој будућности уметности која је „глас човечанства које мисли и осећа, скупљен и модулиран извесним људима који су више људи но остали, mens divinior, који лебди над том узрујаном и збрканом вревом поколења и траје још после њих, и који сведочи потомству о њиховим јадима, њиховим радостима, о њиховим догађајима и њиховим идејама."[1]

1 Ламартин. J. Ск. стр. 231.

У поезији од 1830—1848 тај се глас чуо. Као време у којем он спонтано вибрира, он је још мало одређен, каткад заглушен, издвојен или неодлучан, али као и оно, он не изражава мање своју велику и неодољиву тенденцију, — велику, херојским гестом што га поезија позајмљује манифестацији људске мисли у њеним тешким данима, и неодољиву — општим покретом којим се она везује за своје доба, са осећањем, недољивом савешћу, којој нису могли одолети ни најиздвојенији ни најособенији, ни најравнодушнији. Поред Ига и Ламартина, чија еволуција ка великим идејама столећа будно и у стопу прати догађаје од 1830—48, поред Огиста Барбија, песника „Идола“ и „Деоба пљачке“ (La curée), и популарног Беранжеа: — Алфред де Виньи, осамљен у својој надземаљској белој одећи и својим „серафимским халуцинацијама“, умео је кад треба „као ластавица да додирне земљу“, — Алфред де Мисе са својим аристократским презрењем *гомиле* није увек био без милосрђа људскога, и Теофило Готије, равнодушни резач „Емаља и Камеја“ имао је својих болећивих човечанских тренутака. Али је поезија догађајима између двеју револуција дала више од својих најузвишенијих страна: она им је позајмила неколико својих најодлучнијих духова. Док на једној страни, поред великих и популарних песника, нема тако издвојеног ли немарног имена које у тешким и одсудним тренутцима није спустило свој глас у урну савести, — читаво једно коло талената чија песма није могла бити надахнута цвећем и љубављу у данима

„Потмулих битака и страховитих јада“,

посвећује своју поетску каријеру јавној ствари. Ту је коло борбених песника, — Пјер Дипон, Хежезип Моро, Бартелеми, Лашамбоди, Мери: имена којих се књижевна историја са својим искључивим мерилом не сећа увек довољно, а чији таленат и поетска инспирација често не уступају племенитој ствари чији су они борци и браниоци.

„За њима је следовала незнана гомила песника каткад, али најчешће стихотвораца, који су остављали пушку

и прихватали се пера да испуне своју грађанску дужност и послуже ствари која им је била драга. Поезија је за њих била један виши позив, они су у њу уносили сву своју веру, све своје осећање. Праве, високе поезије скоро никад нема у њиховим делима, тон је декламаторски, усиљен, израз неверан, стихови често сакати, идеја није увек јасна и схватљива, али се у овим пожутелим и покривеним прашином листовима осећа дах искрености, узбуђења, који буди сву ову врелу и неспокојну епоху."[1]

Ту политичку и социјалну поезију, упоредо са савременим историјским догађајима, проучава теза г. Скерлићева. Она испитује, прибира и везује око појединих момената циклусе песама и стихова, који су или израз широког јавног мишљења, или, подељени, расејани у најразличнијим, противним и најособенијим манифестацијама. показују чудан, библијски хаос и узрујане стазе којим су лутали и пробијали духови и идеје ове необичне епохе. У том проучавању, она се широко задржава на историјским моментима, она испитује изворе, трага мотиве и инспирацију од крупних политичких и општих прилика, и карактера и биографије песника, — до дневних локалних догађаја, до безбројних безимених брошура и памфлета, до парламентарних дискусија, до новинарских чланака.

Теза г. Скерлићева представља један смели посао. Поред огроме грађе, неизмерне библиографије и података, он је тражио колико оштар критички дух у анализи и оцењивању, толико, доцније, један исто толико срећан систем у срећивању и излагању, од чега је у овом претрпаном раду више зависило, но што је то обично случај од поделе у једној књизи. У тези г. Скерлићевој је све то. Задржавши се на неколико врло општих, карактеристичнијих места, нешто слободније подвучених у нашем прегледу, ми нисмо имали прилике да то довољно покажемо. С претпоставком да бисмо успели да на ово не-

1 J. Ск. стр. 235.

колико страна изложимо најсувљи скелет садржине и података — који премашују интерес коме су оне посвећене — ми не остајемо на њима у нашем суду. Јер ако књига г. Скерлићева представља један огроман и савесно савладани посао, њена деликатнија вредност за нас је у другим врлинама.

Они који је прочитају наћи ће у њој, прво, једну добро написану књигу. Писац се удубљује у историју времена које њега нарочито интересује, у успомене које он оживљава симпатијом пуном искрености и топлине, емоцијом која даје рефеља моментима, боје и ритма изразу, акцента фразама. И ако их буде који се неће увек сложити са идејама којима је задахнут суд пишчев, нико не може остати равнодушан према израженом карактеру, према мушкој вољи, отвореном погледу, према уверењу пуном вере, пуном крви, пуном смелости, који пробијају ову згушену легендарну историју. Врлине у којима српска књига не оскудева мање од нашег јавног живота.

Милан Грол.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Позоришне песме — *Сеоска Лола*, сложио и за гласовир удесио Даворин Јенко.

Валцер и Марш посвећен Њеном Величанству Краљици Драги, за гласовир у две руке компоновао *Карло Мертл*.

Пре двадесет и три и још више година беше у Београду један певачки клуб, који је пријатне вечери и ноћи проводио у разговору, шали, а највише у певању. Вођ томе клубу био је Гига Гершић, а певача је осем њега било и много и одабраних. Сушићи, пок. Јокса, пок. Ика, пок. Ђура Бошковић, моја маленкост и још многи други ваљани и пробрани. Певало се шта је који знао и умео,

али највише су се ориле српске народне песме. У оно доба наша певачка друштва још не беху еманципована од песама „Мишко био леп и млад“, „Милован“, „Јеловник“ и томе подобно, у толико је више тај певачки клуб без штатута и без часништва неговао српску народну песму. И ако данас у нашим певачким друштвима заузима прво место *српска песма,* онда велика заслуга за то припада и томе певачкоме клубу. Тај певачки клуб је био и највећи и најпоузданији критичар за све песме које су се у нас појављивале и певале.

Пре 23 године, баш у најлепше „цветно“ доба тога клуба, појављује се у нашем Народном Позоришту и нов комад са певањем — *Сеоска Лола.* Песме је сложио Дав. Јенко, који је још и пре, делујући у Београдском Певачком Друштву, стекао лепо име, а био је познати противник немштине, а велики поборник словенства у песми. Разуме се да је и наш клуб прихватио ове Јенкове песме. Песме су са позорнице прешле у све српске градове и остале су међу певачима градским популарне.

Данас, после толико година, дати правилну оцену о овим песмама, одиста је тешко. Ми смо се, певајући их, толико навикли на њих, да су нам баш и очигледне њихове мане миле. У тим песмама има пуно, готово варварских погрешака противу српске акцентуације: голубе живо-та́ ми, пред ње-но́м сам итд. али ми смо ове песме опет зато певали и заволели, и баш та погрешна места нарочито акцентовали, јер смо певајући, слушали драгога Јенка, како погрешно, али одушевљено, српски говори. Ми смо сви причали, како у тим песмама нема ничега српскога, али смо их певали и заволели, тешећи се што у њима има пуно словенскога — рођачкога. Ми смо казивали, како ове мелодије нису из прве руке, како њихов извор није довољно свеж; али смо их певали и заволели, јер су за жеднога и извори са „Белих вода“ тако исто свежи као и они са Златибора. Ми смо осећали како је уметничка обрада, хармонизација ових песама сиромашна и обична; али смо опет признавали, да је Јенкова умет-

ничка обрада и богатија и новија од обраде свију осталих странаца, који су код нас на песми радили. У оно доба нисмо имали бољега представника за уметничку песму од Јенка, и зато смо га волели, волимо га и волећемо га увек као најбољег од свију Словена музичара, који су код нас радили.

Нама је, дакле, ова свеска песама мила, јер у њој видимо представника једне периоде у историји наше музике, а уједно видимо и нашу сиротињу, јер се ова свеска штампа на 23 године по постанку њене садржине.

* * *

Статистичари су израчунали, да се на земноме шару годишње компонује сто хиљада маршева, а толико исто валцера и полака. Али, на жалост или на радост, од те грдне количине једва две до три нумере да стеку право грађанства у ширем кругу. Једна десетина стиче привремено, локално право грађанства, јер је бар са нешто разумевања писана. Осталих девет десетина, као по све неспособно за живот, угине одмах по порођају, а ако је што од тога, по несрећи, још и штампано, онда га употребљавају ћиљари и бакали за своје потребе.

Мертлова свеска нота, изузимајући насловни лист, спада у последњих девет десетина.

С. С. М.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

— Деветнаестога овога месеца навршило се педесет година од смрти великога песника српског, владике Петра Петровића Његоша. Наш сарадник, Г. Павле Поповић, довршио је за ту годишњицу своју опширну студију о „Горском Вијенцу". „Српски Књижевни Гласник" користиће се овим двема приликама да поново говори о овом великом делу и о великом песнику који га је написао. (У.)

— *Летопис Матице Српске.* — Изишла је 209. књига, пета за ову годину, Летописа Матице Српске. У њој је

пет прилога: Бињешке једнога писца, од С. Матавуља; Црте из историје сењских ускока, од Јов. Н. Томића; Омер-ага, цртица Свет. Ћоровића; Ка раду Уроша Стеф. Несторовића, прилог историји народне просвете Срба у Угарској, од Андре Гавриловића; Добра дела не пропадају, српска народна приповетка, прибележио Јеремија Живановић. На крају су оцене о трима списима и четири приказа. (—ч—)

= *Знаменити Срби.* — Изишла је и четврта свеска циклуса *Знаменитих Срба,* у издању Српске Штампарије у Загребу. У овој су свесци опет шест лепих слика шесторице знаменитих личности нашега народа: Кнегиње Љубице, Лукијана Мушицкога, Луке Лазаревића, Хајдук-Вељка Петровића, архимандрита Герасима Зелића и Ђорђа Магарашевића. Уза слике иде и текст. (—ч—)

= Из стручнога правничкога листа „Revue de droit international et de législation comparée“ одштампана је у засебну књигу расправа професора наше Велике Школе Живојина Перића „Da la condition juridique des Bosniaques et des Herzegoviens en pays étrangers.“ Ову ће расправу са пуно интереса прочитати сваки, ко се поле интересује Босном и Херцеговином. (—ч—)

= *Три писма И. С. Тургењева — Д-ру Илији Вучетићу, преводиоцу „Дима“.* Руски часопис „Литературный Вѣстникъ“ доноси у својој првој свесци за ову годину (прва његова излажења) три писма великог руског романописца преводиоцу његова „Дима“, Србину Д-ру И. Вучетићу. Писма су ова — акт обичне куртоазије, те према томе немају на себи обележја Тургењевљеве познате вештине и топлоте у писању писама; но ми држимо да ипак треба забележити прву појаву у руској литератури ових писама, која, можда једанпут, директно везују српски народ за И. С. Тургењева, чија важност и величина у руским књижевним круговима из дана у дан све осетније расте. Штета је само што ова писма нису у руском часопису штампана са оригинала, који се налазе у Д-ра Вучетића у Н. Саду, — но су прештампана из другог издања Вучетићева превода „Дима“. Писац ових редака имао је та писма око 1889. у рукама, и нашао је у њима једну реч која је српском издавачу била нечитка, те ју је у овом издању писама био изоставио. Та је реч „посильной“, која би, колико се опомињемо, требало да се дода пред реч „дѣятельность“ у првом писму од 21. авг.

1869. — Српским познаваоцима Тургењевљевих писама, која су за књижевна читаоца од ванредна интереса, узгред саопштавамо, да је концем прошле године изишла нова књига досад нештампаних писама Тургењевљевих. Ту су скоро сва писма песникова његовим француским пријатељима — Флоберу, Жоржу Санду, Додеу, Золи, Мопасану и т. д.; но средиште и главну тежину књиге сачињавају ванредном топлином и поезијом преиспуњена писма Тургењева — Паулини Виардо-Гарсији, последњој љубави И. С. Тургењева, великој светској певачици, у чијој је близини Тургењев провео скоро сав свој век. У не великом, али прворазредном песничком садржином испуњеном низу песничких дела Тургењевљевих — ова писма великој уметници заузимаће једно од најважнијих места. Натпис је тој новој књизи: И. С. Тургеневъ. Неизданыя письма къ г. Віардо и его французскимъ друзѣмь (1846—1882). Москва. — Издатель Д. П. Ефимовь, 1900. Ц. 2. р. (— кс —).

Нове књиге:

= *Књижевни радови изабраног скопљанског митрополита архимандрита Фирмилијана.* Књига девета. Уџбеници и Хришћански Дом. Ср. Карловци. Српска манастирска штампарија, 1901. 8°, стр. 234.

= Српска Краљевска Академија. *Свечани помен просветном добротвору покојном Никифору Дучићу, архимандриту и академику.* 22. априла 1901. год. у Београду. (Са сликом покојниковом). У Београду. Штампано у српској краљевској Државној Штампарији, 1901. 8°, стр. 49.

= *Земљопис Краљевине Србије са кратким описом свију српских земаља.* За ученике и ученице IV разреда основне школе, по програму написао Раша Митровић, учитељ. Пето издање. Издање књижаре Велимира Валожића. Штампарија С. Хоровица у Београду, 1901. М. 8°, стр. 102.

= *Гила*, новела из сеоског живота. Од Б. Б-вића. Београд Штампарија Стојановића и Тимилића, 1901. 8°, стр. 110.

Одштампано из „Српског Књижевног Гласника“.

= *Дилетанти.* Четири позоришна комада, удешена за поједина дилетантска друштва. Написао М. К. Димитријевић. Загреб. Штампа Српске Штампарије, 1901. 8°, стр. 78.

= *О порезу на приход с погледом на наше законодавство.* Написао др. Момчило А. Нинчић. (На по се из „Бранича“, књ. XIII). Београд. Државна Штампарија. 1901. 8⁰.

= *Извод из таблица за декурзивно рачунање интереса на интерес и рачунање рената са применом на израчунавање зајмова, састављање амортизационих планова итд.* По Симону Шпицеру удесио за своје ученике Бран. Б. Тодоровић, наставник Тргов. Академије. Београд. Електрична штампарија Наумовића и друга, 1901. 8⁰, стр. 32.

= *Енциклопедија права.* За школску потребу написао Паскал дел Ђудиче, редовни професор права на универзитету у Павији. Са другог изворног издања превели Др. Д. Т. Мијушковић и А. Дероко. Општи део и приватно право. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. В. 8⁰. стр. 176.

= *Принове за флору Краљевине Србије* од Жив. Ј. Јуришића. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. В. 8⁰, стр. 34.

Прештампано из „Просветног Гласника.“

= *Почетак Самуилове владе.* Прилог историји Балканских Словена у X веку. Од Божидара А. Прокића. (Из Гласа Српске Краљевске Академије LXIV). Београд. Државна Штампарија Краљевине Србије, 1901. В. 8⁰, страна 109—145.

= *Православна српска парохија у Инђији крајем 1900. године.* Написао Радослав Марковић, парох. (Друго умножено издање). Ср. Карловци. Српска Манастирска Штампарија, 1901. 8⁰, стр. 67.

= *Србобран.* Народни српски календар за годину 1902. која је обична, и има 365 дана. Година десета. Уредио проф. Јован Поповић. Издање и штампа Српске Штампарије у Загребу. В. 8⁰, стр. XLV и 132.

= *Историја хришћанске цркве,* за ученике и ученице средњих школа. По програму израдио Павле Швабић, професор Богословије. Књига I. Београд. Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица. 1901. 8⁰, стр. 56.

= *Разорен живот.* Драма из београдског живота, у пет чинова. Написао Стојан Ст. Стојнић. Београд. 1901. Штампарија Савића и Компаније. 8⁰, стр. 74.

Слаб, почетнички посао.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 4. — 16 новембар, 1901.

ПУТУЈУЋЕ ДРУШТВО.

„Мајсторија козе пасе.“
Срп. нар. пословица.

ГЛАВА ДРУГА. (2.)

Из које се сасвим лепо види, да је, поред многог другог, још и лична сујета Љубивојева, и то поглавито она, била не мали узрок, што је Димићева позоришна дружина дошла из Лесковца у Власотинце, и тако се могло рећи, да је и овде она била прва позоришна дружина после Косова.

Од како дође та позоришна дружина у Лесковац, просто не може човек ни да позна званичника среског Љубивоја.

— Оно и пре је био чурук и акмак-будала, — тужио се на њ, у друштву при чаши пива, забринути Љубивојев шеф, госп. срески начелник Јеремија — ама ово сада, баш вала, дâбетер! Да Бог сачува сваког брата Ришћанина од 'ваке напасти! Што ја патим, да не дâ Бог ни оном мом најгорем душманину!... Бога ми ти кажем! вели госп. Јеремија цедећи кроз бркове пену од пива. — Па некако — продужује госп. Јеремија — и ошашавио, брате; говори све којешта! Ономад га ја питам: је ли сајузио акта по ствари Тирчета конопчара, — а он ме пита за нешто десето. Тражи ми и пита ме: чувам ли јоште оне токе и јатаган ђедов, што нам је остало у вамилији још са Мишара! А како да не чувам! рекох му

ја. Чувам, брате, и токе и јатаган, и пиштоље па и барјак из Русије, све чувам, јер то је светиња! То и мало пензијице ако оставим жени и деци! — „Чувајте, вели ми он, можда ће скорим требати!“ Што ће му то, Бог ће га свети знати!... Мањ' ако Србија опет не зарати с Турцима, па ако не мисли, каква је замлата, чету да купи — па му зар треба бајрак?!... А да ми није жао оне његове красне женице — би га, Бога ми, отпустио!... Ни за шта ми није, — ама ни за шта, брате!

И доиста, није претеривао госп. Јеремија. Могу га опозиционе новине клеветати колико год хоће, да има, то јест, рђав обичај да „ствара кривице“; — овде, вала, није био тај случај, овде је говорио човек баш сушту истину. Љубивоје је био просто неупотребљив од ово неколико дана. И не би човек знао шта да каже: кад је горе и кад је више штете од њега: кад је ту у канцеларији, или кад није. Кад оде неким званичним послом и Бог га заборави; а кад је у канцеларији на раду, а он ради све нешто буди Бог с нама. Кад саслушава и говори са сељацима, а он једнако мења глас. Говори некако онако како нико никад не говори. Зато су му и изнели чикарму да госп. Љубивоје уме „из трбува да говори.“ Дотле је дошло да су му одузели већ и концепат и вратили га на препис — па и ту је правио којекакве ешеклуке! Тек кад стане с оним другим млађим практикантом да сравњава концепат с преписом, — онда се тек види, шта је тај човек натрпао преписујући; а кад сврши и препише акт, а он редовно потпише: *(Завеса пада)!* Шта му је то требало, не зна ни он сам да каже!

Сваки час, мало мало, па нађе тек какву било прилику и изговор, да неким званичним послом оде у Лесковац. Ако не може званичним, а он мољака да иде приватним послом; а ако му ни то не упали, а он оде крадом и кришом пред вече, остане тамо целу ноћ, па се у јутру врати сав уморан и изломљен као фебруарски мачак. И нико, сем његове Мице, није знао за те његове ноћне излете, док једном није долијао. А то је било тада, кад

је из силне љубави према уметности не само отишао на представу него и гостовао, и у *„Потурици“* играо улогу главнога јунака. На позоришној листи стојале су истина код: „Селим Надовић, Ћехаја-бег везира мостарског а доцније кајмакам“ место његовог имена и презимена три звездице, али су зато доле нацртане и с једне и с друге стране реда по три руке с дугачким кажипрстом, а између тих руку писало је: „Из љубави према позоришној уметности улогу Селима Потурице играће вечерас једна стара опробана и по Србији, Бачкој, Банату, Срему и Славонији позната и призната глумачка снага.“ Та белешчица од два реда привукла је силан свет. Играње је било дивно. успех изврсан и буран аплауз публике није изостао. А било је и другог признања. Јунак тога вечера, Љубивоје, примао је честитања и част сву ноћ, а понео је са собом од публике. као мале знаке признања његовог талента, једну муштиклу од слонове кости и једну робијашку табакеру од ораховине. Био је раздраган, једва је примио припадајући му хонорар, тек на највеће нављиваље, изговарајући се да му је најлепши хонорар пољубац који је пред свима члановима добио после представе при предаји венца, од дивне „Бојане Мијатове кћери.“ И тако све то, узрујаност од играња, потресеност услед признања, вечера, пиће, мезелуци, свирка и песма, — све то учини те Љубивоје заборави да је чиновник, тако да је пречуо и петлове и салебџију, и он заплива бујномреком весеља и трже се тек кад чу онога што продаје пењерлије и лепиње.

С ужасом опази да се задоцнио, да је давно требало да је на коњу. Скочи као опарен и похита. Али није стигао на време дома. Са страхом је ушао у канцеларију и сео за посао. Није цело пре подне ни пушио ни пио кафу, која се редовно у десет сахати сложно и својски сркала у среској канцеларији. Већ се примицало подне, а нико ништа да рекне. Ћути Љубивоје, ћути и госп. капетан. И таман Љубивоје помисли у себи: хвала Богу! кад му госп. начелник примети за његово задоц-

њење. Страх спопаде Љубивоја кад виде, да је шеф знао за његов одлазак и задоцњење, а још већи страх га спопаде, ноге му се, што рекли, одсекоше — кад дознаде из разговора, да је госп. капетан тачно извештен био и знао за све његове тајне одласке у Лесковац. Али како је дахнуо душом, кад му је капетан благо, тако рећи, отачански приметио: да пази, да не уваљује и себе и њега у беду, па чак му допустио да и у будуће може ићи, али само под тим условом, да буде ревноснији према својој дужности и смотренији према свету. Код куће је тек дознао какав је амбиз зјао пред њим. Жена Мица му је испричала, како је госп. капетан био изнајпре љут па се најзад умирио. Љубивоје се заблагодарио и жени и госп. началнику, јединим створовима који га разумеју.

Ово га је охрабрило. И доиста, он је сад био и сам смотренији и тачнији, а у исто време је уложио све силе своје, сво одушевљење и сав говорнички таленат свој, да убеди, охрабри и наговори директора позоришта, да дође с трупом својом у Власотинце на неколико, бар на осамнаест представа. А ако им пође добро, онда, наравно, лако могу остати и још дванаест представа дати.

Ово га је мало повише муке стало. Јер директор се снебива, прибојава се. А није ни чудо! У Лесковцу им иде добро, не може бити боље, и није човек рад да рескира. А доиста им је ишло добро, и није то само релативно добро, то јест, у сравњењу са Ћупријом, из које су тамо дошли и у којој су зло прошли, јер су морали оставити две фотеље, порфиру, једну почетницу и бунар, за покриће механскога дуга. Па бар да је механџија био задовољан са задржаним стварима, — него кад год погледа на ствари, подсмева им се, а глумце грди на пасја кола. Не, него баш им је добро ишло. То је била прва српска позоришна дружина, која је по ослобођењу дошла у Лесковац. Никад нису мештани ни чули а камо ли видели позориште. Било је, до душе, и у турско време нечега на ово налик, неке, тако да кажем, забаве и душевне хране, као на пример кад прође мечкар с

мечком, кад се задржи дан два Талијан с мајмуном или кад се какав турски „карађоз“ даје у кафани. Али све то опет није оно што је позориште.

Зато су мештани сви, и староседеоци и дошљаци, полетели да их што срдачније дочекају и да их што боље помогну и дуже у својој средини задрже. Образован је био одбор од чиновника и виђенијих грађана, који је чак имао и своју канцеларију и звонце у њој и који се постарао за што многобројнију претплату и посету. Радо су их послуживали разноврсним реквизитима, као пушкама и пиштољима, џубетима и либадетима, па чак и тепелуцима. Омладина занатлијска и трговачка је у масама — разуме се бесплатно — штатирала и сложно исукивала сабље и громогласно викала у историјским комадима „Рат! Хоћемо рат!“ тако да је то једна лепота било видети! И тако им је за кратко време омилео свет и живот на даскама, да су се с тешком муком растајали са жутим чизмама, калпацима и душанкама, а по неки је у гардероберским брковима и спавао, и чак их је сутра у јутру, помоћу џезве вруће воде, тужним срцем, скидао. А Сотиру, чорбаџијском сину, скинула их је сама општинска власт, кад је он потпуно обучен и маскиран као „Срђа Злопоглеђа“ са страховитим брковима — који су му се црнили у зубима „кано јагње од пола године“ — лумповао и неред правио и тиме нарушавао спокојство мирних грађана који се сном крепљаху. Једва га је савладала општинска патрола уз припомоћ неколицине полуобучених буновних грађана, који су само викали: „Бог да чува!“ и крстили се левом руком, кад је патрола обезоружала Злопоглеђу, одузевши му љуту димискију и перни буздован и отерала га у општинску кућу у апс. „Море брука се начини, кад дође дома, причаше полицаја жени Севи, сас оној Коте чорбаџискога дете Тире: станујa пеливан! О, мајка му стара!“ рече и прекрсти се левом руком и он сам, који се као вечити полицаја баш нагледао свакојаких чуда!

Ето из те такве и тако одушевљене средине трудно

се једнога вечера Љубивоје да измами, управо пичуна позоришну дружину и одведе у непознато Власотинце.

— Ама не бојте се, господине управниче, вели Љубивоје. Ја вам јамчим да ће одзив грађанства бити преко очекивања сјајан.

— Јок, јок! брани се управник позоришта. Добро је нама овде... Стига чичи за бурек!

— Кунем вам се, господине управниче, грешите јако, веома грешите, што се сумњате у успех!

— Море, да чувамо ми ово! Боље врабац у шаци, него соко на грани. Какво Власотинце!

— Тако ми оних пријатних часова, господине управниче, што сам их — поче Љубивоје гласом покојнога Тоше — глумујући проживео! Кунем вам се чашћу својом и жене своје — која ми је дража од живота — кајаћете се! Горко ћете се кајати, ако ме не послушате! уверава га Љубивоје.

— Ама не смем, кажем ти! брани се директор. Нисам ваљада луд, да дајем *готово* за вересију, Лесковац за Власотинце!

— Ама, шта ви: Власотинце! Ако за две године не буде онде и кифли и земичака, — да нисам који сам! Ви не знате како се овде гигантским кораком корача у цивилизацији! Ама нећете. части ми моје, рђаво проћи! Ја — бар ласкам си себи, — добро познајем тај свет. То су патриоте! Све сам згољни „Јона Звонар!“ Прости људи, али родољубиви, да им пара нема. Дају се одушевити за све што је лепо, племенито и узвишено! Кремен Србенде! А ужасно мрзе Турке! У првом нашем устанку и они су се дизали; четири пута су били паљени, погорелци били!

— Ама све је то лепо. Ако су они били *погорелци*, зашто ја сад, у *мирно време*, да будем погорелац!? Не, не! Никако!

— Ама шта имате да се бринете, за Бога и по Богу!? Ама, ево вам прост рачун!... поклоните ми само неколико тренутака! У самом Власотинцу има преко шест

стотина пореских глава, па одмах ту до нас општина сеоска Бољаре, која припада Власотинцу и бирају заједно посланике, свега седам стотина двадесет пореских глава и бирача!... А све то жељно позоришта... мрзи Турке свим жаром пламене своје душе и српског осећања!... Па зар то да не покуља к'о лудо у позориште!

— Море, ти ту китиш, као да ја не знам наш паланачки свет! Иде кад мора, кад не мора и неће.

— Море, ако је за то запело, па и томе има лека!... Па зар се не може, — рече Љубивоје и окрете се обазриво око себе, па продужи полако кроз зубе, — море, зар се не може да ја, онако, наредим кметовима а они сељацима, те кметови да се чак и претплате а сељаци да плате за представу! Море, кад се само власт умеша, па кад власт нареди! Кад им подвикнем!... Море, не знаш ти шта све власт може само кад хоће. Кад му се натури на врат — горе му куге не треба! А овде је свет послушан, слуша брате власт што каже, па, иде... к'и млада у вајат! Море, оће да иде, па све ће да иде као кад му подвикнемо и наредимо да гласа за посланика! Дресирано је то! Само му викни: ходом, касом, галоп! А он потрчи да се сатре!

— Ајд' причај... причај — смеје се директор.

— Море, места неће бити! Локал нећете наћи довољно простран да смести масу посетилаца. Све ће се знојити дувари од „куће“, то вам ја на моју част јамчим.

— Ама...

— Нема ту „ама“, не познајете ви још овај свет!... Кад он прима једног Талијана с мајмуном, и показује онако колосално интересовање, — ја шта ли ће радити, кад му ви дођете?! Лане прошао један Талијан и, нећете ми веровати, господине управниче, све се живо дигло за њим! И шегрти и калфе и мајстори, и мушко и женско, и старо и младо, куда он туда и они; па како који сокак више, а гомиле и масе народа све веће!... Ишло је све за оним олињалим мајмуном к'о да га воде на Карабурму на стрељање!

— Ама верујем, брате слатки, верујем, вели му нервозно директор. Али то је мајмун... једна душа, једна гуша — па лако му је! Ама, код мене је четрнаест душа, осам мушких и шест дама, а међу њима Тоша Теткин, он ми један задаје главобољу за туце других!... Па куд смем ја сад у Власотинце!... к'о гуске у маглу! Таман посла!

— Ама све је свршено, за име Бога! Све! Ја сам све удесио! Ви имате одавде само да ми јавите: „Крећем се!“ А остало је моја брига!... Даске, ћилими, лампе, — све, све имате!

— Ама, брани се директор, имам ја свега.

— Ћилима кол'ко хоћете! додаје Љубовије.

— Ама шта ће ми *ћилими!* Нисам ја циркуски пајац, да се претурам по ћилимима...

— Имаћете и један плех за грмљавину! Купио сам га кад је лане банкротиро неки Гане кубеџија. Ка' велим! нек се нађе, — у злу не требало! Диван плех; грмљавина божанствена! По неки пут узмем па га пробам, загрмим њим; ама то је тако апсолутно верна имитација природи, — да жене по комшилуку да се посатиру износећи корита и бакраче под олук, за кишницу! Таке грмљавине, части ми моје, још нисте чули, госп. управниче!

— Ама остав' се плеха, — зар ја немам плеха?!

— Па калафоније за муње и севање... Имам три киле! А! Апропо! Имам од пређашње неке фабрике гајтана... биле неке гајтанџије Шоповп, па остало једно витло, ама душу дало за справу за ветар! Шта велите!... ви *Ђорђе Белеи*, а ја *Варнинг*, па сева, грми, урла ветар! Ефекат ће бити, просто, ужасан! Публика ће бити, просто, очарана, кад види, да се *тако што* може и у паланци извести! Дивота сценерија! — Све, све ћете имати. Од вас не тражим ништа друго, него да се извалите, да накривите капу и да наређујете; а ја и Мица — ми ћемо својски да запнемо!

— Хууу! хукну директор и извади зловољно своју пакфонску табакеру па стаде правити цигару. Ћути не говори ништа, пушта димове само. Прави цигару и Љу-

бивоје; ћути и он, погдêда директора, пуши и клацка се на столици и очекује да овај рекне коју.

Пауза.

— А ја сам се постарао већ, прекиде најзад подужу и мучну паузу Љубивоје, и за локал, то јест салу. Разговарао сам се са ћир-Мантом кафеџијом за извесне олакшице, односно коста и квартира... па за штатисте, за реквизите! Их, да знате само, какве славне тозлуке има Манасија полицаја... за *Ајдук Вељка* к'о поручене! Шта велите! А?

— Ти си, брате, права зубобоља! То велиш, рече мало љутито директор.

— Све је спремно. Ништа није превиђено. К'о што рекох! Ви имате само да дођете, а наше је, кад ћемо вас пустити од нас. Ја и Мица гастираћемо бесплатно!... Отићи ћете са *суфицитом!* То је тако извесно као двапута два четири!

— Добро те не рече: као двапута два пет? рече зловољно директор па се диже да иде, али га Љубивоје заустави и не даде му. Поручи још два пива. Човек опет седе.

Дуго су још разговарали, и гласно и шапатом. Директор се све слабије и слабије бранио и отимао, а Љубивоје све силније и одушевљеније јуришао и салетао. — док најзад директор не пружи руку. Рукова се с Љубивојем, и чуло се лепо где рече:

— Е, па добро, кад си баш толико навалио!... А оно пристајем. Добро, долазим! Али... на твоју одговорност!

— Молим те... Ја ти стојим на бињези!

Куцају се задовољно чашама и пију пиво. Раздрагани Љубивоје поручује још пива.

— Е па добро! рече директор. Ајд' да видимо и то чудо! Ако рђаво пође, — ти си крив!... У осталом, неће ми то првина бити!... Ја ћу одмах савити шипке, па бегати. „Збогом дико, збогом перунико! што но рекли. Широка је Србија.

— А, да не дâ Бог, вели Љубивоје.

— Е, ја ти реко'!

— Море, уживај! вели му раздрагани Љубивоје, па натеже и искапи чашу пива и тресну је да оде у сто комада. Слушај море! Ја још чувам — ако се сећаш из „*Потурице*“, — оне беле панталоне са дуплим златним лампазима, за Селима Надовића кајмакама! Ено их, код мене су! А шта велиш, сви ће бити просто „мортус“, кад им викнем:

„Милост царска свагда је велика!...
Ја се царској покоравам вољи,
Ал' се *славе* никад одрећ' нећу!
Па док мач тај у руци ми сјева,
Бит' ће *моја* ова лјепа дјева!“

ГЛАВА ТРЕЋА.

У њој је описано све што је било у месту пре доласка позоришта; материјално, морално и интелектуално стање мештана, укратко, све што је у каузалној вези са просперирањем једнога позоришта у једној паланци, а тако исто описан је и улазак позоритне трупе у Власотинце.

И ако се у Србији живи и ради без плана, ипак су нам зато бар кафане и механе по плану, и зато ваљада није нужно ни да спомињем да се таква једна, наравно једна једина, налази и у Власотинцу, а још мање мислим да је нужно казати ко је држи. Та кафана и механа по плану, то је кафана „код Термопила“, али је мештани не зову тако него просто *Мантина кафана*, јер је држи чувени Манта кафеџија, човек чувен. Живи добро и с властима а и с народом, и ако њега гули власт, а он опет гули народ. Можда га почем и читалачка публика познаје, бар по чувењу, — управо из читања — јер му се име почешће налази на свима могућним честиткама. Као честит човек честитао свему што се клони добру ове многонапаћене нове домовине његове. Нове

велим, јер Манта — или још боље ћир-Манта — је однекуд из Турске, и то могао бих скоро рећи земљак самих старих јелинских богова: јер село Кондуриотис, одакле је Манта родом, лежи баш под самим оним славним Олимпом.

На њему се лепо могло видети, шта све може један истрајан човек да учини и докле да доспе, само кад запне. Дошао је пуки сиромах. Нећу рећи оно стереотно и већ отрцано „да није имао пас за што да га ухвати“, јер је дошао бар у дугачкој антерији, али то му је скоро све и било. Од капитала у новцу имао је седам и по гроша и један тулум зејтина шарлагана, и с тим се прихватио посла. А дошао је згодно, баш уз божићни пост, и одмах је почео на једном ћошку да пече мекике, оне тако пријатне и деци и маторијима мекике. Од мекикџије постаде ћебабџија, од овога ашчија а од ашчије механџија и кафеџија. Данас има седам дућана и две куће од непокретности, сем тога по народу сигурне вересије, што цео свет зна, а у гвозденој каси шта има, то само он зна! Сем тога и иначе је чувен не само као приватан човек него и као јаван радник. У свему је направио огромну карijеру и далеко му је крај. Одборник је општински, поротник, светосавски домаћин за ову годину и члан депутације за све године и прошле и будуће, а што је највише и „пер-ту“ је с једним министром.

Као механџија радио је добро. Радио је поглавито са странцима, путницима: они су му били главне муштерије. И он је то у говору често истицао и подвлачио и поносио се тим нарочито кад се свађао с мештанима којима је говорио, да му није странаца, а по њима би остао до века слепац. Али је зато ипак живео лепо и с мештанима и ако нит' је он њима нити су пак они њему веровали. Он их је сматрао као људе који радо хоће више да попију а мање да плате, а они су се опет на њега тужили да има тај ружан обичај да хоће да накачи поштогод или чак и двапут да наплати. Кад га ухвате, а он се извињава, да је нешто забринут или да се на млађе наљутио па не зна шта ради.

У осталом они га нису баш Бог зна како ни посећивали. Јер сваки је имао бар по један виноград, подрум и бачве у њему, па је пијуцкао дома. Тек ради кафе су долазили к њему, па и то на мену па на уштап. Тек кад им дође какав гајтанџија из Бугарске или какав бичакџија из Фоче или какав калфа од које јаче трговачке фирме из Београда ради наплате вересије. Онда би га водили у Мантину кафану и поручивали по две или више кафа. Па и то како и на који начин!

— Манто, море! Ела' вам, несрећо грчка! викне неки улазећи и седајући с гостом за сто с прљавим коцкастим чаршавом, и само дигне два прста на, јако нагласивши, дода: Мој шикер! Што је и Манта и келнер му Серафим лепо разумео, јер је значило да он испече две кафе а шећер је сам муштерија и гост са собом донео, и да су онда две кафе за марјаш.

Па то је још било и Боже помози, али било је и друкчијих муштерија и гостију. Било је и таквих који су — апелујући на дугогодишње суседство и оне свете везе што везују добре суседе — доносили са собом и шећер и кафу и саму џезву а само замолили за мало ватре и вруће воде.

— Ако ли, комшијо, да си прим'кнем и турим џеѕвенце; да пијнем једно кăфê, да си огрејем малко душицу! вели и тура џезву уз ватру, на што Манта промрмља нешто и не освршући се на њ, што опет овај узима као пристанак и меће џезву крај ватре.

Но поред свију таквих муштерија, ћир-Манта је добро пазарио, јер је, као што споменусмо, радио поглавито с путницима. А прихватао се и других шпекулација: куповао рану, коже, бавио се лиферацијама, све то радећи али не напуштајући, наравно, кафански рад. Имао је чак и трапезарију и српску добру кујну и швапску још бољу куварицу, младу Резику о којој је нерадо говорио а започети говор о њој увек врло вешто и врло одсечно прекидао. Чим ко почне о Резики, а ћир-Манта вади своју велику олупану паквонску табакеру, окреће

главу у страну и савијајући цигару исвуши кроз зубе: „Ићи севд'к сармишлер јатиор“.[1]

И да не одуговлачим, доста је кад се каже, да је код Манте све било као у каквој београдској гостионици: само су фалили штампани јеловници и чачкалице, а остало све као у сред престонице. Зато се Љубивоје и осмелио да позове дружину у Лесковац и упустио у преговоре с ћир-Мантом, потпомогнут и самим господином среским начелником.

Доста дуго је требало док су га обавестили шта управо траже они, ко су управо ти људи што ће доћи, и шта он управо треба да уступи. Кад је пристао, он је мислио да ће се то с мало калабалука свршити. „Ех, махнуо је руком, ће ги прострем килимче једно, па ће се претурав" рекао је ћир-Манта мислећи да ће ту бити само претурања по ћилиму, скакања кроз обруч и гутања кудеље и ватре. Али кад су му објаснили и он схватио мало, онда је богме запело. Почешао се ћир-Манта и некако инстинктивно слутио да ће му плећа послаба бити за толики терет. Али на наваљивања среске власти попусти најзад и пристаде. Уступи просторије, даде даске и бурад, и кост за двадесет динара од персоне.

*

Љубивоје с нестрпљењем ишчекиваше долазак њихов. Сваки сахат му је био дан, а сваки дан година.

Све је удесио, све сем претплате на коју никако није могао, поред све красноречивости своје, да приволи мештане. Али он се надао или боље рећи уверен је био у огроман успех. На ведром плавом небу његова надања била је само једна тамна тачкица, један облачак који је на хоризонту све више и више ишчезавао и губио се. А тај облачак и та тамна тачка, то је тај факат што нема претплате; а нема је зато, тумачио је он, што се грађанство овомесно истрошило, а истрошило се зато, што је ту скоро била једна панорама.

[1] Двоје драгих загрљени леже.

Та панорама је прилично истрошила и исцрпла грађанство што је осетио и несретни Талијан што је одмах после тога с мајмуном дошао. Није се ни дан и по скрасио и отишао је, тако рећи, без збогом остај! Кад је Љубивоје нудио мештане да се претплате, они се устезаху. Једни су рекли само: „Има време, господине!" а други су га питали и распитивали се: Хоће ли добити што после представе (онако какав револвер, дуварски сахат, будилник, вазну или бар нотес), мислећи ту на онај поклон, што га је сваки посетилац панораме добио. — Ту је Љубивоје био на муци и у души је морао признати, да је панорама одиста размазила и у неком виду корумпирала свет, и да ће због свега тога бити потеже с позориштем и посетом.

Јер, доиста, од панораме је човек имао дуплу фајду. Ем гледа страшне ствари, као шпанску инквизицију, како крокодил гута Црнца, како бомба прска пред старим царем Виљемом и тако даље, — ем после свега тога добија још нешто и за спомен; па ем спомен, ем фајдица!

И то извлачење срећака у панорами отпочело је одмах од првога дана доласка њена. Прву је посету на позив самога сопственика панораме госп. Голдберга учинио сам главом госп. начелник срески Јеремија са госпођом начелниковицом Персидом, а у пратњи Мисаила пандура који се свуда с начелником премешта. Улазак у панораму био је торжаствен. Послат је о томе и један допис у новине, али није штампан. На уласку их је дочекао сам сопственик панораме, сам главом госп. Голдберг са особљем својим; један вергл засвирао је неко српско-банатско коло са ужасно дугим паузама, јер је вергл по својој прилици био сипљив. Она баба од каучука, што стоји на вратима панораме, пљескала је радосно рукама, а зелени папагај на обручу дерао се при појави среске власти: „Вилкомен, Вилкомен!" Уз поклоне и свирку и поздрав папагаја ушли су тако први посетиоци у новодошавшу панораму. Разгледали су тачно све, и допало им се. Интересовали се о свему и распи-

тивали о многоме којечему, а на све то им је госп. Голдберг са познатом својом готовошћу, љубазношћу и услужношћу давао нужне информације. Господин начелник је изразио жељу да што више српски народ посећује панораму, да би стигао остале европске срећније и културније народе, јер, изразио се он, он сматра панораму као једну културну установу и школу. На што му је госп. Голдберг врло лепо приметио, да је панорама нека врста јефтиног и удобног путовања. „Оће да иде, рекао је госп. Голдберг, а нема доста новце; онда кад нема доста новце, иде у панорама, па види свет, — а нема рајбери у вагону с револвер а нема ни ајдуци на друм с дугачка пушка!“ И госпођа Персида се интересовала и изјавила своје допадање, на што ју је госп. Гогдберг пољубио у руку. Заинтересовала се и за зеленог папагаја који се свађао с дечурлијом и питала: да ли папагај говори српски. А затим је питала: да ли би се некако могао папагај спарити с кокошком, пловком, или већ с каквом таквом птицом; јер би рада била да има једно пиле од папагаја или папагајче, па да га — онако још од ране његове младости — научи српском језику, на што јој госп. Голдберг учтиво примети: да колико је њему познато, наука још дотле није доспела, али пошто види, да госпоја начелниковица јако жели једног папагаја, то ће јој он једнога донети кад други пут прође кроз Власотинце.

Затим су се вукле срећке. Ћерчица Голдбергова, обучена у бело, као католичко анђелче, вукла је цедуљице. Први посетиоци били су врло сретни. Сам госп. Голдберг, кад је прочитао имена извучених ствари, уверавао их је да му никад није тако што наспрало. Ал' тако једно за другим, срећка за срећком, треф за трефом. Тако рећи, пљусак од трефова! Јер господин начелник је добио леп белокорац револвер, а госпоја начелниковица леп велики албум. Предајући извучене ствари госп. Голдберг се дубоко поклонио начелнику и начелниковици, а ову последњу је још и у руку пољубио.

— Какве случај! вели Голдберг показујући крајње зачуђено лице. И господин префект добила једна лепе ствар, и госпоја добила опет једна лепе ствар! рече предајући извучене ствари и задовољно трљајући руке испрати госпоштину која се поздрави и оде.

Није заборављен ни Мисаило Студеничанин. Голдбергово дете бркне руком по кеси и извуче цедуљицу. И њему предадоше извучену ствар. Добио је лепу муштиклу од зечије ноге. Голдберг му предаде и мету му је на око да гледа кроз увеличавајуће стакло које је било у муштикли, у које кад је погледао Мисаило, само је шаком покрио уста и бркове и узвикнуо: Ап, бруке!

— Шта је, Мисаило!? запиташе га.

— А јој каква је! анатема је било!... Ама ја ово не смијем носит' дома!... Мањ' да изнесем икону Кузмана и Дамјана из собе, — па тадај ако је смијем унијет! вели Мисаило и тура је за силав иза пиштоља.

Ти поклони учинише силно дејство. Свет је појурио као луд у панораму да види шта је по свету и какве је среће. Али већ онаке среће нико није био као госп. начелникови. После се осу све којешта. Незадовољни мештани добијали су све неке будите Бог с нама ствари. као мале потесе, чачкалице за зубе и дрвене ножеве за сечење књига, и све тако нешто што је дотле мало познато а још мање потребно било у месту.

И природно је било што је свет све више и више хладнео према панорами и почео јавно протестовати и говорити, да то није ништа друго него оно што народ лепо вели: тражи хлеба без мотике. Посета се није поправила ни кад је г-ђа Мица Љубивојева добила лепу хармонику, а ни кад је чорбаџијаВаца добио швапску воденицу за кафу. Опустела панорама. Још нешто дечурлије је зазјавало свађајући се пред панорамом с оним зеленим обешењаком, док напослетку и то престаде. И једнога јутра освану скелет од летви од негдашње панораме, кола и сандуци, — а око подне и то се диже.

⁂

Та посета, ето, није се смела никако превидети. Љубивоје је осетио исцрпеност мештана и зато се мало и прибојавао за пријем позоришта у месту кроз које је прошла панорама. Али, као што већ рекох, он је био оптимиста као и сви његове врсте људи; лако се сам убеђивао и тешио, и сад је само очекивао кад ће доћи.

Напослетку је и то дочекао.

У први сумрак, баш кад је чиновништво среско излазило из канцеларије, појавише се као нека силует-група на улазу у варош нека кола и неки пешаци око кола. Терзијице и бакалчићи испружише шије са ћепенака да боље виде, ко то долази. — Чаршијом се кретаху троја кола пуна чудних, дотле невиђених, ствари у том месту. На колима су на врх ствари седеле три даме а друге три и мушки пешачили су поред кола, једна од дама водила је једно лепо куче на узици. Тако су све ближе и ближе долазили. Мушки са плетовима, који су се тада јако носили, и капутима пребаченим преко левог рамена, са цигаром у зубима, корачаху поносито и кроз цвикер разгледаху немарно и равнодушно лево и десно редове дућана и читаху фирме на дућанима: гледаху радозналу публику која се, не знам откуд, згрнула на авлијским вратима и радознало их гледала и мерила. Млађи су извиривали само на авлијска врата а старији изишли и стали слободно на вратима са рукама прекрштеним преко трбуха и гледали их. Гледале их и освртале се за њима и водоноше које се, две по две у реду, враћаху с чесме са стовнама пуним воде. Смеју се и гуркају се и питају једна другу: да л' би пошла за оног с дугом косом без бркова, па се опет смеју и вичу: „Леле! Какви су! Мука ги изела!“ — Сви се чуде људима без бркова, и сви се смеју оној што води исето.

Одмах по том исету на узици закључише и ко су и шта су.

— Тој ће кучиште да рипа јутре кроз обруч! рече један.

— Море и она ће да рипа! рече други и показа на

ону што је водила псето на узици, па застала јер пинчики пало на памет да се чеше на сред пута.

— Море, све да ринав!

— И огањ ће да ручав!

Дакле сазнали су и тврдо уверени били дуж чаршије по ћепенцима, да је дошао циркус и да су то комедијаши.

И сад настаде причање о циркусима данашњим и негдашњим турским: о пајацима швапским и пеливанима турским који су се пели уз мотку и на врх мотке правили с овном „курбан-бајрам.“ Дође реч и на прошли циркус и како је прошао и ко је купио од циркуждије онога коња и у чијим сад таљигама тегли тај коњ, док један викну:

— А куде су ги коњи и трумбете, — и магаре куде г'им је?

Ове речи падоше просто као бомба међу њих, и дадоше питању други правац. И мештани ујендаред видеше, да су далеко од решења питања које им изгледаше да је већ свршено.

И доиста, ништа од споменутог не опазише код ових што им сад долажаху. А до сад су комедијаши и пеливани увек улазили на коњима са трумбетама и са шарено обученим магарцем. Сад свега тога не беше. И мештани се разиђоше сваки у свој дућан у „недоумјенију“ неком.

Тек сутра дан дознаше, ко су и шта су ови. Па и ако није био циркус, него нешто друго, ипак се обрадоваше и сами мештани. И осетише да је долазак ових ипак епохалан догађај, епохалнији свакако него долазак каквих белотрених и пегавих харфонискиња. И како је срески начелник строго забранио харфонискињама сваки приступ у свој срез, јер из богатог и дугог искуства свог давно је увидео, да је боравак њихов увек штетан како у моралном тако и у материјалном за старије мештане. Јер у таким приликама увек има речи између очева и синова, мужева и жена, момака и газда̂, и трагови се потежу дуго и дуго. Чак и неки надимци поникоше и осташе људима после таквог боравка харфонискиња. Ето

готова примера с Таном чорбаџијским сином; нико га више и не зове по оцу Тане Котин, него „Тане Чекмеџе“, а којег надимка историју причати — што би рекли наши стари писци — било би дуго и трогателно, и одвело би нас и увело у сасвим другу приповетку.

Љубивоје је објаснио мештанима шта је то позориште, и радио је свим силама, у колико му је то званичан посао и канцеларија допуштала, да прва представа испадне што боља и да посета буде што обилнија. Одмах сутра по доласку давали су прву представу: *„Два наредника“*, „у част регрутне комисије“ која је однекуд ту радила. Света је било прилично. Било сво среско и општинско чиновништво, официри с послугом и три калфе из Београда од јаких фирми, и прилично мештана. Глумци су играли добро, публика им је пљескала — па ипак управитељ није био најзадовољнији. Чак се мало и тужио после представе. Замерао је, велећи кад је он приредио представу у почаст српске војске, а зна се по Уставу да је сваки Србин војник, — онда се с правом он надао, да ће посета бити обилнија, а с још већим правом протестује што није видео ни резерву а ни први ни други позив на представи. Али се после и он умирио. Тешио се тиме што је позориште још нова ствар овде, а ово је била тек прва представа, и, после, што је сваки почетак тежак. У кратко, он је на крај краја био задовољан и пун наде на боље дане.

Једини мештани посетиоци као да нису били баш Бог зна како задовољни. Упоређивали су позориште са другим сличним установама. И упоређивање је, наравно, испало на штету позоришта. Простије рећи, нису били никако задовољни. Причали су сутра дан по чаршији, да је све лепо, само нема на крају представе да се као у панорами извлаче срећке, него се човек празних шака враћа кући. Једино, рекоше вреди нешто мало она на крају представе бенгалска ватра!

(Наставиће се.)

Стеван Сремац.

— Да није умро? упита Нанона.

— Онда не би писао! рече Евгенија.

Она прочита цело писмо, које је гласило:

„Драга рођако, ви ћете, надам се, са задовољством примити глас о успеху мојих предузећа. Ви сте ми донели срећу; вратио сам се богат, и управљао сам се по саветима мога стрица, за чију сам смрт као и за смрт моје стрине сад баш дознао од господина од Грасена. Смрт наших родитеља природан је догађај и једнога дана и ми ћемо за њима. Ја се надам да сте се до сад утешили. Ништа не може одолети времену, ја то осећам. Да, драга рођако, на моју велику жалост, прошло је време снова. Шта ћете! путујући кроз многе и многе земље, ја сам размишљао о животу. Отпутовао сам као дете, а вратио се као човек. Данас мислим на много што шта, о чему пређе нисам мислио. Ви сте слободни, драга рођако, а још сам слободан и ја; ништа, на први поглед, не стаје на пут остварењу наших малих планова; али ја сам и сувише отворен по природи, да бих могао од вас прећутати положај у коме се налазим. Ја нисам заборавио, да више нисам свој; на својим далеким путовима вечито сам се сећао оне дрвене клупе...“

Евгенија устаде као да је била на усијаном угљевљу и седе на један басамак у дворишту.

„...оне дрвене клупе, на којој смо се заклели једно другоме да ћемо се вечито волети, ходника, сиве дворнице, собице под кровом, и оне ноћи, кад сте ми својом лепом услугом олакшали будућност.

Јест, ове успомене подржавале су моју одважност, и ја сам говорио у себи да ви непрестано мислите на мене, као што сам ја често мислио на вас, у време које смо уговорили. Јесте ли гледали облаке у девет сахата? Јесте, је-л-те? Зато ја и нећу да изневерим пријатељство које је за мене свето; не, ја вас не смем обмањивати. У овом тренутку реч је о мојој женидби, која у сваком погледу одговара мојим назорима о браку. Љубав, у браку, уображење је. Данас ми моје искуство каже, да се треба повиновати свим друштвеним законима и при женидби не губити из вида све оно на шта свет полаже. Међутим, између нас већ стоји разлика у годинама, која би можда била од већег утицаја на вашу будућност, драга рођако, но на моју. А да не говорим о вашем начину живота, о вашем васпитању, о вашим навикама, које ни мало нису у складу с париским животом и које се по свој прилици не би подударале с мојим великим плановима. Мој је план да водим велику кућу, да много примам; док ви, ако се не варам, волите живот тих и миран. Не, бићу још искренији и оставићу вама да судите о моме положају; ви треба да га знате и имате права да судите о њему. Ја имам данас осамдесет хиљада ливара дохотка. Ово ми богатство допушта да се ородим с породицом од Обриона, чија ми наследница, млада девојка од деветнаест година, доноси у мираз своје име, титулу, звање коморника Његовога Величанства и један од најсјајнијих положаја. Признајем вам, драга рођако, да ни најмање не волим госпођицу од Обриона; али, ступајући с њом у брак, ја осигуравам својој деци друштвени положај, чија ће преимућства бити једнога дана одвећ велика, јер монархистичке идеје освајају из дана у дан. Према томе, после извесног броја година, мој син, као маркиз од Обриона и сопственик мајората са приходом од четрдесет хиљада ливара моћи ће за-

узети у држави место које му се свиди. Ми смо дужни жртвовати се за срећу наше деце. Ви видите, драга рођако, како вам искрено излажем стање свога срца, својих нада и свога богатства. Могућно је да сте ви заборавили наше детињарије, пошто се нисмо видели седам година; али ја, ја нисам заборавио ни вашу доброту, ни своје речи; ја их се сећам свих, чак и оних које су сасвим непромишљене биле, и на које млад човек, мање савестан од мене, срца мање младог и мање поштеног, ни мислио не би. Кад вам признајем, да се мислим оженити само из рачуна и да се још сећам наше детињске љубави, не значи ли то да вам се предајем на милост и немилост, да своју судбину полажем у ваше руке и да ћу се, ако се морам одрећи својих друштвених амбиција, радо задовољити оном простом и чистом срећом, чије сте ми тако дирљиве слике ви изнели...“

— Тан та та. — Тан та ти. — Тин ти ти. — Тун! — Тун та ти. — Тин та та..., итд., певао је Шарл на глас песме Non più andrai, потписујући:

„Ваш одани рођак,
„Шарл.“

— До сто ђавола! колико обзира! рече у себи. Затим је потражио упутницу и додао ово:

„P. S. — Уз ово писмо шаљем упутницу на банкарску радњу госпође од Грасена, од осам хиљада динара у злату, по вашој наредби, као интерес и главницу суме коју сте имали доброту позајмити ми. Очекујем из Бордоа један сандук, у коме су неке ситнице, које ћете ми допустити да вам понудим у знак своје вечите захвалности. Мој ковчежић можете аманетном поштом послати у хотел господина од Обриона, улица Хилерен-Бертен.“

— Аманетном поштом! рече Евгенија. Ствар за коју бих по хиљаду пута дала свој живот!

Страшна и потпуна несрећа. Лађа је тонула, не остављајући ни конопца ни даске на пучини нада. Кад виде да су остављене, извесне жене отимају свога драгана из наручја супарнице коју убијају, па бегају у свет, на губилиште или у гроб. То је, без сумње, лепо; побуда је оваквог злочина узвишена страст, која улива поштовање људској правди. Друге жене обарају главу и туже у самоћи, предају се својој судбини, плачу и праштају, моле се Богу и сећају се до последњега даха. То је љубав љубав права, љубав анђелска, љубав поносита која живи од своје туге и умре од ње. Такви су били осећаји Евгенијини, кад је прочитала ово страшно писмо. Она диже очи к небу, сећајући се последњих речи своје матере која је, као што је то често случај са самртницима, бацила јасан, пророчански поглед на будућност; и сећајући се ове смрти и овог пророчанског живота, Евгенија једним погледом измери сву своју судбину. Није јој остало ништа друго до да рашири своја крила, тежећи к небу, и да живи у молитви, док не пође Богу на истину.

— Право је казала моја мати, рече она плачући. Патити и умрети.

Она се лаганим корацима врати из баште у дворницу. Противно своме обичају, не прође кроз ходник; али успомену на свога рођака нашла је у оној старој сивој дворници, у којој је на камину још непрестано стојао један тањирић, којим се служила свако јутро за доручком, као и кутија од старога севра за шећер. То јутро било је за њу свечано и пуно догађаја. Нанона јој пријави пароха. Овај парох, сродник Кришовљев, био је на страни председника од Бонфона. Још пре неколико дана наговорио га је стари опат да говори госпођици Гранде, у смислу чисто верском, како јој дужност налаже да се уда. Кад је угледала свога свештеника, Евгенија помисли да је дошао по хиљаду динара, што је свакога месеца давала за сиромахе, и рече Нанони да их донесе; али се парох насмеши.

— Данас, госпођице, дошао сам да говорим с вама

о једној сиротој девојци, о којој цео Сомир разбира и која, не имајући милосрђа према самој себи, не живи хришћански.

— О, господине попо, у овом тренутку није могућно да мислим о својим ближњим, јер мислим само о себи. Ја сам врло несрећна; црква ми је још једино уточиште: у њеноме крилу има места за све наше патње, и у њој је извор утехе, довољно богат да можемо из њега црпсти без страха да ће пресушити.

— Али, говорећи о тој девојци, говорићемо баш о вама, госпођице. Слушајте! Ако хоћете да спасете своју душу, остаје вам само ово двоје: или да се одречете света или да се повинујете његовим законима; да се покорите својој земаљској судбини или својој судбини небесној.

— Ах! ваш ми глас говори у тренутку кад сам желела да чујем какав глас. Јест, Бог вас је упутио овамо, господине. Рећи ћу збогом свету и живећу само за Бога, у тишини и усамљености.

— Потребно је, кћери, да добро промислите о тако важној одлуци. Брак је живот, калуђерски је вео смрт.

— Па добро, смрт, што пре смрт, господине попо! рече она са страшном живошћу.

— Смрт? Али ви имате великих обвеза према друштву, госпођице. Нисте ли ви мајка сиротињи, којој дајете одело, зими огрев а лети рада? Ваше је велико богатство зајам који треба вратити, и ви сте га до сад тако сматрали. Да се сахраните у манастиру, била би себичност; а да останете уседелица, ни то не смете. Пре свега, хоћете ли моћи управљати вашим огромним имањем? Можда ћете га изгубити. Кроз кратко време заплешћете се у безбројне парнице и нaћи ћете на несавладљиве тешкоће. Верујте вашем пароху: вама је потребан муж, јер вам је дужност да сачувате оно што вам је Бог дао. Ја вам то кажем као својој најмилијој овчици. Ви тако искрено волите Господа, да ћете зацело стећи својој души блаженства у овоме свету, чији сте један од најлепших украса и коме дајете свете примере.

У том тренутку пријави се госпођа од Грасена. Њу беше довела освета и велико очајање.

— Госпођице..., рече она. — Ах! ту је господин парох... Онда ништа, дошла сам послом, али видим да сте у важном разговору.

— Госпођо, рече парох, остављам вам слободно поље.

— Ох! господине попо, рече Евгенија, вратите се кроз неколико тренутака, ваша ми је потпора у овом тренутку веома потребна.

— Да, јадно дете, рече госпођа од Грасена.

— Шта хоћете тиме да кажете? упиташе госпођица Гранде и парох.

— Зар ви мислите да ја не знам за повратак вашега рођака и за његову женидбу с госпођицом од Обриона!... Жене нису ограничене.

Евгенија поцрвене и у први мах не рече ништа; али се брзо реши да се у будуће показује потпуно равнодушна, као што је чинио њен отац.

— Но, госпођо, ја сам без сумње ограничена, јер вас не разумем. Говорите, говорите пред господином парохом; ви знате да је он мој саветодавац.

— Лепо, госпођице, ево шта ми пише муж. Читајте.

Евгенија прочита ово писмо:

„Драга жено, Шарл Гранде вратио се из Индије; има месец дана како је у Паризу...“

— Месец дана! рече у себи Евгенија и спусти руку. После кратке почивке настави читати.

„...Морао сам два пута долазити, док сам се могао видети с овим будућим графом од Обриона. Ма да цео Париз говори о његовој женидби, која је и званично објављена...“

— Писао ми је дакле у тренутку кад...! рече у себи Евгенија,

Она не доврши. Није узвикнула: „Нитков један!“ као што би учинила Парискиња, али презирање, и ако није показано, није било ништа мање.

„...од овога брака још ништа нема; маркиз од Обрнона неће дати своју кћер сину једнога банкрота. Ја сам му представио сву пажњу, коју смо његов стриц и ја поклонили стварима његова оца, сву вештину с којом смо до данас задржавали повериоце. И тај неуљудни човек био је тако дрзак да ми одговори, мени који сам се пуних пет година дан и ноћ залагао за његово добро и његову част, како *се ствари његова оца њега ништа не тичу!* Сваки бранилац био би у праву да му иште на име награде тридесет до четрдесет хиљада динара, рачунајући један од сто на суму дуга. Али, стрпљења само! дуг од милион и две стотине хиљада динара стоји, и ја ћу његова оца прогласити за банкрота. Ја сам улетео у ову ствар на реч оног маторог кајмана Грандеа, и дао сам обећање у име породице. Ако господину графу од Обрнона није много стало до његове части, мени је, Бога ми, много стало до своје. Зато ћу да објасним повериоцима свој положај. При свем том, ја толико поштујем госпођицу Евгенију, с којом смо у срећнија времена мислили да се породимо, да по овој ствари нећу ништа радити, док је о свему не известим...“

Евгенија хладно врати писмо не довршивши га.

— Хвала вам, рече госпођи од Грасена; *видећемо шта ћемо*...

— У овом тренутку као да чујем глас вашег покојног оца, рече госпођа од Грасена.

— Госпођо, имате да нам исплатите осам хиљада и сто динара у злату, рече јој Нанона.

— Тако је; будите тако добри, госпођо Корнуље. пођите са мном.

— Господине попо, рече Евгенија с племенитом хладнокрвношћу, коју јој даде мисао коју је хтела да каже, је ли грех остати и у браку девојком?

— То је ствар савести, чије ми је решење непознато. Ако хоћете да знате шта о томе мисли славни

Санчес у своме изводу De matrimonio, могу вам то казати сутра.

Парох оде. Госпођица Гранде попе се у собу свога оца, и ту остаде сама целога дана, не хотећи да сиђе ни на вечеру, и ако је Нанона наваљивала. Тек у вече појави се, у време кад су стизали њени редовни гости. Никад салон Грандеових није био тако пун као то вече. Глас о повратку и глупом неверству Шарловом рашчуо се беше по целој вароши. Али, ма како пажљива да је била радозналост гостију, она не би задовољена. Евгенија, која се томе надала, не одаде на своме мирном лицу ни једно од оних силних узбуђења која су је потресла. Умела је да направи весело лице, одговарајући онима који су јој своју наклоност хтели да посведоче меланхоличним погледима или речима. Укратко, умела је да сакрије своју несрећу под велом учтивости. Око девет сахата картање се свршавало, играчи су се дизали, плаћали један другоме и препирали се о последњим ударцима, придружујући се онима који су разговарали. У тренутку кад су сви устали да иду, догоди се нешто неочекивано, што се одмах рашчу у Сомиру, а одатле у срез и четири оближње префектуре.

— Останите, господине председниче, рече Евгенија господину од Бонфона, кад је видела да узима штап.

На ове речи, није било ни једнога у овоме многобројноме друштву који није био узбуђен. Председник пребледе и мораде сести.

— Председник однесе милионе, рече госпођица од Гребокура.

— Ово је јасно, председник од Бонфона ожениће се госпођицом Гранде, узвикну госпођа од Орсонвала.

— Ово је најбољи хитац у картању, рече опат.

— Леп schleem, рече бележник.

Сваки је рекао по нешто, сваки је направио по једну досетку, али су сви видели наследницу на њеним милионима, као на каквом постољу. Драма, која је почела пре девет година, приближавала се крају. Рећи председнику

пред целим Сомиром, да остане, није ли то изјава да га хоће за мужа? У малим варошима тако се строго пази на пристојност, да овакав корак значи најсвечаније обећање.

— Господине председниче, рече му Евгенија узбуђеним гласом кад су остали сами, ја знам шта вам се допада на мени. Закуните ми се да ћете ме оставити слободну целога мог живота, да ме нећете опомињати ни на једно од права која вам брак даје нада мном, па ћу вам дати своју руку. О! настави она кад виде да је клекао, још нисам рекла све. Не треба да вас варам, господине. У моме је срцу осећај који се никада неће угасити. Пријатељство ће бити једино што могу дати своме мужу: ја нећу ни њега да вређам, ни законе свога срца да прекршим. Али моју руку и моје имање добићете само тако, ако ми учините једну огромну услугу.

— Готов сам на све, рече председник.

— Ево вам милион и пет стотина хиљада динара, господине председниче, рече она извадивши из недара признаницу на сто акција Француске Банке; отпутујте у Париз, не сутра, не ноћас, него сместа. Отидите господину од Грасена, дознајте од њега имена свих поверилаца мога стрица, скупите их, исплатите све његове дугове, главно и камату пет на сто од дана задужења до исплате; једном речи настаните да добијете тачну и оверену признаницу. Ви сте судија, и ја се потпуно ослањам на вас у овој ствари. Ви сте частан и добар човек; ја ћу се на вашу часну реч навести да пребродим све опасности у животу, под заштитом вашега имена. Узајамно ћемо попуштати једно другоме. Ми се одавна познајемо, готово смо сродници, ви ме зацело нисте ради унесрећити.

Председник паде пред ноге богатој наследници, ван себе од радости и страха.

— Ја ћу бити ваш роб! рече јој.

— Кад будете добили признаницу, господине, настави она погледавши га хладно, однећете је са свима документима моме рођаку Грандеу и предаћете му ово писмо. Кад се вратите, ја ћу одржати своју реч.

Председник разумеде да за руку г-ђице Гранде треба да захвали презреној љубави; зато и похита да изврши њене налоге са највећом брзином, да се Евгенија не би измирила са својим рођаком.

Кад је господин од Бонфона отишао, Евгенија паде на столицу и бризну у плач. Свему је било крај. Председник седе на поштанска кола и сутра дан у вече био је у Паризу. Првога јутра по своме доласку оде господину од Грасена. Сазва повериоце у бележникову канцеларију, код кога су биле положене обвезе Грандеове, и сви до једнога одазваше се позиву. И ако су били повериоци, мора им се једно признати: били су тачни. Ту им председник од Бонфона, у име госпођице Гранде, исплати и главно и интерес. Плаћање интереса беше за париске трговце један од најчудноватијих догађаја тога времена. Кад је признаница о исплати дуга била потврђена и Грасену издато за његов труд педесет хиљада динара, које му је Евгенија признала, председник оде у стан господина од Обриона и нађе Шарла баш кад се враћао у своју собу после једне препирке са својим тастом. Стари маркиз беше му отворено казао да његову кћер неће добити докле год не буду исплаћени сви повериоци Виљема Грандеа.

Председник му предаде најпре ово писмо:

„Драги рођаче, господин председник од Бонфона узео је на себе да вам преда признаницу о исплати свих дугова вашега оца, као и признаницу којом ја признајем да сте ме ви потпуно измирили. Чула сам нешто о банкротству, и помислила сам да се син једнога банкрота неће можда моћи оженити госпођицом од Обриона. Да, рођаче, ви сте добро оценили моје образовање и мој начин живота: ја зацело немам на себи ничега чиме се одликује отмени свет, не познајем ни његове рачуне ни његове навике, и не бих вам могла прибавити задовољства која ви тражите. Будите срећни по друштвеним назорима, којима жртвујете нашу прву љубав. Да бих

вашу срећу учинила потпуном, ја вам не могу ништа друго понудити до част вашега оца. Збогом; ви ћете имати увек верну пријатељицу у вашој рођаци

Евгенији.“

Председник се насмеши на узвик, који овај частољубиви човек не могаде уздржати у тренутку кад је примио оригиналну признаницу.

— Ми ћемо узајамно објавити један другоме нашу женидбу, рече му он.

— А! ви узимате Евгенију? Е, мило ми је, то је добра девојка. Наједанпут сену му кроз главу једна мисао и он настави: Она је дакле богата?

— Пре четири дана, одговори председник подругљиво, имала је близу деветнаест милиона: али данас има свега седамнаест.

Шарл погледа председника забезекнут.

— Седамнаест... мил...

— Седамнаест милиона, да, господине. Госпођица Гранде и ја, кад се узмемо, имаћемо седам стотина педесет хиљада ливара дохотка.

— Драги рођаче, рече Шарл дошавши мало к себи, ми ћемо моћи да идемо један другоме на руку.

— Драге воље, рече председник. Сем тога ево вам и један ковчежић, који такође треба да предам лично вама, додаде он остављајући на сто Шарлов ковчежић.

— Драги зете, рече госпођа маркиза од Обриона улазећи и не обраћајући пажње на Крншоа, немојте се ни мало освртати на речи оног јадног господина од Обриона, коме је војвоткиња од Шолије напунила главу. Ја вам и опет кажем, ништа не може стати на пут вашој женидби...

— Ништа, госпођо, одговори Шарл. Три милиона, које је мој отац дуговао, исплаћени су јуче.

— У готову? рече она.

— Потпуно, и главно и интерес, и ја ћу опрати његову част.

— Каква глупост! узвикну ташта. Ко је овај го-

сподин? рече она на уво своме зету, кад је спазила Кришоа.

— Један мој повереник, одговори јој он тихим гласом.

Маркиза презриво поздрави господина од Бонфона и изиђе.

— Ми већ идемо један другоме на руку, рече председник узимајући шешир. Збогом, рођаче.

— Овај ми се сомирски папагај руга. Ала бих му заб) мач у трбух за једно шест палаца.

Председник беше отишао. На три дана после тога, господин од Бонфона, вративши се у Сомир, објави своју женидбу са Евгенијом. После шест месеца би наименован за саветника у краљевском суду у Анжеу. Пре свога одласка из Сомира, Евгенија је дала да се растопи злато са накита, који је тако дуго био драг њеноме срцу, па је то злато, као и оних осам хиљада динара које јој је вратио рођак, употребила на златан путир, који је поклонила цркви, у којој се толико молила Богу за *њега!* У осталом, она је проводила своје дане и у Анжеу и у Сомиру. Њен муж, који се показао одан у једној политичкој ствари, постаде председник одељења, и најзад први председник после неколико година. Он је с нестрпљењем очекивао нове изборе, да буде изабран за посланика. И већ је помишљао на достојанство пера, али тада...

— Тада ће му краљ бити род? рекла је Нанона, велика Нанона, сомирска грађанка, којој је госпођа казала како је велики положај чека.

VII.

При свем том, г. председник од Бонфона (своје породично име Кришо беше најзад сасвим изоставио) не оствари ни једну од својих частољубивих намера. Он умре на осам дана по своме избору за сомирскога посланика. Бог, који све види и никоме дужан не остаје, казнио га је без сумње за његове рачуне и његову правничку ре...тиву с којом је саставио свој брачни уговор,

по коме су будући супружници уступали једно другоме, *на случај да немају деце, сва своја добра, како покретна тако и непокретна, не изузимајући и не искључујући ништа, у потпуну сопственост, и то без пописа, с тим да се невршењем реченога пописа не могу оспорити права њиховим наследницима или онима које за такве означе, будући је речени поклон, итд. итд.* Овом се одредбом у уговору може објаснити дубоко поштовање, које је председник стално указивао вољи и повучености госпође од Бонфона. Жене су представљале господина првога председника као човека необично пажљивог, жалиле су га и често су ишле тако далеко да су осуђивале бол и љубав Евгенијину, али како жене умеју да осуђују са свиреном уздржљивошћу.

— Мора да је госпођа председниковица много болесна кад оставља мужа самог. Сирота жена! Да ли ће скоро оздравити? Од чега болује, од стомака, од рака? Што не зове лекаре? Од неког времена пожутела је; требало би да пита париске лекаре. Како то да не жели да има деце? Кажу да јако воли свога мужа; како да му не дâ наследника, кад је тако богата? То је нешто страшно; и кад би то била само ћуд, онда би било за осуду... Сиромах председник!

Обдарена оним тананим осећањем које усамљена личност усавршава својим вечитим размишљањем и изврсним погледом с којим прониче у ствари које јој дођу у домашај, Евгенија, коју је несрећа и њено последње васпитање научило да све погоди, знала је да председник жели њену смрт, како би постао господар овог огромног имања, увећаног наслеђем од стрица бележника и стрица опата, које је Богу било угодно да позове к себи. Сирота Евгенија сажаљевала је председника. Провиђење је освети за рачуне и стидну равнодушност мужа, који је поштовао, као највеће јемство, љубав без наде коју је Евгенија осећала. Дати живот једноме детету, није ли то значило убити наде себичности, радости частољубља, за којима је први председник жудео? Бог даде дакле сило злато Евгенији, која за злато није марила, која је

тежила к небу, која је живела, побожна и добра, са светим мислима и непрестано потајно притицала у помоћ невољнима. Госпођа од Бонфона остала је удовица у тридесет трећој години, са приходом од осам стотина хиљада ливара, још лепа, али као што је лепа жена којој је близу четрдесет година. Њено је лице бледо, прибрано, мирно. Глас јој је пријатан и тих, а понашање просто. Са достојанством сноси она свој бол, света је као личност која није окаљала своју душу додиром са светом, али има црте старе девојке и просто понашање које даје скучени живот паланачки. И ако има осам стотина хиљада ливара дохотка, она живи као што је живела сирота Евгенија Гранде; ложи ватру у својој соби само у оне дане у којој је отац допуштао да наложи дворницу, и гаси је тачно по програму који је био у важности у њеним младим годинама. Она је увек обучена, као што је била обучена њена мати. Кућа у Сомиру, кућа без сунца, без топлоте, вечито мрачна и суморна, слика је њенога живота. Она брижљиво гомила своје приходе, и можда би изгледала тврдица да племенитом употребом свога имања не утерује у лаж разна оговарања. Побожне и добротворне установе, дом за старе и хришћанске школе за децу, јавна библиотека богато обдарена, све то сведочи сваке године да није тврдица, као што јој извесне личности пребацују. Сомирске цркве имају њој да захвале за нека улепшавања. Госпођа од Бонфона, коју из подсмеха зову госпођицом, улива у опште религиозно поштовање. Ово племенито срце, које је куцало само за најнежније осећаје, мораде дакле бити подвргнуто рачунима људске себичности. Било је суђено да новац преда своју хладну боју овом небесном животу и да изазове неповерење према осећајима жене која је била оличен осећај.

— Ти си једина која ме волиш, рекла је она Нанони.

Рука ове жене привија потајне ране свих породица. Евгенија иде к небу, праћена читавим спроводом доброчинстава. Величина њене душе баца у засенак њено не-

потпуно васпитање и навике њенога ранијег живота. То је историја ове жене, која усред света не припада свету; која, створена да буде дивна жена и мати, нема ни мужа, ни деце, ни родбине.

Има неколико дана како се говори о њеној поновној удаји. Сомирци говоре о њој и о господину маркизу од Фроафона, чија фамилија облеће око богате удовице, као што су некад облетали Кршовљеви. Кажу, да су Нанона и Корнуље на маркизовој страни; али то је лаж. Ни велика Нанона ни Корнуље нису довољно духовити да могу разумети колико је овај свет покварен.

Х. де Балзак.

(С францускогъ превео Д. Л. Ђокић.)

—

ОРАО, ВРАНА, И СПОМЕНИК.

БАСНА.

На споменик неки слете једног дана
Орао и врана.
И орао рече: „То ми збиља годи
„Што врлина људе соколи и води,
„И за пример служи... У времена стара
„Кад нестаде свести и у срцу жара
„И сав народ паде под тирански иго,
„Човек један смели мач је у вис диг'о
„И позвао народ да јуначки гине:
„Да искупи грехе и да окову скине.
„И одјекну борба и настаде доба
„Кад не беше роба...
„И за спомен вечни на те дане свете,
„И на храброг борца што их у бој крете,
„Подигоше људи тај споменик лепи,
„Нек' о слави прича и нек' срца крепи...
„Зар врлини тиме није хвала дâна?“
Ал' загракта врана:

„У орла је памет скучена и тупа,
„Али ти си глупљи но сви орли скупа.
„Па што ниси, брале, увидео прво
„Да ту близу није ни кућа, ни дрво;
„Па би одмах знао, тај споменик туди,
„Што те тако буди,
„Да су дигли људи
„Не другоме чему
„Него да се — вране одморе на њему.“

Милорад Ј. Митровић.

ИНФАНТКИЊА.[1]

Моја је душа Инфантиња у свечаној ризи, — што у свом вечном и краљевском изгнанству — показује своу слику у великим и пустим огледалима неког старог Ескуриала, — као заборављена галија у празном заливу.

Пред њеном наслоњачом, отмено опружени, — леже два шкотска хрта с меланхоличним очима, — и лове, кад јој је воља, симболичне звери — по очараној Шуми Снова и Усхићења.

Њен најмилији скутоноша, који се зове Недавно, — чита јој заносне песме полугласно... — Непомична, с лалиним цветом међу прстима, — она слуша како у њој издишу тајне њихове...

Око ње парк шири своје грање, — своје кипове, своје басене, своје ограђене терасе... — Озбиљна, она се опија тим витешким сновима — који се за нас крију иза сјајних зреника.

Она ту седи покорна својој судбини, и блага, и без изненађења: — нашто да се бори кад и сувише добро зна да је све неизбежно? — и осећа, у пркос понеком остатку урођене охолости, — да јој је душа осетљива за милосрђе као површина воде за дах ветрића.

[1] Из збирке „У Инфанткињином Врту.“

Она ту седи покорна својој судбини, и блага у својој тузи; — само јој се лице јаче помрачи кад се у сновима својим сети — какве Армаде разбијене о спруд Вечне Лажи, — и толиких дивних снова који леже на дну мора.

Вечери сувише тешке од многог пурпура, у које понесита, она уздише, — Ван Дајкове слике са својим господским, белим и дугим прстима, — бледе у црној ка диви на потамнелом злату старих зидова, — са покојним господским лицима својим, — сећају је царства.

Старе златне сфјери растерале су њену тугу; — и у сањаријама у којима се њена чама разгаљује, — одједном — слава или сунце — зрак који на њу падне — запали у њој све рубине охолости.

Али тужан осмејак утиша сву ту грозничаву машту; — и, страхујући од гомиле и њених гвоздених метежа, — она слуша живот — у даљини — као море... — И тајна постаје дубља на њеним уснама.

Ничим више није узрујана јасна површина њених очију, — у којима се настанио велом заклоњени Дух Мртвих Вароши; — и по дворницама, у којима се врата нешумно отварају, — она се шета, заносећи се тајанственим речима.

Ташта вода шедрвана, доле у врту, пада скоковима; — а на прозору, бледа, с љиљаним цветом међу прстима, — она стоји, и слика јој се одбија у огледалима прошлости, — као заборављена галија у празном заливу.

Моја је Душа Инфанткиња у свечаној ризи.

(*С францускоi превео* Б. П.)

Албер Самен.

НА ДВА ВРАНА КОЊА...

На два врана коња, незауздана, неоседлана, без узенгија, кроз царство мртвих језде два бела свирача.

Они јуре у бесном галопу, и јурећи свирају у своја ћеманета, на којима коса бејаше затегнута место струна

На топот тешких копита, на кикот њихових ћеманета, мртви се стадоше дизати из гробова, играјући и подскакујући.

Весели мртваци полетеше као помамни за свирачима, с пламеном у очима, који се црвенео у њиховим белим лобањама.

Одједном, коњи незауздани, неоседлани, без узенгија, зауставише се, и свирачи проговорише мртвацима.

Један им гласно рече, а глас му је звонио као труба: „Хоћете ли двапут да живите? Пођите за мном; моје је име Живот!"

Тада сви, и најбеднији, који никад нису запамтили никакве сласти, сви, ватрено, гладно, мртваци повикаше: Хоћемо!

Онда онај други, гласом који уздисаше као ловачки рог, рече: „Ако хоћете по други пут да живите, морат! по други пут и волети.

Заљубљујте се дакле! Грлите се! Пођите за мном. Моје је име Љубав!" Тада сви, и најлуђи, мртваци повикаше: Нећемо!

Сви показујући својим голим прстима своје искидано срце, јаучући као бесомучни, полегаше у своје гробове...

И бели свирачи, на својим враним коњима, незаузданим, неоседланим, без узенгија, оставише мртве да мирно почивају.

(С француског превео Б. П.)

Жан Ришпен.

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.

XIV. (8).

Кара-Ђорђевићев се пад не објашњава само унутрашњим узроцима већ и спољашњим. У својој спољашњој политици, он се ослањао на Аустрију, чије је пријатељство заслужио 1848 и 1849, и на Турску, чије је пријатељство заслужио у време Кримског Рата. Пред свој пад, он је изгубио потпору Портину, а што се тиче аустријске потпоре, ако је њу и сачувао, она му није више толико ни вредела, због смањеног аустријског утицаја на Истоку после Париског Уговора.

Портину је потпору Кара-Ђорђевић изгубио, не из каквих разлога спољашње политике, већ из разлога унутрашње политике. Он је дошао у сукоб са Саветом; како је то тело стојало под Портином заштитом, то је морао, посредно, доћи у сукоб и с Портом. По Уставу од 1838, саветници нису могли бити збачени без Портина пристанка, и зато кад је, поводом Тенкине завере, Кара-Ђорђевић збацио на своју руку неке саветнике, Порта је протестовала, не толико због тих саветника лично, колико због својих привилегија које су у њиховим личностима биле повређене. С тим начелним разлозима, са којих је Порта у спору између Кнеза и саветника морала бити на страни ових последњих, удружили су се и разлози друге природе. Вођи саветничке странке били су бакшишем добили „благовољење“ извесних чиновника на Порти тако, да, кад су се одлучили терати у својој борби с кнезом до његова збачења, они су били сигурни да ће Порта, у последњем часу, оставити Кара-Ђорђевића његовој судбини.

Кара-Ђорђевићу је, према томе, остала једина још нада у Аустрију, али та сила није била после Париског Уговора оно што пре тога уговора. Дотле, она је била сигурна да ће, у Источном Питању, увек имати уза се, а противу Русије, обе западне Силе, Француску и Енглеску, које су, као и она, браниле од Русије целокупност Отоманске Царевине. Али, после Париског Уговора, Француска напушта Аустрију, па се приближује Русији на основу једног споразума, по коме би она помагала Русији противу Аустрије на Истоку, а Русија оставила њој одрешене руке противу те исте Силе у Италији. После Париског Уговора Аустрија је, баш поводом српских ствари, у два маха узбијена Француском, и оба пута, њено је измицање испред Француске било кобно по Кара-Ђорђевића.

Први пут то се десило на питању о Народној Скупштини. Вођи саветничке странке имали су план оборити кнеза Народном Скупштином; да би тај план извели, било је потребно склонити Порту на један закон којим би се, претходно, установила Народна Скупштина, која Портиним Уставом од 1838 није била ни предвиђена. Да су Порту, тада, сложно подупрле све западне Силе у њеном отпору таквом једном закону, од тога закона јамачно не би било ништа; али, у место тога, док је Аустрија радила у Цариграду противу закона о Скупштини, Француска је радила за њ, па је на своју страну привукла и Енглеску. Утицај енглеско-француски био је, наравно, јачи од аустријског утицаја, и тако, ако се у опште могла састати Св. Андрејска Скупштина, томе је допринела нешто и нова источна политика Француске.

Други пут Аустрија је морала измаћи испред Француске приликом сукоба Кара-Ђорђевићевог са Скупштином. Пошто је Кара-Ђорђевић отишао у град да се стави под заштиту паше, аустријска је војска на граници чекала само пашин позив да уђе у Србију, — под изговором да обезбеди град од бунтовника; у ствари, да брани у граду кнеза. Тада, опет, Француска и Русија, — наро-

што Француска, — одупрле су се уласку аустријске војске, позивајући се на Париски Уговор који је такву једну меру био условио пристанком свију Сила потписница. Аустријска војна демонстрација у корист Кара-Ђорђевића изостала је, и тако је овај, најзад, и пао због тога што су се, после Кримског Рата, Аустрија и Француска разишле у Источном Питању.

Кара-Ђорђевићева спољашња политика није обележена никаквим великим резултатима. Општа политичка ситуација била је таква за његове владе, да је Србија, у најбољем случају, могла само очувати оно што је већ била стекла, а готово никако није могла стећи и нешто више. Николина источна политика није била радити на ослобођењу источних хришћана, него учврстити и проширити протекторска права Русије на Истоку. Он је хтео да тако регулише њено право мешања у турске послове, да, управо, Турска дође под туторство Русије. Иначе, аутократ у својој спољашњој политици као и у својој унутрашњој, он је осуђивао народне покрете свугде, па и на Балкану. Као што је раније (VIII) речено, он се ни у свом рату с Турском од 1828 није хтео служити револуционарним средствима, па није позвао рају на оружје. Тек у Кримском Рату, нашав се сам испред три Силе, Никола је стао помишљати да се револуционарним средствима послужи. Тада, први пут, почиње и код нас повлађивати ратоборној струји, али тада то нам његово повлађивање није много вредело. Устајући на Турке, ми бисмо имали противу себе целу Европу сем Русије, јер и оне Силе које нису биле у ратном савезу с Портом, на пр. Аустрија, биле су одлучно за целокупност Отоманске Царевине. Под таквим околностима, и Кара-Ђорђевић је могао водити према Турској само конзервативну политику, и никакву другу. Његова је кривица само у томе што је с том конзервативном политиком претерао. Хотећи да себи издвори у Султана титулу наследног кнеза, он није кретао ниједно од оних питања која су стојала отворена између нас и Порте, па их је предао Милошу

у наслеђе, у истом оном стању у коме их је он сам био затекао 1842.

XV.

Дошав по други пут на владу, Милош је живео таман толико колико да крене поново та питања која су стојала отворена између нас и Порте. Та су питања била питање уставно, питање о кнежевској наследности и питање о исељењу мусломана. У питању уставном, Милош је тврдио да Срби имају права да сами себи прописују све законе, па и уставне, и да стога треба да падне Устав од 1838, који им је Порта наметнула у облику хатишерифа. Порта напротив тврдила је да издавање уставних закона за Србију спада у надлежност Султанову, пошто је Србија вазална кнежевина, а Султан њен сузерен. У питању о кнежевској наследности, Милош је протестовао што је, дошав други пут на владу, добио од Порте један берат у коме се ништа није помињало о наследности кнежевског достојанства у његовој породици, док је, међутим, бератом од 1830 био потврђен за наследног кнеза Србије. Најзад, у питању о исељењу мусломана, Милош се позивао на хатишерифе од 1830 и 1833. По свом повратку у Србију, он је затекао Турке по свима варошима поред градова; међутим, хатишерифи од 1830 и 1833 допуштали су им становање само у градовима и, изузетно, у једном делу вароши Београда, на простору од града до капија, који се погрешно сматрао као део града а не као део вароши.

Порта није задовољила Милоша ни у једном од ових питања, и кад је за њим ступио на владу Михаило, односи између Београда и Цариграда били су већ довољно затегнути. Михаилова политика била је таква, да су се ти односи могли само још више затегнути. Михаило се био одлучио да сва та отворена питања, која смо с Портом имали, расправи мање више сам без Порте. Кад се ова није дала склонити да укине Устав од 1838, онда га је Михаило, ако не укинуо, а оно погазио, издајући о

Савету и Скупштини законе који се с тим Уставом нису слагали. Овим је законима учињен крај оној самосталности и оној свемоћности саветској, која је, на првом месту, имала да буде уjемчена Уставом од 1838. Што се тиче исељења мусломана из вароши, Михаило је био готов да прогласи над њима српску јурисдикцију, ако би Порта и даље оклевала с мерама које су ради њихова исељења биле потребне. Знајући да оваквим поступцима може доћи у озбиљан сукоб с Портом, Михаило је, упоредо са законима о Савету и Скупштини, издао и један закон о установљењу народне војске. И баш као да се хтело да у Цариграду буду на чисто са значајем овог закона, Скупштина која га је изгласала протестовала је уједно противу тога, што је „Отоманска Влада опасала од неког времена границу српску, од ушћа Тимока до утока Дрине, многом војском“.

Убрзо иза овога, београдски се паша користи једним окршајем између Турака и Срба у београдском подграђу, да из града бомбардује варош. Он је, вероватно, имао таква упутства од Порте, која је, ваљада, мислила да том војном демонстрацијом одговори на енергично држање Михаилово. Бомбардовање, убрзо у осталом обустављено, није шкодило много вароши. Много више шкодило је оно Порти, јер је њиме поред других питања између Порте и Србије отворено још и питање градско.

Турски гарнизони били су остали у нашим градовима да нас бране од спољашњих нападаја, а не да нас могу, из што сигурнијих положаја, нападати. Оног тренутка, кад су Турци из града окренули топове на варош која је њиховој заштити била поверена, они су злоупотребили град, и питање се природно постављало да ли се он и даље сме у њиховим рукама оставити. Ово се питање тим пре постављало, што је Париским Уговором било забрањено свакој Сили, па и Турској, „војна интервенција“ у Србији, а бомбардовање Београда турским гарнизоном није се одиста могло друкчије сматрати него опет као једна врста „војне интервенције.“

После бомбардовања, Михаило је, дакле, с разлогом захтевао да се не само Турци иселе из вароши, него да се и њихови гарнизони уклоне из градова. Порта, наравно, није на то пристајала. Њој су градови били потребни, не да је бране од Аустрије, с којом она није мислила више ратовати, него да држе у стези саме Србе, њене поданике. Она је могла знати да ће Срби бити према њој много попустљивији, ако на њихову престоницу Београд буду наперени турски топови. И ово средство притиска никада њој није било тако корисно, као тада кад је на српски престо дошао један такав владалац као Михаило. Градови су, поред тога, имали за њу и извесну симболичну вредност. По турским појмовима, рају је карактерисало, пре свега, то што јој је било одузето оружје, које су само Турци, као народ господарски, смели носити. У Србији, наравно,раји се морало дати оружје, али да ни ту не би раја изгледала сасвим изједначена с господарским народом, требало је да бар градови, као симбол војне моћи, остану у турским рукама.

На конференцији гарантних Сила, која се 1862 састала у Канлици поводом градског питања, мишљења су била подељена. Француска и Русија, које су још једнако ишле заједно у Источном Питању, подупирале су и овог пута наше захтеве. Енглеска и Аустрија биле су им противне. Енглеска, која је свугде помагала потлачене народности, и у Италији, и у Пољској, па и у Мађарској, изузетно није хтела помоћи Србе, јер их је сматрала као руске агенте изазиваче на Балкану. Аустрија се нарочито противила да се Београд, око кога се толико борила с Турцима, преда Србима. Кад та важна стратегијска тачка на Дунаву није могла бити њена, онда је Аустрија захтевала бар толико, да Београд не допадне ником другом до Турској, која јој није више била никакав опасан сусед. Имајући од времена на време прохтеве да уђе с војском у Србију, она је желела да у београдском граду остане турски паша, који би, у таквом случају, пустио, без много устезања, њену војску у град.

Између гледишта руско-француског и енглеско-аустријског, био је најзад начињен један компромис, који је и нас и Турке тек у пола задовољавао. Мусломани су су се морали иселити из свију вароши, па и из оног дела београдске вароши који се налазио између града и капија, и где им је боравење било изузетно допуштено; градови Ужице и Соко морали су се раскопати; београдски паша смео је бомбардовати Београд само у случају озбиљног напада из вароши на град. То су биле уступке учињене Србима. Што се тиче Турака, њима су и на даље били остављени сви погранични градови на Сави и Дунаву: Шабац, Београд, Смедерево и Фетислам.

За нас је био главни добитак што се турско право на градове, утврђено Париским Уговором, стало крњити раскопавањем соколског и ужичког града. Тиме је био створен прецедент на основу кога смо могли касније захтевати да се и други градови или раскопају, или нама предаду. Док је турско право на градове било стављено под питање, наше право да се војно организујемо није било оспорено, и ако су и Порта и Енглеска захтевале да се за нашу народну војску пропише један број који она не би могла без одобрења Портина, прећи. Гарантне су Силе изјавиле само жељу, да се о установи народне војске српски кнез објасни са сузереним двором, и да се тако отклоне оне несугласице које су се тим поводом биле појавиле између њих.

Михаило је пристао на овакво решење гарантних Сила, јер није могао друкчије. Наша војска још није била потпуно наоружана, докле је Турска, победив Црну Гору у једном рату који је тада с њом водила, могла сву своју силу окренути противу Србије. Али, пристајући на решење гарантних Сила, Михаило је сматрао градско питање само за одложено, до повољнијих прилика.

Те су повољније прилике настале 1866. На Криту је био устанак, због кога је Порта морала бити попустљивија и према Србији, да ова, удружив се с Грчком, не би изазвала у Отоманској Царевини један велики словен-

ско-јелински покрет. Као и Порта, тако је и Аустрија, у то време, морала водити више рачуна о Србији но обично. После Садове њој је требало времена да би се опоравила, и да се не би, баш у време њеног опоравља‌ња, докле су њој биле везане руке, покренуло Источно Питање, она је била готова да учини Србији какве уступке.

Ето због чега је Михаило поново кренуо 1866 градско питање. Међу гарантним Силама није било више ниједне која би се одупирала српским захтевима. Што се тиче Аустрије, она им се не само није одупирала него је шта више сматрала за добру политику да подупре српске захтеве. Ако би се оно прво објашњавало њеним положајем после Садове, ово се друго објашњава личношћу њеног тадањег министра спољашњих послова, Бајста. Овај саксонски барон, који је чудноватим случајем постао аустријски министар, променио је, с куражи једног дошљака, традиционалну политику Аустрије на Истоку. Бајстова је идеја била, бранити, истина, целокупност Турске, али опет зато не држати систематски страну Порти противу хришћанских народности. Његова је идеја била, заузимати се, по могућству, за те народности упоредо с Русијом, како ова не би добила монопол заштите над њима. У Италији, — резоновао је Бајст. — Аустрија се била идентификовала с начелом легитимности, па кад је једног дана то начело пало, онда је морала и она да иде из Италије. У Немачкој, она се била идентификовала с Bundestag'ом, па кад је једнога дана Bundestag срушен, онда више ни за њу није било места у Немачкој. После таквог искуства, она се не сме ни на Истоку идентификовати с Турском, која једног дана мора проћи као начело легитимности у Италији и Bundestag у Немачкој.

У енглеској источној политици такође је био наступио обрт, и то услед доласка конзервативаца на владу. Ранији. либерални министри. лорд Палмерстон и лорд Џон Русел, били су фанатични туркофили. Лорд Русел је цео наш национални покрет сматрао као један покушај да се на Балкану створи „нека врста анархије или тако што.“

Министар спољашњих послова у конзервативном кабинету, лорд Стенли, прекинуо је с таквом туркофилском политиком, изјавив у једној беседи, да рачун Енглеске није да отуђи од себе хришћанске народности на Истоку, чија је, најзад, будућност. Лорду Стенлију припада заслуга да је за решење градског питања нашао такву формулу која је најмање вређала Портину осетљивост. По тој формули, Порта не би уступила градове Србији, него би их поверила њеном кнезу, да их он, са српским гарнизоном, чува за рачун Султана, чија би застава остала и даље пободена на њиховим бедемима. Пристајући на предају градова српском кнезу, Порта је поставила као услов да овај дође претходно у Цариград на подверење Султану. Онда кад су се Грци бунили на Криту, Порти је био драгоцен такав један доказ о вазалској верности српског кнеза, због његова ефекта на хришћанске народности у Отоманској Царевини.

Тако је било решено градско питање 1867. Михаилов успех у том питању остаће један од највећих успеха наше спољашње политике у прошлом веку. Докле су год турски гарнизони били у нашим градовима, Србија се, на неки начин, налазила под турском војном окупацијом. У случају рата с Турском, Србија би се нашла, са западне, источне и јужне стране, опасана турским областима, а са северне једним низом турских градова. Ти су градови били сви на води, и њихова би опсада била у толико тежа. Свакојако, у случају рата с Турском, ми бисмо имали да се боримо с Турцима, у исто време, и у земљи и на граници. Сваки напад на турске гарнизоне у нашим градовима био би скопчан још и с дипломатским тешкоћама, пошто би тиме била несумњиво повређена права Портина по Париском Уговору. Ако је, дакле, Михаило помишљао на какав велики рат с Турском, онда му је најобичнија обазривост налагала да претходно реши градско питање.

(Наставиће се.)

Слободан Јовановић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

VII. — У колико се поезија може надахнути научним и филозофским идејама.

(7.)

Видели смо да уметност тежи да се надахне науком, законима природе које наука открива, великим моралним, социјалним, метафизичким учењима, која су обновила темељ идеје у нашем веку. Уједињење научног и филозофског духа већ се показало у писцу *Фауста* и у Шилеру (чије филозофске песме, како мисли Ланге, имају велику вредност). Метафизички проблем зла нигде није постављен са више јачине но у *Каину* Бајроновом, — његовом ремек-делу као и његовом највећма филозофском делу. Стихови који су прославили Леопардија јесу филозофски стихови. Најсилније замисли *Легенде векова* и *Посматрања,* где се налази измешан, како вели сам Виктор Иго, Језекиљ и Спиноза, имају увек моралан, социјалан или метафизички смисао, и у томе им је можда највећа вредност. Али има разноликих препона које се често стављају пред писце садашњега поколења; треба дакле одредити у којим границама и којом методом уметност се може надахнути било науком било филозофијом.

Први метод на који смо наилазили код савремених уметника, то је метод наших „натуралиста.“ Они ласкају себи да као наука траже „тачну истину“, у место мита и игара маште, и држе да налазе истину у сировој и грубој стварности. Они тврде, како вели најглавнији међу њима, да могу „проћи без маште“ па чак и без моралног осећања, то јест без онога што чини поезију, и да се могу задовољити простим осећајем. Романтици су некада тражили од уметника да има, као што је рекао Т. Готие, „смисао живописнога“ или „екзотичног“; данас наши натуралисти

траже од њега да има „осећање стварнога.“ Истина је да додају, да тај осећај треба да буде оригиналан: један оригиналан осећај пред лицем ствари, то је, вели сам Тен, оно што одликује великог уметника. — Али, упитаћемо се, одакле долази та оригиналност осећаја. Долази ли само, као што то Тен канда каткада верује, од деликатнијег и бржег примања утисака но што је код других људи? Не, она се објашњава ширем, систематичнијом, па према томе и већма философском мишљу: оригиналност примања утисака више је у разуму но у чулима. Мислилац ствара правог уметника. Рускин је с разлогом казао да има две врсте песника: једни осећају јако, мисле слабо и имају нетачно опажање истине; то су песници другога реда; други осећају јако, мисле исто тако јако и виде тачну истину, то су песници првога реда. Иста моћ осећаја, код песника, објашњава се великим делом помоћу јачине индукције, уопштавања, којом извлачи из опажене ствари све неодређене и тамне идеје које та ствар садржи. Отуда долази, као што опет примећује Рускин, да генији показују своју величину и у начину којим поступају са појединошћу: maximus in minimis; „и та величина се састоји, кад се обухвати мишљу у исто време и *особени* карактер предмета и све црте лепоте које има *заједничке* са вишим редовима живота.“ То опажање опште аналогије у општој разноликости исто је оно што је Лајбниц назвао философски смисао првога реда. Главна особина која одликује великог песника јесте у суштини битне особине философа.

Најзнатнији део живих створова просечно осећа на исти начин; главна разлика између њихових осећаја долази од веће или мање ширине њиховога разума, који каткада схвата само спров предмет, а каткада открива у њему цео један свет. Онај који је путовао Нормандијом опазио је дуге редове волова, лењиво полегалих, са крупним и отвореним очима, како гледају свежи и лепи предео са преливеним линијама, предео који сликар можда баш у том тренутку преслпкава: иста слика одбија се у

псти мах у очима човека и животиње; разлика је, што ће у мозгу волова та слика склизнути не оставивши никаква трага и умреће тек што се буде јавила; у мозгу човека, она ће моћи породити безбројна трептаја, она ће се прелити у осећања, у сваковрсне мисли, које ће се најзад слити са њом, измењујући и саму слику: и тако измењену слику, где је прошло нечега људског, сликар или песник треба да схвати, да је утврди на платну или стиховима. Нема сумње он треба да нам представи праву природу, истинско дрвеће, живе животиње, али све то виђено очима једнога човека а не вола. Сви ти предмети који су тако рећи прошли кроз његов дух, имају да носе отисак његове личне мисли, и баш од тога отиска (нека извине природњаци) предмети добијају своју највећу вредност. Научењаци израчунају једном за свагда своју „личну једначину“, затим се старају да је избришу из својих рачуна; поезија треба без сумње као и наука да прерађује свет, али треба да износи целу душу људску, а нарочито песникову душу; код уметника „лична једначина“ чини генија, она даје делу његову вечиту вредност. Уметност, као и сама наука, не може да се сведе на чист и прост осећај, на боју, на звукове, на пут, на површину ствари. Ако све више и више узима за циљ стварност, то неће бити спољна и незграпна стварност која на крају крајева и није потпуно научна стварност; ако покушава да све више износи живот, то неће бити само материјалан и спров живот. Уметност, да би истински била натуралистичка, треба да поступа као и сама природа, која нам пре свега даје способности да дишемо и живимо, али се не зауставља на томе но нам после даје способност да мислимо.

Ми држимо дакле да ће уметност моћи бити више „научна“ и више философска без икакве штете по поезију. Далеко је од нас мисао да један велики философски песник мете у стихове Аристотелове категорије, или да један учеван романописац, описујући цвет, уврсти га прво

у ред дикотиледона! Не, јер најсавеснија и најземскија тачност не вреди колико и најмањи полет маште и мисли: „Зрачна опсена пустиње, писао је Рускин, лепша је него њени пешчани брежуљци.“ Али нама изгледа бескрајно вероватно да ће песник, у опште уметник, све више задобијати с једне стране научан *дух*, који показује стварност онакву каква је, с друге стране философски *дух*, који пошто превазиђе сада познату стварност, ставља себи вечите проблеме о суштини ствари.

То нас доводи да говоримо о другој једној крајности коју наши савременици нису увек могли да избегну. Ако су натуралисти грешили што су хтели да се задрже на чистом осећају, извесни њихови противници исто су тако грешили преносећи у своја дела апстрактну мисао са дидактичним стилом. Прави дидактични и технички стил постао је несагласан са истинском поезијом. Ако се што може пребацити песницима стварне вредности, као што је Сили Придом, то је што се каткада падало у онај књижевни рад из кога смо изишли из доба Делила, то је што су држали да се у сонетима могу давати више или мање редовна предавања из философије, па чак и физике, као што се некада хтела историја ставити у ронде; то је што је написао: степенице где се мери смелост путовања по падању живе (барометер), то је што је говорио о „лепим очима истине за чијим „мамљењем“ научењак иде, — о „помамним ваљцима гвожђа“ (точкови воза), — о „оном чудном броду обешеном о једрила“ (балон), итд. Боље је и не говорити у стиховима о стварима, које се не усуђују изнети у простом језику целога света. Простота и разумљивост, то су прве заслуге правог поетског језика. Има дакле да се учини важна разлика: „*Поступци* науке, — експериментовање, анализа, индуктивно и дедуктивно расуђивање, — не могу ни којим начином постати песнички: само њихови *резултати* могу такви постати“.[1] То опис није никада био највиши род

[1] Види Shairp, On poetic interpretation of nature.

поезије, a fortiori опис сувопарних, и према томе досадних ствари: описивати ради описивања то је често противно мишљењу, то је дакле противно правом философском и научном духу. У сваку нову област коју је наука освојила, и поезија може ући без сумње и присвајати за свој рачун, али само *поступно;* а то често заборављају више савремених песника који одмах хоће да „мету у стихове" научна открића или системе овог или онога философа, као да се одиста може ставити у стихове друго што до сопствена мисао, у ономе што има најличније.[1] Ништа није противније улози песника но улога преводиоца или компилатора. Научне истине, да постану поетичне, потребују један битан услов: треба да су се и песник и његови читаоци довољно спријатељили са њима, па да могу да узму облик осећања и интуиције. Песник може да буде мислилац, али не учитељ; он треба да *улива,* али не да *предаје.* „Ако је песник, вели Шарп, принуђен да претходно учи читаоца чињеницама које хоће да преведе у језик маште, он самим тим мора да буде хладан и без поезије. Тако Лукреције је тром у деловима своје песме где *доказује* и философски излаже атомистичку теорију, али он добија полета и даха чим остави за собом предавање и пусти се *посматрању* великих елементарних покрета и широкога живота који прожима укупност ствари." Виргилије је могао бити дидактичан без система по своју поезију, али зато што су му за предмет била поља, биље, сељаци: осећање природе мешало се са простим описима уметности и њених поступака.

Када се све то сведе, ако наука хоће да надахне

[1] У једној духовитој студији, под насловом *Један песник философ: Сили Придом,* Кокелен је са разлогом казао говорећи о песми *Правда:* „Што се мене тиче, признајем, да налазим нечега претераног кад се са поезијом ради као са сталном науком. Хоћемо ли много одмаћи у напред, ако дамо њој, која је крилата и бежећа ствар, позитиван и једноставан облик науке! Ако буде требало да се у праћењу песникове мисли развије она иста количина пажње која је потребна да се прати Кантова теорија, шта ћемо добити ако не читамо самога Канта?"

уметност, она треба да пређе са поља апстрактне мисли на поље маште и осећања: ако се једнога дана буде могло писати о општим идејама науке, то ће бити могућно само онда ако се за средство узму *емоције* које оне изазивају. Само по ту цену наука ће постати поетична или, како би рекао Шилер, „музикална“. У ствари, поезија, као што мисле немачки естетичари, има много сличности са музиком, том поезијом звукова; а ми смо видели да музика, која је све више вештачка и сложена, тежи да цео свет стави у симфоније: људски глас не би нам више био данас довољан ако га чујемо усамљена, без брујања ствари које покушава да нам представи оркестар. Неће ли се једнога дана то исто десити са великом поезијом, где неће више бити довољни мелодични украси налик на „трилерне арије“ старе талијанске музике: тражиће се шира хармонија, и песник надахњујући се науком, која је на основу тражења опште хармоније, трудиће се да чује и да преведе све ствари на свој начин, у облику акорда. Ништа неће остати просто и оскудно, усамљено, вештачки апстраховано од осталога света. По мишљењу једнога од наших савремених научењака, када бисмо имали бескрајно фино уво, могли бисмо у привидно немој шуми чути безбројне кораке бубица, клаћење травних стабљика, треперење лишћа, дрхтање зракова, стални шум сока који силази и пење се у великом дрвећу: то шуштање живота у свима стварима, то струјање општега сока. И само философија и наука могу у извесним тренутцима да открију нашем још несавршеном уву, и само њима смо у стању да схватимо хармонијска богатства растурена у свету, која песник изражава у својој песми; без ње не бисмо могли назрети истинску васељену, погодити смисао велике симфоније, са свима њеним никад неразрешеним дисонанцама, где песник поново налази акценат бескрајно раширеног гласа људског.

Изгледа да има три различне периоде у развитку поезије. Ми смо видели је да у своме постанку поезија била једно исто што и сама наука и философија природе.

Шта су Риг-Веда, Багавид-Жита, Библија, ако не велике метафизичке песме где се шарено привиђање површине ствари спаја са дубоким и меланхоличним погледима на онај живот? Парменид, Емпедекло били су песници; Хераклит, Платон певали су на свој начин. У исти мах они су били и научењаци. Исто тако Лукреције. У доцније доба јавила се нека врста поделе рада у људском духу. Било је песника који су били тако рећи само осећајућа бића; било је научењака са потпуно апстрактним разумом. У више или мање блиској будућности можда ће се моћи спојити песничка оригиналност са надахнућима науке и философије. Песник је вазда имао смисао творца; песник је до данас био и биће увек творац слика, али он исто тако може постати творац или изазивалац идеја, а преко идеја и осећања. Зар није сам Вергилије изнео критику сваке уметности која се оснива искључиво на машти и осећању, када је одговорио некоме који га је питао да ли постоји икакво задовољство које не замара и не засићава: „Све умара, одговорио је песник, изузев разумевања: praeter intelligere“? Та радња мишљења коју је Вергилије дизао изнад свега јесте у самом себи и уживање, и то толико да је у њ Аристотело полагао божанско блаженство; и то уживање које нам даје наука, и велика уметност такође треба да нам пружи: „разумети“ и проникнути, или бар измерити очима дубину непробојнога и несхватљивога, то је највише задовољство које можемо да нађемо у поезији, то је задовољство час научно, час философско. С једне стране, видели смо, укупни погледи науке имају ширину која може дати полета машти; с друге стране, у низу великих загонетака човека и света с којим нас упознаје философија, постоји нека неизјашњива и вечита привлачност, као у великим редовима сфинксова у египатским храмовима, и која се губи у пустоме простору. Чак и за оног који напушта неразрешљиве загонетке, оне чувају неку особиту брижну драж; јер разум, који постаје с дана на дан најживљи и најнемирнији део човека, више тражи да буде вазда запет но да буде пот-

пуно задовољен; оно што чини драж „разумевања“, то је драж мишљења, драж која остаје још и тамо где знање допре до својих граница а мисао схвати бескрајност.

М. Гијо.

(С француског превео J. С.)

МАЂАРИ И ХРВАТИ.

(3.)

V.

Према свеопћем попису пучанства од 1900 било је у Хрватској 2,400.680 становника, и то материнскога језика хрватскога или српскога (тако се пише и у службеним извештајима) 87·22%, словеначкога, чешкога, словачкога и мало-рускога 2·96, немачкога 5·53, а мађарскога 3·84%.

Мађара дакле нема у Хрватској још ни стотину хиљада Осим тога 19.820 разасутих по горњој Хрватској а ни остали, који живе у славонској Хрватској, не творе нигде т. зв. језичних отока, него се свуда губе било међу домаћим пучанством, било међу другим словенским и немачким насељеницима. Мађарска политика у Хрватској не може се дакле ослонити на мађарски народни елеменат, те не сме ни да помишља на овакво „заокружење“ изборних срезова, како је то урадила у Угарској, где вештачким начином сузбија словенску и румунску већину, стежући јој политичко право и мешајући је с привилегованим мађарским и помађареним становништвом. И тако се из Пеште може против Хрватске радити једино с помоћу Хрвата и Срба. Тако одиста и бива, те већ од 1868 владају у Загребу — с малим прекидом од 1873 до 1879 — хрватски и српски мађарони.

Мађарство је нарочита појава у нашем народу, и, рецимо одмах, тако жалостна и срамотна, да је не можемо

упоредити ни с једном досадашњом својом народном несрећом.

Ни хрватски ни српски мађарони не пригрлише мађарске „политичке вере“, те стоје морално ниже од наших потурица, који су нас угњетавали — барем у каснијим поколењима — из јакога верскога уверења, готово из верскога фанатизма. Нису то ни далматински (и у опће приморски) „талијанаши“, који се загрцјаше туђом културом. Нису ни словеначки „немшкутери“, који се прилубише туђему језику: мађарони су људи, којима је народна, политичка и културна свест пала често до нуле, а место ње није дошло ништа друго. Хрватско и српско мађаронство није дакле у свом постанку и развоју народно регенство, политичко и културно издајство, него је то културна и политичка закржљалост, несвест. Не маримо на овом месту износити за то хисторијских доказа, већ ћемо упозорити на један савремени појав, који се лако дâ контроловати: најревнији данашњи мађарони били су до јуче (у младости) највеће партикуларисте, „највећи Хрвати или Срби“, те је посебице хрватска странка права, у време кад је њом владао пок. Анте Старчевић, постала баш правим семеништем мађаронства. Анте Старчевић, који је своје високе науке свршио у Пешти, како је дошао без развите народне свести, у сваком је правцу најненароднесији хрватски политичар. Целога живота борио се у првом реду против Срба и против Словена у монархији, док на самрти није оставио све своје старе другове и нову, „чисту странку права“ поверио човеку (д-р Франку) пореклом Јеврејину, културом Немцу, политиком мађарскому либералцу. Истрајно и сурово нападао је Старчевић до своје смрти све хрватске културне институције, а особито свеучилиште и академију; али је у исто време Угарску сматрао светом заједничком домовином Хрвата и Мађара, а Турке-Османлије јединим непокваренпм народом у султановој државн. Зато је странка права за живота А. Старчевића била у правој и непомирљивој опозицији само с „неодвисном народном стран-

ком“, а мађароне је пуштала на миру или их је отворено бранила и непричавала. Истом по смрти Старчевићевој могла је настати данашња коалиција (споразум) „праваша“ и „неодвишњака“, против које се одмах нађоше сложна деца народне бесвестице: мађаронство и „само-хрватство“ (чиста странка права).

Партикуларизам, било хрватски, било српски (не племенски индивидуализам), без икаквога политичкога циља и без икакве културне заједнице с целим народом и с осталим Словенством, основна је црта мађаронства, те се „Хрвати“ и „Срби“ нигде тако не презиру и не мрзе као у заједничком клубу народне странке. То иде тако далеко, да најупливнији хрватски мађарони, баш као и најрадикалнији („најчишћи“) Старчевићевци, Срба у Хрватској уопће не признају, већ их приватно редовно називљу „Власима“, док први чланови „српскога клуба народне (мађаронске) странке“ јавно пишу (на пр. г. Ђура Ђурковић) да су Хрвати вештачки скалупљени народ, без славе у прошлости, без права у садашњости, без наде у будућност. Друго основно обележје мађаронству јесте његов аристократизам, у ком дакако нема ни витешких традиција, ни друштвене углађености, али је зато у њем све сама сујета и распиност. То је додуше готово општа мана у наше интелигенције, али у мађарона развила се у таквој мери, да је прекинула све етичке везе с „нижим“ светом, међу које залазе мађарони (особито српски: хрватски су редовно „доследни“ у својој аристократској надутости) једино за време избора и то као пуки демагози. Тај мађаронски аристократизам, прелазећи од времена до времена у демагоштво, јавља се као последица народне бесвестице, слепога племенскога партикуларизма.

„Хрвати“ и „Срби“, који око себе не виде близу петнаест милиона народне, а мало даље преко сто милиона словенске браће и за које је народ само проста светина, природно немају одважности ни за обрану ни за напредни рад у ком му драго правцу. Та слабост воље, коју бисмо

готово назвали болешћу, и опет је врло раширена мана у целој нашој интелигенцији[1], али у мађарона је то већ потпуно парализовање. Огледајмо то на примерима:

Склапајући нагодбу старп се мађарони не могаху сложити с Мађарима у питању о граду Реци (Фиуми). Али желећи да се што пре успостави „братска веза“ међу Хрватском и Угарском, предложише, да се нагодба пошаље краљу на санкцију и без тога споразума о Реци, до кога ће, тобоже, после већ лако доћи. Али Мађари предаше краљу на санкцију самовољни текст у место онога у ком се констатује неспоразум у речком питању. У том тексту прилепљеном на посебној крпици[2] установише да је Река „посебно тело св. (угарске) круне“ (separatum sanctae coronae corpus) и да се речни одношаји имају уређивати споразумом међу Угарском, Хрватском и самом Реком. Мађарони не само да не протестоваше никада против те „крпице“, него допустише, да су Мађари Реку прогласили саставним делом мађарске државе и дали автономију само талијанској мањини, дак хрватска и славеначка већина нема ни толико права, да би добила једну једину пучку школу.[3] Присташе дакле и на то, да се из Реке не одстране само хрватски уреди, него и хрватска гимназија (1895), те је данас практични доказ хрватскога права на Реку још само у називу модрушко-речке жупаније са седиштем у — Огулину (пре на Реци). Уз несвест, у њих је и толико незнања, да су мирно слушали, кад је (1899) гроф Куен прогласио у хрв. сабору, да Река и по нагодби припада угарској држави, да на име појам круне (краља) замени с појмом територије (државе).

У народним правима, које су Хрватској нагодбом ка-

[1] Та ко се од нас већ није упропастио слушајући најумније, најимућније и највиђеније нам људе, где говоре: ни ту не можемо ништа, и видећи их у истину где сав посао препуштају и већма неукима и сиромашнијима и неугледнијима.

[2] То је т. зв. „нагодбена крпица“, о којој се у Хрватској често говори и пише.

[3] Г. 1890 било је на Реци: 11.000 Талијана, 10.800 Хрвата, 3.800 Словенаца и 1.500 Мађара.

тегорички зајамчена, мађарони су једнако млитави као и у правима територијалним. Зато је у Хрватској дошло већ до тога, да сам писац ових редака већ два пута умало није главом платио што се позивао на §. 57. темељнога нагодбенога закона: 1895 у месецу јуну, и ове године месеца октобра хтедоше га мађарски железнички чиновници бацити из воза, док је овај јурио и то први пут с помоћу пијане руље мађарских радника (први случај се десио између станице Дуго Село и Божјаковина, на прузи Загреб-Жабаљ, а други између горњоградске земунске станице и Батајнице), само зато, што возне карте није хтео показати ни на мађарски, ни на немачки захтев, него је тражио, да кондуктер знаде рећи барем: молим карту. Двоструко то злочинство (по кривичном и по уставном праву, по нагодби, која је заштићена пред таким насиљем посебним законским чл. XIV. 1870) остало је до сада без последица: власти се и не гануше, и то хрватске власти автономне, потпуно автономне.

Мађаронска попустљивост, која иде већ до издајства, дуго се правдала тим, да ваља најприје подићи материјалне народне интересе, а све друго да ће доћи само од себе. Но баш ти материјални интереси тако су запуштени или, право да кажемо, тако се систематски угушују, да се Хрватска у последње време примакла рубу економске пропасти, и да је економска криза почела растварати и саму језгру домаћега, хрватскога и српскога пучанства. Навешћемо само најкрупније бројке, које доказују, како Мађари Хрватску експлоатишу и како, у првом реду ради тога, пропада домаћи живаљ.

Од 1890—1900 инвестовано је у Угарској 329.125.038 фор. Та грдна сума прошла је кроз руке трију заједничких угарско-хрватских министра (финансија, пољодељства и трговине) тако, да се сва тројица, (боље: само министар трговине) сетише Хрватске кроз пуних десет година с незнатном сзотицом — пола милијуна фор. Од тога потрошено је 1892 и 1893 по 70.000 фор. за регулацију Драве и то на левој, угарској обали; а 1897 за мост код Ва-

раждина (које Мађари саградише за себе) 30.000 ф., 1898 и 1899 за то исто по 50.000 ф. и 1899 за утврду обале код тога моста 35.000 ф. Од осталога дано је за регулацију Саве (1893) 30.000 ф.! Али ни та мала сума није Хрватској ништа користила, јер сви раденици и сав материјал беху искључиво мађарски. . . .

Да узмогнемо разумети сву ту голему неправду, ту праву злочиначку отимачину, ваља нам знати, да Хрватска према финанцијалној нагодби с Угарском (која се обнавља сваких 10 година) доприноси већину (56%) свих својих прихода за заједничке трошкове, на име за прорачун оних трију министарстава, која од три стотине и више милијуна „дају“ Хрватској цигло по милијуна. Тај принос Хрватске врло је знатан, што ћемо лако пресудити, кад уважимо, да је хрватски прорачун износио просечно за ово десетак година 60 милијуна круна, дакле округло око 70 милијуна динара,[1] те је према томе Хрватска за „заједничке послове допринела голему своту близу 400 милијуна динара. Истина, да је у тој суми и хрватски трошак за послове целе царевине (за војску, двор, дипломацију), али уза све то јасно се види големо неразмерје између инвестиција пола милијуна фор. и тога приноса од стотинâ милијуна.

Упоредо с том финансијском експлоатацијом иде систематско сатирање земљорадње, обрта и трговине. Ужасне последице тога мађарскога господарства показују се ево овако: Хрвати и Срби чине 87.22% свега пучанства, али од свих господарстава имаду по попису од 1897 у својим рукама само 79.07%. Само код ситних поседа (од 1—5 јутара) отпада на њих 94%, код мало већих (10—20 јутара) већ 1% мање (93%), код средњих (50—100 јут.) сами Немци поседују 20.43%, код овећих

[1] Хрватски сабор расправља само 44% онога прорачуна, јер према несретној установи финансијске нагодбе сви јавни приходи Хрватске иду најпре у „средишњу“ благајницу у Пешти, одкуда се „56% враћа“ тако, да се велики део прихода (од железница, пошта, речке луке итд.) Хрватској просто не рачуна.

господарстава (100—200 јут.) сами Немци имају их у рукама 25·48%. Тај размер постаје управо ужасан код великих поседа: од тих имаду Немци код поседа од 200—500 јутара говово трећину (30·74%), код поседа од 500—1000 јутара готово половицу (48·36%), а код поседа преко 1.000 јутара већ близу две трећине (60·59%). Али још ни то није све: из западне Хрватске, где је наш народ у огромној већини (97%), бежи и старо и младо у Америку, те се само од 1880—1900 иселило преко 109.900 људи или 5·1% просечнога броја житељства. У источној Хрватској (у Славонији) домаћему пучанству умире далеко више деце, него туђинцима, који се осем тога непрестанце селе, те је 1898 у славонској Хрватској било Немаца 22·33%, а Мађара 10·31%, а господарски почињу Немци и Мађари ту већ превлађивати, што се опажа особито у Срему.

Кад би све то била последица нашега нерада и наше неспособности за живот, могли бисмо да само себе исправљамо колико се само дâ и где се дâ. Али то је далеко више плод систематске мађарске политике, а само делимично наше заосталости — која хоће да обиђе горњу Хрватску и да преко Славоније уђе у Босну и изиђе на Јадранско Море (а чему је гони Пруска, која се својим слошким „клином“ примиче Угарској, да обиђе Чешку и нападне Беч заједно с Мађарима), пак зато се ту не ради само о том, да себе исправимо, него најпре о том, да се обранимо од насиља и експлоатације, која нам отимље и саме животне услове за наш род и напредак. И тако долазимо до тога, да говоримо о нацрту рада за заједничку обрану Хрвата и Срба бар од Земуна до Реке, док не дође час, да се обрана прошири од Панчева, Новога Сада и Суботице до (словеначке) Горице, Трста и Пуља.

Али за то не би био доста један чланак, за то се хоће већ цела књига, јер се таки „нацрт рада“ даде разумно извести само из опште наше народне политике на Балкану и из заједничкога програма словенске већине

у хабсбуршкој царевини. Ово ипак можемо споменути: суштина спора међу Хрватима и Мађарима своди се на борбу за Приморје (сада Реку) и за славонску Хрватску (за жупаније пожешку, вировитичку и сремску). Из Приморја Мађари би загосподовали Далмацијом, из Славоније Босном. Зато се сада и ради о том, да у Босну пође гроф Куен, а да на банску столицу седне гроф Тоша Пејачевић. Први треба да умири босанске Србе — како је „пацификовао" Хрвате — а други ће с банске столице оно провести, што је као осечки жупан проповедао, да Славонија није део Хрватске, и да славонски језик није ни хрватски, ни српски. Код тога плана највише се рачуна на то, да ће Срби у Србији и изван ње рећи за Приморје: То се нас не тиче, а у Славонији да ће још помагати да се оцепи од Хрватске према оној: Волим добру туђину, него рђаву брату; а Хрвате, мисле у Пешти, држаће Срби до века за рђаву браћу ради политичара из школе Анте Старчевића и његових наследника. Тај је рачун, разуме се, јадан. Већ сада дува по свем нашем народу нов ветар, који ће распламтети таки пожар опће народне свести, да ће — у осталом — место самих Хрвата против неправедних прохтева мађарских стојати цело јужно Словенство у најтешњој вези с осталом браћом у Словачкој и Чешкој, у Пољској и Русији.

Степан Радић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Воjислав В. Рашић. *Краљевина Србија.* Студија из историје и дипломације и међународног права.[1]

Г. Рашић је без сумње морао много напорног рада уложити у овај посао, јер начинити изводе из много, већином дебелих књига, свезати те изводе у целину и на-

[1] Voislav V. Rachitch, Le royaume de Serbie. Étude d'histoire et diplomatique et de droit international. Prix: 20 Francs. Paris. A. Pedone, éditeur. P. 751. (Теза за докторат.)

писати на тај начин књигу од 751 стране, свакако није лак посао. Штета је само што је тај велики посао остао без успеха; јер ово дело Г. Рашића слабо је у сваком погледу и нема никакве вредности. Ова је књига управо мозаик, неукусно и без знања и разумевања састављен мозаик из разноврсних ствари, неједнаких и по облику и по вредности и по садржини. Г. Рашић је хронолошки ређао своје изводе, а није испитивао њихову вредност нити је тражио везе међу њима.

Незгодна је била и сама мисао Г. Рашића, да пише расправу, у којој треба изнети целу историју Српског Народа од доласка његова у ове крајеве па до наших дана. Да је мало озбиљније размислио о задатку, који је требало да изврши, он би без сумње увидео, да само савлађивање материјала, који му је за ову ствар био потребан, далеко премаша његову снагу. Он није хтео то да увиди, него се подухватио посла, коме није дорастао и резултат тога посла је ова књига, која у сваком погледу спада у најлошије производе ове врсте.

Писац је погрешно и крстио своју књигу, јер у њој нема ни дипломатске историје ни међународног права: то је управо само политичка историја Српског Народа од почетка његове историје до 1901 год.; у њој је казано само оно, што се мора поменути у свакој политичкој историји. . . .

Хиландарски монах Доментијан почео је биографију Св. Саве овим речима: *Помишљају дело сије великоје и преславноје и дивљу се и недоумеју се, откуду начну пређе глаголати.* И ја сада као монах Доментијан гледам пред собом ову дебелу књигу Г. Рашића и у недоумици сам великој, откуда да почнем говорити о њој и како да у *мало речи* кажем и докажем, колико је ово дело лоше; јер кад би ме ко осудио да морам *само указати* на *све* погрешке и недостатке овога дела, морао бих написати књигу колика је и ова.

Пре свега Г. Рашић не зна ни најобичнија факта из историје и из Српске Историје; он управо прави таке

погрешке, да не би смео ни помишљати на то, да пише о историји. Г. Рашић не зна н. п. да је Бодин био краљ (стр. 115-8.); Г. Рашић зове Стевана Првовенчаног Тихомилом; не зна да онога збора у Призрену 1365 год. у опште није ни било; не зна да Лазар није био цар, да Ђурађ Бранковић није венчан за Деспота у Једрену (стр. 422) итд. Али зато он зна ствари, које иначе нико не зна: тако н. п. Г. Рашић зна и тврди, да се Немања 1185 год. прогласио краљем (стр. 124, 132.), да су се неслободни грађани у старој српској држави звали *зависни* (стр. 131), ма да тога назива у нашим споменицима нема, итд.

Библиографију о предмету о коме пише, Г. Рашић је потпуно игнорисао. То је у осталом сасвим природно; јер да је прочитао само десети део од оних књига, које је требало да прочита, он би без сумње и сам увидео да за оваки посао није дорастао, те не би ни излазио на јавност с *оваким* делом.

Причајући без везе гола историјска факта како их је где нашао и исписао, писац се није трудио, да то учини по каквом било плану; место плана и јединства, он је преписао где је шта нашао и како је где шта нашао, без обзира да ли је то важно или не. Тако н. п. врло мало, и то наравно погрешно и нетачно и без разумевања, говори о романизацији на Балкану, о продирању Германа на Балкан, о француско-српским односима у 19 веку, и т. д., а о многим врло незнатним ситницама говори на дугачко и на широко, тако да врло често прича о свему само не о оном што треба.

Г. Рашић каже додуше, да се служио „de toute la littérature serbe“, и да је употребио расправе наших свих и већине страних историка (он наводи и њихова имена), али то је речено само „за опсенити простоту“, јер Г. Рашић није читао готово ништа од радова оних научника, чија имена наводи. Да је он, само примера ради, читао Новаковићево „Село“, он не би писао о Задрузи онако како је писао, или да је читао Руварчева Кнеза Лазара, не би причао онако о њему. Али Г. Рашићу то

још није било доста; он је знао, да историк треба да се служи и изворима, с тога је додао: „Nous avons consulté bien des sources, et tous les documents publiés“... И ја сам сад још у већој недоумици, како да осудим овакав поступак, кад се из свакога реда ове књиге види, да Г. Рашић није ни видео изворе. Ја не могу то подробно доказивати, али могу свакога уверити, да овим речима Г. Рашића треба да верује исто онолико, колико би мени веровао, кад бих написао, да сам био на месецу.

Г. Рашић не само да не зна историју, он историју и не разуме и прича често тако наивно, као да гледа на историју кроз наочаре безазленог детета, погдекад патриотског детета или детињастог патриоте. Или зар није то наивно, кад Г. Рашић тврди, да у првом устанку „le peuple tenait à affirmer directement sa souverainité“ (стр. 504) и да је „depuis l' arrivée de l' ancien professeur de Droit, le docteur Th. Philipovitch... un nouveau vent commençait à souffler sur les visages rayonnants des vengeurs de la patrie“ (стр. 505), и да „on doit trouver regrettable qu' il (Наполеон) ait méconnu la nationalité serbe“, јер „si, avec celle-ci, il n'avait pas réalisé tous ses projets, il n' en aurait pas été loin...“ (стр. 519)?

Радећи целу књигу по изводима из разних расправа, писац често није опазио разна мишљења у књигама, којима се служио, те због тога каткад о једној истој ствари разно прича. Тако н. пр. на стр. 326 тврди, да је Охридску Архиепископију основао Јустинијан (у 6 веку) а на 331 стр. да је она постала у 10 веку; на стр. 176 пише, да је прва српска штампарија била на Ободу, а на стр. 430 да је та штампарија била на Цетињу. Због тога је и могао рећи на стр. 179, да је граница Српског Народа била и остала Уна и Цетина! Али класичан пример писчеве некритичности, да се врло благо изразим, огледа се на стр. 529. Ствар је у овоме: 12/24 августа 1807 год. закључено је у Слобозији између Турске и Русије примирје. У чланку Dr. Мих. Гавриловића о Српском Покрету (С. К. Гласник II, 200) стоји, да је то примирје закључено

11 авг. Ову штампарску погрешку унео је Г. Рашић у своју књигу, те и он има 11 август. Али још то није све. Dr. М. Гавриловић је навео датум по старом календару и Г. Рашић је у том пошао за њим; али је Г. Рашић имао и други извор, у коме је дан слобозиског уговора забележен по новом календару, и Г. Рашић пише одмах затим на истој страни, да примирје „fut signé à Slobodzié le 24 août 1807“ и мисли да је то други уговор! У осталом треба само прочитати шта је Г. Гавриловић казао на поменутом месту и како је то препричао Г. Рашић, па да се види са колико знања и разумевања он ради. За илустрацију како се Г. Рашић служио својим изворима, ево једно место из једног експозе-а Метернихова у оригиналу и код Г. Рашића:

Serbien sollte unserem directesten Interesse gemäss der Pforte oder uns gehören... In den gegenwärtigen (Zeiten) aber, in der fast allgemeinen Umwälzung Europas, unter der neuen Berührung, welche Frankreich durch unsern Frieden mit dem türkischen Reiche anlangt, dürfte der Widerstand der Serbier gegen die Pforte sehr begünstigt werden. Diese Provinz bleibt aber in dem angesetztem Falle der Tummelplatz aller französischen und russischen Bearbeitungen und Intriguen.“ (A. Beer, Orientalische Politik Oesterreichs seit 1774 (1883) 800—1).

„Dans l' exposé de 1809, à l'empereur François I-er, il (Metternich) soutenait que „pour l' Autriche il est indispensable d' avoir la Serbie, mais que le moment n' étant pas propice, il valait mieux étouffer l' insurrection, aider la Porte, car chaque nouvel Etat serbe servirait les intérêts de la France ou de la Russie“ (Стр. 541).

Напослетку колико је Г. Рашићу стало до историске истине, види се из овога: Г. Рашић пише, да је Србија добила „une nouvelle constitution le 22 décembre 1888. Celle-ci resta en vigueur presque (!) jusqu' au 6 avril 1901“. (Стр. 741).

Несташица знања и погледа надокнађена је у овој

књизи богатом фразеологијом без укуса и рефлексијама, које често немају много смисла. Г. Рашић прича н. п. како је на далматинском Косову подигнута црква, па додаје: „C' est que les Serbes sont partout les Serbes, et le sang n'est pas l' eau!“ (Стр. 338). Или н. п. каже за Кнеза Лазара и Твртка I: „Dans l' histoire générale, on ne trouve pas beaucoup d' exemples de deux pareils amis“ (Стр. 138). Или н. п. на стр. 107 узвикује: „Ah! civilisation, que de choses terribles peut-on encore commettre en ton nom!!“ За Карађорђа каже Г. Рашић, да је био „presque indispensable à son temps: il a été la synthèse des longues luttes, justes mais sanglantes, et, en se sacrifiant il a donné la leçon la plus utile et la plus durable à sa génération“ (стр. 546).

Али је фразеологија Г. Рашића највише маха добила у патриотским енунцијацијама; на таким местима нагомилао је Г. Рашић толико бомбастих фраза, да је човеку чисто отужно, кад чита банално патриотско декламовање, које још може приличити новинарском чланку или здравици, али никако не озбиљној књизи. Зар није банално и без укуса казати, н. п. да је „la poésie nationale des Serbes... la flamme du feu sacré de son état intellectuel, moral, religieux, qui, de l' autel de sa belle patrie, s' élève vers le ciel bleu“ (стр. 337; ср. још н. п. стр. 178, 296, 555 и т. д.)?

У осталом патриотизам се не огледа у празном фразирању (којим се код нас често прикрива просто незнање), и наше патриотско декламовање ће најмање стећи симпатија за нас. Страном свету не импонује кад се ми непрснмо, стрељамо очима и вичемо, како смо ми најславнији и најхрабрији народ на свету; они се тада само могу добронудно насмешити нашој безазленој наивности. У борби живота нема сентименталности и нама није потребан патриотизам нашег омладинског покрета, онај бучни и хучни патриотизам, који је речима тлачио горе и кршио камење, а који је својом сентименталном нереалношћу начинио више штете но користи; онај патриотизам, чији су представници клицали: На Косово! — а

сами код куће седели. Не, нама је сада потребан сасвим *други патриотизам*: смишљен и реалан, тих а силан; патриотизам, који неће декламовати него радити, који ће постати убеђењем и потребом, који ће се у свакидашњем животу огледати и у сваком делу осећати, који ће у нама живети напоредо са инстинктом за одржање и који ће нам бити исто што и борба за живот. Таки патриотизам нам је потребан, ако хоћемо да се спремимо и да спремимо оне који за нама иду на оно гвоздено доба које се приближује, кад се буде дефинитивно решавала судба нашега племена. Али таки се патриотизам не стиче декламацијама, него озбиљним радом на свом позиву и савесним вршењем своје дужности.

Г. Рашић ме овом својом књигом није могао убедити о свом озбиљном раду и о савесном вршењу своје дужности према науци: и стога ја ово његово дело не могу похвалити ни са гледишта патриотизма, који се у њему истиче.

Хоћу још нешто да кажем пре но што завршим. Г. Рашић ће без сумње бити уверен, да ја немам право кад овако неповољно оцењујем његову књигу и он ће може бити устати у обрану свог дела. Ја му у том случају нећу одговарати: тако сам и до сада свагда чинио.

У нашој историјографској литератури још увек има много обломовштине и још више дилетантизма. Стога сам ја био свагда уверен, да је у таким приликама потребан на томе пољу рад у два правца: директан рад на науци и рад на сузбијању тога дилетантизма. Овај други посао у нашим приликама мало је продуктиван, још мање благодаран, јер у критикама на туђа дела и на исправљање туђих погрешака човек губи много времена; критике се губе и заборављају и ако у њима често има добрих и нових ствари, а писац критика диже сам на себе хајку и мора бити спреман да га грде и нападају и стварно и лично. Код нас је онај који критикује туђа дела више но игде у том положају, јер код нас објективност и према себи и према другима није још продрла ни у најпросвећеније људе: код нас у науци још увек влада женска осет-

љивост и стварне замерке сматрају се за личне увреде: култ своје личности још увек је јако развијен. У таким приликама писати критике значи дирати у зољино гнездо.

Ипак сам ја оцењивао и писао критике на врло многа дела. Већина тих критика биле су неповољне, врло неповољне. И наравно многи од оних, у чијим делима сам ја објективно оцењивао факта, сматрали су за своју дужност, да ми одговоре; врло је мало тих одговора било стварних, већина је ударала на личност, која је повредила осетљивост пишчеву, кад је доказивала да његово дело није добро. Стога ја сматрам за своју дужност, да једном за свагда кажем, зашто се ја у таком случају нисам никада упуштао у полемику и зашто нисам никада одговарао на нападаје; то је потребно тим пре, што су ти нападаји, и јавни и тајни, и усмени и писмени, и званични и незванични, у последње време врло учестали.

Наравно да сви ти нападаји и ровења и ситничарске подвале и кратковида срџба не домашају свог циља. Ја нисам никада писао по нечијој поруџбини или коме за љубав или коме у инат, нити сам радио због каријере или славе, него сам писао **само** онда кад сам мислио да *треба* да пишем и да кажем свој суд о нечем; и то сам чинио увек отворено, без икаквих обзира и објективно. Ако је мој суд био већином неповољан, за то су криви на првом месту они који пишу рђаве књиге; ако је у њему било кад и кад мало више жучи, то није никада било из личног нерасположења према писцу, него из огорчења, што наша историјографија још увек продукује већином лоша дела.

Казавши о једној ствари своје мишљење, ја нисам никада налазио за потребно да се на ту ствар враћам, јер сам увек био прожет дубоким уверењем, да ће моји резултати ако су тачни и добри кад тад победити, ма се сви дигли против њих, и да ће, ако нису добри, кад тад пасти, ма их сви хвалили; у томе случају неће ништа користити моја одбрана: они ће, ако нису добри, зато што нису добри, пасти кад тад сами собом и морају пасти и треба да падну.

И због тога, што сам био уверен, да на вредност мога рада не може утицати оцена, па ма чија она била и ма каква она била, мени је свагда било потпуно свеједно, да ли ће ме неко грдити или хвалити, и ја сам свагда био потпуно равнодушан према томе, шта о мени мисле и говоре и пишу *сви*, од првих корифеја, од Јагића и Крумбахера, па до последњих наших пигмеја у науци, до Г. Андре Гавриловића и других. И не само то, него ми је свеједно и да ли ће се моји резултати одржати или не и да ли у опште ко чита оно што ја пишем или не. Мени је сасвим свеједно, да ли ће наука утврдити да је Немањина биографија од Првовенчанога једно дело или два или три и да ли је Св. Сава умро 1235 или 1236 год. Кад су у питању научне истине, главно је да се оне нађу, а споредно је, ко ће их наћи. Ко у научном раду мисли на своју личност, том је и нехотице личност преча од истине. Зато ја у својим научним испитивањима никада не водим рачуна о својој личности, о својим успесима и интересима. Главно је да *наука* напредује и нађе истину, па ма сви моји резултати пали, и ма за моје име нико и не знао.

Многи неће ово све моћи схватити и неће то веровати. Али *то је тако*: и мени је сасвим свеједно и то, да ли ће ко овоме веровати или не. Јер ово неће схватити људи, којима је више стало до својих резултата него до науке и који мисле да је срамота признати своје незнање и погрешку, људи, код којих је култ своје личности покретач за сваки рад и који не могу никада разумети, да има људи, којима је стало *само* до науке; ово неће схватити људи, који немају свести о својој вредности у себи, него дркћући очекују критике на своја дела, па се радују повољној оцени а утучени су због неповољне, људи, код којих иницијатива и директива није у њима самима, него чекају од критике да им каже да ли и колико вреде. Али ти људи су јадни и тешко њима, јер њихов је живот мука жива...

Због тога ја никада никоме не одговарам.

Ст. Станојевић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Черrouteашки живот — Коштана — Јуришић — Милан Стојићевић.

Ни један од ова два комада није у управином програму за ову сезону, који је тек пре месец дана објављен и ваљало да још виси као ново сито о клину. Али ми публика не би дала за право, кад бих осим тога још што год хтео замерати „Черrouteашком животу“, а већ за „Коштану“ ни ја сам немам другог приговора до тог, што нам раније није изнета ова прерада, ако је била готова.

„Черrouteашки живот“, који управо није черrouteашки него пре беспосличарски, ветрогоњасти, распуштени, у неку руку скитнички, кад би се bohême могло превести једном речи на српски — допао се, признајем, у београдском позоришту, преко мога очекивања. Мени се чини да се то постигло комбинацијом двају утицаја, од којих ни сваки за се не би промашио своју дражк.

Први би лежао у самој Барџеровој комедији. У њој на супрот онима који не налазе да је живот празан, ако је уредан, којима не иде у главу оставити богату партију и лепу удовицу, па отићи у бели свет, потуцати се и свакојако мучити, делећи беду са туберколозном девојком, и живети о мирису ките љубичице док не увене — на супрот дакле таквим имамо те слободне духове који не вермају правила међу људима, који не станују истина под черrouteама, али немају обичај плаћати газди кирију за бедну уџерицу, и то им није ништа зазорно; који гладују данас, ако су ручали јуче, који се грeју крај хладне пећи пишући сонете, којима најзад љубав не пружају ни жена ни кућа ни деца, него крајичак на тавану и љубазница често неверна.

Што и једне и друге везује, то је новац. Једни га презиру, управо афектирају да га презиру, јер га немају, а други га чувају, јер му и сувише цене вредност. И тако оно двоје, око чега се врти цео живот, новац и жену имамо схваћено на два разна начина у овој комедији из-

рађеној по чувеном роману Мирџеровом. И публика која, у већини, разуме се, држи страну онима који су као она, воли ипак да учествује у радости тих бескућника и да проплаче с њима у њиховим несрећама, јер је то не стаје ништа осим то неколико суза. Одметници од реда у свету свакад су интересантни, а кад не пале и не кољу, већ се само чудновато носе и говоре, док су млади или луди, чак су и симпатични. Рудолф, Марсел и Шонар били би нам такви, и да немају да почине пред нашим очима пуно ствари за које им се пљеска кад се човек стави на њихово гледиште, што мање више чини цела публика. Јер напослетку газда, гостионичар неће бити за неколико динара сиромашнији, а сироти људи нису криви што купци и издавачи налазе да су слике рђаве а песме досадне, те их не купују.

И ако читатељи можда нису имали у рукама Мирџерову књигу која је ту скоро и на српски преведена, или можда нису видели представу, ипак ће држим, и сами погодити шта се збива у комаду са оваквим личностима. У осталом, радња је доста мршава, а оно што се морало додавати и прекрајати у колико Мирџерове сцене нису довољне, прилично је досадно, осим првог чина. Четврти чин, на пример, у коме је објашњавање, или ако хоћете отимање богате удовице и туберкулозне девојке о Рудолфа, једне о свог драгана, друге о свог будућег мужа — могао би се прескочити, па да сиротица Мими ипак на крају умре. (Кад сам већ при томе чину, приметио бих како ону истина малу, али карактеристичну улогу младог дедака коме је отац човек по типару у говору и мишљењу, није требало дати једном почетнику, него коме вештијем, пошто би му се најпре објаснило. Овако, кад нико жив није разумео шта је томе дерану и шта ће он ту, боље би било избацити целу улогу).

Да сиротица Мими међутим у петом чину не издише, као што се могла још вући, мислим да публика не би имала ништа против тога да још слуша како ти „чергари“ терају спрдњу са свачим што им се у бурном животу

дешава, а највише са самим собом. Јер оно што има горког у тој спрдњи, а горког има чим неко покушава да буде весео кад је гладан, наши су глумци спасли, одузевши типовима које су имали да прикажу заједљивост, а придавши им у накнаду нешто обешењачко, „штрангловско", да не кажем мангупско. И ако хоћете још један превод речи bohême, он би у нас готово могао гласити „мангупарија", почем од оног што ти „черпари" имају у себи уметничког код нас није бог зна шта остало под оним клопавим шеширима кесарошким, олињалим рединготима и са оним, таквом костиму прикладним гестовима неука лопова. Ако се није хтело овакав утисак произвести, који је на сваки начин за два три степена нижи од оног оригиналног, онда је ваљало обратити људима пажњу да се бар маскирају према добу које је у комедији, и да не обуку оно што имају најгоре код својих кућа. Њихове озбиљније и поетичније маске (нико није имао браду, ону нарочито зачешљану косу, ондашње огрлице итд.) и одело ако не баш верно, оно пристојније, допринели би — узећу један најјаснији пример — да Марсел не изгледа у петом чину као први, други, трећи разбојник у „Животу за динар". Оваквим схватањем био би ван сваке сумње друкчији приказ целокупног комада који је у ствари толико поетичан да је скоро сентименталан.

У осталом, како је тако је. Јер можда има нека особита драж гледати како се као пауни шећу по богатом салону, у фраковима са златницима у џеповима, они који би иначе једино могли бленути са улице у сјајно осветљене прозоре. Овакав призор претвара малчице ову комедију у бајку, а с друге стране слика опорог живота пред њим и после њега, који проводе ти исти људи, даје овој комедији толико реалности, да је она врло могуће узета као илустрација данашњег стања у Паризу, тј. да то није негдашњи Латински крај него данашње неко предграђе.

Ево у тој смеси бајке и истинске приче лежи, по моме мишљењу, други, а можда и први узрок успеху ове комедије у нас, поред оног што потиче из саме њене теме.

На завршетку коју од мојих примедаба на поделу и игру.

Улогу патнице Мими ја бих двоструко поделио. Поред Г-це Миљковићеве, код које ја веома ценим истински акцент и срдачну простоту, мене би интересовало видети шта би од те улоге начинила Г-ђа Милојевићка, која има извесну нежну хармонију и трезвеност у игри.

Поводом укупног тона могао бих рећи, осим оног што сам већ рекао, да је готово свака фраза подвлачена, ма да су оне и без тога довољно своје врсте; а напротив тамо где се ствар заоштрава и о̄рће у праву драму, у оном четвртом чину, при крају, нисмо осетили никакво претерано узбуђење. Уза све ово, први чин, — најлепши од свих — текао је, бар кад сам ја био, натегнуто, што је усиљену веселост, које је и иначе доста већ у самом комаду, само ојачавало.

„Коштана" је драмско првенче једног младог човека о коме се, као приповедачу, већ у велико почиње водити рачун. Судећи по „Коштани", а и по ономе што сам од њега читао, Г. Станковића се највише допмљу у животу страсти неукроћене, јаке и једноставне, просте и примитивне. У његовом маниру има нечег притуљеног: страст код њега севне, као два сјајна ока кроз јашмак, ваља је наслутити, осетити, не по опису видети, него по оном искиданом, час притајеном час набујалом даху да прене, погодити. И да није сам из наших нових крајева, Г. Станковић за своју душу не би могао наћи подеснијих утисака до у оном заосталом истоку, у чемеру и беди, без блеска и богатства, у оном дерту који се јавља кад припуцају пушке од шенлука, у севдаху, гледајући масно превијање чочека и слушајући њену песму о белом грлу у Мирјане, што га драган тражи да гризе, у успоменама на младост које се сад гасе у вину, често на вересију. То није као онај исток Јове Илића, разблудан и обестан, где меко удара шаркија у страсним багдадским ноћима, на месечини, по тесним буџацима, под мрачним капиџи-

цима, са тајанственим харемским историјама, са кошуљама од свиле коју сабља не сече на белој пути калифових када, са ђулом и звекетом папучица.

Све ово, од прилике, овако шарено, тема је у „Коштани“, комаду из врањског живота, који Г. Станковић води се извесном наивношћу. Рекох са извесном наивношћу, јер га, бар за сад, не црта, него се више труди да нам дâ утисак који он на њ чини, оно што он отуд осећа. То нису опажања, већ пре меланхолични одјеци у тој усамљеној песничкој души. Али управо због тог интимног карактера који носе на себи творевине Г. Станковића, може се посумњати у његову сјајну будућност као драмског писца. На „Коштани“ је то мало теже показати, јер се у њој мешају и неизбежне мане сваког почетника.

У „Коштани“ имамо рђав распоред материјала, који је у комаду и уопште оскудан; имамо доста излишности; имамо угледања без невоље; имамо најзад — што је најглавније — то да се не разазнаје јасно шта је у пишчевим очима та Коштана. У драми, у којој је насловна јунакиња, она није ништа друго до чочек, и као чочек она у комаду заиста само игра и ниже песму за песмом. Међутим, по замисли Г. Станковића, она чини комад, за њом гине и младо и старо, она заноси целу варош, на сваки начин својом лепотом и гласом, али на врага и још нечим ваљада, јер колико њих певају и лепе су. Шта је то још, Г. Станковић не каже, то јест није метнуо ни њој нити икоме другоме у комаду у уста, то је остављено нама да нагађамо, управо да наслутимо. На овај начин, кад оставимо на страну песме и игре, судећи дакле по причи, насловна јунакиња у комаду деградована је скоро на нему улогу. Ово је у толикој мери, да сам ја Г. Станковићу, кад ми је прошле године донео свој комад на приказивање, готово хтео предложити, ако и нисам, да доведемо правог чочека из Врање за Коштану, јер би нам тако била очувана она првобитна дивљина, тупост, ласцивност и простота што никаква култура не може дати. За позориште дакле тај женски тип није довољно израђен,

и од те српске Кармен, како би је човек могао назвати, остале су нам само песме, што је сасвим споредно, и ако се тиме једино у комаду, оваквом какав је, објашњава што је та Циганка завртела памет мушкој половини становништва Врање и околине, а женској улила крајњу антипатију. Ако Врањанцима није требало да завире у њену душу, нама је преко потребно, ако Г. Станковић хоће да се интересујемо за њу. Колико можемо да назремо, њу одиста нешто распиње, али шта је то, остаје нам тајна.

Поменувши главни недостатак, не би ни најмање право било не истаћи лепоте у овом комаду. Њих има растурених на много места у дијалогу, који је, као што поменух раније о пишчевом маниру, мало необичан, искидан и као недовршен (глумци су, сећам се, имали муке док су те одломке свезали у реченичке облике), и те лепоте могли смо сви и чути, али има и таквих које гледаоци не чују, те их и ја не бих знао да ово говорим само као гледалац из партера. Случајно ја их знам, јер сам читао „Коштану“ неколико пута, док је била преда мном. На своју велику штету, Г. Станковић је расипућски метао у своје описе места где се који чин дешава и што нам представљају декорације и намештај београдског позоришта, такве детаље који би у његовим приповеткама равноправно стојале уз остало што је у њима. Мени је, на пример, остало у глави, како се по простирци собе за први чин „игра дрхтав сунчев зрак“ и то је добри Станковић написао за сценаристу, за Г. Рисантијевића, без увреде речено. Баш и да смо имали тај зрак, баш да смо га и приметили како игра, он не би био тај Г. Станковића, него од електричне светлости. Овакве интимне лепоте су савршено за драму изгубљене, што човеку може бити двоструко жао, прво ради њих самих, а друго што би добро дошле комаду, кад би било начина да се унесу у њ оне или њихови еквиваленти.

Главна је погрешка Г. Станковића што је с искључивом спремом приповедача пришао писању драма. А драма

и приповетка су књижевни облици у основи другог рода. Услови под којима оне имају ефекта сасвим су различни. Као доказ довољно је поменути да најзанимљивија драма може бити досадна при читању, а да најинтересантнија приповетка може бити досадна при рецитовању на бини. Ову разлику чини тако звана позоришна оптика: при чудесној светлости лампа на рампи типови скоро оживе, постану пластични и промене се, не само они него и оно што они говоре. Отуд за дијалог из гомиле речи које више мање пристају за ситуацију, ваља бирати оне које је најрељефније карактеришу, које су једре и збијене и не промашају утисак. Ову способност драмски писац или има, или се учи, ако је нема, на обрасцима, у колико се природни дар може накнадити. Да је Г. Станковић с планом гледао у позоришту Сарду-а и Диму, да их је посматрао с нарочитим циљем да из њих научи засебну технику драме, начин како се једна ситуација спрема и испреда, доводи и експлоатише, како се призори органски међу собом везују, како се личности, као што рекох, дијалогом и радњом карактеришу — „Коштана", с песничким даром који Г. Станковић несумњиво има, испала би сасвим друкчије.

Од тих техничких мана потребно је поменути још једну, опет обичну ману драмских почетника (наших и туђих), а то је развлачење оскудне радње у више чинова но што има материјала. Сад је у овој преради, која нам је одиграна, Г. Станковић нешто скраћивао, али тиме није добио у времену него у распореду. Избрисао је излишан призор у општинској кући, али у накнаду раширио је једну улогу. Разрадио је најодређенији тип, беһара Митку, једну минијатуру Сремчевог Калче, само невеселог, преког. Тај Митка толико је исто непотребан у комаду колико и у свету, али га игра Г. П. Станојевић и онда није непотребан. Какав је он, такав је цео комад: невесела, скоро суморна ствар са једном дивљом, безумном страсти што живот собом руши. Гледајући те људе како их витла и заошијава то што је јаче од њих, нама су напрегнути живци, јер код њих нема других речи до оних крајњих.

Овај дах крви, сладострашћа и смрти осећа се не само у целокупном утиску него и у детаљима комада, и то је оно што му даје, поред свих слабости у извођењу, изванредну јачину, а његовом писцу тако јасно оцртану индивидуалност.

И с „Коштаном" се десило оно што се скоро редовно дешава с толиким другим комадима. Одлагана је. Сад су за кривице оглашене неке „техничке тешкоће", што је на сваки начин практичније од досадашњих глумачких болести и даје се примењивати готово у сваком случају. Једина им је рђава страна, што би требало да се могу предвидети бар на недељу дана раније.

Користећи се болешћу нашег првог певача, управа нам је, као са извесном журбом, што би се могло рећи да наш српско-народни Раја није заслужио, извела свог новог тенора као Париса у „Лепој Јелени" и Станислава у „Птичару." Хитња је ова тим мање оправдана што тај тенор осим гласа, што му је од Бога, ничег другог нема што би било од људи, у његовом случају од глумачког учитеља. Тог младог човека није довољно само ангажовати, него се ваља промучити да од њега, који је за сад само једина нада, а у ствари статист, постане какав такав глумац.

У колико се овоме новоме члану можемо радовати, у толико се са жаљењем прима глас о смрти младог глумца Милана Стојићевића. Ово је други губитак, и то на брзо, после Веље Миљковића. Својом марљивошћу Стојићевић би свакако дотерао да буде врло употребљив, а већ је донекле то био и овако млад. Ја сам једном покушао да начиним од њега шпанског витеза и да га пустим да говори мадригале, али изгледа да је он, као и толики други, у основи, био комичар, и мени се највише допао као Бопчински или Допчински (свеједно) у Гогољевом „Ревизору."

Драгомир М. Јанковић.

БЕЛЕШКЕ.

Једно изгубљено дело Његошево. — Љ. Ненадовић у својим „Писмима из Италије" (писмо III, март 1851) прича ово:

„Владика (Његош) се зимус занимао описивањем Црне Горе и њене историје, на француском језику. У томе помагао му је неки овдашњи адвокат, Ђузене Каза. Он сваки дан долази те с владиком по један сат ради. Владика му обично диктира а он француски пише. То је дело већ готово. Сад га само прегледају. Владика ће да га пошље неком француском списатељу по имену Беланжеу, с којим се негде познао и о Црној Гори причао му. Беланже је био усхићен његовим причањем[1], и молио је владику да му тако напише како му је причао о Црној Гори. Ово је дело, као што ми рече, удешено за странце, који нас не познају."

Његош је, дакле, написао једно дело о Црној Гори (повест и опис земље) на француском језику, које је данас изгубљено.

Сматрајући да је то дело вредно марљива тражења, потписани је, пре неколико година, тражио ово дело, без успеха наравно. Напустивши то тражење, потписани држи да неће бити без интереса да овде саопшти шта је чинио до сад по том послу.

Потписани се најпре обратио самом Љ. Ненадовићу писмом једним у којем га је молио да га извести о свему што зна односно овог дела. Ненадовић је на то одговорио овим писмом:

„Ваљево, 7. септем. 1893. год.

Драги и поштовани господине,

Пишете ми и питате ме за рукопис што је владика Његош о Црној Гори написао и послао неком Беланжеу у Париз.

Ја о томе ништа не знам више него оно што сам споменуо у мојим „Писмима из Италије".

Врло је могућно да је Беланже штампао тај рукопис или као књигу за себе под владичиним именом, или, што је још могућније, употребио га као грађу у своме каквом делу; у тој намери — по свој прилици — владика му је тај рукопис и послао, да га он разграна и да по њему напише какво веће дело о Црногорцима. Ако је тај рукопис ма како употребљен и штампан није се о томе ништа код нас сазнало, јер онда (1851 год.) нико није разбирао шта странци, а особито нечувени списатељи као што је Беланже, пишу о Србима. То је може бити штампано у каквом незнатном часопису, или у каквом подлистку неких новина, па ту се и заборавило. Ако је Беланже био какав приповедач, може бити, да је из тога градива написао какав роман.

У Паризу сада има вредних српских ђака, зато пишите неком од њих да распита и разбере о имену „Беланже" и да види све шта је под тим именом штампано. То би могао и у каталогу библиотеке наћи, а и самог библиотекара или професора литературе запитати. Ма како да је то име нечувено у књижевности, опет ће се моћи штогод сазнати ако је што писао.

[1] У издању „Цел. дела Љ. Ненадовића" 1894, стоји, јамачно погрешно: „писањем" м. „причањем."

Рукописа, о коме говоримо, било је може бити двадесет табака, јер запечаћен пакет што је спремљен да се у Марсељу даде на пошту, беше, у колико се опомињем, дебљи од једнога прста. Држим да је то све написано руком онога Ђузепе из Неапоља, коме је владика казивао, а он, почем је добро знао француски, писао и после на чисто преписао, и тако је тај рукопис без језичних погрешака спремљен. Владика тај рукопис није хтео поверити талијанској пошти, јер онда у Италији беше велика строгост и несигурност, и на све се сумњало и пазило.

Радујем се да се тако ревносно занимате о владици Његошу и желим вам најлепши успех у томе раду.

Поздрављајући вас најсрдачније

јесам ваш поштоватељ
Љубомир П. Ненадовић.

Владика се увек потписивао *Његош* а не *Његуш*.[1]

Поздравите Милићевића и Вуловића.[2] Ако им кажете да сте за три дана, место за три месеца, добили од мене одговор, они ће се чудити.“

Примивши ово писмо, потписани је послушао дати му савет и обратио се двојици својих другова који су тада били ђаци у Паризу, на име Г. Михаилу Петровићу, проф. В. Школе, и пок. Немањи Стојановићу, б. писару Мин. Привреде, с молбом да они разберу што могу о радовима Беланжеа и евентуално о Његошеву делу; и они су брижљиво и са интересовањем разбирали о томе по библиотекама и код надлежних лица. Потписани је, доцније, и сам, у Народној Библиотеци у Паризу, трагао за именом Беланжеа.

Резултат овога тражења овај је. У великим светским библиографијама Лоренца,[3] Хајнзијуса,[4] Греса[5], Бринеа,[6] Керара[7] и Етингера[8] а у годинама 1840—1890, забележено је не један него двадесет и пет писаца француских који су се звали „Беланже“, и могли бити књижевници у години 1851, кад је Његошев рукопис послат у Француску. Али међу радовима њиховим, који су поред њихових имена забележени, нема, по насловима судећи, ни једног који би се ма у ком погледу односио на Црну Гору, или ма чиме опомињао на тражено Његошево дело.

[1] Потписани је у свом писму стално писао „Његуш“.

[2] Потписани је у реченом писму саопштио да се обраћао С. Вуловићу и Г. М. Милићевићу за обавештење о делу о којем је реч.

[3] Lorenz, Catalogue général de la librairie française, 1840—65, 1866—75, 1876—85, 1886—90.

[4] Heinsius, Allgemeiner Bücher-Lexicon, 1847—51, 1852—56 и даље.

[5] Graesse, Trésor des livres rares, 1859.

[6] Brunet, Manuel du libraire.

[7] Quérard, Supercheries littéraires dévoilées, 1869.

[8] Oettinger, Bibliographie biographique universelle.

После оваквог резултата, потписани је прекинуо даље тражење.

Како, међутим, није искључена могућност да су поменуте библиографије непотпуне; како је, нарочито, могућно да је који од поменутих двадесет и пет писаца писао у којем часопису или дневним новинама а рад неодштампао, то се може претпоставити да је који од тих писаца ипак писао какво дело о Црној Гори, и ако за то дело не знају библиографије. У том случају, могло би се наставити тражење Његошева дела. Ваљало би, наиме, саставити потпуни списак радова ових писаца чија су имена дале библиографије, а зато има начина.[1]

Само у том случају, не би било потребно обавештавати се о сваком од поменутих двадесет и пет писаца. Међу овима има математачара, природњака, теолога и стручних педагога и граматичара, међу којима јамачно не треба тражити Његошева Беланжеа. Кад се пак ови изузму, остају од свију њих свега три писца који су могли писати што о Црној Гори, и то су један драмски песник и два путописца. Ово су њихова имена и дела која се налазе у поменутим библиографијама: Belanger, Essais dramatiques, 1855; Alfred Bellenger, A travers l'Italie, souvenirs de voyage, 1853; Stanislas Bellanger, Trois ans de promenade en Europe et en Asie, 1842; Le Kéroutza, voyages en Moldo-Valachie, 1846; Touraine ancienne et moderne, 1846. Г. Петровић је видео у једној париској књижари једну књигу Antiquités romaines опет од једног Беланжеа Његошева времена, а која није забележена у поменутим библиографијама: и писца те књиге ваља убројати у писце за којима би требало трагати.

После потписанога, предузео је тражење Његошева дела о Црној Гори Г. Гргур Јакшић, бив. држ. питомац у Паризу, али је тражење чинио сасвим другим путем. Он се, наиме, распитивао о судбини и радовима Ђузепа Каза а не Беланжеа. Колико је у томе успео, и да ли се овим још бави, потписаном није познато.

Павле Поповић.

[1] Наћи н. пр. годину и датум смрти пишчеве, па тражити белешке о писцу у дневним новинама поводом његове смрти. Или се, уопште, обавестити преко оних листова француских који служе као посредници за такве послове.

Власник, Св... С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 5. — 1 децембар, 1901.

ПУТУЈУЋЕ ДРУШТВО.

„Мајсторија козе пасе.“
Срп. нар. пословица.

ГЛАВА ЧЕТВРТА. (3.)

У њој су изнесене кубуре глумаца услед апатије и немара позоришне публике и скоро безизлазно стање целе дружине; али на крају Главе наговештава се и спасоносна идеја глумца Тоше Теткиног.

Као да је неко проклетство потерало дружину, јер одмах после прве представе малакса публика и одби се од позоришта. Шта да раде сада! — Најзад се домислише. И што су по другим местима радили обично при крају, када, то јест, малаксава интересовање, — овде су морали прибећи одмах првих представа тим својим често практикованим марифетлуцима. Једну представу, „*Млетачког трговца*“, дадоше у почаст трговачког сталежа, а другу, „*Мушки метод и женска мајсторија*“, у почаст вредних занатлија: дадоше опет (дако буде пређашње среће), на опште захтевање поштоване публике, познати већ и омиљени комад „*Два Наредника*“, — па ипак ништа!

Све то није помогло. Посета је била све рђавија и рђавија. Немар и хладноћа грађанства све већа. Оно мало чиновништва и оно два три официра, то је било све. А грађане, мештане, пушком да гађаш по сали, не би га могао наћи, изузев једнога или двојицу, па и то су били

они који су дали реквизите, као мердевине, ћилим или тако што год.

Глумци се узнемирили а не мање и Љубивоје. Он је сад био још више збуњен и још мање употребљив, тако да су му морали одузети и пренис, и госп. капетан га је одредио на некакву спољну службу, јер „да није оне красне женице“, како се госп. капетан изражавао, — он би га, вера и Бог, отпустио! На наваљивање Љубивојево умешао се и сам госп. начелник у корист позоришта, и ангажовао се за њ прво код општинског часништва и затим код грађанства. Код првих је успео, истина, мало потеже. Обећали су, да ће похађати представе, али су га, пошто су већ пристали, запитали: хоће ли имати право да наплате дијурну зато што дангубе? А код оних других, код грађанства, ту није могао баш ништа ни он сам као власт, јер је иза ових стојао народни пријатељ и вечити противник сваке власти, Жика, „адвокат“ називани, управо пискарало и стални дописник једног престоничког и два влади непријатељски расположена паланачка листа, и био сила не само за Власотинце него и за Лесковац и околину. Знао је устав на памет, имао га у малом прсту, што кажу, и храбрио их је да се држе јуначки на бранику својих грађанских права. И они одговорише госп. начелнику, да он по уставу нема права да им сужава њихову личну слободу! У осталом, рекоше: да је доста од њих већ и то што су му попустили при последњем бирању општинских одборника; а у позориште неће ићи, док им је госп. Жикина оштра пера, и док је у Србији устава, новинâ и депутацијâ!

Последица тога била је та, да је ћир-Манта окренуо лист, подбадан сем тога још и тужбама и сузама Резике. Постаде и он хладан према глумцима. Јавља им се преко воље и само гунђа. Сакрио скоро све лампе, отказао квартир глумцима, а кост и глумицама и глумцима.

И глумци су то осетили. Док су имали, поручивали су бесно, а сада седе покуњени у механи и не поручују ништа. А и кад поручују, а они, некако, врло учтиво и

врло утањеним гласом то захтевају. — „Молим вас, веле, будите тако добри! Једну чашу воде!“ Ћир-Манта је био од оних механџија који више воле госта грубијана него учтива. Учтиви обично мало поручују. Зато је и Манта волео оне који га псују али поручују оканике. Зато су му сад и били одвратни овако учтиви гости. „Серафиме, ела однеси на *господу чисте* чаше!“ Нарећује ћир-Манта. „И једну *саку* воде, да стоји у приправнос'... за господа!„ вели на окрете нешто ситно грчки да псује.

Шта ће, сироти; ћуте и трпе!

Али Онај, што се постарао за тице небесне, постарао се и за глумце, за ове, тако рећи, тице земаљске. Остављени од свију, прекинуше представе. Радо би они отишли, али су сви направили приличан рачун, па не могу; ћир-Манта их не пушта, док не плате, а они платити не могу. Срећа те је околина била милосрднија него људи и она их је хранила.

Мушки се прихватише пецања. Ту је река пуна риба, ту и вирови обилни рацима. И што је у Београду луксуз и деликатеса, — то им овде постаде сада свакодневна храна. Али давно је изречена и позната она народна реч о ловцу и лонцу; па тако је и с њима било, — некад добро некада рђаво! Некад се врате с богатим ловом, а понекад, бо'ме, врате се с ниском рибица које једва ако би поднеле за какав салонски акваријум. Пролазећи и носећи лов, певушили би полако ону песму: „У терзије танка игла, танка вечера.“ Кад би их тада мештани погледали и осмешкивали се, није их ни то збуњивало; они би сасвим равнодушно одговарали, да су жељни били мало мезелука.

Тако је трајало неколико дана.

Једини светао дан у сред те беде био им је онај дан, кад је у Власотинце стигао својим адвокатским послом, госп. Пера адвокат, назван „Шајдес.“ Био је то човек мека и болећива срца, страстан љубитељ позоришта, а сем тога човек са добром зарадом а необично

издашне руке. Долазак његов прекиде ту страшну паузу. Талија опет оживе, глумци живахнуше.

Одмах је у почаст његову даван *„Сиротињски адвокат.“* Кућа је била пуна, јер госп. Пера је натерао обе парничке стране да купе билете; и тако дође све оно што је њихова презимена носило. А и сам г. Пера је купио неких двадесет билета и распоклањао их, то јест, позвао — као гости да му буду — многе чорбаџије који своју кесу дреше само у суду и у продавници таксених марака.

Али овај леп дан изгледа да су, јадници, доживели само зато, да би им успомена на њега пала још теже у црним и тешким данима који насташе, и које проживеше, одмах после њега. Оде госп. Пера, па са њим оде опет срећа од њих! Опет беда и невоља. Хоће да се крећу, али Манта им не дâ — и ако су му нешто дуга отплатили — него тражи да му све исплате, па нека иду куд знају, а он их, вала, није ни звао. А они немају откуд да плате, јер ни *„Потурица“* — у коме је гостовао у улози Селима Љубивоје а у улози Бојане Мица — не донесе очекивана прихода, и катастрофа би потпуна, стање очајно и безизлазно.

Настаде роптање на директора као на јединог и главног виновника све ове њихове несреће. Причало се о силним новцима које је згрнуо а неће да им дâ; о кући коју намерава купити и како ће се повући и постати приватијер и рентијер и давати новац под интерес, који се сада налази пола у земунској а пола у панчевачкој штедионици. Кад им је пак директор испричао и објаснио историју доласка њиховог амо, онда су почели роптати и на Љубивоја и страховито му претити, тако да је овај морао да бега у срез, да га не избију баш они за које је он живео и сваку им срећу желео.

Очајање је било тако велико и беда таква, да ју је осетио и сам Тоша Теткин, глумац којега до сад ништа на свету није умело збунити, и који се из сваког шкрипца и кљуса умео извући са читавим репом.

⁂

И једнога таквога очајнога дана лежаху дешператни глумци у једној соби, на једном великом, генералном (скоро исто тако пространом као и позорница им) тако званом „трговачком кревету“, који кревет не познају Београђани од како хотелијери наплаћују кревет пет динара. Лежаху и разговараху се обрећујући се једном цигаром. И што је сасвим природно, да се човек у несрећи сећа најрадије срећних дана, и да о њима говори, — и они причаху своје лепе дане и свакојаке доживљаје своје.

— Ех, да ми је да смо негде у Банату!... У Меленцима, Баваништу, Кикинди!... Уздахну Тоша Теткин.

— Море, макар и у Бачкој! Шта би нам и тамо фалило!? додаде Љуба, Чврга названи.

— Ја, вала, ништа више не бих желео, него да сам у Славонији, вели Десимировић... Ах, то је рај, то није земља! Па оне питоме Шокице из Бабине Греде! Ал' једна што је била! рече и шаком стаде чешљати своју бујну дугу косу. Звала се Анђелија! То име никада нећу заборавити! „Ох, Шокице Анђелијо, црне очи беле груди, једном сам те ја видео, ал' те никад не пољуби!“ ...Тугу моју ублажавао сам песмама њој. Певајући њој песме, и лечио сам а у исто време и позлеђивао ране. Имам их пун нотес!... Наслов им је „*Њој*...“ ...Хоћете л' да вам прочитам један део сонêтâ њој у част?

— Јок, јок! гракнуше сви са трговачког кревета. Зар опет да нас гњавиш?!

— Ах, Славонијо, Славонијо! уздахну Десимировић.

— Море, за какве Шокице ми причаш сад кад ми крче црева, вели Тоша Кицош. Каква Славонија! Ништа лепше од православног Баната! Болан брајко! Какав је *оно* свет! А ови овде чим те опазе, а они одмах склањају табакере к'о Банаћани дуван од финанца! К'о да сам финанц а не глумац! Зар би нас пустили они тамо да спавамо на овом „трговачком кревету?!“ Као да смо какви калаузи што лучимо палоције за кленачку скелу!!

— Море, други су тамо људи! одобравају му сви.

— Него те прифате, к'о да си им шогор, или какав

други род; па у прифатне куће. . . па јастуци до гредице! Па мирише соба на зреле дуње и на босиљак и на млад сир и сурутку! Па тек у Бачкој Мађарице! . . . Све ме љубе у руку; виде ме обријана, па мисле, да сам какав плебанош. А ја их и благосиљам и штипам за образ! вели Тоша Кицош. Па оне Банаћанчице! Све паре дадох на одело. Тамо сам се тек кицошио! . . . Отуд ми и остаде овај садашњи надимак „*Кицош*."

— Море, па и тамо нас по некад потера баксуз! рече зловољно џандрљиви и суморни Пера, који је обично и најчешће играо тамничаре у разним комадима и лепио плакате по ћошковима.

— Ама не кажем ни ја да је увек и свуд баш текао мед и млеко, вели Тоша Теткин; ако је позоришту ишло рђаво, није *нама!* А то је тек нека разлика! Ако ништа, а оно је бар леба било!... Одем у башту, па мало леба, мало црна лука, — кад погледам, фали пола леје! Па мени стига! Од чега сит од тога дебео, што кажу. А овде — несрећа! . . . Нико да се пошали, да те позове... на мезе, бар ако већ неће на ручак или вечеру! Од јуче поједо' шаку леблебије — то ми је све!

— Море а ја ни то! рече тужно Тоша Кицош.

. . .Кир-Манта не дâ ништа! настави Тоша Теткин. Тај човек нема срца! Што нас мучиш, бре Манто? реко' му ја. Што да пропаднемо у „Термопиле", кад нисмо Персијанци! А он се, смеје, животиња једна! Брука од Грка! Грци измислили позориште, а он мрзи, да нас не види очима! Тедо' да га намамим, ама и оно је зверка, па се чува! Врда и клизи ка' чиков! Зовем га јуче да се играмо домина или жандара. Он пристаде да играмо домине, и таман први пут „пође у башту", па тек стаде на запита: „А у што ће играмо, господин-Тошке? У једно кафе?" — „Море, каква кафа, кажем му ја; кафа буни крв!... Разбија сан, па се претурам целу ноћ... Да играмо у једну *кајгану* од осам јаја!" — „Море, куд се па у кајгану играло!?" чуди се, стока једна. — „Па онда у једну ћулбастију!" кажем му ја. — „Каква ћулбастија! Какав је

то обичај саг!?“ каже он. — „Леп обичај! Треба и ви да га усвојите!“ кажем ја.

— Шта се смејеш, стоко једна?! викну Андра на Перу, на оног џандрљивог. Шта има ту смешно, кад твој ближњи гладује и злопати се?!!

— Хехе! Смеје се Пера заједљиво. Гледам колико нас овде има „бивших“ управитеља позоришта!

— Све сам управитељ; пет управитеља! Па сви ђутуре немамо кредита за једну ђулбастију!!! Брука! додаје Тоша Кицош. Тхе! Тако и олази слава светска!

— Хај, хај! уздахну Десимировић, кад се сетим Далмације! Па у вече само чујеш са свију страна песму са чамаца, а ветар ти доноси с мора ону заносну рибарску песму „Санта Лучију“!

— Море, каква Далмација! осече се на њ Тоша Теткин. Пази овога опет!! За Далмацију ми казујеш! Ја опет не марим ни да чујем за њу! Једеш све неке морске науке и све којешта једеш!... Нема ништа преко Баната! па православна јела... гуске и ћурке. Једеш што је и Бог рекао да се једе!

— Е јесте, Тошо, из уста си ми извадио! вели му Чврга Љуба.

— Па зар није?! Баш памтим једном — био сам онда код стрица Лазића — дођосмо у Баваниште... Хеј ти море, Чврго, па све ће да попушиш!... прекиде причање Тоша Теткин и узе Чврги цигару из уста, па стаде брзо и нервозно вући димове и пљуцкати онако како је у Банату научио. Причаше прекидајући пушењем и пљуцкањем говор у кратким реченицама. Баш дођосмо у Баваниште... село богато, велико, седам хиљада душа, чисти Срби — а не к'о наша села!... два дућана и мејана сво село. — Баш у јесен... Уморни! Киша, ветар, блато, лапавица. А ми више пешке него на колима; једна несрећа! Једва чекамо, да се извалимо у кревет! —

— Е, па доста је, примећује му онај џандрљиви Пера. Тоша му даде још оно мало цигаре, па настави причање:

— Кад у биртији, где ћемо давати представе, пуно паора... Гледају они нас, гледамо и ми њих. Каже нам бирташ, да је ту и сеоски кнез. „Ко је кнез?“ пита стриц Лазић — „Ен' онај с буџом! Та Неца Ћебечков, та ко га не зна!... Па лепо би било, знате, каже нам бирташ, да му се онако пријавите. Он је кнез наш, а после, и через тога, да му се, знате, пријавите, док је још трезан; јербо кад је пијан, каже, а он одмах други човек; грубијан је, ал' опет, знате, има једно добро срце, па кад неком и разбије главу, а он плаче и таки зафаљује на званију“. — Ови наши уморни. Стриц Лазић каже: „Нека сутра ћемо.“ И одоше сви да спавају, а остасмо само ја и мој побратим Ла́ка. — „Море, да се јавимо, побратиме!“ рекох ја Лаки. — „Па да се јавимо, ако не фајди, шкодити неће!“ рече Лака. И одосмо тамо. Лепо нас људи примише (а не као ови конопчари) и посадише између себе. Пописмо и по једну две. Пита нас кнез: Јесмо ли вечерали? „Нисмо, кнеже, вечерали“, рече Лака. „Нисмо ни ручали, рекох ја, а камо ли вечерали.“ — „Ако нисте и нећете, вели, у биртији, него ћете баш код мене!“ — „Шта велиш, побратиме“? Запита ме Лака. — „Море, зар мислиш да ћу чекати да ме дваред позове!“ — Те ти ми лепо одмах одосмо с кнезом. И Бог да поможе! Заборависмо брзо сву муку онога дана. — Клао кнез свиње... била „свињска даћа“, како они кажу. Па ту свирац, ту крвавице, џигерњаче, чварци, лепе Банаћанке, пиктије, коло. вино, песме, — те ти ми остасмо ту до зоре, до самога сванућа. Задржава нас још кнез, не дâ нам да идемо; а ми му кажемо, да ћемо и за ово довде искијати од госп. управника. А кнез каже: „Лако је зато. Нећете ви одавде празних шака. А свака се власт дâ подмазати!“ каже. Хтеде да нам да крвавица и џигерњача, да понесемо стрицу Лазићу. — „Море кој ће ти гледа сад крвавице; не могу ни да их очима гледам!“ рекох ја онако сит. — „А ви узмите једну гуску!“ рече кнез, па посла слугу да ухвати једну, а побратим Лака ми шапну на уво: „Море, уватиће нам најгору; него хајдмо и ми.“ — „Да му по-

могнемо!" рекнем ја кнезу и одох и ја и побратим. Те ја и побратим и слуга после дужег јурења ухватимо две гуске. А побратим ми рече полако: „Драж'те ви те две гуске, а ја ћу да хватам ону тамо дебелу, па ако ону не ухватим, — онда дај макар и ту!..." Кад дођосмо у биртију, а бина већ готова и проба се држи и без нас!... Стриц Лазић љут као рис... хоће да нас казни... пита нас: где смо били? А ја му кажем, причам му и лепо видим да му је ужасно криво што је тако рано и одмах отишао да легне. Ређам му јела: чварке, кобасице, џигерњаче, крвавице, пиктије, кавурму...

— „Ау, сунце вам домиње! прекиде нас и хукну. Реци само још да је била и пита с месом — па ћу ти сад разбити нос!... А кад му побратим Лака донесе и предаде поздрав и гуску од кнеза: с примедбом, да смо га се ми и тамо сећали — а чика Лазић не мога де се не осмехне, па вели: „Ајд' и'те да спавате! Да будете свежи за вечераске!.. То сам ја, каже: љут, ради реда и через дисциплине, — а ја знам да ви знате улоге.... та ви сте ми најбоље снаге!"

— Море што ми причате оно што је било, вели џандрљиви Пера, него кажите ви мени за овде.. шта ћемо сад овде да радимо, да се извучемо из овог ћорсокака?! А како је преко, — то ми сви знамо! Да сам преко, ја бих накривио капу!

— Море, умеша се Тоша Кицош, па и тамо се западне у белај! Памтиш ли преклане! Кад оно одосмо на Видов-дан у Раваницу на славу црквену? Па у мало те није било оно што се каже: правити рачун без бирташа! Ми рачунали да ће сваки зарадити по иберцигер! А оно поче не може бити горе!... Пре подне ништа. Једва чекамо да се сврши служба и литија, да почнемо. Почели ми, ама слабо долазе! Одложили ручак до два сата, само не би л' више представа дали, — па опет ништа! Те чика Лазић, Бог да га поможе, сети се лепо, па нам каже: да сви онако обучени и маскирани одемо под ладњак на ручак. Тако и урадимо. Поседамо, па изгледамо к'о на

Чортановићевој контрафи оној „Кнежева вечера“. Стриц Лазић у прочељу као Југ Богдан с белом брадом до појаса, а лево и десно од њега поређали се ми у белим и црним брадама (Цар Лазар није излазио зато што му се тога дана давао парастос). Од женских само царица Милица што је седела, а ћери јој Мара и Вукосава служе нас. — Скупио се, Боже, свет око нашег лађњака, па нас гледа док ми ручамо. После ручка отпевасмо једну патриотску песму, а стриц Лазић позва народ да види своју историју. — Кад после ручка навали паорија, — те Бог да поможе! А комад скраћен, само три сцене. Свађа и мегдан, Кнежева Вечера и Смрт Муратова — па сваки по сата друга представа! Иде к'о намазано! После ручка шест пута представљасмо. Кад поделисмо, сваки пун пара!... Ето, просто само зато, што су нас видели онако обучене, нагрнули; а зар ти они опет читају плакате! А да није тога било, одосмо.... Зато шта ја увек кажем: Само треба имати *начина! Начина!*

— Стој, прекиде га радосно Тоша Теткин. Стој! Врло добро! Паде ми сад баш једна спасоносна идеја на памет. Благосиљаћете ме, кад вам је кажем! Упалиће! Идем одмах да је саопштим госп. управнику! Ето мене сад! рече огрћући капут и излазећи брзо.

— Шта му би!? пита Десимировић који га није ни слушао, јер је писао сонет некој Гени Власотинчанки која му се, кад јој је ономад, у пролазу, послао пољубац, плазила из авлије.

— Тоша к'о Тоша! Пун идеја! рече Чврга.

После кратког времена врати се Тоша.

— Шта је? Шта би? Запиташе сви.

— Ништа, рече зловољно Тоша. Не пушта никога к себи! А мене најмање! Закључао се. Одговара ми изнутра: „Идите, вели, с милим Богом! Ту сте ми се попели!“ вели. Мора да је показивао на теме кад је то казао. — „Ама молим вас. Само на једну реч. Имам, један савет који ће нам помоћи!“ реко' му ја. — „Не слушам ја више ни једног глумца! дере се он изнутра.

Да нисам глумце и њихове савете слушао, не бих ни сад овако прошао!“ — „Али, молим вас, нисам ја тај!“ — „Сви сте ви једнаки; један ко други!“ вели он. И не пусти ме. — У осталом, — по њега горе. Ако нама Ћир-Манта не да̂ да бегамо, — не дамо, вала, ни ми њему!

— Како! Гракнуше сви бесно. Нек се само макне! Дигнућемо једну дреку, да ће се по целом округу чути!

— Па шта сад да радимо!? запиташе неки. . .

— Свеједно! рече Тоша Теткин. Радићемо и без њега. Кад урадимо, видеће и он фајду.

— Ама збиља имаш начина да нам помогнеш?! запиташе га.

— Ама, кад вам кажем! вели им, мало увређен, Тоша Теткин. Сад одмах после ручка . . . то јест, после дванаест сати, хтедох рећи, јер мучно да ће ико од нас овде и ручати. Дакле, после подне!... Имам једну славну идеју. Допашће вам се, знам добро! Накривите капу па уживајте! „Мајсторија козе пасе!“

— Ура! Живио! повикаше сви.

— Ајдмо у гардеробу! рече им Тоша, и сви одоше онога часа за њим.

А каква је то идеја, и како је у дело приведена, и у чему је спасоносна, — то ће стрпљиви читалац видети већ из следеће, последње, Главе.

(Свршиће се).

Стеван Сремац.

—

ЖИВОТ И СМРТ
КАПЕТАНА РЕНОА,
или
ТРСКОВАЧА.

I. ЗНАМЕНИТА НОЋ.

Ноћ 27 јула 1830 године била је тиха и свечана ноћ. Ја је се данас боље сећам него неких других страшнијих слика, које сам у животу видео. — Тишина земље и мора пред буру није величанственија од тишине што је владала Паризом пред револуцију. Булевари су били пусти. Ја сам ишао, после поноћи, њиховом дужином, сâм, жудно гледајући и слушајући. Са ведрога неба спуштале су звезде своју белу светлост; али су куће биле угашене, затворене и као мртве. Сви фењери по улицама бејаху поломљени. Овде онде скупљале су се неколике гомилице радника код каквог дрвета и слушале неког невидљивог говорника, који им је шапутао загонетне речи. Затим су се растављали и трком растурали по мрачним и тесним улицама. Приљубе се малим вратницама на улаз и кутње ходнике; ове се отворе као капци на лагумима, па се за њима затворе. Затим је опет свуда било мирно, те се чинило да у вароши има само мртвих и да су куће кугом заражене.

Овде онде наилазили сте на неку мрачну и непомичну масу, коју познате тек кад јој приђете сасвим близу: то бејаше какав батаљон гарде, у фронту, непомичан и нечујан. Мало даље, нека батерија над којом су сјали упаљени фитиљи, као две звезде.

Поред ових мрачних и примерних војника пролазио је свет мирно, обилазио око њих, повраћао се, опет одлазио, а они нити су га што упитали, ни опсовали, нити

му што рекли. Они су били мирни, без гнева, без мржње; предали су се судбини и чекали.

Кад сам се приближио једноме од највећих батаљона, приђе ми један официр и врло учтиво запита да ли они пламенови што обасјавају капију Сен-Денис не долазе од какvог пожара; спремао се да пође са својом четом да се о томе увери. Ја му рекох да то горе јаблановн које дућанџије, користећи се општим метежом, секу и пале, да им не би више скривали дућане. Официр тада седе на једну од каменитих булеварских клупа и стаде шарати по песку једном трсковачом. По овој познадох официра, а он мене по лицу. Како остадох стојећи, он ми стиште руку, и позва ме да седнем поред њега.

Капетан Рено, као и многи официри из гарде тога доба, беше бистра и оштра ума и врло образован. Ми смо знали каква је карактера и какве су му навике, а они који буду читали ове успомене видеће каквом је озбиљном човеку дат надимак, који су војници изнашли, а официри прихватили, а он сâм равнодушно примио — надимак „Трсковача.“ Као старе породице тако и стари пукови, мирни за време мира, стичу породичне навике и измишљају карактеристична имена својој деци. Капетан Рено, откако је боловао од ране на десној нози, ослањао се редовно о једну трсковачу, на којој је био усађен нарочити држак, који би на први поглед изазивао нарочиту пажњу. Од своје трсковаче није се никад раздвајао, већ је готово увек у руци држао. Капетан је био сувише озбиљан и безазлен да се могло мислити, е је носи само зато да се од других одликује, међутим осећао је да му је та навика била прирасла за срце. У гарди су га сви поштовали. Није имао амбиције, а желео је да остане оно шта је, капетан гренадира; увек је читао, а мало говорио, и то врло кратко. — Висока раста а бледа и брижна лица, на челу је имао дубок плавичаст ожиљак који би често помодрио, те давао лицу његову — обично мирну и хладну — суров израз.

Војници су га волели; за време ратовања у Шпа-

нији видело се с каквом су радошћу полазили у бој кад им је заповедала Трсковача. У ствари капетан је увек и командовао својом трсковачом: и кад би, на челу својих војника, јуришао на непријатеља, није вадио свога мача, и ако се могао свакога часа с непријатељем у коштац ухватити.

Но он није био само вешт ратник; он је знао исто тако добро и најважније европске политичке догађаје из доба Царства; откуд, да ли отуд што је дуго и много учио, или отуд што је некад имао у највишим круговима јаких веза, то нико од њега није могао сазнати.

Особита је црта људи у данашње доба повученост; капетан Рено је ову црту имао више него ико. Под хладном учтивошћу крију се данас и карактер и радње људске. Усиљеност је у Француској смешнија но игде на другом месту, па због тога се, ваљада, сваки труди да се у себе повуче и скрије силна осећања, тешку тугу и тренутно одушевљење, у место да пусти да му и на лицу и у говору избије сувишна снага коју стварају страсти. Ја не мислим да је цивилизација све ослабила; видим само да је све прикрила.

Признајем да је то добро; волим што је у то доба сваки био уздржљив. У овој привидној хладноћи скрива се стидљивост. Сем тога, у овој хладноћи има мало и презирања, — згодне монете којом се плаћају многе људске ствари.

Ми смо досад изгубили доста пријатеља којих се сећамо; ви их се сећате, о мили моји ратни другови! Неке је рат однео, неки су у двобоју пали, а неки су сами себи живот одузели; све то беху часни људи, челична карактера, силних осећања, и ако по спољашности обични, хладни и повучени. У грудима њиховим куцало је силно срце; амбиција, страст за коцкањем, мржња, потајно су у њима кључале; али су они једва говорили; сваки разговор који би ишао правце на то да додирне оно што их је највише тиштало, вешто су одводили на другу страну. У друштву нису никад хтели привлачити

на себе пажњу својим нарочитим држањем; да их је тада после каквог прочитаног романа видела каква млада жена како се смерно и понизно клањају, или како слушају пажљиво тихе разговоре. она би их презрела: па ипак, они су живели и умрли, ви знате то, као људи каквих нема сваки дан. Катони и Брути, и ако беху Римљани, нису умели боље живети и умрети; пријатељски их поглед може познати по траговима умора које они за собом остављају. И спољашност, и говор, и држање казују њихову заједничку црту, неко хладно достојанство.

Код војника̑ се најјаче осећа разлика између делатности у животу и говора и навика њихових. Војник не мари преувеличавање и презире говор човека, који хоће да увелича оно што осећа, или да изазове жаљење у некога причајући му о својим патњама. Ја сам то знао, па сам већ био устао да пођем кад ме капетан Рено ухвати за руку и задржа ме.

— Јесте ли видели јутрос маневар Швајцараца? упита ме он. Био је доста занимљив. Они су лежећи пуцали са невероватном тачношћу, а међутим су се примицали циљу. Откад сам у војсци, ја сам то данас први пут видео; то је маневар више за параду, за оперу, али он и за улице у каквом великоме граду може бити од користи, ако се само оба крила, лево и десно, могу брзо саставити пред чету која је пуцала.

Капетан је и даље шарао врхом трсковаче по земљи; затим се полако диже; па, како пође булеваром с очевидном намером да се одвоји од својих другова и војника, ја пођох за њим. Он је успут говорио нагло и узбуђено као против своје воље; ово ме придоби, а и изненади, јер се не бих никада надао таквом живом говору од овога човека који изгледаше хладан.

Најпре ме лепо запита, дохвативши једно пуце од мојег капута:

— Хоћете ли ми опростити што ћу вас молити да ми пошљете своју гардијску ешарфу, ако је још имате? Ја сам своју оставио код куће, а кући нити могу ићи са̂м,

нити могу кога послати, јер нас убијају по улицама као бесне псе. Можда је и немате више, јер ово је трећа или четврта година како сте војску оставили. Пре две недеље и сâм сам дао оставку, доста је било војевања; али прекјуче кад сам видео наредбу, рекох у себи: „Опет ће бити боја“. Узех онда униформу, еполете и калпак, па дођох у касарну међу оне војнике, које ће сад свуда убијати, и који лако могу помислити, е их остављам у зло доба и кад не треба; то не би било часно, јел'те да би то било сасвим нечасно?

— У доба кад сте ви поднели оставку, је ли наредба већ била изишла, упитах ја?

— Није још! још је нисам ни читао.

— Па шта бисте онда могли себи пребацити?

— Ништа, али ја нисам хтео ни да изгледа да се повлачим.

— То је, рекох, за дивљење!

— За дивљење! за дивљење! одговори капетан, па пође брже; тако се то данас обично каже. Да детињасте речи! Ја презирем дивљење; оно је узрок многоме злу. Данас је дивљење и сувише јевтино; свакоме се диве, а добро би било да се олако не дивимо свакоме. Дивљење и само не ваља, а и друге квари. Ако човек добро чини, чини га за себе, а не зато да о том свет говори. У осталом, заврши он нагло, ја имам о том своје нарочито мишљење. То изусти, и хтеде ме оставити.

— Лепо је бити велики човек, али је исто тако лепо бити частан човек, рекох му ја.

Капетан Рено ме узе пријатељски за руку.

— То је и моје мишљење, рече он нагло; по њему сам се владао целога живота, и доста сам препатио. То није тако лако као што се мисли.

У томе му приђе један потпоручник из његове чете и затражи једну цигару. Он извади више цигара из свога шпага, па му их даде без речи; официри запалише цигаре и стадоше ходати горе доле у тишини као да тога јутра није било окршаја; нијеадан од њих није говорио

о опасностима тога дана, нити о својим дужностима: они су знали добро и једне и друге.

Капетан Рено ми поново приђе.

— Време је дивно, рече ми он показујући својом трсковачом ведро небо. Не знам кад ћу већ једном престати да гледам исте звезде! Једном сам уобразио да ћу видети и звезде на јужној половини земље: али ми суђено би да останем у истој земљи. — Свеједно! време је прекрасно: Парижани спавају или се бар чине да спавају. Цео дан и целу ноћ нијелан од нас нити је што окусио нити пио: зато су сад и мисли јасније. Сећам се добро да сте ме једном, кад смо полазили у рат против Шпаније. питали зашто ја тако полако напредујем у војсци: тада нисам имао времена да вам то испричам; вечерас бих вам радо казао реч две о свом животу. Сећам се да сте ви волели приче, а знам да се, и ако далеко од војске, радо нас сећате. — Ако хоћете да седнемо овде на ограду, ту ћемо моћи мирно разговарати; чини ми се од некуд да нас овога пута неће више гађати кроз кућне прозоре. ни отворе подрумске. Испричаћу вам само нешто из свога живота. Ја сам много, видео а много сам и читао; али ми се чини да не бих умео писати. Хвала Богу, то није ни мој посао, нити сам кадгод то покушавао. — Али, ја умем живети, и живео сам онако како сам одлучио (и чим сам имао ту храброст да се одлучим), а то је доиста нешто. — Него да седнемо!

Ја пођох за њим, пређосмо кроз батаљон, и одосмо на леву страну од његових кршних војника. Они су стојали озбиљни, — сваки наслонио главу на врх од пушчане цеви. Неколико младића уморнијих од осталих седело је на ранцима. Сви су ћутали и мирно дотеривали своје одело. Нигде ни немира ни незадовољства. Они су били у фронту, као после параде, очекујући даље заповести.

Пошто седосмо. наш стари друг стаде причати, како је умео и знао, по нешто из свога живота, те сам могао из његових причања, која су из три разна доба, погодити цео његов живот, сазнати откуда оне чудноватости

у његовим навикама, и објаснити оне мрачне црте у његову карактеру. Оно што ми је причао остало ми је у памети, и то ћу овде од речи до речи поновити.

II. Острво Малта.

— Ја нисам ништа, поче он, и сада сам срећан кад на то помислим; али, да сам био нешто, ја бих могао рећи као Луј XVI: *Ја сам сувише волео рат.* — А како би и било друкчије: Бонапарта ме је од мога детињства, као и друге, занео; а његова слава тако је моју памет запленила, да о другоме чему нисам умео више ни мислити. Оца, вишега официра у Наполеоној војсци, нисам ни познавао; непрестано је био на бојноме пољу; једнога дана дође му на памет да ме поведе у Мисир. Мени је тада било дванаест година; ја се ипак сећам тога времена, као да сам тамо био, сећам се расположења све војске и оних који су ми душу освојили. Наше су лађе гониле унапред два духа: дух славе и дух гусарства. Мој отац није узимао на ум овај последњи колико ни североисточни ветар који нас је носио; али онај први толико ми је брујао у ушима да дуго нисам умео ништа друго чути до музику Карла XII, топовску пуцњаву.

Грмљава топова чинила ми се као глас Бонапартин, па кад бих је чуо, и ако сам дете био, порумeнео бих од задовољства, скакао бих од радости, пљескао бих јој и гласно кликао. Ове прве радости створише у мени оно претерано одушевљење које је било и сврха и лудост у моме животу.

Ово судбоносно дивљење, то лудо обожавање, коме сам ја хтео и сувише жртвовати, постало је од једнога за мене знаменитога сретања.

Флота је бродила већ од 30 флореала VI године. Ја сам проводио и ноћи и дане на крову од лађе, пресретан што видим плаво море и наше бродовље. Сто сам крстарица избројао, али све не могах избројати. Војнички ланац захватао је читаву миљу, а полукруг, што су га сви бродови чинили, имао је најмање шест миља. Нисам

ништа говорио. Гледао сам где минуше сасвим близу нас Корсика, за њом Сардинија, у брзо и Сицилија, с наше леве стране. „Јунона“, на којој смо били мој отац и ја, ишла је у извидницу и служила је, са још три фрегате, као предстража. Отац ме је држао за руку и показа ми Етну у диму и стење које никад не заборавих, ту је било Фаванијана и брег Ерикс. Кроз онај дим видела се Марсала, стара Лилибеја; њене беле кућице личиле су ми на голубове што секу крилима облаке; и једнога јутра, била је то... да, било је то 24 преријала, видех, на уранку, пред собом слику која ме је после заносила двадесет година.

Пред нама је била Малта са својим тврђавама, с топовима у истој линији с површином морском, с дугим бедемима који су се сјали на сунцу као да су истесани од скоро глачанога мрамора, и мноштвом тананих галија са дугим црвеним веслима. Сто деведесет и четири ратне лађе француске заклањале су је својим широким једрилима и тробојним заставама, које су се у тај пар залепршале на свима катаркама; а барјак малтески полако се спуштао са *Гоза* и тврђаве Св. Елма: то је био последњи крст што паде у борби. Са лађа загрме пет стотина топова.

Ратна лађа „Оријент“ стојала је пред осталима сама, у страни, велика, непомична. Поред ње прођоше, једна за другом, све ратне лађе, и видех из далека, где Десе поздрави Бонапарту. И ми се искрцасмо на „Оријент“. Најзад и њега видех први пут.

Бонапарта је стојао код ограде разговарајући са Каза-Бјанком, капетаном лађе (спромах „Оријент!“) и у исти мах играо се витицама једнога детета од десет година, капетанова сина. Ја сам одмах био суревњив на то дете, а кад се оно маши за ђенералову сабљу, мени срце да искочи. Мој отац приђе Бонапарти и дуго се с њим разговарао. Лице његово још нисам видео. Наједанпут он се окрете, на ме погледа; ја уздрхтах кад сагледах оно жуто чело, окружено дугом обореном косом, која изгледаше као да је мокра, оне велике сиве очи, упале образе, уву-

чену доњу усну над шиљатом брадом. Он је говорио о мени, јер је овако завршио: „Слушај, јуначе, кад већ хоћеш, а ти пођи у Мисир, ђенерал Вобоа остаће овде и без тебе са својих четири хиљаде људи; али ја не волим да човек води и своју децу: то сам допустио Каза-Бјанки, али нисам имао право. Врати свога сина у Француску: желим да буде добар математичар, а ако се теби ма шта у Мисру догоди, ја га узимам на душу; узећу га себи и од њега ћу начинити добра војника". Бонапарта ме узе испод пазуха, подиже ме и пољуби у чело. Мени се окрете она лађа: тада осетих да је он мој господар, и да има на мене више права него ли мој отац, кога сам, у осталом, једва и познавао, јер је непрестано био у рату. Мноме овлада страх, који је морао Мојсије претрпети кад је, као пастир, видео Господа у џбуну. Бонапарта ме је подигао слободна, а када ме је полако спустио на кров лађе, начинио је једнога роба више.

У очи тога дана, да су ме одвојили од војника, у море бих скакао, а сад су ме могли одвести кад су хтели. С оцем сам се растао лака срца; и то би за навек! Ми смо тако рђави још од малена, да се у нама, било као људима, било као деци, због ситница губе и најприроднија осећања! Мој отац не беше више мој господар, јер сам ја видео његова господара, у чијим је рукама била, тако ми се чинило, сва власт на земљи. — О, снови о господарству и ропству! О, примамљиве мисли о власти, што само децу заводите! Лажна одушевљења! слатки отрови, чиме би се човек од вас бранио? — Ја сам био занесен, опијен; хтео сам да радим и радио сам, и то као луд! Рачунао сам и ноћу и дању; на мени се огледала од главе до пете школа. С времена на време пуцњава топовска прекидала је мој посао, тај полубоговски глас објављивао је да је Мисир освојен, Маренго, 18 бример, Царство... И цар је одржао своју реч. — Шта је било с мојим оцем нисам знао; тек једнога дана дође ми ово писмо.

Ја увек носим у овом старом бележнику, некада црвене боје, то писмо и читам га често, да бих себешто

боље уверио да млађа поколења не слушају савете старијих и размишљао о томе како сам био лудо тврдоглав у својим илузијама.

Капетан Рено откопча своју униформу, па са груди извуче најпре рубац, а за њим један мали бележник, који пажљиво отвори; затим уђосмо у обљижњу још осветљену кавану, где ми прочита ове одломке из писма, које је данас у мојим рукама, како, сазнаће се доцније.

III. Обично Писмо.

„На енглескоме броду *Кулодену*,
пред Рошфором 1804.

Шиље се у Француску с допуштењем адмирала Колингвудса.

„Непотребно је, дете моје, да сазнаш, како ће ти доћи у руке ово писмо, и на који сам начин сазнао шта сад радиш и како се владаш. Доста је да знаш, да сам с тобом задовољан, али да те, по својој прилици, нећу више никада видети. Лако може бити, да те то неће много болети. Ти си познао свог оца у оно доба, кад памћења ниси имао, и кад ти се срце још није било развило. Оно се отвара много доцније, него што се у опште мисли; томе сам се често чудио; али, тако је! — Ти ниси ништа гори од других, како ми се чини. Па хтео не хтео, морам бити задовољан. Све што имам да ти речем то је, да су ме Енглези заробили већ од 14 термидора VI године (или 2 августа 1798 године по староме календару који, као што чујем, улази опет у моду). Ја сам на „Оријенту“ пошао да склоним Бријеса, да пође у Крф. Бонапарта ми беше већ оправио свог сиротог ађутанта Жилијена, којег са глупости ухватише Арављани. Нађох Бријеса, али узалуд. Он је био тврдоглав као магарац. Говорио је, да ће се наћи пролаз за Александрију, кроз који ће његове лађе ући; али из оно неколико охолих речи, које је додао, видех да је мало суревњив на сухоземну војску. — „Мисле ли они да смо ми *чамџије?* рече ми он, и да се бојимо Енглеза?“ Да их се бојао, боље би било за Француску. Али, ако је и починио погрешке, славно их је покајао, а ја

могу рећи, да досадно испаштам погрешку, што остадох на његову броду када на њ ударише. Бријеса раните најпре у главу и у руку. Он се и даље борио, докле му топовско зрно не разнесе утробу. Тада нареди да га метну у џак с мекињама, и умре на једној клупици. Видесмо, да ћемо морати сви отићи у ваздух око десет сати у вече. Оно мало људи што остаде, спусти се у чунове и побеже, сем Каза-Бјанке. Он је, наравно, остао последњи, али његов син, леп дечак, кога си ти, чини ми се, видео, приђе ми и рече: „Грађанине, шта ми част налаже да чиним?“ Јадниче! Једва му је било десет година, и оно је већ говорило, и то у онакоме тренутку, о части! Ја га узех у чун себи и на крило и не дадох, му да види кад оде у ваздух његов отац и сиромах „Оријент“, који се распршта у ваздуху као ватрени сноп. Ми остасмо читави, али нас заробише, што је много горе, и ја дођох у Довер под стражом доброг капетана Колингвудса, који сада заповеда лађом *Куладеном*. То је један од најбољих људи које знам; од како служи у марини, а то је од 1761 године, провео је на суву само две године, да се ожени и роди две кћери. Ова деца, о којима говори непрестано, још га не познају, а његова жена само по писмима зна честити карактер овога човека. Ја осећам да ми је туга због нашега пораза код Абукира скратила дане, који су и иначе били дуги, јер видех онакав слом и смрт толиких славних ми другова. Моја дубока старост дирнула је цео свет овде; па, како не могу да поднесем климу у Енглеској, — много кашљем, а и ране су ми се поново отвориле, те једном руком не владам више, — добри капетан Колингвудс тражио је и добио (да је за себе тражио, не би добио, њему је забрањено било изићи на суво) одобрење да ме пошље у Сицилију, где је и зрак чистији и сунце много топлије. Тамо ћу јамачно наћи и смрт: седамдесет и осам година, седам рана, тешки јади и ропство, то су болести, којима нема лека. Могао сам да ти после себе оставим само свој мач, сироче! а сада немам ни њега, — заробљеник нема мача! Кад ти не могу то

дати, оставићу ти бар један савет: не дај се лако занети и поћи за људима, који брзо дођу до највећих положаја, а нарочито не за Бонапартом. Какав си, ти би био Сеид,[1] а кад је човек Француз, треба добро да се чува *сеидизма,* што ће рећи да би и тобом обладала та заразна бољка. Она је, за дивно чудо, створила много великих и малих тирана. Ми толико волимо хвалише, да им се предајемо свим срцем, макар се одмах после љуто кајали. Извор је томе недостатку у потреби за делатношћу и лености за размишљањем. Отуда се ми најрадије предајемо и душом и телом ономе који за нас мисли и на себе узима сву одговорност, с тим да се после смеје и нама и себи.

Бонапарта није рђав човек, али је збиља велики шарлатан. Бојим се да не створи нову врсту пајацлука; доста их је и иначе у Француској. — Шарлатанство не ваља и врло квари људе; оно је дало у нашем веку таких примера и толико је ларму направило у свету да га свуда има, и да је и најнезнатнији човек надувен шарлатанством. — Непрорачуњив је број жаба што се распукну. Велика је жеља моја да мој син не уђе у њихов ред.

Ја сам задовољан што је одржао реч и *узео те на душу,* како он рече; али немој се на то много ослањати. Неколико недеља после мога онако несрећнога одласка из Мисира, како су ми казивали, догодило се о једној вечери ово што ћу ти испричати; ово чиним зато, да о томе често мислиш.

Првога вандемијера године VII, Бонапарта, као члан Академије Наука, нареди да се у Кајиру, где се тада бавио, прослави годишњи дан оснивања Републике. Александријски гарнизон прослави тај дан око стуба Помпејева, у који је била усађена тробојна застава; Клеопатрина игла бејаше рђаво осветљена: трупе из Горњега Мисира празновале су тај дан како су могле између пи-

[1] *Сеид,* управо *Саид,* роб Мухамедов, који је први примио веру пророкову. У Француза име *Сеид* је синоним слепе и фанатичне оданости.

рамида, стубова и каријатида тивских, на коленима Мемнонова кипа, код ногу Тама и Шама. Први војени корпус имао је маневар, јуриш и ватромет у Кајиру. Заповедник целе војске имао је за своје званице на вечери сав штаб, комесаре, научнике, ћаје пашине, емира, чланове дивана и аге. Пет стотине лица беше засело за сто у једној ниској дворани у кући на тржишту Ел-Бекир: републиканска капа и полумесец грлили су се заљубљено: турска и француска застава склопише колевку и простирку на којој се венчаваху Коран и Таблица Човечјих Права. Кад се званице добро наједоше, и то прстима, пилетине и пилава са шафраном, лубеницâ и другога воћа, Бонапарта, који је дотле само ћутао, баци брзо један поглед на све ове људе. Добри Клебер, који се беше опружио поред њега, јер није могао да прекрсти по турски своје дуге ноге, гурну добро лактом Абдалах-Менуа, свога суседа, па му рече својим немачким нагласком:

— Пази! сад ће Али-Бонапарта да учини нешто по његовски.

Он га је зато звао овако што је, из забаве, Бонапарта на дан Пророкова дана био обукао источњачко одело, па су му, баш у часу кад се прогласио заштитником свију вера, свечано дали име зета пророкова и прозвали га Али-Бонапартом.

Клебер није био ни довршио што је започео, па ни прошао руком кроз своју велику плаву косу, када мали Бонапарта устаде, принесе својој бради и дебелој вратној марами чашу и рече кратким, јасним и испресецаним гласом:

— У славу будуће тристагодишњице Републике Француске.

Клебер се стаде толико смејати иза леђа Менуа, да овај просу чашу с вином на некаквог старог агу; Бонапарта их оба љутито погледа и намршти се.

Он је, дете моје, био у праву; у присуству главнога заповедника војске, дивизијски ђенерал, па ма то био и један Клебер, мора се понашати пристојно; али

су и Клебер и Абдалах-Мену донекле имали право, јер је Бонапарта данас цар, а ти си његов паж."

. . . .

— Доиста, рече капетан Рено узимајући ми из руку писмо, 1804 године постао сам царев паж. — О, да страшне године! Каква нам је догађаје та донела, и са каквом би пажњом пратио догађаје само да сам умео ма што гледати! Али ја тада нисам имао ни очи ни уши за друго што, до за дела царева, за царев глас, за цареве покрете, за сваки царев корак. Кад се приближивао опијао ме је, његово присуство заносило ме је. За мене је била највећа слава, што сам уз тога човека био: никад драган није осећао са толико усхићења и узбуђења утицај своје драгане, као што сам ја осећао свакога дана пред царем. Дивљење једноме војсковођи постаје страст, фанатизам и лудило, који од нас стварају робове, бесомучне слепце. — Овај лист хартије што вам га дадох да читате рачунао сам, као што ђаци кажу, *у придику,* и баш сам био задовољан као и сва деца која су се отргла родитељске власти и мисле да су слободна зато, што су себи метнула на врат ланац, који им је свет наметнуо. Оно мало урођена добра осећања што оста у мени нагна ме, те очувах ове свете речи, које су, сваким даном, за мене добијале све више значаја, што су моји снови херојске потчињености више нестајали. Оне су вечито остале на срцу моме, и најзад, кад ми свану пред очима, пустиле су невидљиве корене у њему. Нисам могао да их ноћас не прочитам још једанпут са вама, а кад видим какав су пут морале правити моје мисли докле су се повратиле на ону просту и чврсту основу на којој се диже живот једнога човека, ја себе жалим. Ви ћете видети на колико се мало он своди; али, ја држим, господине, да је и то довољно за поштена човека, и много је времена требало докле сам нашао у чему се састоји права величина скоро варварскога заната војничког.

. . .

Капетан би и даље наставио, али нас у говору пресече један стари гардијски поднаредник који стаде на врата од каване: о рамену му је висила пушка, а у кајишу је имао једно сиво писмо. Капетан му мирно приђе и отвори писмо, у коме је била заповест.

— Кажите Бежоу да препише заповест у књигу за наредбе, рече он поднареднику.

— Наредник се није вратио из арсенала, одговори поднаредник благим гласом као у девојке, обори очи, а не каза како је његов друг био убијен.

— Замениће га најстарији поднаредник, одговори капетан не распитујући ништа даље, издаде писмену заповест поднареднику, накашља се мало и мирно настави:

IV. Незнани Разговор.

— Ово писмо мога јаднога оца, а и његова скора смрт учинили су на мене такав утисак да се, поред све моје опијености и занесености звеком мојих оструга, у мени усколеба дотадања слепа ревност. И ја стадох испитивати изближе и мирније оно што је било ванприродно у ономе сјају који ме је био опчинио. Први пут сам се запитао, у чему је влада што је дајемо активним људима који имају апсолутну власт; тада сам имао смелости да у памети обележим границе тога поклона што га људи једноме човеку намерно дају. Овај први потрес отвори ми очи, те сам слободно погледао у лице блиставоме орлу, који ме је још дететом однео собом и својим канџама стезао.

Нашао сам брзо згодних прилика да га изближе испитам, и да га видим какав је по оним безначајним радњама у приватноме животу.

Као што вам рекох, усудили су се да створе пажеве; носили смо официрске униформе докле не буде била готова зелена ливреја с црвеним кратким панталонама, коју смо требали да обучемо на дан царева крунисања. Ми смо дотле били и перјаници, и секретари, и ађутанти, по вољи царевој, како му је кад што требало. Још пре тога волео

је да има око себе пуно људи; а како га потреба да влада није нигде остављала, он је морао и у најситнијим стварима да показује, и да све оне што су око њега непрестано мучи ћудима своје неуморне воље. Моја плашљивост га је забављала; а с мојим страхом и страхопоштовањем титрао се. — По неки пут ме је изненада себи позвао; па, видевши ме бледа где муцам, стао би ме запиткивати о овом и оном да би ме само гледао како се збуним и мучим. Други пут, кад бих стао писати оно што ми је казивао у перо, пришао би ми, на свој начин би ме одједном за уво повукао, и дао би ми какво просто и неочекивано питање или из географије или из алгебре, или би ми задао задатак какав се даје само деци: у таквим тренутцима као да ме је гром ударио. Оно о чему ме је питао знао сам врло добро; знао сам не само више него што је он мислио, него сам знао чак више и од њега; али његов поглед ме је парализао. Како он изиђе из собе могао сам опет дисати; крв поново почне тећи, памћење ми се поврати, а са њим и велики стид; беснило ме је обузимало, писао сам оно што је требало да му одговорим; затим бих се ваљао по поду, плакао бих и долазио на мисао да се убијем.

— Шта, говорио сам у себи, зар има таквих глава које све знају и не уступају ни пред ким! Зар има људи који се заносе радом о свакој ствари, који су толико сигурни у себе да друге побеђују самим тим што им наметну уверење да је кључ свега знања и власти, кључ који сви траже, у њиховом џепу, да треба само да га отворе, па да сине светлост и не погрешан суд! — Ја сам међутим осећао да је то била лажна и силом присвојена снага. Ја сам се бунио и викао: „Он лаже! Његово држање, глас, покрет, све је то само глумачка пантомима, бедно парадирање суверенитета, чију празнину он добро зна. Није могућно да он тако искрено у себе верује! Он нам забрањује да дижемо завесу, али иза ње себе види у наготи. Па шта види? Незналицу као што смо и ми сви, а под незналицом слаботињу!“ — И

ако сам овако судио, нисам знао на какав бих начин видео нагу ту прерушену душу. Власт и слава штитиле су га са свих страна; ја сам обилазио и нисам могао ништа видети: ово бодљикаво прасе, вечито наоружано, претурало се преда мном са својим оштрим бодљама. — Једнога дана, ипак, случајно наш оништи господар размакну бодље, те се кроз њих и жаоке могло видети шта је унутра. — Једнога дана (то је био може бити једини у његову животу) он се сусрете са јачим од себе, и пред њим се за тренутак мораде поклонити. То сам видео, и био сам освећен. — То је овако било:

Били смо у Фонтенеблу. Папа тек беше дошао. Цар га је нестрпљиво чекао за крунисање, а дочекао га је у колима, у која су се обојица у исти мах попела. То беше на први поглед небрижљива етикета, а у ствари је то било тако добро срачуњено, само да се у свему са папом изједначи. Талијанско лукавство! Цар се враћао у двор: свуда је владала живахност: неколико официра оставио сам у соби пред царевом, а сâм сам у овој последњој остао. — Ту сам гледао један дуги сто са римским мозаиком, који је био претрпан молбама за цара. Често сам гледао Бонапарту кад уђе у ову собу, кад приступи столу, како поступа с молбама. Није их узимао ни по реду ни без реда; кад би га она хрпа хартија наљутила, он би метнуо руку на сто, повукао би с лева на десно, а затим с десна на лево, као косач, и тако их растурио, докле не остане свега пет или шест, и те би отварао и читао. Овако презриво рађење увек ми је тешко падало. Ове увељене жалбе и молбе, растурене и разбацане по поду као ветром разнесене; ова узалудна запомагања удовица и сирочади, која ће бити саслушана само тако, ако их срећа послужи да их шешир консулов на под не баци; сви ти тужни листови, натапани сузама читаве породице, по којима је он ходио и које је чизмом газио као мртве по разбојишту, приказивали су ми тадању судбину Француске као какву несрећну лутрију. Ма како да је била снажна она хладна и сурова рука која је извлачила

нумере, ја сам мислио да није право што се оставља ћуди његове песнице толико незнаних дарова, који би, може бити, једнога дана блеснули исто онако као и његов, само кад би било кога да их прихвати. Срце би ми тада закуцало против њега и ја сам се бунио противу Бонапарте, али кукавички, као оно роб. Ја сам гледао ова напуштена писма, из њих се отимаху јаук и уздаси, које он није хтео да чује; сагнуо бих се, узео бих, читао бих и одгурнуо их: ја сам био судија између ових јадника и господара којега су себи изабрали, и он ће данас узети још већу власт над њима. Ја сам у руци још држао једну од ових молаба кад на пољу залупа добош позивајући војнике „к оружју“, знак да је цар изненада дошао. Као год кад пукне топ што се види најпре светлост па онда чује пуцањ, исто је тако било и са царем: тек што се чула лупа добоша која је објављивала његов долазак, он се појављивао: брз је био, журио се да живи и да дело на дело слаже! Кад би дојахивао у двор, његови пратиоци једва су га могли стизати: стража није имала кад ни да му ода почаст, он је већ био сјахао и пошао уз степенице. Овог знаменитог дана он је био оставио папина кола и дошао у трку сâм у дворац. Добош залупа, а ја зачух звеку његових мамуза. Имао сам управо толико времена да се сакријем у онај део собе где је била велика парадна постеља, скривена, срећом, завесама извараним пчелама.

Цар је био врло немиран: ишао је по соби као човек који с нестрпљењем нешто очекује, за тренут ока три пута је собу у дужину прешао: па онда приђе прозору и стаде добовати прстима некакав марш. У дворишту се зачу шкрипа кола; он престаде лупкати, удари двапут трипут ногама о под, као нестрпљивац кад гледа да се нешто споро ради; па онда оде нагло вратима и отвори их папи.

Пије VII уђе сâм, Бонапарта за њим затвори врата брзо као тамничар. Мене ухвати, признајем, велики страх што се налазим у оваквом друштву. Ипак сам остао као

закован на месту без даха и кретања, гледајући и слушајући свом умном снагом својом.

Папа је био висока раста; на његовом дугуљастом, жутом и пелабелом лицу видела се нека света племенитост и безгранична доброта. Имао је лепе крупне црне очи, његова уста развукао је био благи осмејак коме је унапред испала брада давала нарочиту живу и духовиту финоћу; али осмејак не хладна политичара него доброга и милостива хришћанина. Бела капа покривала је његову дугу црну косу која је већ била почела седити. Белу дугу хаљину покривао је огртач од црвене кадифе. Пије VII уђе полако, одмерено и опрезно као каква стара госпа. Оборене главе пође једној великој римској наслоњачи искићеној орловима, и седе чекајући шта ће му овај други Талијанац рећи.

О, господине, какав призор, какав призор! још га сад видим. — Ја не видех тада генија Наполеонова, већ његов карактер; и ако се његов велики ум не показа, он откри бар срце своје. — Бонапарта тада није био онакав каквог га ви знате; тада није имао онај округли трбух, оно пуно и болесно лице, оне костобољне ноге, сву ону трулу дебљину, које су се уметници дочепали те створили, како се то данас каже, један *тип*, и која је оставила гомили пука некакву популарну и смешну форму, згодну за дечје играчке, и која ће можда остати смешна и баснословна као накарадни пајац. — Онда није био такав, господине, већ жилав и окретан, лак и жив, танак, с неравним листовима, грациозан на махове, углађен у своме понашању, упалих груди, речју онакав каквога сам га видео на Малти, сетна и мршава лица.

Он је и даље ходао по соби кад је папа ушао; полако, као обазрив ловац, примицао се наслоњачи; па онда наједанпут стаде као укопан пред њ, укрути се као какав каплар и настави говор, започет у колима, а прекинут доласком у двор; журно се да га продужи:

— Понављам вам, Свети Оче, ја нисам ни мало слободоуман, нити волим мислиоце и занесењаке. Уве-

равам вас да ћу, и противу воље својих старих републиканаца, ићи у цркву.

Ове последње речи добацио је папи нагло као да га је хтео заслепити, па заћута очекујући њихово дејство; рачунао је да ће ово изненадно отворено признање имати необичну вредност после свега онога што је чињено да се папа овамо доведе.

Папа обори очи и метну обе руке на орлове главе које су представљале ручице од његове наслоњаче. Наместио се беше као какав стари римски кип, те се чинило као да је хтео рећи јасно: „Решио сам се унапред да саслушам све безбожне ствари које буде хтео да ми каже.“

Бонапарта обиђе собу и око наслоњаче, која је била у средини; по томе како је испод ока погледао старога првосвештеника видех да није задовољан ни собом ни својим противником, и да се на себе љути што је тако лакомислено наставио започети разговор. Сад стаде говорити лакше и мирније, шетајући у круг, бацајући крадом оштре погледе у огледала у којима се огледало озбиљно лице Светога Оца, и гледајући га са стране кад мине мимо њега, али никако право у лице, из страха да се не учини, е је неспокојан какав ће утисак његове речи учинити.

— Има нешто, рече он, што ме тишти, Свети Оче, а то је што на крунисање пристајете исто онако као што сте пристали на конкордат, као да вас је неко на то присилио. — Изгледате преда мном као мученик, као неко који се предао судби својој, као да небу жртвујете своје јаде. Али, збиља, ви нисте у томе положају, ви нисте апсеник, тако ми Бога! слободни сте као зрак.

Пије VII се насмеши жалостивно и погледа му право у очи. Осећао је шта има чудноватога у захтевима овога деспота, коме, као и свима људма исте врсте, није доста што му се повинују, ако се у исти мах не покажу још и да су живо желели оно што је он наредио.

— Јесте, продужи Бонапарта јаче, ви сте сасвим

слободни; можете се вратити у Рим, пут вам је слободан, нико вас не задржава.

Папа уздахну, диже своју десну руку и очи небу и не одговори; затим полако опет обори своје набрано чело и посматраше златни крст што му је о врату висио.

Бонапарта је и даље говорио, обилазећи сад собу много лакше. Глас му поста мек, а осмех умилан.

— Да вас не знам, Свети Оче, као озбиљна, ја бих доиста могао рећи да сте мало незахвални. Ви као да заборављате какве вам је услуге Француска учинила. Мени се чини да је сабор кардинала у Млецима, који вас је изабрао за папу, радио нешто мало под утицајем мојег ратовања у Италији и онога што сам ја говорио о вама. Аустрија је тада зло с вама поступала, и то ме је ожалостило. Ваша Светост мораде се вратити, чини ми се, морем у Рим, јер није могла путовати преко аустријских земаља.

Ту застаде да сачека одговор свога ћутљивога госта; али Пије VII једва, готово неприметно, климну главом, и остаде као да је већ малаксао од слушања.

Бонапарта тада догурну ногом једну столицу близу велике папине наслоњаче.

Задрхтах, јер кад дође по столицу он закачи својом еполетом завесу иза које сам ја био скривен.

— Мене је то, продужи он, као католика ожалостило. Ја нисам никад имао времена да изучавам много теологију; али ја верујем још много у моћ цркве; њена је животна снага изванредна, Свети Оче. Волтер вас је мало начео; али га ја не волим, и потпустићу једнога рашчињенога ораторијанца противу њега. Бићете задовољни, видећете. Слушајте, ми бисмо могли, кад бисте хтели, посвршавати многе ствари у будућности.

Бонапарта настави правећи се безазлено, младићски умилан:

— Не знам, узалуд се домишљам, не разумем доиста, зашто не бисте за навек остали у Паризу. Ја бих вам, вере ми, ако хоћете, уступио тиљеријски двор. У њему

ћете наћи своју собу из Монте-Кавала, која на вас чека. Ја се у Тиљеријама мало бавим. Зар не видите, Padre, да је ту права престоница свега света? Ја бих радио што бисте ви хтели; ја сам бољи, знајте, него што се мисли. — Нека мени остане рат и досадна политика, а ви с црквом радите шта знате. Ја ћу бити потпуно ваш војник. То би било доиста лепо; ми бисмо имали саборе као Константин и Карло Велики; ја бих их отварао и затварао; па бих вам дао у руке истините кључе овога света, и пошто је Исус Христос казао: „Дошао сам с мачем", ја ћу задржати мач; само после сваке победе ја бих вам га доносио да га благословите.

После ових речи он се лако поклони.

Папа, који је дотле непомично седео као какав мисирски кип, диже лагано своју оборену главу, сетно се насмеши, подиже очи небу, уздахну лако, и рече као да своју мисао поверава своме невидљивом анђелу хранитељу:

— Commediante!

Бонапарта скочи са своје столице као рањен леопард.

Алфред де Вињи.

(С француског превео J. M. J.)

(Наставиће се.)

Под венцима свелим мртва јесен лежи,
К'о принцеза снена из прастаре бајке,
А покрај ње тице оборених глава,
К'о дечица мала око мртве мајке.

И небо је тужно као сузно око,
Ил' к'о нежна душа, што одзива нема,
А снег тихо веје кроз провидну таму,
И јесени мртвој бели покров спрема.

Тишина је гробна. И тек каткад само
Протегне се јаук слабије ил' јаче.
То је јаук ветра... О, та знам му тугу, —
Тако срце моје над прошлошћу плаче.

Милорад Ј. Митровић.

ПРОСПЕР МЕРИМЕ

И ЊЕГОВА МИСТИФИКАЦИЈА СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА.

Вукова „Мала простонародна славено-српска песмарица“ изишла је у Бечу 1814, „Народна српска пјеснарица“ опет у Бечу 1815, три свеске народних песама у Лајпцигу од 1823 до 1824. И у другој десетини прошлога века већи и најбољи део наше поезије био је познат, Хердер, Гете и Грим били су је увели у западну књижевност, и романтичари, одушевљени за стране и егзотичне поезије, са радошћу су је дочекали.

Код нас се држало да су наше народне песме ушле у француску књижевност тек 1827, појавом Меримеових „Гусала.“ Међутим, из једне белешке у књизи Госпође Војар, која је 1834 штампала своје преводе наших народних песама, види се да је Госпођа Ернестина Панкук (Panckouck), преводећи Гетеа, превела и штампала 1825 песму о племенитој Асан-агиници. Не само то, песник Шарл Нодие, у својој књизи „Смара или Демони ноћи“, превео је из путописа талијанскога опата Фортиса ту исту песму.[1] Сем тога, зна се и за преводе барона Екстена у *Католику* за 1826, и Госпође Белок, непосредно из Вука, у *Глобу* за 1827.

Али прво овеће дело које је обратило пажњу на наш живот и на нашу народну поезију јавило се 1827. Са извесном тајанственошћу изишла је у Штрасбургу књига под

[1] Књига опата Фортиса Viaggio in Dalmazia изишла је 1770. Већ 1778 имамо француски превод који је, илустрован, изишао у Берну (Voyage en Dalmatie. Traduit de l'italien. Berne, 1778. 2 свеске). По белешци Г. Н. С. Петровића у његовом „Огледу француске библиографије о Србима и Хрватима“, излази да се у I књизи налази „Смрт племените Асан-агинице.“ Само, како? Српски оригинал, талијански или француски превод?

насловом „Гусле, или избор илирских песама сакупљених у Далмацији, Босни, Хрватској и Херцеговини“ (La Guzla, ou Choix de poésies illyriques recueilles dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l' Herzégovine. Strassburg et Paris. Levrault), на дванаестини, са једном литографијом, са 12 страна предговора и 257 страна текста.

Писац у предговору каже за себе да се од подужег времена бави превођењем „песама без уметности, производа једнога дивљег народа.“ Приметивши да се све већма развија укус за страна дела, која су далеко од француских узора из седамнаестог века, он се одлучио да штампа своје преводе, који су прво били писани за ужи круг пријатеља. Он се држи способним за те преводе: мајка му је била Морлакиња из Сплета — „Морлаци су становници Далмације који говоре словенски или илирски.“ Сем тога, он је много путовао и обишао све крајеве од Трста до Дубровника, чешће је на дуже време залазио и у Босну и у Херцеговину, „где се илирски језик сачувао у свој својој чистоти“, и том приликом слушао је одломке старинских песама.

Те песме певају словенски барди или гуслари (joueurs de guzla). То су сиротни старци, сви у ритама, који иду по селима и уз гусле певају романце. „Беспослени људи, а Морлаци не маре много за рад“, слушају их и дарују. Каткада гуслар застане у сред певања, на најзанимљивијем месту и неће да продужи док му се не плати. На пример у песми „Лепа Јелена“ гуслар овако вели: „Поседајте око Јована Бјетка (Jean Biétko) сви ви који хоћете да знате жалосну причу о лепој Јелени и Тодору Конопки (Konopka), њеном мужу. Јован Бјетко је најбољи гуслар којега сте чули и кога ћете икада чути...“ И у сред песме гуслар уцењује: „Ко хоће да сазна крај ове приче нека дâ штогод Јовану Бјетку.“ — Не само гуслар од заната но и сви Морлаци певају уз гусле, и то некако кроз нос, једнолико, на крају сваке строфе узвикну, готово урликну као рањен вук; и тај крик оде-

кује по планинама, и човек не би никада помислио да излази из људских груди.

Један такав гуслар, кога је писац добро познавао, и који је једини био у исти мах и песник, био је Хијацинт Маглановић (Hyacinthe Maglanovich). То је био редак и занимљив човек, и он је 1817 сам причао писцу свој буран живот. Рођен у Звониграду (Zvonigrad), син једнога обућара, остао је без васпитања и није научио ни читати ни писати. У осмој години нашао се међу скитничким Циганима, одатле дође у руке неком Турчину у Ливну, који га потурчи и узме у службу. У петнаестој години један фратар га покатоличи, и покравши свога газду Хијацинт побегне у Далмацију. Ту, у околини Сења (Seign), испева своју прву песму у којој је опевао своје бегство. Лен, он је живео певајући на гозбама, саборима и свадбама морлачким сељацима, изводећи свадбене и пригодне песме које је сам састављао. Кад му је било двадесет и пет година, био је леп, стасит, на оку момак, и лепа Јелена, кћи богатога сељака Зларинoвића, загледа се у њега. Као што то обично бива код Морлакâ, гледање се заврши отмицом. Али отмица испаде крваво. Маглановић уби једнога супарника, и одмете се у хајдуке. Најзад му се досади да га пандури гоне у стопу, да га решетају танадима, и с отетим новцем, женом и децом, он се настани у близини Котора. Жена је музла краве, а муж је и даље одржавао везе са својим горским друговима. Око 1816, писац, који је већ био одушевљен илирским језиком, упознао се у Задру са Маглановићем, народним песником од гласа. Хијацинт, тада старац од шездесет година, био је широких леђа, гушат, чађава, од рана избраздана лица, црвена носа, дугих белих бркова, обријане главе. Певао је само онда кад се невероватно наједе и напије, и при певању глас му је постајао звонак, очи светле, а цело лице добијало је израз неке дивље лепоте. Напослетку, одједном га нестаде, укравши пар пишчевих енглеских пиштоља. Писац га је видео још једном доцније, у његовом дому, у кругу жене, деце и

унучади, и ту га је стари песник и хајдук усрдно и дирљиво дочекао. Такав је био „Словеник-песник“ о коме је Пушкин са поносом говорио.

Цела збирка има тридесет и две песме историјске и полуисторијске садржине, али највећи део опева народна веровања у вампире, мађију, зле очи и уроке. — У „Смрти Томе II, краља од Босне“, за коју писац држи да је врло стари комад, пева са освојење Кључа (Kloutch), и помињу се и Богумили (Bougoumili); исто тако има нечега привидно историјског у „Привиђању Томе II, краља од Босне.“ „Морлак у Млецима“ дао је повода, да се код нас помисли да је тај млади Морлак који тужи за својом домовином књижевни предак Његошевом војводи Драшку и Љубишином Кањошу Мацедоновићу. Песма о *Храбрим хајдуцима* једна је од најјачих у целој збирци, и каткада мало опомиње и на ону силну народну песму о старцу Вујадину. Иначе, она добро представља цео тон ове збирке, и вреди је целу донети:

„У једној пећини лежао је на оштром шљунку храбри хајдук (heiduque) Христић Младен (Christich Mladin). Поред њега је његова жена, лепа Катарина, а крај његових ногу два храбра сина. Већ три дана како су у овој пећини и ништа нису јели, јер непријатељи чувају све прелазе у планини, и, кад дигну главу, сто пушака се упере на њих. Толико су жедни да им је језик поцрнео и надуо се, јер за пиће имају само мало устајале воде у шупљини једне стене. Ипак нико се не усуђује да се пожали, јер се боје да не naљуте Христића Младена. Кад протекоше три дана, Катарина повика: „Нека се Богородица смилује на вас, и нека вас освети над вашим непријатељима.“ Тада уздахну и умре. Христић Младен гледао је лешину сувим оком; али оба сина брисаху сузе када их отац не гледаше. Четврти дан је дошао, и сунце је пресушило устајалу воду у шупљини стене. Тада Христић, старији син Младенов, полуде; он исука ханџар и гледаше лешину своје матере као вук који осматра јагње. Александар његов млађи брат, уплаши се од њега. И он исука

свој хањџар и прободе себи мишицу. „Пиј моју крв, Христићу, и не чини злочин. Када будемо сви скапали од глади, враћаћемо се на овај свет да пијемо крв наших злотвора.“ Младен се подиже, повика: „Децо, на ноге! Боље је лепо тане но умирање од глади.“ И слетеше сва тројица као побеснели вуци. Сваки од њих убио је десеторо људи, сваки од њих добио је десет танади у груди. Подли непријатељи наши одсекоше им главе, и кад су их победоносни носили, једва су смели да их погледају, толико су се плашили Христића Младена и његових синова.“

Даничићева драга је лирска песма, и у њој је занимљив опис морлачких обичаја. Девојке без зазора примају поклоне од младића, каткада једна девојка има по пет-шест обожавалаца, и кога изабере тај има да је отме. Кад се младеж сретне, љуби се; уђе ли се у морлачку кућу, млада девојка придржи узду и љуби путника; кад је то девојка, обичај није лош, али је зло кад је жена, јер се жене никада не умивају и права су чуда од нечистоће. У „Максиму и Зоји“ писац гледа већ модерни утицај. Кад драги хоће да загрли отету драгу, она му са ужасом сагледа две зенице у једном оку и пада мртва. У „Лепој Софији“ је шарен опис свадбе, и ту се помињу и kuum, stari-svat, diveri. Ту је и „Жалосна балада о племенитој Асан-агиници“ (Triste ballade de la noble épouse d' Assan-aga), „дивна балада“ како је писацназива. Последња песма у збирци јесте „Милош Обилић“, (Miloch Kobilich). Преводиоцу је српски оригинал (l' original serbe) дао гроф де Сорго, који га је нашао као рукопис у арсеналској библиотеци у Паризу. Он држи да је песму писао један савременик Милошев. У њој се пева завада кћери Лазара Гребљановића, краља од Србије (Lazar Greblanovich, roi de Servie), двобој између два папенога, верност Милошева и издаја Вука Бранковића, и то све „потпуно сагласно са историјом.“

Највећи део песама односи се на вампире, зле очи, уроке, мађију. Ту је тушта и тама језовитих ствари: пла-

менови који играју по гробовима, очи са две зенице, жене које жабом затрудњују, људи који једу земљу са гробова, младожења који сише крв своје младе, сабласти са дугим ноктима и крвавим устима. Такви су „Пламен Нерушића“, „Лепа Софија“, „Јованчић“, „Вампир“, „Кара-Али Вампир“. Писац помиње чак и пресуду београдског суда о вампирима у Кисилови (Kissilova).

Ова чудна и занимљива књига у Француској није имала никакав успех. Писац, чувени књижевник Проспер Мериме, који је и нашој публици познат са његове класичне *Коломбе*, писао је доцније у једноме писму да је имао свега седам читалаца, рачунајући ту и слагача, што „потврђује изреку да нико није пророк у својој отаџбини“. Али, ван Француске је имао неочекиван успех. Макферсонове мистификације балада шкотских брђана, *Романцеро*, Форпелова збирка грчка народних песама, развиле су укус за оригиналне, младе књижевности и створиле читав култ народне поезије у опште, Хердер и Гете били су српској народној поезији створили право грађанства, и Меримеова књига била је читав мали догађај.

Два месеца после публикације *Гусала*, Енглез Бауринг (Bowring), писац једне словенске антологије, писао је Меримеу и тражио му оригиналне стихове које је тако добро превео. Један Немац написао је читаву дисертацију о њима: немачки дворски саветник и доктор Герхард послао је писцу две своје дебеле свеске словенских народних песама преведених на немачки, међу тим преводима и целе „Гусле“, и тражио му још илирских стихова за трећу, опет дебелу свеску. Шта више, он у предговору уверава Меримеа, да му је лако било преводити те песме, јер је под његовом прозом лако открио метар илирских стихова. „Као што је познато, писао је доцније иронични мистификатор, Немци откривају много што-шта.“ Мицкијевић је за неко време веровао у аутентичност тих песама, и сам се Пушкин дао обманути. И у томе је Ме-

риме највише уживао, то је сматрао као „сјајан успех“, и то му је давало права да каже: „кад је геније једне велике расе, коју представља њен најславнији песник, познао себе у једној књижевној мистификацији, нико више нема права да омаловажава то дело, па чак ни онај који је његов аутор“.

Као што је познато, Пушкин је извесан део тих песама превео 1832—1833. а штампао их у једном часопису 1835 под насловом „Песме Западних Словена“ (Пѣсни западныхъ Славянъ). У збирци, поред једне чешке песме, поред „Славуја“ („Славуј тица мала сваком покој дала“) и „Сестара и Браће“, које су узете непосредно из Вука, поред „Песме о Црном Ђорђу“ и „Војводе Милоша“, за које није искључена могућност да су из „Сербијанке“ Симе Милутиновића, налази се неколико песама које су више мање верно преведене из Меримеа („Видѣніе короля“, „Янко Марнавичь“, „Битва у Зеницы великой“, „Θеодоръ и Елена“, „Влахъ въ Венеціи“, „Гейдукъ Хризичь“, „Похоронная пѣсна“, „Марко Якубовичь“, „Конь“, „Бонапартъ и Черногорцы“, „Вурдалакъ“). Пушкин је каткада мењао имена, не увек са много среће, али је преводио у десетерцу који прилично подсећа на десетерац наших народних песама:

Потомъ легъ и женѣ своей молвалъ:
Видишь ли церковъ Спаса отселѣ?

Гете, и ако одушевљен самим делом, ипак је сумњао у његову истинитост, а у наслову Guzla гледао је анаграм једнога ранијег дела Меримеовог Gazul. Мериме, који је јако држао на своју препреденост, спорио је то откриће Гетеу. У једном писму своме пријатељу Станферу[1] он вели да је Гетеа навело на истину то што му је Мерима послао своју књигу, са посветом и потписом, преко једнога Руса у Вајмар.

[1] A Filon: Mérimée et ses amis. Paris 1894. p. 39—40.

Мериме је у скоро и сам признао, да су „Гусле“ само вешта мистификација и вазда се са поносом радовао своме ни мало баналном успеху.

Проспер Мериме био је необичан човек, један од најособенијих и најзанимљивијих писаца француских у деветнаестом веку. Он је сув, скептичан, горак ироинст, песимист, човек без убеђења и без предрасуда, атеист без трунке веровања, и од њега је остала позната реч: „Што извињава Бога то је што не постоји.“ Одличан представник дилетантизма, он има култ јаких људи, он воли силовите емоције. Он путује по полу-дивљим земљама, упознаје се са кријумчарима, разбојницима робијашима са галера, друштвеним одметницима сваке врсте. Он воли примитивне књижевности, сирове, без осетљивости, чак и свирепе, које представљају снажно човечанство. Хладан, без осећања, он се са уживањем смеје људским илузијама и јако воли мистификовати. Он налази нечега особито отменог са озбиљним лицем смејати се другим људима. „Песимист који уме да се понаша постаје смотрен и миран мистификатор“, вели Фаге у својој студији о Мериму.[1]

„Гусле“ нису биле прва његова мистификација. Још 1825 изишло је дело „Драме Кларе Газул“ (Théâtre de Clara Gazul). Из предговора је излазило да су та дела неке бивше шпањолске игуманије која је постала славна глумица и писала драме које је за француску публику превео неки непознати Жозеф Л' Етранж. Дело романтичне Шпањолке имало је успеха, и један је њен земљак с поносом говорио: „Да, превод није рђав, али шта бисте тек рекли да знате оригинал!“ У ствари, Клара Газул никада није ни постојала, Жозеф Л' Етранж био је млади Мериме, и „слика славне глумице шпањолске“ представљала је самога Меримеа, коју је израдио његов пријатељ сликар Делеклиз, и на којој се лепо примећивао велики нос Меримеов.

[1] E. Faguet: le Dix-neuvième siècle, 13. éd., Paris. 1894. p. 334.

Нашу народну поезију мистификовао је 1827, и то из више разлога. *Илирија*, као и Корзика, била је земља сасвим по његовој ћуди; романтичари су се одушевљавали народном поезијом; српска народна поезија била је дошла до гласа, и ништа није природније но што се Мериме наканио у наше крајеве. Ближи разлози те мистификације познати су нам из писма које је сам писац писао, једно 1835 С. А. Соболевском за Пушкина, и из предговора издању од 1840. И ево шта сам каже:

Око 1827 он је био убеђен романтик. „Ми смо говорили класичарима: Ваши Грци нису никако Грци, ваши Римљани нису никако Римљани; ви не знате да дате вашим саставима локалну боју“. Та гласовита *локална боја*, на коју су млади романтици толико држали, вели Мериме, није била ништа друго до оно што се у XVII веку звало *нарави* (mœurs), али су млади мислили да су пронашли и реч и ствар. Он је тада био занесен шкотским баладама и романцама о Сиду, и желео је да на лицу места, у једној полу-дивљој, непознатој земљи, проучи тајне локалне боје. Поред тога, он је доцније писао да се својом мистификацијом хтео подсмехнути романтичарима, доказати им да њихова толико хваљена *локална боја* није Бог зна шта, и да романтичари не стоје ни у томе погледу над класицима седамнаестога века. Но, говорећи то, вели његов историк Филон[1], он није био искрен и није говорио истину. Пишући те редове већ је био раскинуо са својим старим друговима романтичарима, и како се кандидовао за Академију, препоручивао се на тај начин класичарима који су ведрили и облачили у ученом телу.

И са таким расположењем за локалну боју, он је једнога дана 1827 седео за географском картом са својим пријатељем Ампером и правили су план за путовање у Италију. Повлачећи писаљком по карти, дођоше до Млетака. Да не би вечито сретали на путу досадне Енглезе и Немце они пођу, разуме се све на карти, у Трст, а

[1] A. Filon: Mérimée. (Les grands écrivains français.) Paris. 1898.

одатле у Дубровник. План је био готов, али је недостајала само једна ситница: новац. Тада Мериме предложи да унапред напише један путопис по тим крајевима, да га прода књижару издавачу, и добивен новац да употребе да се увере колико су се преварили у описима. Ампер, који је знао све могуће језике, стави у дужност Меримеу, — „не знам зашто" — да сакупља и преводи илирске народне песме. Да би се спремио за тај посао, Мериме узе да чита опата Фортиса, нађе још неколико помоћних књига, са муком научи неколико српских речи, и кад га другове зачикаше, он се озбиљно даде на посао. Ту је јесен био провео на селу, и како се доручковало у подне, он је устајао у десет часова, пушио две цигаре, чекајући да жене дођу у салон, и не знајући шта да ради, он је свако јутро писао по неколико балада. За петнаест дана „Гусле" су биле готове.

Главно дело којим се служио било је „Путовање у Далмацију" опата Фортиса, затим сâм напомиње „једну добру статистику некадашњих илирских покрајина" коју је написао неки начелник одељења у француском министарству спољних послова. Најзад брошура једнога француског консула у Бањалуци, који се врло рђаво изражавао о Босанцима, а сам није особито много знао о ствари о којој је писао. Према свему, изгледа да је то брошура: „Путовање у Босну у годинама 1807 и 1808" од Амедеа Шомат-Де-Фосеа, која је изишла у Паризу 1822 (Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808, par Amédée Chaumette-Des-Fossés, autrefois chancelier du consulat général de Bosnie, etc. Paris. 1822., in-8, p. 155.). Само Шомет-де-Фосе био је Наполеонов консул у Травнику, а не у Бањалуци.

Сем ових, Мериме је имао и других, споредних и прикривених помоћних дела. У „Гуслама" се налазе очевидни трагови из „Романцера", из шкотских балада, поједине песме су обрађени предмети или какве бретањске легенде, или киргијске песме из Бухаре или грчке народне песме, или Вергилијеве сцене о Орфеју и Евридици, или

оджеци из дела доктора Валтазара Бекера о мађији. Triste ballade de la noble épouse d' Assan-aga узета је из Фортиса, и Мериме каже да се служио и српским оригиналом, који му је од речи до речи преводио један Рус, и чак исправља неке грешке у које је Шарл Нодие пао преводећи исту песму.

Што је најзанимљивије, што Мериме никада није признао, што се овде први пут износи, то је да је последња балада Miloch Kobilich, коју је писао један савременик Милошев, и коју је открио у париској библиотеци гроф де Сорго, превод од речи до речи из Андрије Качића-Миошића. То је: Pisma od Miloša Kobilića i Vuka Brankovića у „Razgovor ugodni naroda slovinskoga". За доказ, да се види само почетак и свршетак:

Проспер Мериме:

Qu'elles sont belles les roses rouges dans le blanc palais de Lazare! Nul ne sait quelle est la plus belle, quelle est la plus grande, quelle est la plus rouge.

Ce ne sont point des roses rouges; ce sont les fillettes de Lazare, le seigneur de Servie aux vastes plaines, le héros, le prince d' antique race...

Soudain il saisit son hanzar et frappe Murat an coeur; puis, tirant son sabre suspendu à son côté, il hache les pachas et les vizirs.

Mais il eut aussi un triste sort, car les Turcs le dispersèrent sur leurs sabres. Ce que fit Vuk Brankovich, ce qu' il fit, — qu' il en réponde devant Dieu.

Качић:

Lipe ti su rumene ružice
U bielu dvoru Lazarovu,
Niko nezna koja biše lipša,
Koja viša, koja l' rumenija.
Nisu ono ružice rumene,
Već su ono ćeri Lazarove,
Od Servije ravne gospodara,
Od starine viteza i bana...

Svoga se je noža dobavio,
Murata je u srce udrio!
Pak povadi sablju od bedrice,
Siče Miloš paše i vezire.
Ai' i njemu loša srića biše
Jer ga Turci na sablje razniše.
Što učini, Vuče Brankoviću,
Što učini, da od Boga nagješ!

Очевидно је да је цела песма дослован превод из „Старца Милована", и остаје још да се утврди којим је путем Мериме дошао до ње. Гроф де Сорго који му је дао ту илирску народну песму јесте Антонио гроф Сор-

кочевић, бивши сенатор и посланик дубровачке републике у Паризу. Гроф Соркочевић је поред омањих дела о историји и књижевности дубровачкој (Fragments sur l' histoire et la littérature de la Rep. de Raguse et sur la langue slave. Paris. 1839; Sur la ville de l' ancienne Republique de Raguse. Paris.), превео 1838 још Гундулићева *Османа.* (Osman, poème illyrien en 90 chants.) Природно да је дубровачки властелин, који се и иначе бавио књижевношћу, врло добро знао Качића, и Мериме је по свој прилици веровао да је гроф искрен, да је песму писао један савременик Обилићев и да је нађена у париској библиотеци арсенала. Тако је иронија случаја хтела да и мистификатор буде мистификован, и да се још шаренијом направи историја једне од најбоље успелих и најславнијих мистификација, која обележава доста важан тренутак у историји наше народне поезије.

Јован Скерлић.

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.

XVI. (9.)

Спољашња политика Михаилова не карактерише се само оним резултатима које је он, за своје кратке владе, постигао. Она се карактерише још и његовим плановима који су, услед његова убиства у Кошутњаку 1868, остали неизвршени. Да би се, пак, планови Михаилови разумели, ваља имати на уму политичку ситуацију Европе у његово време.

Русија, која је до Кримског Рата била једна конзервативна сила, престала је, после тог догађаја, то бити. До Кримског Рата она је мање више продужавала политику Св. Алијанције. Она се борила противу свију либералних идеја, које су у њеним канцеларијама сматране као идеје револуционарне, и како је, после револуције од 1848, и начело народности могло изгледати једна опасна револуционарна идеја која разваљује столетне монархије, то је, сасвим, природно, Русија огласила рат и начелу народности. У овом прегледу већ је у два маха било поменуто како Никола, из неповерења према начелу народности, није хтео окуражавати народне покрете ни на Балкану, и ако је ту, иначе, имао рачуна да их окуражава.

Али, после Кримског Рата, настала је промена. Оставимо на страну то, што је, почетком тог рата, Никола мислио и сам одступити од своје претеране верности конзервативним идејама. Нови руски нараштаји који су за њим дошли, имали су прилике да се на самим догађајима увере да начело народности није у том смислу једно револуционарно начело, да би се у његово име могло само

разоравати. Ти су нови нараштаји имали прилике видети како се, прво у Италији, па онда и у Немачкој, почиње у име тог начела нешто и стварати. Уверив се једном о практичној вредности начела народности, нови руски нараштаји морали су разумети, да би Русија само погрешила, ако се она, готово једина међу Силама, не би хтела користити тим начелом. С начелом народности у Русији се прво помирило јавно мњење, па га је тек онда стала и влада по мало прихватати. Из тог измирења руског јавног мњења с начелом народности произишао је панславизам. Овде није место давати потпуну дефиницију панславизма: доста је утврдити да су панслависте сматрале да Русија, између осталога, треба да помаже на Балканском Полуострву народне покрете, према којима је, већ дуже времена, била прилично немарна. Агенти панслависта почињу се јављати шесетих година на Балканском Полуострву, покушавајући да хришћанске народности одушеве на устанак противу Порте.

Тадашњи руски канцелар, кнез Горчаков, налазио је да се може користити овом панславистичком пропагандом за своје дипломатске комбинације. Спољна политика Горчаковљева била је срачуњена на један циљ: подерати Париски Уговор, који је Русија, побеђена код Севастопоља, морала да потпише. Тим су уговором били поништени сви руски протекторати на Балканском Полуострву. Тим је уговором било поречено право Русије да се меша у турске послове. Своје мешање у турске послове Русија је правдала злим стањем хришћана у Отоманској Царевини. Западне Силе, које су наметнуле Русији Париски Уговор, нису спориле да је стање хришћана у Отоманској Царевини зло, али су налазиле да се то стање и без мешања Русије може поправити. Њихова је идеја била, да ће се оно поправити само од себе, ако Турска буде примила западне установе. У место што би дошла под руски надзор, Турска је, по саветима Западних Сила, имала да се реформише. Сада, Горчаков је хтео да докаже, да су сви покушаји реформисања у Турској остали без резул-

тати, и да је ту стање хришћана исто онако зло, као што је и пре било. И пошто се зло стање хришћана није ничим могло тако доказати као њиховим бунама, то је Горчаков био готов не само прихвати њихове буне, кад би се саме собом јавиле, него, по потреби, допустити да се оне и вештачким средствима изазову.

Горчаков се надао да ће Велике Силе бити тим начином принуђене напустити једну тачку Париског Уговора за другом. И одиста, по Париском Уговору, Влашка и Молдавска биле су две одвојене кнежевине: опет зато, на пет година после Париског Уговора, Велике су Силе морале пристати на уједињење те две земље у једну државу. По Париском Уговору, Турска је имала право држати своје гарнизоне у српским градовима: опет зато, Велике су Силе морале пристати 1867 да се турски гарнизони повуку из српских градова. Једанпут је одерано једно парче Париског Уговора, други пут друго, и Горчаков је рачунао да ће Париски Уговор постепено бити тако сав искидан, да ће Русија моћи једног дана, без скандала, изјавити да се више ни она не сматра њиме обвезана.

Панславистичка пропаганда, подржавана потајно Горчаковом, нигде ваљада није нашла на тако добар материјал као у Србији. Од 1812 Србија је живела с једном јединoм жељом: видети Букурешки Уговор остварен. Пошто се 1830 и то десило, ондашње колено није имало шта више да жели. Требало је да одрасте друго колено коме ће Букурешки Уговор бити полазном тачком у место завршном, па да се и у Србији јаве нове жеље. То друго колено ступа у јавни живот управо после династијске промене од 1858. Његове се жеље даду свести у две речи: ослобођење и уједињење. Шесетих година, ми нисмо снивали ни о чем мањем већ да, по примеру Италијана, и ми створимо једну националну државу. И то снивали смо да је створимо одједанпут, мачем и огњем. Шесетих година јавно је мњење, код нас, сасвим озбиљно захтевало рат с Турском, ако је могућно, већ идућег пролећа. Оволика наивност нашег јавног мњења дâ се историјски објаснити.

У то време, не само код нас, већ мање више свугде, начело народности узимало се буквално. Узимало се, другим речима, да *свака* народност, с нешто мало одушевљења, може створити своју државу. Што се тиче нас Срба, нас је варало још и искуство наших устанака. Сељачка армија с трешњевим топовима, ми смо, у тим устанцима, побеђивали Турке; тим пре их морамо победити сада, кад имамо организовану војску са савременим оружјем: тако се резоновало шесетих година. Тих година, Херцеговина се бунила, а Црна је Гора ратовала с Турском, и зато што турској војсци није ишло сасвим лако с тим херцеговачким и црногорским герилама, ми смо били још више утврђени у веровању, да рат с Турском не премаша наше снаге. И врх свега дошла је још и Вукова радња, којом је у наше интелигенције била пробуђена не само народна свест, већ и народна самосвест, — ова последња, може бити, више но што је требало. Одушевљена Вуковим песмарицама, наша је интелигенција уображавала да су Срби народ хероја, коме је све могућно.

Михаило се, дакле, нашао испред једне ратоборне струје, која се осећала не само у његовој земљи него на целом полуострву. Да се он тој струји просто подао, његова заслуга не би била никаква, јер подати се струји може и најслабији владалац, и управо овакав јој се владалац подаје пре него ма који други. У место да се пода струји, Михаило је њоме загосподарио. Он је организовао револуционарне тежње балканских народа, и то тако да им свима буде центар у Београду. Он је, 1866, закључио савез с Црном Гором; 1867, с Грчком; те исте године ухватио је везу и с бугарским комитетом у Букурешту, а 1868 покушао је да у ту балканску лигу која се стала око њега образовати увуче и Румунију. Речју, он је тако био везао све балканске народе, да ниједан од њих није могао ништа предузети, ако не баш без његова пристанка, а оно за цело не без његова знања. Ако баш није био у стању зауставити једном својом речи сваки покрет на Балкану, Михаило је бар био си-

гуран да неће ниједним таквим покретом бити изненађен. Услед тога, у Европи се на њ стало гледати, не као на једног обичног српског кнеза, већ као на вођу једне велике балканске конспирације, од које зависи мир Отоманске Царевине, па с њиме и мир целе Европе. Михаило је изгледао балкански Наполеон III, јер, као што је познато, овај француски цар имао је везе са револуционарним странкама свију европских држава. За овакав положај у балканској политици Михаило дугује нешто себи самом, а нешто и Русији. Он је имао особине једног вође: веру у своју мисију, спојену с ретком личном куражи; „постојаност", како је сам говорио, у идејама; најзад, ону лепу особину да никад својим присталицама не открије дно својих планова. У њега је увек било нечег енигматичног, као да би више знао но што хоће да каже, и то му је ауторитет само појачавало. Што се тиче Русије, њој је требао један човек преко кога ће радити на Балкану, јер од Париског Уговора њој није било могућно мешати се у балканске послове непосредно. Њен је избор пао на Михаила јамачно стога, што је он био национални владалац у једној словенској држави. Онда кад још није било Бугарске, Русија је, природно, претпостављала онако Србију свим другим балканским државама, као што им данас претпоставља Бугарску. Свакојако, Русија се не само живо интересовала за наше ратне припреме, него нам је шта више ишла на руку да закључимо и те савезе с Грчком и Црном Гором, који су обезбедили Михаилу главну улогу у Источном Питању. Да ли се, у тренутку своје смрти, Михаило налазио у очи једног великог рата противу Турске? На ово питање одговор треба тражити, опет, у тадашњој политичкој ситуацији Европе.

После решења градског питања, крупна повода за рат између нас и Турака није било. Али Михаило је, после решења градског питања, био закључио војни савез с Грчком, а Грчка је могла, сваког часа, заратити с Турском због критског устанка, који су из Атине готово отворено помагали. Улазећи у рат с Турском, Грчка

би повукла собом и Србију, која је на јелинску револуцију имала да надовеже словенску, и тако би у један пут цело Источно Питање било отворено.

Овакав један план, изгледа, није био рђаво примљен од Русије. Горчаков је отворено заступао идеју да се Крит присаједини Грчкој, а руски амбасадор у Цариграду, ђенерал Игњатијев, напомињао је да би требало, у исто време, учинити нешто и за словенске народе на полуострву, како се ту не би пореметила равнотежа између јелинства и словенства. Што је најважније, Горчаков је гледао да осами Турску, како би се она нашла без савезника, ако би поводом критског питања дошло до рата између ње и балканских држава. Горчаков је сматрао да је главно одвојити од Турске Француску, без које ни Аустрија ни Енглеска не би смеле бранити Отоманску Царевину: Аустрија зато што је после Садове била одвећ слаба; Енглеска зато што су тада њеном спољашњом политиком руководили мање смели људи но што је био раније лорд Палмерстон, и по што ће касније бити лорд Биконсфилд. Горчаков је, дакле, покушао да убеди Француску како не вреди подржавати Турску противу хришћанских народности, кад се довољно посведочило да Турска нема животне снаге у себи, и да се не може реформисати. Ако би дошло до сукоба између Турске и хришћанских народности, Велике би Силе најбоље урадиле да се у тај сукоб не мешају, остављајући Турску њеној судбини. Да је Француска примила ово начело „немешања“, које је Горчаков био формулисао, Србија и Грчка биле би обезбеђене да, ударајући на Турску, неће наћи на једну европску коалицију, као што се то било десило Русији у Кримском Рату.

Али, Француска и Русија нису се могле погодити. Француска је, истина, била готова примити начело „немашања“, али под једним условом: да Русија буде на њеној страни, ако би она заратила с Пруском. Овај се услов учинио Горчакову одвећ тежак; комбинација руско-француска пропала је, да би се на место ње направила

једна друга, француско-аустријска комбинација. Одбијен од Русије, Наполеон III обрнуо се Аустрији, која је после Садове сматрана као природни непријатељ Пруске. Два цара, француски и аустријски, састали су се у Салцбургу 1867, и том приликом, да би обезбедио себи њену потпору на Западу, Наполеон је морао Аустрији учинити неке уступке у Источном Питању. Он је обећао Бајсту две ствари, (1) да ће пустити Аустрију да заузме Влашку, ако би Русија, ради отварања Источног Питања, поново прешла Прут; (2) да ће се Француска заједно с Аустријом одупрети присаједињењу Крита Грчкој, које је предлагала Русија. Овом споразуму француско-аустријском требало је да приступи само Енглеска, па да се Русија нађе у истом онаквом положају у каквом и пред Кримски Рат.

Михаило се надао да ће Русија, пре нашег ступања у акцију, склонити Велике Силе да приме начело „немешања.“ У место тога, он је могао видети како се од Русије удаљује и Француска, њен дотадашњи једини поуздани савезник на Истоку. После састанка царева у Салцбургу, Михаила је походио мађарски министар-председник, граф Андраши, који је и сам био у Салцбургу. Шта су Михаило и Андраши разговарали, још је и данас тајна. Али није немогућно да је Андраши саопштио Михаилу шта је у Салцбургу било углављено о критском питању, и уопште о балканским пословима. Аустрија, која је желела избећи отварање Источног Питања, имала је рачуна да се овакво саопштење учини Михаилу, јер је тиме могла само утицати на њега да се уздржи од акције. Свакојако, после Андрашијеве посете, опажа се нека мала промена код Михаила. Његово је понашање према балканским државама као и дотле, али у односима између њега и Русије осећа се извесна хладноћа. Изгледа, да се Михаило стао колебати, кад је разумео да ће у својим предузећима противу Порте имати да рачуна с Француском, Аустријом па сигурно и с Енглеском. То његово колебање Русија је опазила, нарочито кад је Михаило отпустио министра Гарашанина, који је уживао неограничено поверење руске

дипломатије. Од туда, и та хладноћа у односима између Михаила и Русије.

Михаило је убијен, пре него што је његов положај према Русији изведен начисто. Ипак, може се готово поуздано тврдити да, бар поводом критског питања, он не би био ступао у акцију. Јер, ево како се то питање, после његове смрти, развијало. Прекид дипломатских одношаја између Грчке и Турске наступио је крајем 1868. Да би спречила рат између те две државе, Француска је предложила да се критско питање изнесе пред конференцију Великих Сила. Тај предлог није могао бити по вољи Русији, која је радила баш на томе да Велике Силе склони на немешање у балканским стварима. Ако је она, ипак, на тај предлог пристала, то је само стога што је, специјално у критском питању, стојала усамљена. Не само да ју је Француска била оставила, него се она више није могла поуздати ни у Пруску, јер Бисмарк, предвиђајући рат с Француском, налазио је рачуна да се пруско-француски сукоб не компликује још и отварањем Источног Питања. Конференција се, дакле, састала у Паризу почетком 1869. Она је категорички забранила Грчкој помагати којим било начином устанак на Криту. То је значило осудити устанак на сигурну пропаст, и оставити Крит и на даље Султану. Грчка је попустила овом притиску Великих Сила. Шта би у том тренутку радио Михаило, да је био жив? Зацело не би ступио у акцију, он сам с Црном Гором, знајући у напред да ће имати противу себе све Велике Силе сем Русије.

У идејама Михаиловим било је неке потајне противуречности, која се њему самом морала све више обелодањивати, што се више приближивао час акције. Он се спремао за један рат с Турском којим би било кренуто целокупно Источно Питање, и који би се, на случај победе, имао да сврши деобом европских области Отоманске Царевине. У исто време, он је јасније но ма ко други, и пре њега као и после њега, увиђао да ће се Источно Питање само онда моћи решити на нашу корист,

ако из његова решавања буду искључене Велике Силе, а нарочито Аустрија. Међутим, кренути једним ратом целокупно Источно Питање, приступити деоби европске Турске, и опет искључити из свега тога Велике Силе, то је било сасвим немогућно. Ако се хтело избећи мешање Великих Сила у наше балканске ствари, онда је требало узети сасвим другу методу, ону којом се служио Милош, а то је радити „на парче", откидајући од Турске једну уступку за другом, и то не ратом, већ дипломатским путем. Интересантно је да ни сам Михаило није добио градове друкчије него том методом. И сада, ако он није хтео хитати с ратом, ако је говорио да ће га почети тек онда кад буде имао 90% изгледа на успех, то је можда било и стога што није био сасвим сигуран да ће ратом најпре доћи до свога циља. Свакојако, пада у очи да је он, те исте године кад је закључио савез с Грчком, гледао да задобије мађарске политичаре за једну комбинацију, по којој би Султан поверио њему, као свом верном вазалу, администрацију Босне. Другим речима, он је имао да добије Босну на исти начин као и градове. Михаило је погинуо, а није се решио којим ће правцем поћи. Као сви велики људи, Михаило се једнако развијао, и није немогуће да бисмо ми, после фиаска Грка у критском питању, видели једног новог Михаила, који би се постепено вратио политици свог оца. Балкански савез био би му онда само средство којим би он изнуђавао од Порте уступке за своју земљу. Он би и онда претио ратом, али би се добро чувао да икада своје претње оствари. И то би онда у његовом владалачком животу, после фазе идеалистичке, кад су се ковале завере против Султана и снивало о Југословенском Царству, била фаза реалистична, фаза чистог рачуна, или, што је једно исто, хладног разума.

XVII.

До Михаилове смрти, нашом су спољашњом политиком управљали сами владаоци. Они су јој одређивали општи правац, остављајући својим министрима да га у појединостима изводе. Ови последњи били су једна врста секретара, ништа више; сâм Гарашанин, поред свих својих политичких способности, није стојао према Михаилу у другом односу него у оном у ком је према Николи стојао Неселроде, или, доцније, према Александру III Гирс. Ово стање ствари било је, на неки начин, узакоњено, пошто је министарство спољних послова било организовано као кнежевска канцеларија. Али, после Михаила, ступа на престо један малолетан владалац, који ни по истеку свог малолетства није могао одмах узети спољашњу политику у своје руке. Од 1868 до 1880 њоме управља једна некрунисана глава, Јован Ристић, који је, у том периоду, био прво један од три намесника, па онда, с малим прекидима, министар спољашњих послова. Крај Милана, који се његовог туторства ослободио тек 1880, Ристић је био господар Србије онако, као што би само један major domus могао бити.

Намесништво, које је главну пажњу било обратило на унутрашња питања, није у спољашњој политици постигло никаквих важнијих резултата. Балкански савез организован Михаилом није преживео свога творца. Црна Гора је, убрзо после Михаилове смрти, отказала савез који је с нама била закључила 1866. Грчка, истина, није тако поступила, али се 1876 обелоданило да само стога није отказала свој савез с нама, што је сматрала да се по себи разуме да је он Михаиловом смрћу престао важити. Ово распадање балканског савеза разумљиво је у толико, што њему центар није била Србија, већ Михаило лично, око чијег се имена стала стварати читава легенда.

Намесништво је успело расправити два питања која су још стојала отворена између нас и Порте, — питање о наследности кнежевског достојанства, и питање уставно. Оно је добило од Порте такав берат за Милана којим

се признавала наследност кнежевског достојанства у његовој породици. Што се тиче уставног питања, Порта је пустила без протеста, да се њен Устав од 1838 замени другим једним Уставом, који је Намесништво с Великом Народном Скупштином издало. Ови су успеси били више од формалног значаја. Наследност кнежевског достојанства у породици Обреновића била је толико утврђена догађајима, да ни Порта није могла озбиљно мислити да је спори, а Устав од 1838 био је фактички укинут већ Михаилом.

Као у градском, тако и у овим питањима, Бајст је наваљивао на Порту да попусти Србима. Хотећи да спречи отварање Источног Питања, он је мислио да нам одузме повод за акцију тиме, што ће нашим захтевима израдити на Порти задовољења. Наравно, у колико су више наши захтеви били од формалног значаја, у толико је и Бајсту падало лакше заузимати се за њихово задовољење. Порта нам је пак попуштала зато што, одиста, није имала куд. Док је држала наше градове, она нас је могла, под претњом бомбардовања, мање више спречити да не присвојимо сами себи те знаке аутономије које нам је она спорила. Али, пошто је изгубила градове, било је најпаметније да нам дâ све што бисмо у погледу своје аутономије захтевали, како је не бисмо ставили пред један свршени чин, противу кога би она могла протестовати само платонски.

Под Намесништвом је довршен бугарски црквени покрет стварањем данашње Егзархије. Намесништво, које очевидно није било начисто с политичким значајем тог покрета, учинило је слаб покушај да спречи присаједињење српских епархија обновљеној бугарској цркви. Оно је пустило да у област те цркве уђе не само цела Маћедонија већ и ова четири округа која смо добили 1878: те године ми смо и у Нишу и у Пироту затекли егзархијске владике. Ова нам се погрешка страшно осветила приликом Сан-Стефанског Уговора. Тада се показало да су се, при омеђавању Егзархије, у ствари утврђивале гра-

нице будућој бугарској држави. Јер, сан-стефанска Бугарска обухватала је, у главном, све оно земљиште које је дотле стојало под духовном управом бугарског Егзарха.

(Свршиће се.)

Слободан Јовановић.

О ДЕВОЈАЧКОМ ВАСПИТАЊУ.

1. По хиљаду пута је то утврдила историја народâ и искуство појединаца у животу, да врело морала и моћне акције свакога народа лежи у крилу породице; да је срце фамилије, појас породичног јединства, жена: да ако имамо спремне и племените жене у дворовима као и у колебама, онда имамо праве чуваре добрих обичаја и нарави. Ако имамо вичне домаћице, имамо ред и срећу куће: ако имамо добре и брижљиве мајке, имаћемо здрав и моралан пород. Једном речи, спас куће и будућности једнога народа, његов привредни и политички развитак, лежи у рукама његових жена и матера. И утврђено је још, да се овако узвишени задаци могу решити, и овако велике дужности испуњавати, само ако се јасно увиде, и ако уредним васпитањем постану животне навике.

Па ипак у сва времена девојачко је васпитање било занемарено. Пажња је обраћана само мушкарцима, а женскиње је остављано себи, без помоћи, као да је то род засебан; чак се није помишљало ни на то да женскиње чини половину друштва, и да изображен човек са неизображеном женом не може живети.

Код првобитних народа била је очева власт над женом и децом апсолутна. Жена бејаше роб, и таквим појимањем одликовало се нарочито незнабоштво.

Но и најобразованији стари народи, Грци, нису се могли уздићи до вишег поштовања женског пола. Платон — по примеру Сократову — изјављује да је жена ни-

жим даром Богом дарована од човека, а Аристотело сматра жену, шта више, као недостатак рода људског.

Римљанка стојаше нешто боље од Гркиње; али о идеалном схватању женскога позива ни у Риму не имадоше појма.

Тек хришћанством доби жена достојанства, а породични живот свој морални и религијозни значај. Историјске непрекидности, пак, у девојачком васпитању и женском питању видимо у XIX веку, и најживље се проучава данашњих дана.[1]

2. Потреба образовања женских је, дакле, очевидна. Остаје само да се покаже, какво мора бити ово васпитање, са којим циљем и задатком.

Решење тога лежи, пре свега, у самој природи женскога пола. Одатле се мора почети. Свако друго теорисање завешће нас. Али и ту нећемо се упуштати у испоређивање величине лобање, мерење мозга и срца, анализање крви и артерија код женских, са величином лобање, и тако даље, код човека. Овој студији, у осталом, није намера да улази у појединости. Од многих сентенција, афоризама, искуства, посматрања, расправа о природи и опредељењу жене, што су их написали разни философи, лекари, песници, педагози и саме жене, могу се написати велике и дебеле књиге. За нас је овде довољно поменути само несумњиви факт, да се пол женски разликује од пола мушког и умом и телом, и да им то од природе долази. Сâм облик, анатомија, физолошке особено-

[1] О овоме прочитати: Handbuch des höheren Mädchenschulwesen's (Wychgram), у коме се налази леп преглед школовања женскиња и свега што је с тим у вези. Затим: Education des filles, — par M. l'abbé de Fénelon, која, премда је писана још 1687 год., ипак и данас чини основицу свега озбиљнијег што се о томе у Француској пише. (Немачки је превод најлепши од Sallwürk'a, у коме има врло лепа литература о томе). Па онда: „Историју Жене“, од Легувеа, прев. М. Милићевић, као и красну књижицу: „Живот и здравље наше деце“ од Др. М. Јовановића-Батута и „Буквицу Среће“, св. III. од А. Николића.

сти, психолошка констелација — различити су код оба пола. Рећи човеку да је „жена“ и жени да је „мушкобана“, увреда је...

Да не идемо даље. Јасно је као дан да је природа, да су задатак и положај, позив и дужности жене, посве другојачи но код човека; и да девојачко васпитање, према томе, не сме бити ни у ком случају идентично са образовањем мушкараца.

3. Али жена није бледа и непотпуна слика човекова. Она је самостална мисао Творчева, један по себи савршени створ његов, кроз који сија суштина рода људског милије и нежније но код човека.

Психологија жене казује нам, да у ње надмаша срце и душа страну разума и мирног размишљања. Она се више клони личном, конкретном и појединим, и не воли апстрактно. рефлексију. Она показује већу љубав за све што је убаво и лепо у чулном, а узвишено и добро у духовном моралном свету.[1]

Том јачем животу осећања и душевности, тој наивној интимности, како бисмо рекли, одговара, дакле, више разумевање онога што је лично, а мање онога што је опште, више интуиција но рефлексија, више рецептивност но спонтаност, више пијетет но критика, већа зависност од симпатије и антипатије него ли од личних мотива, живље осећање форме и појаве, и тиме склоност ка идеалном.

Отуда, хтети подићи жену на исти ниво са човеком, смешно је; па кад се то чини још пуком хвалом наученог школског знања, права је лудост — како то многи екстравагантном еманципацијом жена траже.

Оно баш што жени за човека даје вредности, није то што је она једнака с њим, него што је различита од њега, није то да би и она чинила што он није кадар урадити.

[1] „Не бејаше то општа наука и идеја што сакупи жене око Еванђеља, већ чиста љубав према Богу у Христу оличена.“

То што жену истиче пред човеком, то је њена вера, њена љубав која почива топло и сигурно на дну душе њезине. Она не потребује науке за своју веру, она је потпуно независна од разума и његових разлога.

Жена која може своју веру изгубити, која може свесно утонути у безверје и бацити се у руке материјализму, пропала је. Све што је најплеменитије, дубину своје душе, извор и моћ своје љубави, своју преданост и пожртвовање, своју трпељивост и поверење, оно што Немци зову das Ewigweibliche, то јест оно што је битно женско, изгубила је. А она је баш тиме изнад човека — признавало се то или не — то нас њој привлачи, то нам може једино створити нова боља поколења, пуна истине, љубави и морала.[1]

Што се већма губи тежња данашњег живота у ономе што је практично и материјално; што је више човек принуђен, хтео не хтео, да јури за оним што му доноси веће користи и добити, да сеје како би што више пожњео, у толико јаче се истиче ова важност природног позива жене, да чува идеалну страну људску и да даром свога нежног срца, којим је украшена обилније, подиже дух човеков из реалног у идеално.

Тако ће она стојати на висини у своме роду, на шта има права и на чему почива нада на бољу, срећнију будућност.[2]

[1] Прочитај духовито написану књигу: Die Erziehung d. weiblichen Jugend etc., J. Ilgen u. A. Bayer, коју је Академија опште корисних наука у Ерфурту новчано наградила, даље Die Mittelschule, Miške.

[2] Постоји маса књига и списа pro и contra феминизма. Треба читати и једне и друге. Испитивати све, а задржати оно што је добро. Ми ћемо навести: *Потчињеност Женскиња,* Џ. Ст. Мил; Die Frau und der Sozialismus, Bebel, а и најновију књигу од познатога невролога Dr. Möbius'а о инфериорности жене, која се зове: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes. Осем тога: Ellene Key: Missbrauchte Frauenkraft, као и њене Essays; Die Höhere Mädchenschule од Damann-а; Encyclopädie, од Rein'а, где се находи и велика литература; *Женско питање,* од Легувеа, и тако даље.

4. Сад можемо прићи још ближе самом опредељењу. Жил Симон пита и одговара на то овако:

„Шта је задатак човеков?

Да буде добар грађанин.

А жени?

Да буде добра супруга и добра мајка. Човек је позван да ради ван куће; а жена да остане у кући. Проучите историју, па ћете ово наћи у свима вековима; пропутујте по свету, па ћете то видети у свима појасима. Проучите укусе и подобности човекове, па ћете доћи до тог истог закључка. Човек је створен да се бори и ради ван дома; а жена да подиже децу, да држи ред у кући и да у њој уреди срећу. Жена нека остане само жена! Жена има прву улогу у породици. Она учи шта је дужност, она теши у жалости. Њој припада љубав; а нама мушкарцима припада борба!...

Одиста ово су златне речи. Никад ни до века неће се моћи ценити никоје стручно образовање девојака и жена више од здравог васпитања душе и карактера за овај њен природни позив.

Али то није све. Овом природном положају жене придружује се њен културни део. Уз ову идеалну страну васпитања иде још и практична. Социјални односи данашњега доба не само што принуђавају жену и девојку да у породици раде, него гоне младу девојку да себи бира извесан стручан позив који ће јој осигурати будућност. Видимо да велики број женскиња остаје неудат, или се после извесног низа година враћа опет себи, а често и с децом; само у Немачкој има скоро 3 милиона женских, које су са математичком сигурношћу искључене од удаје. Ако, дакле, судба није одредила девојку да на домаћем огњишту, на свом најближем и најприроднијем позиву, нађе своје опредељење, или ако, као жена, остане без помоћи, шта ће онда да чини?

Прва поставка је потпуно истинита, али она не искључује ни ову другу, овај социјални захтев времена који се неодољиво намеће. За срећу своју, за срећу мужа

и деце своје, жена мора остати дома, и своју вредноћу употребити на службу породици; али је тиме не мање јасно да она има потпуно право ући у какву радионицу, и да јој се, без неправде, не може то право укратити; тако исто у случају сметње да сваки дан може своју децу оставити, да би им зарадила хлеба.[1]

5. Из овога се не сме извести да једна половина девојака треба да се спрема за кућу, а друга за нарочити позив, за рад ван ње. Тиме би биле ове последње одређене унапред за неудају, а првима би се дало образовање које за добру половину не би имало вредности. Већ оба треба да иду заједно. То одговара позиву жене и потпуном образовању њеном. Тако образована девојка може отићи из куће на посао ван ове и са овога да се врати у свако доба опет у њу, и да као домаћица нађе своје право опредељење. Желимо им свима да нужда и невоља буду далеко од њих, али спремимо их тако, да тешки дани не узмогну уништити њихову физичку и моралну егзистенцију.[2]

6. Како је код нас?

Потреба и брига за васпитањем добре половине становништва једне младе краљевине могла је настати, кад се њен народ ослободио жалосног стања, када је Српски Геније успео да разбије окове који су му полету сметали. И данас је та брига постала природна и појмљива.

Закон наређује да настава буде обавезна како за мушку, тако и за сву женску децу. 1843 године постала је прва основна, а 1863 прва више женска школа; сад већ имамо преко 160 јавних основних и 10 виших женских школа, поред приличног броја приватних васпитних и стручних завода.

Слика није ружна, овако гледана. Она нам показује

[1] Види: Ж. и Г. Симон: *Жена XX Века,* прев. М. Милићевић; Tews: Moderne Mädchen Erziehung; Стајн: *Жена као домаћица,* прев. В. Петровић.

[2] Tews, ibid.

љубав и старање меродавних за школовање женске омладине отварајући школе за њих. Али кад се завири ближе, она нас не може расположити. Унутарњи састав ових школа није на свом месту. Њихова највећа мана је та, што се ни најмање не разликују од мушких школа. Њихова организација, настава, метод, уџбеници, цео рад, идентични су са овима. Њихов специфични задатак, њихов тип не види се, оне су изједначене и на селу и у вароши с мушким школама. У том погледу има много, врло много из основа да се ради. Али у овој скици, како рекосмо, нећемо улазити у појединости; већ да сведемо наш разговор; он ће у своду гласити:

I.

Све наше васпитне женске школе, на првом месту морају имати задатак да спреме своје ученице за корисне чланове породице. Оне не смеју губити из вида то, да њихове ученице, пре свега, припадају породичном животу, и да им због тога морају дати такво опште образовање, које је потребно свакој супрузи, домаћици и матери. У исто време, пак, дужност је њихова, да, сходно своме типу, прибављају младим девојкама основе ваљаног практичног знања и вештине, како би их спремиле и олакшале им евентуалну борбу у животу која је много тежа но код мушкараца.

II.

Сва настава мора се обраћати, у првом реду, осећању и душевности. Она мора истицати свуда лично и конкретно, а клонити се суптилних апстракција. Да се врши свагда елементарно и, што је могуће, очигледније. Да вазда покреће и негује вољу за оним што је лепо и истинито, велико и идеално.

Једном речи, крајна дужност целокупне наставе је, прво, да буди у својих ученица љубав према Богу као једином поузданом ослонцу у сваком положају у животу, да ту пробуђену љубав најозбиљније негује и да отклања

све што би њеном полету у путу стојало; а друго, да на овој основици зида и развија привредни карактер код својих ученица, и да им даје само такво знање које стоји што ближе практичној употреби, изостављајући све оно, што је ту само за љубав система.

III.

Школски План да обухвата: Хришћанску Науку, Црквено и Световно Певање, Поуке о Владању и Понашању, Домаће Газдинство, Женски Рад, Српски Језик и Књижевност, Српску Историју и Земљопис, Немачки или Француски Језик са Књижевношћу, Рачун, Геометријско и Слободоручно Цртање, Природне Науке, Поуке о Чувању Здравља и Неговању Болесника, Психологију Деце, Музику и Гимнастику.

IV.

Који, какав и колики ће се материјал од кога предмета узети, одређује тип школе. Већи број часова у сваком случају припада оним предметима, који стоје у непосредној вези са буђењем естетичко-моралне и религиозне свести.

V.

Коедукација — заједничко школовање оба пола забрањује се.

П. Љотић.

О ЧИТАЊУ И КЊИГАМА.

Из „Парерга и Паралипомена.“

§. 290.

Незнање понижава човека само онда ако иде упоредо са богатством. Сиромаха обара његова сиротиња и невоља; у њега рад замењује знање, и занима његове мисли. Богат човек међутим, који је незналица, живи једино ради својих пожуда и личи на животињу: као што се то, у осталом, може свакодневно видети. Њему још осим свега може да се пребаци и то, да богатство и доколицу није употребио на оно што њима даје највеће вредности.

§. 291.

Док читамо, за нас други мисли: ми понављамо само његов мислени процес. Ми у том случају личимо на ђака који, учећи писати, повлачи пером писмена која је претходно учитељ исписао писаљком. На тај начин нам је при читању, рад мишљења највећим делом одузет. Отуда осетна олакшица кад, напуштајући самостално размишљање, пређемо на читање. Али за време читања наша је глава само поприште туђих мисли. Отуда долази да онај који веома много и скоро целог дана чита, а у међувремену се забавља стварима при којима човек не мора ништа да мисли, постепено губи способност самосталног мишљења, — онако исто као што се од ходања напослетку одучи онај који непрестано јаше. То је међутим случај с многим научницима, који толико читају док не заглупе. Јер непрестано читање, читање у сваком слободном тренутку, још јаче паралише дух но непрекидан ручни рад, при коме је још могуће мислити. Као што опруга која се једнако одржава под притиском неког страног тела, мора једном да изгуби своју еластичност,

тако и дух кад му непрекидно намећете туђе мисли. И као што се претераном храном квари желудац, а тиме шкоди целом организму, тако се и дух претераном духовном храном може претоварити и угушити. Јер у колико се више чита, у толико оно што је прочитано оставља мање трага у нашем духу. Дух постаје као таблица на којој се много једно преко другога писало. Зато се, ако се тако може рећи, и не долази до „преживљавања“; а само таквим процесом може се оно што се прочита учинити својим. Ако човек чита непрекидно, а не размишља доцније о ономе што је прочитао, оно не хвата корена и махом пропада. У опште с духовном храном бива то исто што и са телесном: једва педесети део онога што у себе уносимо буде употребљено; остало се губи, испарењем, дисањем, или иначе.

Свему овоме ваља додати да су писане мисли у опште само као трагови пешака по песку; човек види пут којим је пешак прошао, али ако жели да зна и шта је пешак успут видео, он се мора послужити својим властитим очима.

§. 292.

Ниједну књижевничку способност, као на пример: убедљивост, богатство слика, вешта поређења, смелост или јеткост, или краткоћу, или љупкост, или лакоћу израза, или још и духовитост, изненадне контрасте, лаконизам, наивност, и томе подобно, не можемо стећи тиме што бисмо читали писце који такве способности имају. Међутим, ако бисмо их већ имали као природан дар, potentia, ми те способности можемо у себи изазвати, довести их до своје свести, можемо видети шта се све с њима може урадити, можемо бити појачани у својој наклоности, па чак и у смелости да их употребимо, можемо на примерима судити о вредности њихове примене, те тако научити да их правилно употребљујемо; после тога их тек и actu имамо. То је дакле једини начин на који се читањем учимо; оно нам на име показује како треба да упо-

требимо своје властите природне способности: дакле вазда под претпоставком да те способности имамо. Без тих способности ми се читањем научимо само хладном, мртвом „начину“, и постајемо плитки подражаваоци.

§. 292. bis.

У интересу нашега вида, санитетска полиција требало би да пази, да штампана слова имају одређени minimum величине, испод којега се не би смело ићи. (Кад сам 1818 био у Млецима, у које су време још израђивали праве млетачке ланце, рече ми један златар, да они који израђују ту catena fina ослепе у тридесетој години).

§. 293.

Као што су у земљиним слојевима редом поређани остаци живих створова минулих епоха, тако су на полицама књижница поређане редом некадашње заблуде са својим доказима и објашњењима; и оне су, као ти живи створови, биле у своје време врло живе и правиле много граје, али сада леже укочене и окамењене, и привлаче на себе пажњу само књижевних палеонтолога.

§. 294.

Ксеркс се, по Херодоту, заплакао гледајући своју недогледну војску, јер се сећао да од ње после сто година ни један човек неће више бити у животу: ко се не би заплакао кад погледа на дебеле књижарске каталоге ново објављених књига, и помисли да већ кроз десет година ни једна од тих књига неће бити више у животу.

§. 295.

У књижевности није друкчије но у животу: куда год се окренемо, naћи ћемо одмах на вечиту необразовану гомилу, која се свуда налази у легијонима, која свуда врви и све прља, као лети муве. Отуда толико рђавих књига, тога набујалога корова књижевнога, који пшеници храну одузима и гуши је. Оне одузимају публици пажњу, време и новац, који би по праву требали да припадају само добрим књигама и њиховим племени-

тим циљевима; оне су међутим писане само у намери да писцу зараде новаца или нађу службе. Оне не само да су некорисне, већ су позитивно штетне. Девет десетина свеколике наше књижевности нема друге сврхе до да публици измами из џепа неколико талира; у том циљу су праву заверу склопили и писац, и издавач, и критичар.

Књижевним најамницима и осталим разним пискаралима испала је за руком, против доброга укуса и правога образовања, подмукла, али крупна подвала у томе што су успели да цео „отмени свет" вуку на узици, научивши га да чита a tempo, то јест, да сви увек једно исто читају, на име оно што је најновије, како би у својим круговима добили и материјала за разговор. Тој сврси служе рђави романи и слични производи из већ познатих пера, као некад: романи Шпиндлера, Булвера, Евжена Сиа и других сличних. Међутим, има ли чега беднијега од судбине такве белетристичке публике, која мисли да увек мора да чита сва најновија шкрабања најобичнијих умова, који пишу само да зараде и којих стога има увек у великом броју, — а ради њих остављају дела ретких, високих духова свију времена и земаља, која познају само по имену!

Нарочито је белетристичка дневна штампа лукаво смишљено средство да се естетичкој публици украде време које би она, у корист свога образовања, требало да поклања само тим правим и високим производима, да би све то време пало у део мурдарским радовима тих посве обичних мозгова.

Зато је с погледом на наше читање вештина *нечитања* врло важна ствар. Она се састоји у томе да оно што ширу публику свакад баш у то време занима не узимате одмах зато и ви у руке, као на пример: политичке или црквене памфлете, романе, песме и друга слична дела, о којима се баш у то време много говори и која у првој (и последњој) својој години живота дотерају можда и до неколико издања; напротив, тада треба да помислите да ће онај који за будале пише имати вазда

многобројну публику; те да зато оно увек тако скучено одмерено време одређено читању посветите искључиво делима великих духова који надмашају остало човечанство свију времена и народа, и које је глас славе као такве означио. Само таква дела заиста образују и поучавају.

Од рђавога се никад не може сувише мало, а од доброга никад сувише често читати: рђаве књиге су интелектуалан отров, оне кваре дух.

Да човек стигне да чита оно што је добро, потребно је да не чита оно што је рђаво: живот је кратак, време и снага су ограничени.

§. 295. bis.

Књиге се пишу час о једном час о другом великом духу из прошлости, и публика чита те књиге, али неће да чита онога о коме се пишу; зато што она тражи да чита само оно што је јуче печатано, и зато што s i m i l i s s i m i l i g a u d e t, и зато што је плитко отужно брбљање какве данашње, савремене кратке памети, публици ближе и пријатније но мисли неког великог духа. Ја сам пак захвалан судбини, што ме је још у младости упутила на један леп епиграм А. В. Шлегела, који ми је од тада био звезда преодница:

„Читајте марљиво старе, оне праве, истинске старе; оно што нови о њима казују, не значи много“.

О како те обичне памети личе једна на другу! И како су све изливене из једног калупа! Како тим људима у истој прилици пада увек исто на памет, и ништа друго! Па тек њихови ниски, лични смерови! И та бедна брбљања таквих индивидуа чита једна глупа публика, само ако су данас печатана, а велике духове оставља да мирују на књижничким полицама.

Не, заиста је невероватна безумност и изопаченост публике, која најплеменитије и најређе духове у свакој врсти, из свих времена и земаља, оставља непрочитане, само зато да би стигла да чита сваки дан нова пискарања обичних памети, која се сваке године, као муве, у

небројеној количини множе, — и то просто стога што су данас печатана и још влажна од штампе. Међутим, такви би производи већ на сам дан свога рођења требали да буду тако презрени и напуштени, како ће то после мало година дочекати, и то онда једном за свагда, — као прост предмет за смех из прошлих времена и некадашње глупости. Зато што људи, место да читају оно што је најбоље у свима временима, читају увек само оно што је најновије, прави писци остају у уском кругу у коме круже идеје, а савремено доба све се дубље заглибљује у свом сопственом калу.

§. 296.

У сва времена било је две врсте књижевности, које напоредо иду, али прилично далеко једна од друге: једна је стварна, а друга само привидна. Стварна се развија у *трајну књижевност*. Њу стварају људи који живе за науку, или поезију, и њезин ток иде озбиљно и мирно, али необично споро, продукујући Европи једва једно туце дела за сто година, али та дела *остају*. Она друга која су стварали људи који живе од науке или поезије, јури у галопу, уз грају и дреку заинтересованих, и износи годишње на пазар многе хиљаде дела. Али већ после неколико година, човек пита: где су? где је њихова тако рана и тако шумна слава? Стога би се ова књижевност могла назвати још и текућом, а она трајном књижевношћу.

§. 296. bis.

Куповати књиге било би добро кад би човек уз њих могао куповати и време потребно да их прочита; али људи најчешће мешају те две ствари: куповање књига са присвајањем њихове садржине.

Захтевати да неко све што је икад читао запамти, значило би захтевати да све оно што је икад појео још у себи носи. Од овога је он живео телесно, од онога духовно, и услед тога постао је оно што је. Као што тело асимилише све оно што му је једнородно, исто ће

тако сваки запамтити оно што га *занима*, то јест оно што одговара његовом систему мисли или његовим циљевима. Циљеве наравно има сваки; али нешто слично каквом систему мисли имају мало њих: отуда они први ни за што немају објективног интереса, а од тога опет читање код њих не оставља трага: они ништа не запамте.

Repetitio est mater studiorum. Сваку иоле значајну књигу ваља одмах двапут читати, једно стога што се по други пут све ствари у њиховој узрочној вези боље схватају и почетак боље разуме кад се познаје крај, друго стога, што се сваки став по други пут чита у другом расположењу и при другој ћуди но при првом читању, услед чега је утисак различит, и чини се као да неки предмет гледамо у другој светлости. —

Дела су као *квинтесенција* једног духа: она ће зато вазда, баш и кад се тиче највећих духова, бити несрављено пунија садржајем но и само општење с тим духовима, и моћи ће и то општење с њима у главном да замене, — чак и да га далеко надмаше и оставе за собом. Шта више и дела неке осредње памети могу бити поучна, вредна читања, и забавна, и то баш стога што су она њена *квинтесенција*, резултат, плод свег њеног мишљења и проучавања; — док нам општење с таквом памећу не може бити довољно. Отуда се могу читати књиге људи у чијем друштву не бисмо налазили задовољства; и отуда нас даље висока духовна култура навикава да скоро само у књигама налазимо забаве, а не у људима. —

Ништа тако не освежава дух као читање старих класика: чим ма којег од њих, ма и за пола часа, узмете у руке, осећате одмах да сте освежени, лакши, чистији, виши и јачи, — као да сте разгалили жеђ на свежем, планинском извору. Долази ли то од старих језика и њихова савршенства? или од величине умова чија су дела тисућама годинама остала поштеђена и неослабљена? Можда од обојега. Али ово једно знам, да ће, кад једном, као што опасност прети, престане изучавање старих језика, доћи једна нова књижевност, која ће се састојати

из тако варварског отужног и којекаквог шкрабања, као никад дотле; и то у толико пре што немачки језик, који има понека савршенства старих језика, та пискарала данашње „садањости“ ревносно и методично упропашћују и накарађују, тако да он, осиромашен и осакаћен, постепено прелази у неку врсту беднога жаргона. —

Има две историје: *политичка и историја књижевности* и уметности. Прва је историја воље, друга историја интелекта. Отуда је прва увек језовита, шта више ужасна: пуна, препуна страве, невоља, превара и грозних убистава. Друга је напротив свуда ведра, пријатна као и изолисани интелект, чак и онда кад бележи лутања и погрешке. Њена главна грана је историја филозофије. У ствари, филозофија је њен основни тон, који по каткад одјекује и до оне друге историје, па и у њој из дубинâ управља мишљењем; а мишљење влада светом. Отуда је филозофија, у ствари и добро схваћена, у исто време и најсилнија материјална моћ, истина спора у свом дејству.

§. 297.

У историји света половина столећа вазда је крупан рок зато што је њено градиво у непрекидном току, пошто се свакад нешто дешава. Напротив, у историји књижевности исто време често се ни у шта не рачуна, баш зато што се ништа није десило: рђави, невешти покушаји не тичу је се. Тако ствари онда стоје на истом месту где и пре педесет година.

Да би се ово објаснило, треба замислити напретке сазнања људскога рода под видом планетских путања. Тада се странпутице, у које сазнање људско махом упада ускоро после сваког значајног напретка, дају представити птолемејским епициклима: по обиласку сваког појединог епицикла оно се опет налази онде где се налазило пре почетка. Велики умови међутим, који род људски оном планетском путањом заиста даље воде, никад не иду тим епициклима. Тиме се објашњава зашто се слава међу потомством већином плаћа губитком повољног суда међу

својим савременицима, и обратно. Такав је епициклус на пример философија Фихтеова и Шелингова, на крају крунисана Хегеловом карикатуром истих. Овај епициклус полазио је напослетку од кружне линије вођене Кантом, одакле сам је ја прихватио да је даље водим: али у међувремену опрчали су именовани лажни философи и још некоји други свој епициклус, који је сад управо завршен: услед чега и публика која је поред њих трчала опажа да се вратила на место одакле је и пошла.

Са овим стањем ствари у вези је и то што видимо да научни, књижевни и уметнички дух времена од прилике сваких тридесет година отворено банкротира. За то време су се све тадашње заблуде толико увећале, да су се под теретом своје апсурдности срушиле, а у исто се доба на њима снажила опозиција. Сада дакле ствари пођу на другу страну: али често, место старе, долази заблуда у противном правцу. Изнети овај ток ствари, у његовом периодичном повраћању, било би право, прагматично градиво историје књижевности: али ова слабо на то помишља. Поред тога је, због сразмерне краткоће таквих периода, често тешко прибрати потребне податке из давних времена; отуда се те ствари могу најзгодније посматрати на свом сопственом добу. Кад би се желео један пример из реалних наука, могла би се узети Вернерова нептунистична геологија.[1]

Но ја остајем код раније наведеног, нама најближег примера. За Кантовом сјајном периодом у немачкој философији долази непосредно једна друга, у којој људи нису тражили да убеде но да импонују, не да буду темељити и јасни, но сјајни и хиперболични, и нарочито неразумљиви; шта више, ни истину нису тражили, но само да интригирају. Тако философија није могла напредовати. Најзад цела школа и метода дођоше до банкротства. Јер у Хегелу и његовим најташима, дрскост њиховог глупа-

[1] Gottlob Werner, изврстан минералог, оснивалац геолошког нептунизма. По њему је море узрок свеколиким формацијама земљиним, а у минералогији вода је узрок свима новим облицима. (Превод.)

вог шкрабања с једне, несавесно самохвалисање с друге стране, поред очигледних прљавих намера свеколиког рада њиховог, достигла је тако колосалну висину да су се најзад свима за толико шарлатанство отвориле очи, а кад је том шарлатанству, услед извесних откривења, одузета и заштита одозго, поред очију и уста, Фихтеове и Шелингове антецеденције овој најбеднијој од свију дотле постојећих надри-философија пропадоше у понор са њом заједно. На тај начин се сад открива свеколишка философска некомпетенција прве половине столећа после Канта, — ма да се у исто време пред иностранством хвалишемо философским даром Немаца, нарочито од како је један енглески писац рекао ону пакосну иронију, да су Немци „народ мислилаца.“

Ако сад за овај постављени општи образац епицикла тражите потврде из историје уметности, погледајте само, не даље, но ту у прошлом столећу — нарочито у њеном француском развићу — напредну вајарску школу Бернинијеву, која у место античке лепоте излаже простачку природу, а у место античке простоте и отмености представља укочено менуетско држање француско. Пошто дође Винкелманова критика, која вајарство врати школи античкој, школа Бернинијева банкротира. — Потврду из *сликарства* даје прва четврт овога века, која је вештину сматрала само као средство и оруђе једне средњевековне побожности и стога бирала искључиво црквене предмете за своје мотиве, предмете које су сада изводили сликари којима је права озбиљност вере недостајала и који су услед речене заблуде узимали за пример: Франческа Франћу, Пјетра Перуђина, Анђела де Фјезоле и друге њима сличне, и њих више ценили но оне заиста праве, велике вештаке који после њих дођоше. С обзиром на ову заблуду, и зато што су се у поезији у исто доба појавиле сличне тежње, написао је Гете параболу „Pfaffenspiel.“ И ова школа, пошто се увидело да и она почива на којекаквим ћудима, банкротира; а за њом дође враћање природи, које се јавља са сликама из „жан-

ра" и разноврсним сценама из живота, и ако су се и ту понекад губили у простачким мотивима.

Према овом опису развоја људскога напретка, историја књижевности је највећим делом каталог кабинета за недоношчад. Алкохол у којем се та недоношчад најдуже консервира, то је свињска кожа у коју се повезују. Међутим, оно мало здраво рођене деце не треба тражити тамо; она су остала у животу, њих налазимо свуда по свету, у којем се она крећу као бесмртна, вечито млада, вечито свежа. Једино она чине ону праву књижевност поменуту у прошлом параграфу; њихову бројем сиромашну историју дознајемо ми још у младости из уста свију образованих људи, и није потребно да је учимо тек из уџбеника. — Против данашње мономаније да читамо историје књижевности, како бисмо о свему умели брбљати не знајући у истину ништа, препоручујем једно место врло вредно читања у Лихтенбергу, св. II, стр. 302. старог издања.

Али то бих желео да једном неко напише трагичну историју књижевности, у којој би изнео како су разни народи — од којих је сваки неизмерно горд на своје велике писце и вештаке — како су ти народи с њима поступали док су они били у животу; у којој би нам дакле изнео ону бескрајну борбу коју све што је добро и истинито у свима временима и земљама мора да издржи са заблудама и неваљалствима која увек владају: оно мученишто свију истинских просветитеља човечанства, скоро свију великих уметника свих врста и вештина; да нам изнесе како су сви, с изузетком једног маленог броја, таворили своје мучне дане, без признања, без учешћа, без ученика, у сиротињи и беди, док су слава, част и богатство указивани њиховим недостојним друговима, тако да се њима десило оно што и *Исаву,* који је за свог оца ловио и обарао дивљач, док је *Јаков,* преобучен у одело његово, код куће украо благослов очев; али како их је, при свем том, њихова љубав према ствари одржавала да не клону — док се најзад тешка борба тих васпитача људ-

ског рода није окончала, пред њиховим очима синуо лавор, и дошао час да и за њих важи песникова реч:

„Тешки оклоп претвара се у крилату хаљину; кратак је бол, а радост бескрајна!“

Артур Шопенхауер

(*С француског превела* О. М.)

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Црногорским књижевницима.* — Пишући о „Горском Вијенцу.“ ја сам узгред био предложио млађим књижевницима црногорским да купе по народу песме и приче о јунацима овог Његошевог дела. Овога пута хтео бих тај предлог да допуним и раширим, упућујући на купљење овакве грађе и за друга дела Његошева.

Кажем: и за друга дела, јер има још дела Његошевих у којима, као и у „Вијенцу,“ личности представљају познате народне јунаке црногорске. У „Шћепану Малом,“ на пример. Не само сâм Шћепан, него и прото Јован Аврамовић Бјелица, и поп Андрија Ђурашковић, и сердар Вукале, и сердар Нико Мартиновић, и сва друга лица у драми, све до Пеја Мађара, и Пејо Мађар на послетку, — све су то познате народне личности, које су живеле и радиле у време Шћепаново. И не само ове које су на листи лица забележене, него и све друге које се, овде онде, у тексту помињу, као неме личности и иначе; све друге, почевши од Пера Дрпе који почиње драму свирајући у диплe кад доводи лажног цара на Цетиње, до Станка Паљикарде који драму заврши кад цара при бријању закоље — све су то такође познате и истините личности.

Што рекосмо за личности „Шћепана Малога“, то важи и за личности опеване у „Слободијади“. Позната је ствар да је Његош у „Слободијади“ описао бојеве црногорске од оних првих под владиком Данилом до последњих под владиком Петром, и онда, наравно, све личности које су ту опеване, представљају јунаке црногорске из тих времена. Такав је исти случај са „Кулом Ђуришића“

и „Чардаком Алексића.“ Онај Маркиша Пламенац, Ђуро Мартиновић, и други јунаци прве од ових песама, као и Вуле Жижић, Шундо Бајагић итд. који су јунаци друге, такође су познате личности, и њихово учешће у бојевима које је Његош у овим песмама описао, познато је такође. То је, најпосле, случај и са личностима још неких ситнијих песама Његошевих: са Радом Војводићем и другима из песме „Ударац на Мартиниће,“ са Марком Перовићем и осталима из песме „Вук пријатељ овчи,“ са Видом и Мирчетом из „Пјесме за Вида и Мирчету.“ Личности и тих песама познати су народни јунаци, као што су предмети њихови познати догађаји новије црногорске историје. Једном речју, личности „Вијенца,“ „Шћепана“ и свих других побројаних Његошевих дела, представљају истините јунаке о којима народ зна доста да прича.

То што народ зна о њима, треба покупити и објавити. До сада је то чињено врло мало и узгред. Није се имао прави циљ пред очима, није се радило с обзиром на Његошева дела, није се рекло: „хоћемо да прикупимо сву народну традицију о свима јунацима Његошевим,“ него, ако нешто забележеног и има, то је дошло случајно, готово несвесно, испало из пера неком који је описивао ово или оно село црногорско, или сабирао народне песме уопште. Наравно да што је на тај начин бележено, не може бити довољно. Подаци које ми данас имамо о јунацима Његошевих дела, мршави су и слаби; толико да се може рећи да тек сада ваља почети прикупљање њихово. Додајте томе да су они растурени овде онде, често по ређим књигама и листовима, па ћете видети на каквој је муци онај којем случајно такви подаци затребају, па мора да их тражи.[1]

Ствар је јасна: требало би систематично скупљати

[1] Ко би хтео да види шта је до сад познато података о јунацима Његошевих дела и њиховим делима, нек прелиста ове књиге и списе. За „Шћепана Малога“, Љубишину приповетку истог имена, рађену по народном предању; уз то, Милаковића Историју 124—141, и друге историје, као и званична документа о Шћепану („Споменик“ С. К. Академије). За „Слободијаду“, историје црногорске од вл. Данила до Петра I. За „Кулу Ђуришића“ и „Чардак Алексића“, књиге Г. Томановића (П. П. Петровић-Његош, 1896, 148 и 157), Медаковића (П. П. Нѣгош, 1882, 137 и даље) и друге историске и биографске књиге о Његошу; тако и за оне краће песме. За „Горски Вијенац“, књиге и листове побројане у мојој књизи (прилог 1). Овде ваља додати и чланак „Радун, војвода љешански“ од Г. Т. Кажића (Босанска вила, 1901, бр. 17 и 18) који се за своју књигу нисам могао користити, јер сам за њега дознао тек пошто је књига штампана била.

све песме и предања која се на Његошеве јунаке односе, и то треба да учине црногорски књижевници. Имајући летос прилике да се с неким млађим школованим Црногорцима видим на Цетињу, ја сам им препоручивао ово скупљање, и они су показивали много воље за то, само су тражили упутства за тај посао и друга потребна обавештења. Та упутства и обавештења била би (ја због њих ово и пишем) ова:

Посао је овај потребан, и много потребнији него што на први мах изгледа. Од познавања дотичне народне традиције зависи познавање Његошеве поезије. Многа питања која критика има да реши код Његоша, везана су за то познавање, и тек у њему могу наћи своје решење. Не би човек рекао како су важна та питања, и како су јако везана за познавање традиције. Карактере није могуће оценити у Његошевим делима, ако се не зна како су ти карактери осликани раније, у песмама и причањима народним. Композицију није могуће разумети, ако се не зна шта је све Његош узимао из народне традиције. То исто важи и за радњу, и за јединство, за сва јединства која се узимају у обзир. То важи и за општи значај и смисао дела. Ствар је проста: треба знати одакле је Његош пошао, кад хоће да се разуме и оцени шта је написао. Треба знати изворе Његошевим делима као што се знају извори за дела других, туђих песника. За критику је то потребно, за праву литерарну критику. А потребно је тако исто и за коментар Његошевим делима. Јер, ја се надам, доћи ће valjda једанпут и за Његошева дела време да се издаду целокупна, и лепо, критички, са целим потребним коментаром. Шта би сад требало у тај коментар да уђе? Зар не би било лепо да, у том издању, код „Куле Ђуришића" рецимо, чим се помене у тексту Шундо Бајагић или друга која личност, да одмах, доле у примедби, стоји објашњено: „Шундо Бајагић био је тај и тај, радио то и то?" Зар би коментар био потпун кад не би тога имао? Свакако не, али да би се такав коментар саставио и многа литерарна питања о Његошу решила, потребно је да се покупи и објави грађа.

(Свршиће се).

П. П.

= Die Betonung in der Umgangssprache der Gebildeten im Königreich Serbien. Leipzig 1901. Докторска дисертација Ивана Шајковића.

Главни задатак ове расправе јесте, да покаже одступања нашега књижевнога језика, што се акцента тиче, од Вукова. Овде је изнесен само уводни део, физиолошко-музикална анализа нашега акцента, коју је писац извршио по своме изговору. Он је умео да уочи све елементе, који чине карактеристичну страну нашега акцента, и да покаже значај свакога од њих. И ако овим радом није још речена последња реч о физиологији нашега акцента, ипак смо уверени да она, онаква каква је, представља напредак у овој грани српске филологије и да ће о њој морати водити рачуна они које у будуће буду писали о овоме предмету.

Ову је расправу у једном од београдских књижевних листова неповољно оценио Г. М. Решетар. Он је то учинио без довољних разлога, нетачно износећи и неправедно осуђујући оно што је у њој споредно, а прећуткујући оно што је главно. Њему је у осталом одговорио и Г. Шајковић у брошири: *Одговор на оцену Г. Др. М. Решетара.* Београд. 1901. 12⁰.

(А. (Б.

Нове књиге:

= *Календар Матице Српске за годину 1902,* која је проста, има 365 дана. Год I. Нови Сад. Издање Матице Српске, 1901. Српска Штампарија и књижарница Браће М. Поповића у Новом Саду. 8⁰, стр. 160.

= *Повећавање народног богаства наводњавањем земљишта, по примеру културних народа.* Јавно предавање, држао у дому Српског Пољопривредног Друштва М. С. Милошевић, инжењер. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8⁰, стр. 46.

Прештампано из „Привредног Гласника“.

= Слободан Јовановић. *Српско-бугарски рат.* Расправа из дипломатске историје. Издање краљевско-српске дворске књижаре Мите Стајића у Београду, 1901. Штампарија Пере А. Стојановића. М. 8⁰, стр. 168.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига IV, број 6. — 16 децембар, 1901.

ПУТУЈУЋЕ ДРУШТВО.

„Мајсторија козе пасе.“
Срп. нар. пословица.

ГЛАВА ПЕТА И ПОСЛЕДЊА. (4.)

Коју кад прочита читалац, тек онда ће лепо видети, да је писац имао право што је, сасвим умесно, метнуо овој приповетци баш оно мото: „Мајсторија козе пасе.“

Тога истога дана после подне управник је после мршавога ручка прилегао да мало проспава. Није он то радио баш што му се спавало; или што би му уморно тело после рада захтевало оног сваком толико препоручиваног „укрепителног“ одмора; или што би му то баш свакодневна навика била да после подне мало продрема, па ради то, јер му се то може као већ свакоме шефу, за кога млађи раде. Не, није то он учинио ни из једнога од побројаних разлога, већ просто зато, што је хтео да окрене мало главу од грозне јаве и да потражи спаса, ако је могуће, бар у лепим сновима, томе благоме мелему свију несретних створења. Он, који је био не друго него прави отац глумцима, с њима заједно до сад свугде и ручавао и вечеравао, и дана није било, да их није оком-две вина почастио, а они му певали; који је и последњу пару у невољи делио с њима — тај човек дочекао, ето, сада тешке дане, да мора да бега и да се

склања од разјарених глумаца који се прометнуше у ниске клеветнике и грозне зверове!

Затворио се да га нико не узнемирује ни претњом а ни молбом, јер неки су му страшни били претњама а неки опет молбама. А у садашње време тешко је било и одредити: јесу ли му страшније падале претње или молбе. Међу овима, што су насртали на њ молбама, био је најстрашнији Тоша назван Теткин. Он се вазда држао принципа који је ширио и међу члановима, а тај је био: да се *лепим* најдаље може доспети.

Њега се директор највише бојао, јер га је овај гонио неуморно као сенка а немилосрдно као зао дух. А страшан је био Тоша Теткин поглавито још и с тога, што се умео некако вешто послужити згодним моментом. Био је психолог, наравно, колико му треба, знао је људску слабост, па зато није никад ни узнемиравао и напаствовао директора онда кад је овај сам био, јер је онда овоме лако с њим, него га је кебао кад је овај у друштву са отменијим светом, где човек мора да бира и да пази на изразе, као, на пример, кад је у друштву са првим трговцима, среским или окружним старешинама, судијама или председницима. Вребао би га кад је у таком друштву и бануо би преда-њ с оне стране с које му се овај најмање надао. Јер и управник је вребао тако исто Тошу Теткиног као и Тоша Теткин управника, само с том разликом, што је Тоша Теткин радио то да се састане а управник да се *не* састане с њим.

Тек бане тако од некуд, стане пред сто, скине капу и клања се свима.

— Клањам се, господин-управниче... пардон, господо!... Само за тренутак... У неприци сам... Молим вас, ако бисте били тако добри... девет динара „форшуса...“ донела ми жена веш, за вечерашњи салонски комад... Дакле, у интересу друштва коме припадам, ја бих вас молио за ту маленкост...

— Молим, молим, вели брзо управник и вади новчаник, врло радо! Колико рекосте?

— Маленкост... Багатела!... Десет, господин-управниче!

— Е, вели управник бркајући по новчанику, да видим, да л' ћу толико имати...

— Па баш, ако, то јест...

— Е, на жалост немам толико... Него да ја вама дам дукат... А?

— О, молим, молим! устручава се Тоша Теткин, зар немате баш ни мало сребра?

— Немам! Али, молим вас... извол'те само, узмите. Разменићете, па ћете ми вратити... ако вам баш треба. не морате ми ни враћати...

— О, молим, молим. Само кад сам у стању да одговорим обавезама. Знаћете и сами... дуг без признанице... частан дуг, тако рећи! — Клањам се, господо, љубим руке! вели и одлази!

После по часа ето га где се враћа, затиче управника за истим столом, са истим људима, клања се и враћа управнику два динара кусура са великом благодарношћу. Директор задовољан и не мање од осталих изненађен тачношћу Тошином, прима кусур али га опет нуди Тоши, ако му је потребно. Али овај одбија, вели да се боји да узалуд не потроши, и зато неће да узме. Директор још задовољнији и зачуђенији. Вели, да је овај човек феномен у путујућем друштву, права бела врана међу друговима, и да још овако штедљивог и тачног глумца није имао у друштву.

Али као што ништа није дуговечно на овом свету, тако ни госп. управник није дуго задржао тако лепо мишљење о Тоши Теткином. Једва два дана да је тако мислио. Јер Тоша Теткин га одмах после два дана нађе опет у друштву све самих одличних људи... Тражи дванаест динара за кројача. Шта ће директор него му даје, да би се показао пред светом. Дан после опет Тоша Теткин тражи за бријање, и добија опет, само се сада госп. управник мало накашљао и, бркајући по џеповима, рекао: „Еј, младости, младости!“ Тако данас, тако сутра, свакога

дана тек њему треба за по нешто; док једнога не затражи два пут, и то оба пута за веш! Ту је већ и управниково стрпљење имало граница — и ако је био у друштву одличних људи, — и он га одбије подвикнувши му: „Какав је то посао! Зар ви мислите да ја овде ваљда *кујем* парем!“ После тога је аргусовим очима мотрио управник да откуд не искрсне Тоша Теткин, и клонио га се врло брижљиво у свима местима где су били а овде у Власотинцу сад у толико више.

Ето из тих разлога и у таком расположењу склонио се управник — једнога од тих тешких дана које је дружина преживљавала у Власотинцу — склонио у своју собу и закључао се да спава. А јадно му спавање, кад му сан никако не пада на очи, него му једнако пред очима онај бездушни Манта, они апатични грађани и разјарени глумци. Мисли о томе једнако. Мисли све млитавије и испрекиданије, јер му све једна мисао потискује другу! Већ му прска глава од силних представа; већ се једна представа меша у другу. Настаде један хаос... Господин судац Игић се као шета по Власотинцу Котиним сокаком а одатле улази у други сокак који је у Митровици а у Митровици опет ћир-Манта, али за чудо сад ћир-Манта не виче на позориште него и сам стоји међу публиком митровачком. Пуна сала, а свет још једнако куља, а оркестар већ почиње. Слуша га управник, мило му кад погледа пуну кућу, само му чудно, откуда у Митровици гочеви и зурле место компанијске банде с блех-инштрументима?! Велика сала, пуна света, жагор велики, па се лепо као издалека чује како бију бубњи и пиште зурле, и врева нестрпљиве публике која ваљда протестира, што се већ не почиње.

— Димићу! Димићу! чу управник где га неко из публике зове.

— А?

— Дигни се! Не наспав'о се! чује из публике и осети како га неко тресе на каси.

— Шта је?! Шта ти је! скочи управник онако бу-

нован. Што ме будиш? рече и стаде зверати не могући никако да се разабере шта је то: нема ни Митровице, ни касе, ни публике, — а он још једнако лепо чује оркестар. — Ама ово негде баш свира! А?... Чујеш ли ти, Бога ти, жено?

— Па да боме да чујем! вели му жена. Па зато те баш и будим! Оди на прозор; оди, да видиш чудо!

— А шта је то?

— Оди, оди! Наше се коже тиче то, наше!

— Шта, шта?! рече и полете отвореном прозору кроз који се лепо чула свирка како се све више и више примиче. А шта му то сад значи?! запита и погледа жену.

— Ето шта значи! вели жена; само нам је још *то* требало!

— Па шта мислиш да су? запита директор жену.

— А шта ја знам! Знам само, да не ваља ништа!

— Чек', чек'! вели директор, и чучнувши мало гледаше кроз прозор горњега боја. Виде једну шарену гомилу која се све више и више примицала амо. — Е, наздравље нама! — Офајдисмо се и ми, те ће и они!...

— Ама, какви су и који су то? А? Шта мислиш да су?

— Ама па *конкуренти!* Конкуренти на ово оскудно време!... И без њих зло, а с њима ће, наравно, још горе!

— Јао, жалосна! Еј, наопако нам звонило!

— Може ли то издржати овдашње и иначе стегнуто грађанство; и нас и њих, може ли издржати!? *То* питам ја тебе?! викну бесно управник.

— Ух, ух! Еј, малерозни Димићу! И кад сам ја за тебе пошла!

— Може ли ова бедна варошица да издржи два друштва?! викну још јачим гласом управник. Говори! Одговори ми, шта си се скаменила ту!?

— Добро! Па ко мислиш да су?

— Па *циркус!*... Ко ће други с музиком и у костиму и да иде кроз варош,ваљда неће глумци?! Ама зовем ли

се ја само *Михаило* — е мора ми тако што насрати! рече и поче крупним корацима шетати по соби, а управниковица стоји на прозору, гледа и крсти се једнако.

— О, Боже, Боже!... Зар нам је мало и до сада било малера и секатуре!... него сад још и ово да нам насра!!

— Ал' нека... баш волим! Ако!... Ако, ако, ако! вели трљајући руке. Ако, ако! Кад гинем и пропадам ја, а оно бар нека је у друштву. Лакше ми је кад нас је више баксуза!... Кад ми немамо фајде, бар ће ми та утеха, бити што ће и они пропасти... Кад им стану продавати коње и мајмуне!.... А ја бар немам мајмуна!... Нека пропадну! Кад ја пропадам нека пропадну и они! Е, баш ми је мило кад има *још* будала! А, вала, макар морао сат из џепа продати, купићу им једног мајмуна!... Ама шта си стала да их гледаш!

— Ама, па ово нису комедијаши!

— Него ко су?

— Ама па ово су *наши!*

— *Наши!* Какви наши!

— Та наши! Наши глумци!... О, часни их! рече и прекрсти се.

— *Е, наши,* какви наши!

— Та, Димићу, за Бога, имаш ли ти очи?! Па зар не видиш! Та наши су то!

— Та мани се, Бога ти! Како то и ти говориш! Зар ће се они дотле понизити!... Са зурлама и бубњевима! Ех, није него!...

— Ама кад ти кажем! Оди да видиш, да се и сам увериш!... Та ако ништа, познајем бар душанке... та сама сам их шила!

У томе стиже и гунгула, и стаде баш пред управников стан, који је био на углу улице. Управник приђе прозору, погледа мало боље, и просто се скамени човек.

На улици се слегао силан свет. Колико их је дошло до угла, још двапут више их је пристизало из других улица. Куља из кућа, из авлија, са ћепенака. Полетело и

старо и младо, и женско и мушко, и обувено и босо. Како је ко чуо тако је и полетио; неко оставио а неко понео са собом посао у сред којега га је гунгула затекла. Све, све је полетело да чује и да види; терзијица са до пола свршеним тозлуцима, кондурџија с бичкијом, удавача са расплетеном косом и са чешљем и огледалом у рукама, а једна домаћица дотрчала је са пола очупаним пилетом!... Све се то скупило око ове шарене групе са Циганима свирачима, блене у њих и иде даље за гомилом не знајући где ће се зауставити. Тога дана многи је шегрт извукао грдне батине кад се доцне вратио а није знао да каже ни где је био ни ко га је тамо послао.

А управник само мења боју па их гледа. Доиста, жена је имала право, *они су!*... Ено Тоше Теткиног, ено Милорада Петровића, ено и другог Тоше, Тоше Кицоша! Сви у душанкама, калпацима и жутим чизмама са копљима и буздованима. Гледа их управник, камени се, хуче и крсти се; хтео би да викне, али га лепо издао глас.

Ено Милорада Петровића као Милоша Обилића где се издвојио и са исуканом сабљом даје знак зурлашима да престану са свирком.

— Зар и он! викну управник кад га виде. Бивши учитељ народне узданице! Брука. Хај, хај! *Далеко* смо дотерали!

И, доиста, то је био Милорад Петровић, пређе учитељ, сада члан путујућег друштва, а доцније члан Краљ. Срп. Народног Позоришта у Београду. Он је био кандидат Тоше Теткиног за ову мисију. „Нико други него ти, рече му Тоша, *персона* си, брате! Пазите какав је! Атлет!... Можемо после представе и хрвање да приредимо!... Или да дижеш астал у зубима!“ Сви прихватише Тошину кандидацију и сви сад навалише на Милорада да се мора тога примити из три јака разлога, ради три преимућства, којима се одликовао од осталих, а та су: прво, што је био *персона;* друго што је *грлат*, грлатији од сваког скелеџије или сеоског бирова; и треће, не мање важно, што је *био учитељ*, па ће умети лепо ис-

причати догађај, и објаснити све народу, у чијој се средини као учитељ бавио. И овај се после дужег опирања примио, и тако сад је изишао да говори. Пошто узе јуначку позитуру, рикну колико га грло доносило:

— Дични Власотинчани!

Цигани засвираше кратак „душ!“ А затим отпоче говор:

— Данас у вече, у два по турски а у осам по јевропски, представљаће се у Мантиној башти *Бој на Косову.* Ту има да се види ово:

Прво: Како су се због жена својих посвађали и мејдан делили зетови цар-Лазара, Милош Обилић и Вук Бранковић, и Милош победио Вука. Друго: Како је због тога Вук омрзнуо Милоша и гледао да му се освети, и клеветао га своме тасту цар-Лазару. Треће: Како и турски цар-Мурат помаже Вуку да се оклевета највећи јунак српски Милош, и то ради преко свога посланика Јусуф-паше, који је ево овде иза мојих леђа, рече и показа га. Четврто! Има да се види, како цар-Лазар напослетку поверује клеветама и на Косову у очи самога боја изобличи невинога Милоша Обилића, и назове га издајицом. А Милош се тада зарече, да ће убити цара-Мурата и стати му ногом под гр'оце. И пето: Има да се види, како Милош Обилић убија цара Мурата, распорив га ножем „од учкура до бијела грла“, у сред турске војске од триста хиљада! То има да се види.

На крају ће бити величанствен ватромет и бенгалска ватра спремљена у крагујевачкој државној фабрици у пиротехничком одељењу од нарочитога стручног лица, нарочито за ову представу. А сем тога, представљаће се у богатом оделу нарочито спреманом за ову представу, које одело кошта пет стотина дуката.

Ко хоће да седи у првом и другом реду плаћа четири или три гроша; у трећем два; а ко пристаје да стоји, тај плаћа само један грош...

Дођите, дакле, да видите! ... Да се дивите јуначком Милошу, а да се гнушате пакленога Вука! ... Да благо-

сиљате Милоша а проклињате Вука, због којега робовасмо пет стотина година!

Док је Милош Обилић овако говорио директор је био изван себе од чуда и јарости. Час је прилазио прозору и слушао и крстио се левом руком, а после опет шетао се крупним корацима по соби и по миндерлуцима. Кад запишташе зурле и удараше бубњи и кад се гунгула крете од његове куће, он застаде код прозора и узвикну у крајњем очајању:

— Ах, триста му његових! Димићу, Димићу, шта си дочекао!! Ах та не дам се ја!.... узвикну и стаде облачити ципеле. Жено, шешир брже!

— Шта је, шта ћеш?

— Видећеш! Чућеш што ниси чула! „Има ствари, о којима наша философија и не сања!“

— Ју, за име Божије, шта си наумио! викну жена и зауставља га.

— Да научим бестиднике једне, како се срамоти свети глумачки позив и неокаљано глумачко име! Петнаест година водим ја друштво, али ми се ово чудо још није догодило!

— За име Божије умири се! умирује га и зауставља жена.

— Пуштај ме... пуштај! отима се управник.

— Ако сам ти мила и драга! Преклињем те, остани! Уби најпре мене, — па онда иди! вели и закључава врата.

— О *Ти* који си тамо горе више звезда, узми ми живот, јер ћу полудети! узвикну очајно и спусти се малаксало и седе на миндерлук.

— Умири се!

— Лепо, врло лепо! отпоче после подуже паузе. Дакле мезимче књаза Михаила на то је спало! Дотле је дошло већ!... На *циркуске* рекламе! И то под мојом, *под мојом* управом!!! И ја јоште живим! рече и наслони се на руке и стаде трести главом,

— Па пусти их, Бога ти, нек' раде! умирује га жена.

— Да, право кажеш! И пустићу их! Ја перем руке

од свега тога! ...Још данас ћу их исплатити, па нек' иду куд их... То јест, трже се, данас не могу! Али чим узмогнем, одмах ћу их све разјурити. Ништа више нећу да имам с њима!... И ту бруку да дочекам!... А ја још хтео да прославим петнаестогодишњи јубилеј! *Таман* згодно време!

— Ама зар је и вредно да се љутиш толико!? вели му жена.

— Ено, ено их опет! Чујеш ли их само! раздера се очајно управник. Ено на другом ћошку су сад! Опет оно исто се деру!... Гино, спусти завесе, затвори херметично прозоре, покри ме најхерметичније — јер сад ће ме капља ударити! Потрпај све на мене... и јоргане и бунде и газдине све ћилиме и ћебета, и душанке и доламе; све, све потрпај, ...сарани ме, да не слушам моју бруку! рече и пружи се очајно на један миндерлук.

Да ли је доиста спавао господин управник, ко ће то да зна, тек главно је, да се око седам часова дигао. И после спавања остао је при пређашњем свом решењу, да, то јест, распусти ово друштво. Седео је тако на миндерлуку и пушио цигару за цигаром и мислио све којешта. Није хтео да иде никуда јер се стидео чаршије. Час би се умирио и рекао: „Ех, шта ме се тиче! *Ја* нисам ту умешан!“ а час би опет плануо, скочио и шетао се по соби и претио им. Тек кад је мрак пао, сишао је доле на улицу.

Кад на улици, није као обично! Нека свечаност, нека ужурбаност се осећа свуда па и по комшијским кућама. Све свечано обучено. Обе комшије, и комшија Кота и комшија Пота, спустили раније него обично ћепенке и затворили дућане; издали вечеру млађима и спремају се некуд да иду. И Пота и Кота шетају испред куће, стежу појасеве, криве шубаре, а обојица задела каранфил за ухо као да ће у прошевину. Шетају се нестрпљиво и љуте се на жене и ћерке што још никако нису готове.

— А куд се то спремаш, комшија? осмели се једва да запита управник Коту.

— Па ће да скокнемо малко до тој ваше позориште што се вика! вели Кота.

— Мнозина ће идемо, додаје Пота.

— Е, ускликну зачуђено управник. Чудо то!...

— У лонџу сас устабашије решисмо, да се сви на куп дизамо у позоришту! вели Кота. Ја у бакалску а комшија Поте у његову конопчарску лонџу решимо, ете, такој!

— Е, то је лепо! вели им задовољно управник.

— А истин' убава ствар! вели Пота. Ће бидне, казују, па оној што си беше у старовремско време!... Ће погине султан Мурат, па ми кеф, чкембе да му видим!

— А, биће вас, велити, повише? пита их управник.

— Сви еснафи сас фамилије ће да искоче! Зар не видиш, господине, како рано спуштамо ћепенџи!?...

— Ајде! дај Боже! вели управник и гледа како пролази свет.

Хита свет да не задоцни, на сваком лицу сија нека радост. И мушко и женско, и старо и младо, и богато и сиромашно, све хита. Понели и повели чак и децу, за по неком гомилом могао се видети чак и по неки шегрт, како се нахерио са грдном пуном чутуром! И он иде у позориште. Све то граби пут Мантине кафане, да што пре стигне, да не одоцни.

— Куде сте бре! викну Кота својима.

— Иха! Па ви поспасте! виче и Пота. Сијасвет си отиде, сал ми што остасмо! Поскоро, бре, ели ћу сам саг пишман!

У том изиђоше из једне и друге куће, и Котина Сика и Кика и Потина Мада и Јевда. Обучене и окићене. Мајке са струком босиљка омотаним у мараму а ћерке са затвореним сунцобранима омотаним везеним рупцем. Обе девојке поцрвенеле до ушију; стиде се, а ни саме не знају зашто.

— Ej са здравје! поздравише се с управником и Пота

и Кота и одоше хитно и они „на куде Мантину кафану“ како рекоше радосно управнику.

*

— Хо! хо! чуди се и крсти управник. Да се прекрстим, и то левом руком! Ама, ово баш иде; није тамо овамо! Ама па баш у позориште иде! О, о, да грдних мангупа, ако ко Бога зна!... Е, добро су рекли наши стари: „Човек се учи док је жив!“ Па тако је и са мном; да сам нешто јуче умр'о, не би данас ово знао! О, о, да чудних несретника!

— Ама куд се кренуо оволики свет? запита га жена која је сишла на улицу.

— Ама па у позориште, жено, а да куда ће!...

— Е, таман. Давали толико пута, па никога! А шта се даје!

— А шта знам ја!... То су они уредили...

— А, не верујем ја! Нису дошли на онако лепо штампане плакате; а доћи ће ваљда сад!... Дај Боже, да је тако, али ја сумњам...

— Ти сумњаш!... Па ви жене ништа друго и не знате него само да сумњате! Али сумњала ти не сумњала — свет, Бога ми, иде у позориште. У осталом, — наставља управник, а као да се мало и он уздрмао и поплашио. — У осталом, бар то је лако! Лако се уверити! Идем тамо! рече и пође, и ако се зарицао да неће више ништа да зна за њих. Ја одо'! Ако се не вратим, него задржим тамо, — онда знај, да је добро, па дођи и ти тамо.

Што се ближе примицао Мантиној механи, све му је милије било. Јер већ по оним многим фењерима судио је да је добро! „Пази Цинцарина, како је сад осветлио!... К'о да је Краљев-дан!“ вели задовољно. Кад је ушао, није просто веровао својим очима. На вратима на каси седе отац и кћи: с једне стране седи Југ Богдан а с друге стране царица Милица, примају паре и пуштају свет унутра. Утврђене цене није било, него нешто на форму добровољнога прилога. Управо Југ-Богдан је сва-

кога промерио од главе до пете, и по ономе „погледај му обућу па га пуштај у кућу“ и он је тако према оделу и спољашњем изгледу оцењивао једног по једног и само каже: пет гроша, два гроша, три гроша, пола динара, а ошацовани спусти цену пред царицу Милицу па сербез улази. Остало су пуштали и по грош. Који нису имали грош њих су враћали. То су понајвише била дечурлија и младе калфице. Они су после отишли и окачили се на тарабу. И од њих је наплаћивано. Сам Љубивоје је заредио и ревносно наплаћивао са среским и општинским пандурима. Ко је могао платити платио је марјаш, а ко није, свукли су га пандури и после неколико шамара изгубио би се у мраку да се можда на другој страни опет окачи и опет који добије.

*

Представа је текла не може бити боље. Сам главом госп. управник је суфлирао, само да група на позорници буде што многобројнија. Публика је била потпуно задовољна и с највећом пажњом пратила комад. Не треба ни казати, да је Милош Обилић био љубимац публике. Кад год се појавио, кад је Вуку Бранковићу на мегдану избио сабљу, кад се на Кнежевој Вечери зарекао да ће убити Мурата, а особито кад га је у последњем чину и убио — пљескању не беше краја: „аферим мушко!“ захорило се неколико пута за време представе, а кад је Мурат пао од ножа и Милош се вратио и стао му ногом за врат, проламао се баштенски ваздух од узвика „аферим“! Публика се задољна враћала кући а глумци осташе још задовољнији, јер кад пребројаше пазар, нађоше да је пало равно девет стотина тридесет и шест гроша сем неколико бугарских марјаша; сума, дакле, са којом би их и најбогатији тамошњи чорбаџија узео за ортака у радњи само да су хтели.

После представе многи су грађани остали заједно с глумцима, да поседе: из седељке разви се пијанка а из ове игранка, па до зоре. Сви су били задовољни и весели; и грађани и глумци па и сам ћир-Манта био је необично

љубазан и тако раздраган да је, што се никако не памти, чак допустио и Резики да учествује у окретним играма. Али се брзо покајао и вратио је натраг кад је видео како јој један од глумаца курише и чуо како јој вели: „Не, не, *ваше* место *није овде*, госпоћице!“ а она кокетно гризе подавијену доњу усну, и лупа га, мало љутито, пукетом по лицу. Тада се Манта намршти, скупив обе обрве у једну чупу тако да уједаред лепо доби изглед неке сасвим нове у науци непознате животиње, и да јој знак да иде. — „Прашина је, цуг је; ће добијеш јефтику!“ рекао је Манта. Али најзадовољнији и највеселији — не треба ни да вам кажем — био је сам Љубивоје. Он, који је до јуче био најнесрећнији човек, који се крио по планинама од страха од батина и од сопствене гриже савести, па и тамо у планинској самоћи није се могао умирити. — Како је њему сада било, кад је видео, да је криза прошла и чуо да сами грађани заустављају друштво да остане. Да се извињавају за досадашње, да се правдају да нису знали шта је позориште, јер говораху: „Мачку у врећу да си купимо, — бива ли“?! А сад је, веле, друга работа! Сад им они јамче обилну посету и дужи боравак. „Сал да нема љубезне немацке безобразне ствари, а од битке, и јунаци, и старовремско што се тиче, у стварима, на прилику, — за тој смо у дан у ноћ, кад год искате, азур и ћефли! Тој да знате“! говораху им честити Власотинчани.

— Е, је л' вам ја кажем! вели задовољно Љубивоје. Знам ја моје Власотинчане! Море, ја се носим једном дивном мишљу. Можемо још ми овде у Власотинцу основати и једно *стално* позориште!

— Е, е! Ти па прећера! вели му управитељ. Него кажи боље: фала Богу! Како сам се надала — добро сам се удала! Сад ћемо бар светла образа моћи отпутовати.

— Јок, јок! Туј да останете! веле грађани.

— А не не, вели Љубивоје, ви ћете остати овде. Ја и Мица ћемо гастирати у „Потурици. . . Апропо, овде треба да метете на листу „*Потурењак*“, јер тако се овде

каже... Суделоваћу ја! А, шта велите: „Милост царска свагда је велика“...

— Доста де! прекиде га Тоша Кицош. Тај твој „Селим“ изиђе ми на перчин.

— Дакле, дајете реч?

— Дајемо! вели управник и рукова се и с грађанима и с Љубивојем.

Већ и трећи петли запеваше. Чује се шкрипа рабаџијских кола, кашљање баба из околних кућа и кикот витких младих водоноша које са стовнама иду на чесму на воду.

— Е, па хоћемо ли, господине управниче! примети Тоша Кицош. Нисам се бриј'о већ шест дана... изгледам к'о чупавац из кутије!... Ајдете!

— А?! трже се госп. управник. А шта то, брат' Тошо? Шта?

— Па, знате шта... вели Тоша и показа на неке свежњеве:

„Учини дужност, сине Милоше,

Учини дужност — *обавести је!*“

— Ах, пардон! Ја и заборавио!... Врло добро! вели управник. Дај, Гино, тај салвет с парама.

Развише оба салвета, један завежљај мањи са сребром а други већи пун бакра. Скупише се сви глумци и глумице, а међу њима и дремљиви пиичика спава на крилу. Поделише лепо и поштено и разиђоше се без икаква гунђања шта више с громким узвиком „живео управник“, јер овај је свој део уступио Тоши Теткином као оцу и творцу ове данашње у дело приведене спасоносне идеје, и с другим, још громкијим, узвиком „живео Тоша Теткин!“ јер их је овај све позвао да му данас сви буду гости.

*

„Весело срце кудељу преде“, веле наши стари. И наши дојакошњи паћеници живахнуше и с највећом вољом и успехом даваху представу за представом. Сутра дан се давао „*Ајдук Вељко.*“ Насловну улогу играо је Љубивоје. Играо је јединствено, од главе до пете, од феса

Мемиша Арнаутина до тозлука Манасије Полицаје, — био је сушти онај Ајдук Вељко. „Кућа“ је била пуна пуцната. После овога се осу читав низ српских историјских комада све боље и боље и представљаних и похађаних. Глумци пуни пара. Троше и башкаре се и размећу. Сад већ не купују дувана паклић од гроша, него купују од по динара и од динара цигаретле. Па и то не иду сами, него шаљу келнере и дају им грош бакшиша, и кусур остављају келнерима као бакшиш. У благостању су, а кад је човек у благостању, познато је, да побесни. И онда није чудо, што су се наши доскорашњи паћеници, заборавивши своје муке и невоље, разбашкарили и побеснели и нашли да је време и да је згодно: да се искусурају с оним гадним ћир-Мантом који је сад љубазан преко сваке мере према њима. То је била идеја Тоше Кицоша, и сви су је радо прихватили и давали „*Кир Јању*“. Насловну је улогу играо сам Тоша Кицош и маскирао се сушти ћир-Манта, тако да су га сви познали, смејали се, а смејали се и сами ћир-Мантини келнери Аранђел и Серафим, искривише се од смеја, па чак се смејао и сам ћир-Манта. Смејао се, истина, али је зато Серафим за неку ситницу извукао од Манте један такав шамар иза келнераја, да се сва публика тргла и окренула. Иначе је Манта уверавао, да се не љути, да му је шта више мило. Причао је како тога има у свету: како је он сам гледао, како представљају Александра Великог цара маћедонског; па ником и не пада на памет да се љути на то! Чак је частио глумца који га је представљао, а то нико жив у Власотинцу не памти, да је ко доживео ту част, да буде од ћир-Манте почашћен. У осталом, и шта је ту чудно! Ћир-Манта је гледао свој рачун: њему је милија била пуна кафана у којој је он смешан, него празна, у којој је љут и страшан.

Али од свију најохолији и најбешњи је био Љубивоје после својих успеха у *Потурици* и *Јаничару*, у коме је играо „Демира“. Сасвим је батали канцеларију. Више не долази него што долази у њу; и кад дође боље

и да не дође, јер се само свађа с равнима а одговара старијима.

Кад му примете: да ће, ако тако продужи као што је почео, бити још *пет* година практикант и да ће пре добити указ онај пандур, чича Мисаило Студеничанин, него он, а он им каже: да није ни спао на указ; јер, вели, њему је цео овај широки свет канцеларија, а шеф му је сва образована публика — и она га предлаже за указ, а све остало он презире, вели он. „Море мани будалу, нек пропадне кад хоће!“ вели писар писару. И мануше га се. Нит' он долази у канцеларију, нит' га они траже. Док напослетку није, што рекли, претегла дара меру, и сам му госп. начелник припретио да ће га отпустити, а на што му опет Љубивоје одмах одговори готовом написаном оставком коју је у шпагу носио.

Тада га госп. начелник стане ипак задржавати. Био је врло љут и неколико пута му споменуо да њега, Љубивоја, лично не жали, нека срља у пропаст кад је тако луд, него „да му није жао оне његове красне женице — а он би њега давно најурио“! Љубивоје је само једно одговарао госп. начелнику: „Није моје место *овде,* господине начелниче“!

Тада се госп. начелник обрати госпођи Мици.

У њу се капетан уздао, јер је била хладнија од Љубивоја, па се надао да ће бар она бити паметна, па ће га одвратити од тог несмишљеног и лудог корака, па јој је стављао у изглед и скори указ. Али како се запрепастио госп. начелник, кад и Мица, та „красна женица“ није сада ама ич паметнија од мужа свог. И она навалила у глумце!

И тако најзад диже руке добри госп. Јеремија од г-ђе Мице и оставка би уважена. И на позоришној листи (штампаној у Нишу) стајало је: Данас у Недељу 188* године, ступају први пут, као ново ангажовани чланови, пред поштовану публику у улози Добриле и Миленка, г. Љубивоје и супруга му, г-ђа Мица Поповићка.

*

Али није дуго с тим презименом остала г-ђа Мица. Нико ваљада тако брзо не заборавља црне дане и тако лако осети благостање као овај глумачки свет. И ја све мислим, да је баш међу тим светом и постала она пословица која вели: „Да имам шест гроша, — ја бих се *женио*“! Па тако и сада с овима о којима је до сада била реч. Чим осетише мало пара да им звецка по џепу, одмах помислише и на будућност, на удобности домаћег фамилијарног живота, на пород и на то: да им се не угаси „славска свећа“! И женидбено кретање, тако да га назовем термином наших статистичара, — одмах је јаче било после прве боље посећене представе. — Одмах су била два верења. Два се глумца верише са двема глумицама које су, у осталом, већ давно носиле њихова презимена. Кад су их одвраћали и плашили их оскудним временима, одговорношћу, болешћу, ситном дечицом и већ свим тим и таким стереотипним заплашивањем, један од њих, Мика, бркну у шпаг, извади пуну шаку више бакра а мање сребра, и викну задовољно:

— Којешта! Пази море! *Паре* су ово! Кад ћу ја још *оволико* имати?!

На то се већ није имало шта приметити. И венчање је било наскоро после тога. Кумовали су им мештани. Кад су тражили кума, овај се примио, само је мало снебивљиво запитао:

— Ама . . . џанум . . . како саг ће па тој да му биднеǃ А зар топрв саг ли ће станете човек и жена... демек, фамилија?!

— Па знаш, кума-Гане, како је, смеје се глумац, хе, хе, и јесмо и нисмо били, — ама сад ћемо баш од испитски да будемо! Ех, знаш како је, куме, и ти си био млад, аџамија!...

— Ншто си не зборим, куме, вели кум Гане задовољно и пљеска га по рамену. Ласно за тој! Сал вија да сте ни живи, ти и кумица!

У кратко, силне су промене настале у друштву од како им је ово на боље пошло. Па и у самој Љубиво-

јевој породици било је промена, и то не малих промена, а обе стране су допринеле да их буде.

После оних успеха својих Љубивоје поче хукати и роптати на судбину. Тако после оне представе у којој је гостовао он и Мица, већ је почео гунђати. Јер ту је с ужасом видео (а и публика је то потврдила бурним аплаузима њему) да му је његова Мица била рђав „партнер.“ Зато кад га је на крају представе публика бурно изазвала, тако да се проламао ваздух, и да су кокошке падале са седала чак из девете авлије унаоколо, — он је сам изишао и поклонио се публици, а никако није хтео да изведе за руку свога „партнера“ Мицу. А кад му је она пребацила то, рекао јој је да није ни за шта и да, кад му није дорасла „за партнера“ на позорници, — не може му она бити партнер ни у животу, који и није ништа друго него позоришни комад са бестрага много чинова.

После тога био је као убијен. Тужио се на окове који га везују за жену која га не разуме, која није према њему, коју је он узео у тренутку неразмишљености и слабости младалачке, и коју је он сад сравњавао са кишобраном који човек понесе кад је облачно и пред кишу, па га после вуцара по ведром дану, — па нити је пристао да га носи, нити пак да га у неки ћошак остави. Укратко, Љубивоје се тужио свакома, да је најнесретнији човек на свету и сада је најрадије певао и тамбурашима поручивао ону песму:

Колико је бела света, где год јарко сунце сја,
Нигде нема сирочета да је тужно као ја!

Али и тузи његовој био је крај. Јер неколико дана после уважене оставке Љубивојеве, Мица је на позоришној листи носила име Тоше Теткиног, за инат и Мики и Љубивоју, и задовољна је била, што је тако убила две муве једним ударцем. Али од тога се ударца — или удара судбине — брзо опорави Љубивоје, јер одмах два три дана после тога, његово презиме носила је на позори-

шној листи већ друга, једна мала вижљаста глумица која је због маћехе, и још због којечега, побегла у глумице.

Ово женидбено и удадбено кретање и мењање презимена̂ збунило је прилично управника. Дуго је грешио обраћајући се глумицама старим презименом и учећи нова, тако да је напослетку хукнуо и рекао: „Нека ме ђаво носи, ако овде знам: ко је коме свој!“

Али ипак није од тога правио питање ни он ни лумице које су се налазиле увређене кад би ихословио старим презименима њиховим, него би се увек лепо извинио и задовољно би трљао руке видећи, како се окренуло на боље. Радо би тада разговарао о многим лепим особинама нашега народа, које особине, вели, само треба *умети* запазити, — па нема бољега света од нашега!

— Само треба *имати начина!* умешао би се Тоша Кицош пушећи своју кратку цигарицу, — коју је само ноктима могао држати а повући из ње дим је могао само онда кад од уста начини нешто налик на тичији кљун, — обилазећи и спремајући се да, по обичају, иште мало „форшуса“, за бријање, јер има јаку браду, која му, вели, још одмах у берберници, тако рећи испод берберског бријача, почиње да избија. *Начина* треба имати!

— То и ја велим! додао би поносито Тоша Теткин. *„Мајсторија козе пасе!“*

Стеван Сремац.

—

ЖИВОТ И СМРТ
КАПЕТАНА РЕНОА,
или
ТРСКОВАЧА.

(2.)

Разјарио се био озбиљно. Најпре је ходао без речи грицкајући усне да је крв на њих ударила. Више није обилазио у круг око свога плена лукаво и опрезно, већ је ишао право и поуздано горе доле, брзо, лупајући ногом о под, да су му мамузе звецкале. Соба се тресла; завесе затрепташе као дрвеће пред удар грома; чинило ми се да ће се догодити нешто страшно и велико; коса ми се диже на глави, и ја се маших руком за главу и против своје воље. Гледао сам папу: он се и не помаче, само јаче стиште обема рукама орлове главе на наслонима своје наслоњаче.

Бомба наједанпут прште.

— Глумац! Комедијаш ја! А! Приредићу ја вама таквих комедија да ћете сви плакати као жене и мала деца. — Комедијаш! — А! ви се варате ако мислите да ћу ја допустити према себи тај хладнокрвно неучтиви начин! Моја позорница је цео свет; ја на њој играм господара и писца; а глумци, комедијаши сте ви сви, Папе, Краљеви, Народи! И жица којом вас ја крећем, то је страх! — Комедијаш! Мали сте ви да се усудите да ми пљескате или да ми звиждите, Signor Chiaramonti! — Знате ли ви, — кад бих ја само то хтео — да бисте ви били један обичан попа? Вама и вашој тијари би се данас цела Француска подсмевала, да ја не останем озбиљан кад вас поздрављам!

„Још пре четири године, нико није смео гласно поменути Христа. А ко би, молим вас, говорио о папи? — Комедијаш! Ах, господо, ви хоћете с прага одмах у нашу кућу! Љути сте што нисам био луд, као Луј XIV, да потпишем непризнавање галиканских слобода! — Не дам ја да ми се подваљује. — Ви сте у *мојој* руци; ја вас преносим са југа на север као марионете; ја се претварам да вас још поштујем зато што ви представљате једну стару мисао, коју ја хоћу да васкрснем; и ви немате довољно духа да то видите и да се после чините као да не видите. — Него човек мора све да вам каже! Мора да вам нос забоде у ствари, па тек онда да их разумете. И ви мислите да се без вас не може, дижете главу, и кочоперите се у тим вашим женским хаљинама! — Али запамтите добро да оне мени не импонују, и да ћу ја, само ако ви и даље тако продужите, учинити са вашом хаљином оно што је Карло XII урадио с огртачем великога везира: оструго м ћу је раздерати.

Бонапарта заћута. Нисам смео дисати. Како нисам више чуо његов громки глас, ја пружих главу напред да видим да ли сиромах старац није од страха умро. Не: на лицу и у држању било је исто спокојство. Он подиже још једном очи небу и уздахнувши дубоко тужно се насмеши и рече:

— Tragediante!

У томе тренутку Бонапарта је био на крају собе, поред високог мраморног камина. Он скочи и потрча на старца; мислио сам убиће га. Али се устави, дохвати са стола једну порцеланску вазу севарску, на којој су били насликани дворац Сент-Анж и Капитол, удари њоме о камин, па је ногама изгази. Па онда одједанпут седе, ућута и остаде језовито непомичан.

Би ми лакше, осетих да му се мирна мисао враћа и да је ум надвладао узаврелу крв. Сад је био жалостиван, његов глас потмуо и сетан; од прве речи разумедох да овога пута говори истину, и да две речи могоше да савладају овога Протеја, који се показао у правој боји.

— Худа живота! рече он најпре. — Затим се опет замисли. подера обод од свога шешира, ћутећи још један минут, па онда, кад се трже, поче за себе говорити:

— Истина је. Глумац: — комедијаш или трагичар. — За мене је одавно и за навек све само улога, само костим. Ох, како је то уморно! Како снћушно! Изигравати! Вечито изигравати! Час овако, час онако, како која партија хоће. Показуј се како они желе да те виде, погађај какве су жеље тих глупака! Остављај их вечито на међи наде и страха! — Засењуј их датумима и извештајима, уплпвом из даљине и славним именима. Буди њихов господар и ако не знаш на што ти то. Ето, у томе је, вере ми, све! — И после свега тога, чамити овако као ја, то је ужасно. — Јер, збиља, настави он, прекрстивши ноге и легнувши у наслоњачу, мени је прекомерно досадно. — Како седнем, да умрем од чамотиње. — Три дана не бих могао ловити у Фонтенеблу, а да не умрем од досаде. Ја морам да идем, а са собом да терам друге. Ако знам куда, да ме одмах обесе! Говорим вам истину. Ја имам планове за живот четрдесет царева: свако јутро и свако вече правим по један; уобразиља је моја неуморна; међутим, нећу извести ни два од њих, па ћу малаксати и телом и душом; наш слаби жижак не гори дуго. Искрено да речем, баш да се сви моји планови и остваре, не бих се заклео да ће свет бити зато срећнији; можда би био лепши; величанствено јединство владало би на њему. — Нисам философ, и, колико ја знам, само је наш флорентински секретар[1] имао здравога разума: ја извесне теорије не могу никако да разумем. Живот је и сувише кратак, и човек нема кад да се зауставља. Чим сам нешто смислио ја извршим. Наћи ће се после моје смрти доста објашњења мојим радњама; ако успем — да ме кују у звезде, и да ме понизе, ако пропаднем. Парадокси ничу у изобиљу у Француској; док будем жив, не дам да се чују, а после, како буде. — Шта мари? Моје

1 Макиавели.

је да до успеха дођем, а у томе се разумем. Ја своју Илијаду пишем делима, и то сваки дан.

Рекав то скочи на ноге весео, чио и лак; у томе тренутку био је истинит и природан; није му на ум надало да себе црта онако како је то чинио у својим дијалозима са Свете-Јелене; није имао намере да себе идеалише, нити је од себе стварао такву личност какву филозофи замишљају у својим сновима; то је био он, и то испољен. — Он се врати Светоме Оцу, који се није био макнуо с места, и стаде пред њега. Затим, загревајући се, пола у заједљивоме смеху, поче, зачињавајући говор по своме обичају час простачким час узвишеним стварима, отприлике овако говорити — невероватно течно и брзо, као лак и брз геније који погађа све у један мах, и без нарочитог проучавања:

— Све зависи од порекла, рече он; они што на свет долазе сироти обично су очајници. Они свршавају према карактеру, или делом или самоубиством. Кад су смели као ја и свега се лаћају, онда, боме, могу чуда да почине. Шта ћете? Треба живети. Треба наћи себи места. пробити се. Ја сам се пробио као топовско зрно. Они што су испред мене стајали страдали су. А може ли се друкчије? Сваки једе према трбуху своме, ја сам био много изгладнео! — Видите, Свети Оче, у Тулону нисам имао су чим да купим ни један пар нараменица, место њих имао сам на раменима мајку и многу браћу. Сад су сви, надам се, доста пристојно понамештани. Јозефина се, може се рећи, смиловала кад је за мене пошла, а ето, ми ћемо је сутра крунисати пред носом Рагидоу, њеном бележнику који ми рече да, као шпански пробисвети. сем плашта и мача немам ништа. Вере ми моје, па и није погрешио. — Царски плашт, круна, шта је то? Је ли то моје? Све је то костим! глумачки костим! Метнућу га на себе за један сахат, и бићу га сит. Онда ћу узети своју обичну официрску униформу и појахаћу коња: цео живот на коњу! — Кад бих само једног дана седео, био

бих у опасности да ме баце са столице. Може ли се на томе завидети? Је л'те?

„Кажем вам, Свети Оче; па свету има само две врсте људи: они што имају и они што зарађују.

„Први лежу, други се крећу. Како сам ја то видео још зарана и у згодно време, ја ћу далеко дотерати. Само су двојица прокрчила себи пута почевши у четрдесетој години: Кромвељ и Жан-Жак; да су првоме дали неки мајур, а другоме сто дуката и слушкињу, нити би они што проповедали, нити заповедали, нити писали. Као што има радника што зидају, што сликају, што калупе, што праве фразе, тако сам и ја радник што битке прави. То је моје занимање. У тридесет петој години довршио сам их осамнаест, и име им је: Победе. — Право је да ми се плати за посао. Платити престолом једним, није сувише скупо. Осем тога ја ћу увек радити. Видећете ви још много лепих ствари. Видећете да ће све династије почињати од моје, и ако сам се ја сâм собом изгурао и изабрао. Јер ја сам избором дошао, као и ви, Свети Оче, и то из гомиле. У томе смо једнаки и можемо се руковати.

И приближившп се, пружи своју белу и брзу руку сувој и плашљивој руци папиној.... Да ли зато што папу дирну у срце овај доброћудни завршетак царева разговора или што се сетио своје судбине, или помислио каква будућност чека хришћанске државе, папа му пружи врхове својих још уздрхталих прстију, као каква стара мајка којој је жао што је много грдила унуче. При свем том, он затресе тужно главом, и ја видех како се из његових очију скотрља брзо суза низ модро и сухо лице. Она ми се чинила као последње збогом Хришћанству, које земљу оставља саможивости и случају.

Бонапарта баци кришом поглед на ту сузу измамљену овом старцу, и ја видех где му заигра усна, као на победни осмејак. — У томе тренутку ова свемоћна природа учини ми се мање узвишена и добра него његова противника; застидех се, иза завеса, своје раније

занесености; осетих нову тугу кад видех како и највећа политичка величина постаје мала у срачуњеноме лукавству сујете, у ситним замкама и у гадостима препреденачким. Разумедох да он није ништа хтео од свога сужња, и да бејаше у себи задовољан што није попустио при овоме састанку. Подавши се прво гневу, хтео је после да свога сужња савије умором, страхом и другим слабостима што натерују сузе на очи једноме старцу. — Он је хтео да његова остане последња, и он сад изиђе, без и једне речи више, онако брзо како је и ушао. Не видех да ли при поласку поздрави папу. Не верујем.

VI. Мрнар.

Тек што је цар изишао из одаје, два свештеника уђоше у собу папи, узеше га испод руке, па га поражена, узбуђена и дрхтава изведоше напоље.

Ја сам до мрака остао у соби, иза завеса, одакле сам слушао овај разговор. У мојој глави беше све збуњено, али није страх од овога призора мноме преовлађивао. Био сам поражен оним што сам видео; сад сам знао до каквих ситних рачуна може лично славољубље довести генија, па сам због тога и намрзнуо ту страст која је, на моје очи, обешчастила најсјајнијега господара који ће може бити дати своје име веку, зато што га је у његову ходу зауставио за читавих десет година. — Осетио сам да је права лудост предати се једноме човеку, јер деспотска власт води право кварежи; али нисам знао више каквој ћу се мисли предати. Рекох вам, мени је тада било осамнаест година, и само сам неодређено у себи осећао чежњу за истинитим, добрим и лепим; али ова је била довољно јака да ме натера да их непрестано тражим. То је једина ствар коју у себи ценим.

Мислио сам да ми је дужност да не казујем што сам видео, али сам имао разлога помислити да се приметило моје тренутно одсуство из цареве пратње, јер ево шта ми се после догодило. Цар се према мени није

ништа променио. Али ја не остадох још дуго поред њега; убрзо сам морао напустити брижљиво проучавање његова карактера. Једнога јутра добијем заповест да се сместа кренем у логор код Булоња; кад сам тамо дошао стигла је друга заповест, да се укрцам на један од одоздо равних бродова, са којима су тада правили огледе.

Са мање жалости отидох но што бих отишао да сам морао ићи пре призора у Фонтенеблу. Остављајући онај стари дворац и његову шуму, некако ми лакше би, и по томе сам видео да је мој *Сеидизам* добро начет. Ово прво откриће ме растужи; страховао сам да не оде и она сјајна обмана, благодарећи којој сам сматрао да ми је дужност да будем слепо одан. Видео сам великога себичњака у његовој нагости: одвајајући се све више од њега, ја сам га могао боље посматрати у делима његовим; с те стране он опет узе донекле нада мном власт, којом је опчинио свет. — Но мене је више освајала циновска мисао рата него човек који ју је на такав страховити начин оличавао: она је удвајала онај луди занос за славом бојева, и ја намерно заборављах господара који их је водио, и гледах с поносом вечити рад људи који су ми дотле личили на просте раднике.

Слика је била величанствена, химерична, доиста згодна да занесе неуке младиће гужвом многобројних великих дела. Па ипак, у свему се нешто неистинито осећало, ја сам то назирао, али сам осећао потребу да ми неко, који уме боље да види, то открије. Измерио сам био војсковођу, остало ми је да разумем рат. — Ево како сам добио ту другу лекцију; јер ја сам у животу добио три сурове лекције и причам вам о њима, пошто сам свакога дана о њима мислио. Потреси од све три беху силни, а последња баца у прашину идола моје душе.

Сва тадашња предузећа: привидно маневровање бродовља спремно да нападне и искрца се у Енглеску, изазивање успомена на Виљема Освајача, откриће Цезарева логоришта код Булоња, изненадно скупљање девет стотина бродова у пристаништу булоњском под заштитом

флоте са пет стотина једрила: утврђивање под командом четири маршала у Динкирхену и Остенду, Калеу, Монтрељу и Сент Омеру, војнички престо са којега се раздадоше прва одличја Почасне Легије, параде, светковине, — сва та галама имала је у главном три сврхе: узнемирити Енглеску, успавати Европу, скупити и одушевити војску.

Чим је то постигао и претурио, Бонапарта је расварио, комад по комад, ту вештачку машину, коју је подигао у Булоњу. Кад ја приспех, она се већ на празно окретала као она водоводна машина у Марлију. Генерали су се витлали тамо амо с привидном ревношћу, не знајући ни сами у ком циљу. Пуштали су у море неколико несрећних бродова, које су Енглези презирали и често топили. Сутра дан по моме доласку, дадоше ми да заповедам једним таквим бродом.

Тога дана на мору је била само једна енглеска фрегата. Она се играла пред нама, кривудала је најпре поносито и полако, ишла је тамо амо, окретала се, нагињала се на једну страну, подизала се, огледала се у води, клизила је, заустављала се, играла се на сунцу као лабуд кад се купа. Наш бедни равни брод нове и рђаве форме бејаше се са још четири друга слична брода навезао мало даље на пучину; таман смо се ми поносили нашом смелошћу, кад одједном открисмо пред собом мирно играње фрегате. Да смо га гледали са копна чинило би нам се зар лепо и појетично, или бар да се то дешавало између Енглеске и нас; али она је била дошла између нас и Француске. Обала булоњска била је од нас једну миљу далеко. Ми се мало замислисмо. Запесмо из петиних жила, које с рђавим једрилима, које с још горим веслима, па на њу; и докле смо се ми батргали тамо амо, фрегата се мирно и даље купала у мору и описивала око нас много лепих лукова, прелазила, као оно добро дресиран коњ у мањежу, с леве на десну руку, шарајући по води лепа слова S и Z. Видесмо да је била толико добра да је више пута прошла поред нас, а није испалила ни један топ; чак, шта више, одједанпут их све увуче унутра, а мазгале се

затворише. Мени се у први мах учини да је ово маневрисање врло мирољубиве природе и не разумедох откуда толика учтивост од њене стране. Али ме један стари мрнар гурну лактом и рече: — Ово не ваља. Доиста, пошто нас је више пута пустила да трчимо испред ње, као мишеви испред мачке, ова љубазна и лепа фрегата устреми се сад свом снагом на нас, не пуцајући, и удари нас својим кљуном, као коњ прсима, раздроби нас, уништи, потопи и пређе ведро преко нас, оставивши неколико чунова да покупе заробљенике: ја сам био десети од две стотине људи колико нас је било при поласку.

Из воде су ме извукли онесвесла и хладна, те ме хтедоше бацити поново у море као мртва, кад један официр. који је прегледао мој бележник. нађе писмо мог оца, које сте мало пре прочитали, и потпис лорда Колингсвуда. Он нареди, те ме брижљивије прегледаше, видеше да сам још жив; кад сам дошао себи нисам био више на лепој *Најади*, но на другој лађи, на *Победи* (the Victory). Упитах ко је заповедник ове лађе. Одговорише кратко лорд Колингсвуд. Помислих да је то син онога што је мога оца познавао; али кад ме изведоше пред њега, ја видех да сам се преварио. То је био тај исти.

Ја се изненадих када ми он сасвим благо, очински, рече, да се није надао да ће бити и мој чувар, пошто је био очев, да се нада е му то неће бити мање пријатно; да је био поред оца кад је умирао, и да је желео, кад је чуо како се зовем, да останем на његову броду. Све је то он говорио најчистијим француским језиком и то с таком неком сетном благошћу да ми се то никада из памети није изгладило. Позва ме да останем на његову броду, али да му дам реч да нећу ни покушати да бежим. Дадох своју часну реч без оклевања, онако као младићи од осамнаест година, и зато што ми је на *Победи* било боље него на каквој заробљеничкој лађи.

Био сам изненађен кад сам видео да Енглези не заслужују напад и мржњу који им падају у део, и брзо се

упознадох са свима официрима на лађи. Моје непознавање мора и њихова језика веселило их је много, те ме, забаве ради, поучаваху и једном и другом с усрдношћу, која је била у толико већа што је адмирал поступао са мном као са својим сином. Али кад бих издалека сагледао беле обале Нормандије, мене је освајала велика туга, и склањао сам се да не бих плакао. Савлађивао сам своју жељу, јер бејах и млад и храбар; али после тога, чим је моја воља престајала владати срцем, чим бих легао и заспао, сузе су лиле из очију и противу моје воље и квасиле моје лице и мој јастук у постељи, да сам се често морао будити.

Једнога вечера нарочито, када савладаше једну француску лађу са две катарке, видео сам издалека како је тонула: ниједан човек с лађе не спасе себи живот. Официри енглески били су уздржљиви и озбиљни, али сам морао слушати како мрнари халакају гледајући како нестаје војника и како море топи кап по кап овај усов што је претио да уништи њихову отаџбину. Бејах се повукао и сакрио тога целога дана у собицу, коју ми је, да би зар боље показао своје благовољење, лорд Колингсвуд дао близу својих соба; а кад дође ноћ, изиђох сâм на кров. Осећао сам више него икада непријатеља око себе, те стадох размишљати још тужније о својој судбини. Месец је дана било како сам ратни заробљеник, а адмирал Колингсвуд, који је пред светом онако благо са мном поступао, говорио је са мном само једанпут на само, првог дана кад сам на брод дошао; био је добар, али хладан, и, у понашању његову, као и енглеских официра, било је извесних граница до којих су изливи осећања долазили и на којима се крута политика показивала као препона. У томе је тежина живота у туђини. Са страхом сам мислио на свој несрећни положај, који је тако могао трајати докле се рат не сврши, и држао сам да ћу морати неизбежно жртвовати своју младост, упропастити је у срамној некорисности једнога заробљеника. Фрегата је ишла брзо, једрила су сва била разапета, а

ја нисам осећао да иде. Бејах се наслонио рукама на један паламар, метнуо главу у шаке и гледао у море. Његова дубока, зелена и мрачна вода давала ми је као неку несвестицу; ноћну тишину су реметила енглеска узвикивања. Надао сам се, за тренутак, да ће ме лађа однети далеко од Француске, и да нећу видети сутра усправљену високу и белу обалу моје миле и јадне отаџбине. — Тако бих се, мислио сам, ослободио вечите жудње која ме је обузимала кад бих је видео, и не бих бар подносио муке да не смем чак ни помислити на бегство без срамоте, муке Танталове, у којима ме је силна жеђ за отаџбином још дуго морила. Самоћа ми беше додијала, те сам желео да убрзо и са животом свршим. Мислио сам да вешто удесим своју смрт, онако како су стари то радили. Замишљао сам је јуначку и достојну онакве смрти какву смо ми, као скутоноше и ратоборна деца, замишљали и желели више пута. Баш сам био у тим сновима, који у осамнаестој години личе пре на продужење делања и борбе него ли на озбиљно размишљање. кад осетих да ме неко повуче за руку; кад се окретох, видео сам иза себе доброга адмирала Колингвуда.

У руци је имао свој ноћни доглед, на себи је имао парадну униформу, с крутим енглеским држањем. Он ми метну очински руку на раме, у његовим великим црним очима и на челу видео сам тешку сету. Његова седа коса, упола попрашена, падала му је немарно на уши, а у непромењеној мирноћи у гласу и држању опазих тугу која ме је овога вечера нарочито потресла; од тога часа сам га и више ценио и поштовао.

— Ви већ тугујете, дете моје, рече ми он. Рекао бих вам нешто; хоћете ли да говорите мало са мном?

Ја промуцах некакве речи из захвалности и учтивости, по својој прилици неразумљиве, јер их он и не саслуша, седе на клупицу узевши ме за руку. Ја сам стојао пред њим.

— Ви сте заробљеник тек месец дана, настави он, а ја ево тридесет и три године. Јесте, пријатељу, ја сам заточеник овога мора; оно ме чува са свих страна; преда

мном су вечито таласи и опет таласи; само њих видим, само њих чујем. Од њихове пене побелела ми је коса, а њихова влага помало је савила мој стас. Ја сам тако мало времена провео у Енглеској да је знам само по карти. Отаџбина је за мене идеално биће које сам ја једва назрео, коме служим као роб, а она бива према мени све строжа што сам јој потребнији. Таква је судбина нас свију, и сваки шта више треба да жуди да буде окован тим веригама; али некада су оне тешке, претешке.

Он заћута за часак; обоје смо заћутали; ја не смедох прозборити, јер видех да хоће да настави.

— Дуго сам размишљао, рече ми, и испитивао себе каква ми је дужност кад сте ви дошли на мој брод. Могао сам оставити да вас одведу у Енглеску; али бисте можда допали беде какве, од које ћу вас ја свагда сачувати, и очајања којега ћу вас, надам се, спасти; вашем оцу био сам истинит пријатељ, о томе ћу му дати доказа; да ме нешто види, био би са мном задовољан, је л' те?

Адмирал опет заћута и стиште ми руку. Приближи ми се више у ноћи и погледа ми пажљиво у лице да види каква ме осећања обузимају. Био сам толико зачуђен да не могох ништа одговорити. Он сад продужи брже:

— Писао сам већ адмиралитету да вас при првој размени заробљеника пошљу у Француску. Али на то се може дуго још чекати, додаде он; што бих крио? Јер, сем тога што Бонапарта на размену тешко пристаје, енглеских је заробљеника мало. — Докле то не буде, желео бих да учите језик својих непријатеља; ви видите да ми знамо ваш језик. Ако хоћете, радићемо заједно, и ја ћу вам позајмити Шекспира и капетана Кука. — Не жалостите се, бићете слободни пре мене, јер ако цар не хтедне мира, ја ћу за навек остати овде.

Тон којим ме је предусрео и са собом удружио у својој воденој тамници растужио ме је; осећао сам да он, у овом усамљеном и хотимичном сужањству, осећаше по-

требу да чини добро, да би нашао тајне утехе за свој сурови позив ратнички.

— Милорде, рекох му, пре него ме научите речима новога језика, научите ме којим сте мислима дошли до те савршене мирноће, до тог једнаког душевног расположења које личи на срећу, а у ствари скрива вечиту досаду... Опростите што ћу вам рећи, али све ми се чини да та врлина није друго до трајно притворство.

— Варате се много, рече он; осећање дужности најзад облада толико умом, да пређе човеку у карактер и постане једна од главних његових црта, исто тако као што здрава храна непрестаним обнављањем може променити нашу крв и постати елеменат нашега организма. Ја више но ико знам како је лако заборавити сасвим на себе. Али тешко је ослободити се свега људскога; има ствари које су јаче прирасле за срце, него што би човек хтео.

Овде се одједном заустави и узе свој дурбин. Наслони га на моје раме да осматра светлост коју је у даљини видео; па познавши одмах шта је: — Рибарске лађице, — рече, и седе поред мене на ивицу лађе. Видео сам да је одавно хтео нешто да ми рече што му није лако било.

— Ви никада не говорите о своме оцу, рећи ће он одједном; чудим се да ме ништа о њему не питате, о томе како се мучио, шта је говорио, о његовим последњим жељама.

Како ноћ бејаше ведра и јасна, ја видех још једном како ме његове крупне црне очи испитују.

— Бојао сам се да не будем наметљив... рекох збуњено.

Он ме стеже за мишицу, као да ми не хтеде дати даље да говорим.

— Није то, рече он, my child,[1] није то.

— Нисам имао прилике да с вама говорим, милорде

[1] Дете моје.

— То још мање, рече он; да сте хтели, говорили бисте ми сваког дана.

У гласу је било мало узбуђења и прекора. *То* га је тиштало. Мени паде на памет још један одговор за оправдање; рђави изговори човека сасвим помету.

— Милорде, рекох му, понижење и стид од сужањства више човека помету него што ви можете и замислити. Сећам се да сам ово казао као што би то Регулус казао, само да бих га нагнао да ме има у великом уважењу.

— Ах, јадни младићу, сирото дете! — poor boy! рече ми он, не казујете праву истину. Ви нисте себи у душу загледали. Тражите добро, и наћи ћете да сте *равнодушни*; за то нисте ви криви, него војничка судба вашег сиротог оца.

Он бејаше отворио прави пут истини, ја је пустих на слободу.

— Истина је, одговорио сам, ја нисам познавао својега оца; једва сам га једанпут видео на Малти.

— Ето то је истина! узвикну он. То је оно што је најстрашније, драги мој! Моје две кћери рећи ће једнога дана то исто. Казаће: *Ми не познајемо свога оца!* Сара и Мери рећи ће то! Па ипак ја их волим нежно и силно, ја их васпитавам из даљине, ја бдијем над њима с моје лађе, пишем им свакога дана, казујем им шта ће читати, шта ће радити, шаљем им мисли и осећања; у замену за то оне ми шаљу своје исповести; ја их карам, умирим се, помирим се с њима; знам све шта чине! знам кога су дана биле у цркви са одвише лепим хаљинама. Њиховој матери дајем непрестано упутства, шта ће радити с децом; ја видим ко ће их волети, ко ће их просити, ко ће их узети; њихови мужеви биће ми синови; оне ће бити скромне и побожне жене: од мене нема бољега оца... Па опет све то није ништа, јер ме оне не виде.

Ово је рекао узбуђеним гласом, иза којега су се криле сузе... После краткога ћутања он настави:

— Да, Сара је само једанпут седела на мојим коленима, кад јој је било две године, а Мери сам држао

у наручју кад још није била ни прогледала. Јест, право је што сте били равнодушни према вашем оцу, и право је да моје кћери буду такве према мени. Не може се волети онај кога не видимо. — Шта је за њих отац? писмо које сваки дан дође. Више мање хладан савет. — Човек не воли савет, већ живо биће, а живи створ, кад га не видимо, и не постоји; њега не воле; — а када га нестане то је као да је на пут отишао: за њим се не плаче.

Гушило га је и заћута. — Да не би и даље показивао своју жалост пред непознатим лицем, он оде од мене; ходао је неко време по броду горе доле. Ово што видех потресло ме је много; било ме је жао што и сам нисам знао шта значи имати оца: тога вечера ми је први пут срце заиграло од човечна, природна и света узбуђења. По овој дубокој жалости и несавладљивој тузи усред војничке славе, разумедох шта сам све изгубио не знајући за породични живот, за којим је овако могло туговати једно велико срце: видех шта има све извештаченога у нашем варварском и суровом васпитању, у нашој незајажљивој потреби за великим делима: сазнадох, као неким откривењем свога срца, да постоји један красан и леп живот, од којега сам ја насилно отргнут, живот пун очинске љубави, изван овога лажнога живота пунога мржње и свакојаких ситних таштина: увидех да изван породице има само једна лепша ствар којој се може човек жртвовати без роптања, а то је друга наша породица: Отаџбина. И докле се овај стари војник био измакао од мене и плакао зато што је био добар, ја се ухватих обема рукама за главу и пролих сузе што сам дотле био тако рђав. —

После неколико тренутака адмирал се врати мени.

— Хтео сам да вам кажем, настави он сигурнијим гласом, да ћемо убрзо доћи сасвим близу Француске. Ја сам вечита стража пред вашим пристаништима. Имам још само једну реч да додам, и то сам хтео да буде на само: не заборавите да сте овде везани вашом поштеном речју, и да ја на вас нећу мотрити; али, дете моје, што

се време буде дуже протегло, све ће вам теже бити издржати. Ви сте још врло млади; ако искушење буде тако јако да вас снага почне издавати, дођите мени кад у тренутку осетите да ћете морати подлећи; не кријте се од мене; ја ћу вас спасти од нечаснога дела које су, на срамоту свога имена, многи официри извршили. Сећајте се да је слободно разбити робијашке окове кад се може.. али не и погазити поштену реч. — Ово рече, стиште ми руку и остави ме.

„Не знам да ли сте опазили у животу, господине, да преврати који се у нама дешавају зависе често од једнога дана, од једнога часа, од каквог значајног и непредвиђеног разговора који нас потресе и у нас усади, тако да кажем, нове клице, које полако расту; остале наше радње само су последица и природни развитак тих првих клица. Онај дан у Фонтенеблу и ова ноћ на енглеском броду били су такви часови за мене. Адмирал Колингвуд ме баци у нову борбу. Оно што је у мени била смртна чамотиња, благодарећи заточењу и мадачком неизмерном нестрпљењу да се дам на посао, постаде сад необуздана жудња за отаџбином: гледајући како туга најзад упропасти човека који је вечито одвојен од материнске земље, жудео сам силно да познам и заволим своју земљу; измишљао сам многа добра која ме у ствари нису очекивала; замишљао сам породицу и сањао о рођацима које сам једва познавао; пребацивао сам себи да их нисам довољно волео: — они су међутим, не рачунајући ме ни у што, живели хладно и себично, равнодушни према пропалом и напуштеном животу мом. Тако и само добро претвори се у мени у зло, мудри савет што ми га адмирал даде, био је праћен особитим узбуђењем које је било јаче но он сам; његов узбуђени глас потресао ме је више но мудрост његових речи; и док је он мислио, да моје окове јаче учврсти, дотле се у мени појачала необуздана жеља да их са себе стресем. — Тако свагда бива са саветима, писменим и усменим. Само искуство и закључци, као резултат нашег посматрања, могу

нас поучити. Ви који се помало бавите књижевношћу, погледајте само како је она бескорисна. На што сте ви књижевници? Кога сте ви изменили? Ко вас још разуме, молим вас? Ви постижете обично противно ономе што доказујете. Сетите се само онога писца који је од „Кларисе“[1] направио најлепшу епску песму о женској честитости; — и шта би? Људи то наопако разумеше, и цео свет пређе на страну Ловеласову, који је мрачан пред њеном светлом чедношћу девојачком, коју ни силовање није могло да укаља; на страну Ловеласову, који своју свету жртву узалуд моли на коленима за опроштај и узалуд се труди да задобије ту високу душу коју ни срамота тела није могла да упрља. У поукама све испада рђаво. Ви само чаркате по пороцима, и они се поносе што их сликате, огледају се у вашим сликама и мисле да су лепи. — Вама је то, истина, свеједно; али добри Колингсвуд ме је озбиљно заволео, те му моје владање није било равнодушно. Зато се много радовао кад је видео да сам се предао озбиљном и сталном учењу. У мојој уздржљивости и ћутљивости налазио је нешто слично енглеској озбиљности, па ми је у више прилика отварао срце своје и поверавао многе важне ствари. После некога времена сви су ме сматрали као његова секретара и сродника; енглески сам био толико научио да нисам изгледао сасвим странац.

Међутим, мој је живот био чемеран; суморни дани на мору изгледали су ми дуги, дуги. Годинама смо лутали око Француске, свакога часа виђао сам у даљини обале земље коју је Гроције назвао „најлепшим царством после небескога“; па се онда опет враћасмо на пучину и опет месецима бејаху око мене само магла и водени бродови. Ако је каква лађа и прошла близу или далеко од нас то је била енглеска лађа; ниједна друга није смела без допуштења да се навезе на море; океан је

[1] Clarissa Harlowe, чувени роман Ричардсонов, у коме је Lovelace један од главних јунака. Lovelace је данас синоним завођача, младића рђава владања и без честитости.

слушао још само енглески језик. И сами Енглези жалили су што је тако, жалили су се да је океан постао пустиња у којој су се само они вечито сусретали, а Европа да је тврђава у коју они не могу да уђу. — Моја дрвена тамница понекад се приближавала тако близу земљи да сам могао разликовати људе и децу како ходају по обали. Тада би ми срце закуцало: неко унутарње беснило би ме тако силно прождирало, да сам бежао у најскривенији кут лађе, да не бих морао скочити у море и отпливати до обале. Али кад бих опет дошао ближе неуморноме Колингсвуду, застидео бих се својих детињих слабости, и дивио сам се томе човеку, који је умео сјединити тако велику тугу са тако активном храброшћу. Тај човек, који је био четрдесет година у рату и на мору, сав се заложио да изучава то двоје као неисцрпну науку. Како се једна лађа умори, он би, као какав немилостиви јахач, усео на другу; он их је заморавао и убијао испод себе. Докле сам ја са њим био, седам је бродова променио. Читаве је ноћи обучен проводио; сео би на топове, и израчунавао би на који се начин може лађа задржати непомична, на стражи, на истом месту на узбурканом мору, без помоћи лењера; вежбао би непрестано своје мрнаре и бдио над њима и за њих: тај човек није знао ни за какво богатство; и докле су га постављали за пера Енглеске, он је волео своју калајисану порцију као и прост мрнар: како сиђе у своју кабину, он је постајао отац и писао је својим кћерима да не буду лепе госпе, да читају, не романе, него путничке црте, есеје и Шекспира колико им је воља (as often as they please): он би писао: — „На рођен дан моје мале Саре, били смо у боју“, т. ј. после битке код Трафалгара, коју је, на моје јаде, добио. (Он бејаше израдио план за њу са својим пријатељем Нелсоном, кога је заменио). — По неки пут, кад је осећао да га снага издаје, тражио би да се Енглеска смилује на њега: али неумољива му је одговарала: „*Останите на мору*“, послала би му какво високо звање или златну медаљу за свако храбро дело; његова прса бе-

јаху претрпана орденима. Тада је писао: „Откад сам оставио отаџбину, нисам провео ни *десет дана* у једноме пристаништу: вид ме оставља: кад будем могао видети своју децу, море ће ме ослепити. Ја трпим муке зато што је тешко, међу толиким официрима, наћи мени вештијега заменика од мене“. Енглеска му је одговарала: „*Ви ћете остати на мору, увек на мору*“. И он је остао до смрти.

Тај стоички и велики живот својом узвишеношћу смрвио ме је, а својом скромношћу потресао, кад сам га једнога дана гледао како се мирно и озбиљно предао судби. Себе сам презирао: нити сам био што као грађанин, нити као отац, ни као син, ни као брат, ни човек с породицом, ни јаван радник, — и ја сам се жалио кад се он није жалио! Једном, и против своје воље, издао се, а ја, мрав међу мравима које је ногом газио султан Француске, кривио сам себе што сам у потаји жудео да се натраг вратим на милост и немилост његову и постанем зрно праха који је он крвљу натапао. — Сретање моје с овим правим грађанином који се предао сав, не као ја једноме човеку, већ отаџбини и дужности, би за мене срећно. Научих се, у тој тешкој школи, истинитој *узвишености* коју ми треба од сада у војсци да тражимо; и томе колико она, кад се добро схвати, уздиже наш позив над осталима: она може оставити неколико светлих примера међу нама, па ма каква била будућност рата и војске. Није било тога човека да је у већој мери него он имао оног унутрашњега мира који постаје из осећања свете дужности, или оне скромне безбрижности обична војника коме је мало стало до славе, само ако народна ствар успева. Видео сам кад је једнога дана овако писао: — „Прва је дужност у животу моме да се очува независност моје отаџбине; радије бих пристао да се мој леш дода грудобрану отаџбине, него да га вуку, у бескорисној паради, кроз гомилу лениваца. — Живот и моја снага припадају Енглеској. — Не говорите о мојој последњој рани: рећи ће да се хвалим каквим се погиблима излажем“. — Његова туга бејаше велика, али и узвишена; она није

сметала његовом вечитом раду; он ми је показао какав треба да је прави ратник, извршујући, не као славољубив, него као уметник, *ратну вештину*, и ако ју је више пута презирао, исто онако као Монтекукули, који чим Тирен паде, остави бојиште не хотећи се упуштати у борбу с обичним борцима. Али ја бејах и сувише млад, те не познадох сву вредност овог човека; најјаче што остаде у мени бејаше жеља да у мојој отаџбини будем оно што је он био у својој. Кад сам видео да његову заштиту траже и краљеви с југа и колико се Наполеон радује мислећи да је Колингвуд у индијским водама, пожелео сам више него икад да бежим; моје ново славољубље гонило ме је дотле, да за мало не погазих реч. Јест, дотле је долазило.

Једнога дана, *Океан,* лађа на којој смо били, задржа се у Гибралтару. Ја изиђох с адмиралом на суво, и ходајући по граду сретнем се с једним официром из VII-ог коњичког пука који је био заробљен у рату са Шпанијом, па, са још четири друга, доведен у Гибралтар. Њихов је затвор био сама варош, али су на њих оштро мотрили. Тога сам официра познавао још из Француске. Наше је сретање, у једнаким околностима за обојицу, било радосно. Толико је времена било прошло откако нисам видео ни Француза ни чуо француски језик, да ми се овај учини речит и ако је био потпуно глуп, те се после четврт часа исповедисмо један другоме. Он ми одмах искрено рече да ће да бежи с друговима, да имају врло згодну прилику, и да ће је употребити одмах. Позва и мене у друштво. Ја му рекох да је срећан што има чуваре; али да сам ја без чувара, да не могу побећи без срамоте, да он, његово друштво и ја нисмо у истоме положају. Њему се то учини неразумљиво.

— Ја богослов нисам, вере ми, рече он; ако хоћеш послаћу те каквом владици па ће ти рећи што мисли. Да сам тобом ја бих пошао. Ја видим само ово двоје, бити или не бити слободан. Знаш ли ти да више нећеш бити унапређен, пет је година како се вучеш по тој енглеској дереглији? Поручници из твога доба већ су пуковници.

У томе дођоше и његови другови, одвукоше ме у некакву рђаву крчму, пише ксереског вина, и ту ми набројаше толике капетане који су постали генерали, а потпоручници вице-краљеви, да ми завртеше мозак, те им обећах да ћу сутра у поноћи доћи на исто место. Мали чун, најмљен у добрих кријумчара, доћи ће по нас и одвешће нас на један француски брод који је преносио наше рањенике у Тулон. План ми се учини диван, моји другови, да би утишали моју савест што више, нагнаше ме да пијем и завршише свој говор овим победним доказом. Заклеше се у своје главе да човек може, најзад, и имати некаква обзира према поштеноме човеку, који је с њим добро поступао, али да они потпуно верују да Енглез није човек.

Вратио сам се на *Океан* замишљен. Кад сам одспавао, и после сна видео јасније, питао сам се да ли се моји земљаци нису само шалили. Али жудња за слободом и моје ненасито частољубље, разбуктано још од детињства, умало ме не нагнаше на бегство, ма да сам се стидео што нећу одржати своју реч. Цео тај дан провео сам уз адмирала, а не смедох га у лице погледати, и трудио сам се да га начиним мањим и скучене памети. — За столом сам разметљиво говорио о величини Наполеоновој: распаљивао сам се, хвалио његов универсални геније, који је градећи законике погађао законе, а будућност стварајући догађаје. Безобзирно сам наглашавао како је куд и камо надмоћнији овај геније кад се сравни с обичним талентом тактичара. Надао сам се да ће ми ко што противно рећи; али, преко мога очекивања, енглески официри су се више дивили цару него што сам то чак и ја могао. Лорд Колингвуд нарочито; остављајући на страну сету и своја непрекидна размишљања, он је у правичним, енергичним и тачним изразима хвалио својим официрима најпре ону моћ царева предвиђања, чаробну брзину извршивања, постојанство у заповестима, сигурност у расуђивању, проницавост при преговорању, тачност мисли у саветовању, његову снагу у биткама, његову мирноћу у опасностима,

издржљивост у спремању за његова предузећа, његову поноситост због положаја који је створио Француској, па онда све оне одлике великог човека, — да сам мислио, шта би могла још историја да дода овој хвали. Био сам поражен, јер сам тражио да се ражљутим на адмирала, чим би стао неправедне оптужбе износити.

Ја са́м хтео, пакосно, да га навучем да му се измакне каква рђава и увредљива реч, само да би њоме оправдао своје вероломство које сам смишљао. Али, чинило се да се био решио, напротив, да удвоји своју доброту. Кад видеше то остали помислише да ме је снашао неки нови јад који треба ублажити, те постадоше још пажљивији и бољи према мени. Ја се љутнух и одох од стола.

Адмирал ме, на моју несрећу, поведе и сутра дан у Гибралтар. У њему смо морали пробавити осам дана. Дође и час бегства. — У глави ми се кувало и ја сам се непрестано решавао. Изналазио сам нарочите побуде, оглушујући се према њиховој нечасности; у мени се зачела жестока борба; и док се моја душа превијала као црв, моје тело, као да је било судија између славољубља и части, вукло ме је путем бегства. Ја сам, и не знајући како, начинио завежљај од ствари, и већ пођох из куће у Гибралтару где смо били, на састанак, кад наједапут стадох; даље нисам могао. — У срамним делима има нечега отрованога што се осети на уснама поштена човека, како их примакне чаши пропасти. Кад сам видео шта хоћу да урадим и да ћу своју реч погазити, мноме овлада такав ужас да помислих е сам полудео. Потрчах обали и побегох без обзирце из оне кобне куће као из какве болнице кугом заражених. — Скочим у море и доплива̑м, по ноћи, до *Океjана*, наше лађе, мог летећег затвора. Пужајући се брзо, уз паламаре, успнем се горе; кад сам дошао на кров, ухватих се за велику катарку, приљубих се уз њу као уз прибежиште које ће ме сачувати од бешчашћа, и, у исти мах, осећање узвишености моје жртве раздера ми срце, падох на колена, па, наслонивши чело на гвоздени обруч на катарци, заплаках се

као дете. — Кад ме је заповедник *Океана* видео таква, он, мислећи, или бар чинећи се да мисли да сам болан, нареди те ме пренеше у моју собу. Ја сам га преклињао да метне стражу пред врата да ми не дадне изићи. Затворише ме и мени лакну, ослободио сам се муке да будем свој властити тамничар. Сутра дан видео сам да смо далеко на мору, те се умирих кад нисам имао пред очима земљу, предмет несрећнога кушања. Баш сам размишљао о томе са више мирноће, кад се моја вратанца отворише, а добри адмирал уђе сâм.

— Дошао сам да вам кажем збогом, поче он пријатније него обично: ви путујете сутра у јутру у Француску.

— Ох! Боже мој! да ли ми то говорите, милорде, да ме кушате?

— То би била свирепа шала, дете моје, продужи он: и иначе сам био према вама погрешио. Требало је да сам вас оставио у затвору у Northumlerbanl-у на суву и разрешити вас од дате речи. Ви бисте могли склапати завере против својих чувара без гриже савести и употребити без призрења сву вештину да побегнете. Ви сте, имајући слободе, више мука подносили; али, хвала Богу! Ви сте јуче избегли искушење које би вас обешчастило. — То би значило потонути у самом пристаништу, јер ево две недеље како преговарам за вашу размену, и адмирал Розили је закључио размену. — Јуче сам стрепио за вас, јер ми је био познат план ваших другова. Оставио сам да побегну вас ради, страховао сам да ће, кад њих ухвате, ухватити и вас. Како бисмо сакрили тако што? Ви бисте пропали, дете моје, и верујте ми, рђаво би вас примили стари Наполеонови ратници. Они имају права да буду оштри у питању о части.

Био сам толико збуњен да му нисам умео захвалити; кад је видео моју забуну, похита да пресече сваку рђаву реч којом бих покушао да се правдам.

— Нека, нека, рече, оставите оно што ми зовемо french compliments, задовољни смо један с другим;

ви имате, мислим, пословицу која каже: *Затвор је затвор.* — Оставите мене да умрем у своме, пријатељу; ја сам се на њега научио, морао сам. Али то неће дуго трајати; осећам да ме ноге издају и мршаве. И четврти сам пут тражио од лорда Милграва пензију, он ми је опет одрекао; писао ми је да не зна како ће да ме замени. Кад ме више не буде, мораће наћи некога, а добро би урадио да мисли на то. — Ја ћу остати у Средиземноме Мору на страни; али ви, my child, не губите време. Ту је лађа која ће вас однети. Ово ћу још да вам речем: радите одано за једно *начело* пре него за једног човека. Љубав према вашој отаџбини је велико начело, испуниће читаво срце и сву памет.

— Вај! милорде, има доба кад човек не може лако знати шта отаџбина тражи. Питаћу мојy шта тражи.

Ми се поздрависмо још једном, и, тешка срца, раставих се с овим часним човеком, за чију смрт у брзо сазнадох. — Умре на пучини онако као што је живео четрдесет и девет година, без жалбе, без самохвалисања и не видевши своје две кћери. Сâм и мрачан као једна од оних старих Осијанових *дога* што вечито чувају обале Енглеске у таласима и у магли.

Он ме је научио шта се све због ратног изгнанства мора трпети, а шта осећање дужности може да свлада у великој души: задахнут овим примером, поучен мојим патњама и оним што сам видео, ја дођох озбиљнији у Париз, да с искуством стеченим у своме затвору изиђем пред свемоћнога господара кога бејах оставио.

VII. Пријем.

Овде капетан Рено заћута, ја погледах на свој сахат. Било је два часа по поноћи. Он устаде, те пођосмо кроз војнике. Дубока тишина владала је свуда. Многи су седели на својим торбама, и тако заспали. Ми се измакосмо неколико корака и седосмо на ограду; он запали изнова своју цигару на лули једнога војника, и настави своју причу. У кућама нигде знака од живота.

— Чим сам дошао у Париз, хтео сам да видим цара. Видео сам га у дворскоме позоришту, куда ме одведе један од мојих некадањих другова, тада већ пуковник. То је било у Тиљеријама. Ми седосмо у једну малу ложу, према царевој, и чекасмо. У позоришту су били само краљеви. Сваки од њих седео је у својој ложи са дворјанима својим око себе, а пред њима, на галерији, њихови ађутанти и познати ђенерали. Краљеви од Вестфалије, од Саксонске и од Виртемберга, сви кнежеви из рајнске конфедерације седели су у истом реду. Близу њих је био, управо стајао, и живо и гласно говорио, Мира, краљ напуљски, и тресао својом црном косом, коврчастом као грива, стрељајући лавовским очима. Мало више, краљ од Шпаније; а сâм, у страни, руски посланик, кнез Куракин, са нараменицама у драгоме камењу. У партеру, гомила генерала, војвода, кнежева, пуковника и сенатора. Више горе, свуда голе руке и откривена рамена дворских госпођа.

Ложа, над којом стајаше орао, била је још празна, ми смо непрестано у њу гледали. Не прође много, краљеви устадоше и остадоше стојећи. Цар уђе сам у ложу, и то брзо; баци се у своју наслоњачу, погледа на доглед према себи, па сетивши се да још стоје и чекају његов миг, махну два пута главом, брзо и зловољно, окрену се, те краљице и краљеви седоше. Његови коморници, сви у црвену оделу, стајаху му иза леђа. Са њима је говорио не гледајући им у лице, и, с времена на време, узимао је и враћао једноме од њих некакву кутијицу. Крешентини је певао у *Хорацијима*; глас имађаше анђеоски, а лице набрано и мршаво. Оркестар је, по заповести царевој, свирао благо и тихо; цар је хтео, ваљада као Лакедемонци, да га музика умирава, а не распаљује. Гледао је кроз доглед, према себи, често на ону страну где сам ја био. Познадох му зелено-сиве очи, али ми се није свиђала она жута пуноћа у којој су се губиле његове оштре црте. Метну леву шаку на лево око по свом обичају да боље види; видех да ме је познао. Затим се окрете нагло

и сад је гледао само на позорницу; после кратког времена изиђе. Ја сам га већ чекао на пролазу. Ишао је брзо ходником; једва сам га познао, јер му ноге, у оним белим свиленим чарапама, бејаху сада пуне, а струк, у зелену капуту, одебљао. Заустави се нагло преда мном, па у место мени, проговори пуковнику који ме је њему приказивао.

— Зашто га нигде нисам видео? Зар још поручник?

— Био је заробљеник од 1804 године.

— Зашто се није бегством спасао?

— Био сам дао своју реч, рекох полугласно.

— Не волим заробљенике; човек треба пре да се дâ убити. — Окрену ми леђа. Остадосмо у реду непомични; па, кад сви дворани прођоше, пуковник ми рече:

— Драги мој, видиш да си глуп; унапређење си изгубио, а ниси ни признање добио.

VIII. Руска стража.

Је ли то могуће? рекох лупајући ногом о тле. Кад чујем овакве приче ја се радујем што је у мени одавна нестао војник. Остао је данас само усамљени и независни писац који гледа шта ће бити са његовом слободом, а не брани је од својих старих пријатеља.

И ја помислих да има још трагова срџбе у капетана Реноа док ово прича; он се међутим благо и задовољно смешио.

— То је било сасвим просто, настави он. Тај пуковник је био један од најхрабријих војника, али има људи који се, по оној чувеној речи, *хвастају злочином* и грубошћу. Хтео је да ме увреди, јер му је цар примером претходио.

Али, то беше за мене срећа! — Од тога дана почео сам себе ценити, веровати у себе, осећао сам да се мој карактер оплемењава, ствара, допуњава, и учвршћује. Од тога дана видео сам јасно да догађаји нису ништа, да је унутарњи човек све; ја се попех изнад својих судија. Осетио сам у себи своју савест, те одлучих да се само

на њу ослањам, да јаван суд, сјајне награде, брзу срећу, ратне извештаје, сматрам као смешно хвалисање и пуку случајност који не вреде наше пажње.

Загазих брзо у рат; борио сам се у редовима пешадије, у редовима који газе у ватру, у редовима сељака који су падали хиљадама, као снопље жита на плодним њивама у Босу. — Међу њима сам се крио као какав Картузијан у манастиру; и с том оружаном гомилом, пешачећи као и они с ранцем на леђима, једући њихов хлеб, издржао сам све ратове царства докле је царство трајало. — О, да знате само како сам био задовољан поред свих оних нечувених напора! Волео сам ону прикривеност, радовао сам се скоро дивљачки великим биткама! Лепоте рата су међу простим војницима, у логору, у блату на маршу и у биваковању. Светио сам се Бонапарти служећи отаџбини, а не примајући ништа од Наполеона; кад је пролазио поред мојег пука крио сам се из бојазни да ме чимгод не награди. Искуство ме је научило да оценим шта вреде звања и власт: ја сам тражио од онога што је наша војска освојила само онај део поноса који је, по моме осећању, био мој; хтео сам да будем грађанин, где се то могло бити и онако како сам ја хтео. Некад се за моје услуге није ни знало, некада су их прецењивали; ја сам их брижљиво крио: бојао сам се вазда да своје име не вешам о велика звона. Гомила оних који су ишли противним путем, била је тако велика да ми није било тешко сакрити се, и 1814 године био сам још поручник у царској гарди кад добих ову рану на челу, која ме вечерас више боли но обично.

Капетан Рено пређе више пута руком преко чела; мени се учини као да ће да прекине причање, те навалих да настави, и он настави.

Он наслони главу на јабуку од своје трсковаче.

— Чудновата ствар, рече, ја ово никад нисам причао, а вечерас ми је дошло да причам. — Ако ће! волим причати свом некадашњем другу. Кад не будете имали што боље да радите, ово ће вам бити предмет за озбиљно

размишљање. Мислим да заслужује. До догађаја који ћу вам сад испричати — догађај би за друге био сасвим обичан, али ја отежем и нехотице, зато што ме успомена на њега боли — до тога догађаја, моја љубав за ратном славом бејаше постала мирнија, озбиљнија, одана и потпуно чиста, онако као што је просто и јединствено осећање дужности; али од тога дана, друге мисли дођоше и поново помрачише мој живот.

Било је то 1814 године, почетком године а пред крај оног суморнога рата кад је наша сирота војска бранила цара и царство, а Француска сетно гледала нашу борбу. Соасон се био предао Прусу Билову. Шлеска и северна војска беху се саставиле. Макдоналд бејаше оставио Троа и напустио долину Ионе и учврстио се од Ножана до Монтроа, са тридесет хиљада људи.

Требало је напасти Ремс, који је цар желео да поврати. Време је било туробно, а киша је непрестано ишла. Дан раније изгубили смо једног вишег официра који је водио заробљенике. Руси су га били изненадно напали и прошле ноћи убили, а своје другове ослободили. Наш пуковник, који није лако попуштао, хтео је да врати жао за срамоту. Били смо близу Епернеја, и обилазили смо околне брегове. Мрак је био већ пао: пошто смо цели тај дан употребили да се укрепимо, ми сад пролажасмо поред једног лепог замка с белим кулама, по имену Бурсо. Пуковник ме позва. Изведе ме мало у страну и, докле су војници укрштали пушке, он ми својим промуклим гласом рече:

— Видите ли горе ону житницу, на ономе брежуљку, онде где се шеће онај звекан руски, онај стражар са владичанском камилавком?

— Да, да, рекох, видим добро и житницу и војника.

— Дакле, ви, као стари војник, знајте да су Руси прекјуче заузели тај положај: он цару за сад највише бриге даје. Рекао ми је да је тај положај кључ Ремса; то лако може бити. Како било да било, ми морамо Воронцову подвалити. Кад буде једанаест часова, узећете

две стотине ваших војника, и нападаћете ону стражу горе у житници. Да се не би правило граје, ви ћете положај заузети на бајонет.

Он узе мало бурмута и мени понуди, па остатак, као и ја, стаде мало по мало бацати у ветар; са сваким зрном бурмута падала је по једна реч.

— И ја ћу, наравно, бити тамо, позади вас, са својом колоном. — Изгубићете једва шездесет људи, а узећете шест топова које су тамо наместили ... окренућете их пут Ремсу ... У једанаест ... једанаест и по, положај ће бити наш. После ћемо спавати до три часа да се мало одморимо ...

— Разумем, одговорих му, и одох са мојим млађим официром да спремимо што треба. Главно је било, као што видите, да све буде у највећој тишини. Прегледао сам свима пушке, и наредио да се изваде из њих метци. Затим сам још мало ходао с мојим наредницима очекујући час кад ћемо се кренути. У десет и по часова, наредим те обукоше шињеле, а испод шињела сакрише пушке, јер, ма шта човек радио, као што видите и вечерас, бајонет се и ноћу види; тако и онога вечера, и ако је било још много мрачније но данас, прегледао сам стазе, начичкане шиљбоцима, које воде стражи руској, и њима упутим најсмелије од мојих војника. — Овде су још двојица са мном и који се свега добро сећају. — Они се бејаху већ свикли на Русе, па су знали како ће их похватати. Стражари, које смо уз пут сретали, нестајали су без вике, као трске које човек руком обори на земљу. С оним што је био код оружја требало је бити опрезнији. Тај је стојао мирно, наслоњен на пушку; клатио се несрећник као човек којега је умор савладао и хоће да падне. Један од мојих војника ухвати га у наручја не давши му да писне, друга двојица му запушише уста и бацише га у шушњар. Ја сам полако наступао и не могох се, признајем, одбранити од неке узбуђености коју никада дотле нисам осећао у бојевима. Стидно ми се чинило напасти људе који спавају. Видео сам их како

увијени у своје огртаче при светлости „слепога“ фењера, леже по поду, и срце ми силно закуца. Али се одједном побојах да то није слабост, побојах се да се нисам и ја једном уплашио, па исукавши своју сабљу скривену под пазухом, уђох први нагло, дајући пример својим војницима. Дадох им миг, разумедоше ме, падоше прво на оружје, па онда јурнуше на људе као гладни вуци на стадо. И стадосмо их клати мучки и у тишини, грозно. Бајонет је пробадао, кундак мрцварио, колено гњавило, рука давила. Сваки јаук је одмах под ногом наших војника умукнуо, свака подигнута глава била је одмах са земљом састављана. Улазећи, ја сам онако насумце ударио на некакву црну масу, коју скроз прободох; на то се један стари официр, јака људина, седе косе, подиже као каква авет, дрекну кад виде шта сам урадио, удари ме силно мачем по челу, и паде одмах затим мртав под ударцима бајонета. Мени мркну свест од силна ударца, те седох поред њега, а испод себе чух нежан детињи глас како изумире с овом речи: „Тата“...

Тада разумедох шта сам урадио, и погледах на ту страну као манит. Видех официра од четрнаест година, каквих је било много у руској војсци у то доба, која их је свуда собом водила у страшну школу. Његова дуга коврчаста коса просула му се беше по грудима, плава и мекана као у жене; главу бејаше оборио на груди као да је по други пут заспао. Чинило се да су оне његове румене усне, отворене као у новорођенчета, још дадиљским млеком подгојене а његове полуотворене велике плаве очи биле су безазлене, као женске, и умилне. Подигох га, и његово лице паде на моје крваво лице — као да је хтео да сакрије главу своју између образа и рамена своје мајке. Чинило се да је хтео да се заклони на мојим грудима и да побегне од својих убилаца. На мртву лицу његову огледала се синовља љубав, поверење и покој, као да је хтео рећи: Спавајмо!

— Зар је *то* био непријатељ! узвикнух. — Оно што по Божјој вољи има очинскога у утроби свакога од нас

уздрхта и устрепта; ја притиснух дечка на своје груди, и осетих на грудима балчак своје сабље која је погодила по сред срца и убила овог успаванога анђела. Хтедох се наднети над његову главу, али моја крв се изливаше на њега; осетих рану на свом челу, и сетих се да ју је задао његов отац. Посрамљен погледах око себе; гомила лешева лежала је преда мном, моји су их војници извлачили за ноге и напоље бацали, одузимајући им само муницију. У томе стиже и пуковник са својом колоном; познадох их по ходу и звеку оружја.

— Браво! драги мој, рече ми он, ви сте ово као од шале свршили. Али ви сте рањени?

— Погледајте ово, одговорих; каква је разлика између мене и једног убице?

— Е, до врага, шта му знате, драги мој, такав вам је занат.

— Тако је, рекох, и устадох да се вратим војницима. Дете паде у свој шињел којим сам га умотао, а из мале руке, украшене великим прстењем, испаде једна трсковача право на моју руку, као да је хтео да ми је да. Узех је, и одлучих да, ма какве ме погибли у будућности спалазиле, она буде моје једино оружје, и ја не имадох храбрости да из груди његових извучем свој убилачки мач.

Журно изиђох из ове нећине која је заударала крвљу. Тек кад изиђох на чист зрак, могах обрисати своје црвено мокро чело. Моји су војници били већ у фронту; сваки је хладно брисао о траву свој бајонет и утврђивао кремен на пушци. Мој наредник са поднаредником ишао је са списком у руци, испред фронта и, при свећи усађеној на врх пушчане цеви, прозивао је војнике. Наслоних се на једно дрво, те ми трупни лекар веза чело. Јака мартовска киша падала је на моју главу, и чинила ми је добро. Не могох а да дубоко не уздахнем.

— Ја сам сит рата, рекох лекару.

— И ја, рече неко дубоким гласом, који ми беше познат.

Подигох завој с обрва, и видех, не Наполеона цара, него Бонапарту војника. Био је сâм, тужан, без коња, стојао је преда мном каљав, сав исцепан и покисао; он осећаше да су му дани избројани, и гледаше око себе своје последње војнике.

Пажљиво ме је гледао.

— Ја сам те морао негде видети, рече он, стари ратниче?

По последњој речи осетио сам да говори тек да нешто рече; знао сам да сам више остарео лицем но годинама и да су ми умор, брци и ране лице изменили.

— Ја сам вас видео свуда, али ви мене нисте видели, одговорих.

— Хоћеш ли да те унапредим?

— Сад је доцкан, ја рекох.

Он скрсти руке не одговарајући за тренутак ништа, па онда рече:

— Имаш право; за три дана, нећемо више бити војници.

Окрену ми леђа, појаха коња који је био негде у близини. У томе, чело наше колоне поче напад и гранате почеше падати на нас. Једна паде баш пред моју чету; неколицина људи стукнуше и нехотице у назад, али се застидеше. Бонапарта приђе сâм гранати која је горела и димила се пред његовим коњем, и нагна коња да омирише дим. Нико није дисао; граната прште и никога не погоди. Војници су осетили ову страшну лекцију, а ја сам у овом понашању осетио и неку врсту очајања. Француска га је била оставила, а за тренутак и он је био посумњао у своје старе храбре војнике. Тако сам ја био и сувише освећен, а он опет и сувише кажњен за своје погрешке. С муком се дигох, приђох му, ухватих и стиснух руку коју он пружаше неколицини. Он ме није познао, али за ме је ово било прећутно помирење између најнезнатнијега и најславнијега човека у нашем веку. —

Учинисмо јуриш, и сутра дан у јутру, Ремс је био у нашим рукама. Али, после неколико дана, Париз је био у рукама туђим.

Капетан Рено је дуго ћутао после ове исповести; оборене главе сањао је. Ја сам гледао с поштовањем овога човека, и докле је причао ја сам пажљиво пратио оне лагане мéне кроз које је ова добра и искрена душа прозирала... Његов непознати живот чинио ми се исто тако леп као сјајни живот ма кога чувеног човека. — Сваки морски талас додаје беличасти вео лепоти бисернога зрна, сваки вал ради на томе да га начини савршенијим, сваки прамен пене што се на њему заигра оставља му неку тајнену боју у пола злаћену, прозрачну, у којој се може само нагађати унутрашњи сјај, који из средине полази. На исти је начин створен овај карактер у великим превратима и у дну најмрачнијих и вечитих огледа и искушења. — По смрти царевој он доби команду у краљевој гарди, над остатком своје старе гарде. Но како никада није о себи говорио, нико на њега није ни мислио, и он остаде без унапређења. — Није се љутио, и обично је говорио да је боље, ако човек не стигне да у двадесетој години постане генерал, кад може остварити оно што је замислио, — да је боље да остане прост капетан и да живи с војницима као отац породице, као игуман манастира...

После тог кратког одмора, он се живо рукова са мном и оде молећи ме још једном да му пошљем своју тенећку ако није зарђала или ако је нисам изгубио. Затим ме опет викну и рече ми:

— Слушајте, — како се лако може догодити да нас опет гађају из пушака кроз прозор, узмите, молим вас, овај бележник пун старих писама, која се само мене тичу, и која ћете спалити ако се више не видимо.

Па онда оде смешећи се.

IX. Пињак.

Две недеље после овог разговора размишљао сам у самоћи о скромноме јунаштву и несебичности, који се обоје ретко налазе! Трудио сам се да заборавим невино проливену крв, и прочитавао сам из америчке историје оно доба кад је 1783 енглеско-америчка војска после победе над непријатељем, ослободивши отаџбину, хтела да се побуни противу Савезнога Већа, зато што је оно, немајући новаца да војнике исплати, мислило да их распусти. Вашингтон, заповедник све војске и победилац, могао је тада само на једну своју реч да постане диктатором; он то међутим не учини, већ уради оно што је само он могао: он распусти војску и даде оставку. — Оставих књигу, и узех упоређивати ову ведру узвишеност са нашим немирним славољубљем. Растужих се, и на ум ми дођоше сви велики ратници, без лажнога сјаја, без шарлатанства, који су волели власт и заповедништво ради општега добра, а обоје су вршили без охолости, и нису их окретали ни против отаџбине нити у своју корист; мислио сам на све људе који су ратовали онако како треба рат разумети, мислио сам на доброг и мирног Колингсвуда, и, најзад, на непозната капетана Реноа, — кад у собу уђе један висок човек у издрпаноме плавом шињелу. По седим брцима, по мазницама на препланулом му лицу познао сам једнога од његових гранатира, упитах га да ли је капетан у животу. По узбуђењу овог човека видео сам да се морала нека несрећа догодити. Он седе, обриса чело, па кад дође себи, после кратког времена, исприча ми шта се десило.

28 и 29 јула, два дана, крстарио је капетан Рено на челу својих гранатира кроз улице; ишао је мирно пред првом четом своје колоне под кишом од камења и танади, која су летела из кафана, са балкона и прозора. Ако би се који пут и зауставио, то је чинио или да попуни фронт, пошто су успут многи падали, или да се увери да су извиђачи на својим местима. Мача није вадио: у руци је имао своју трсковачу. Заповести је

најпре добијао уредно: али, да ли зато што су ађутанти успут поубијани или их генерал-штаб није више ни слао, тек ноћу између 28 и 29 оставише га на бастиљском тржишту, са ранијом наредбом да се повлачи ка Сен-Клуду и разруши успут све барикаде. Он је то учинио не испаливши ни једну пушку. Кад је стигао код јенског моста, он заустави чету да је преброји. Њему је мање недостајало војника него и једној другој чети из гарде, а и његови војници бејаху мање уморни него остали. Умео је да их одмори кад треба у хладу, на овим жарким данима, и да им нађе хране у напуштеним касарнама, коју им становништво није хтело давати: држање његове чете било је такво да је свака барикада пред њим била пуста, и он је имао још само да је разруши.

Стајао је, на јенскоме мосту, сав у прашини, тресући ногама: гледао је на брану, да отуд нема препреке за излаз његовој чети, и означавао је извиђаче. На Марсовоме Пољу није било никога сем два зидара који су потрбушке лежали у трави, а поред њих је ходао један босоноги дечко од својих четрнаест година и ударао, једно о друго, два парчета порцулана као кастањете. Кад и кад би их гребао о ограду, и тако, играјући се, дошао је и до самога капетана Реноа. Капетан је у томе тренутку показивао војницима својом трсковачом узвишења код Пасија. Дете му се приближи, погледа га својим зачуђеним очима, извуче из капута велики пиштољ, узе га обема рукама и управи га капетану у груди. Овај га трсковачом отклони, али како дете беше одапело, зрно погоди капетана у бутину. Капетан паде седећи без речи, и погледа невесело, сажаљиво овог чудноватог непријатеља. Гледао је како деран још држи пиштољ у рукама и цепти од страха гледајући шта је урадио. Војници су се били тужно наслонили на своје пушке; не хтедоше ни мрднути да учине што овоме маломе неваљалцу. Једни дигоше капетана, а други ухватише дете за руке и одведоше га пред онога кога је ранио. Дечко бризну плакати; а кад виде како крв лопи из ране на беле панта-

лоне, изгуби свест. И капетана и дете однеше у једну малу кућу близу Пасија, где још сада леже обоје. Колону је одвео поручник у Сен-Клу, а четири војника скинуше војничко одело и остадоше у гостопримној кући да гледају свога старога капетана. Један од њих (овај што ми је казивао ово) нашао је рада као пушкар у Паризу, други опет као учитељи мачевања, те су сву зараду доносили капетану да до тога дана не буде без понуда. Били су му одсекли ногу; али јака и опасна грозница не попушташе; па како се боји да се опет не поврати послао је да мене зову. Треба поћи одмах. Пођох одмах с овим добрим војником, који ми је све причао са сузама у очима и дрхтавим гласом, али без роптања, без увреде, без оптуживања; непрестано је понављао: „Велика несрећа за нас!“

Рањеника су однели код неке удовице трговкиње, која је живела са ситном децом у једном дућанчићу у некаквој удаљеној сеоској улици. Ни за тренутак ова се жена не поплаши што ће се овако изложити опасности; нико је у осталом није узнемиравао због капетана. Суседи јој, напротив, потекоше у помоћ да се рањенику помогне. Како лекари одлучише да се после операције не може никуд преносити, она га је чувала и често ноћи проводила крај његове постеље. Кад сам ушао, она ми пође у сусрет; на лицу јој се огледала захвалност и стидљивост, да ми би тешко. Осетио сам шта је све крила из доброте и доброчинства. Била је врло бледа, очи су јој биле црвене и заморене. Долазила је и излазила, то сам с врата видео из једне тесне собице иза дућанчића, а по њеној журби познадох да је уређивала рањеникову собу. — Зато се нисам ни журио, те тако имаде времена да учини што је хтела.

— Ето господина; многе је муке претрпео, рече отварајући врата.

Капетан Рено седео је на малој постељи са платненим завесама, у углу собе; око њега бејаше више јастучића. Био је сама кожа и кост, а јагодице су му биле црвене као

ватра; ожиљак на челу био је црн. Видео сам да је при крају, а и његов осмејак ми то каза. Пружи ми руку и показа где да седнем. Десно крај њега стајао је један дечко с пуном чашом воде и мешао је кашиком. Устаде и понуди ми своју столицу. Рено га, из постеље, ухвати за врх од увета и рече ми благо слабим гласом:

— Ето, овај ме је, драги мој, победио.

Слегнух раменима, а сирото дете обори очи и поцрвене. — Крупна суза скотрља му се низ образ.

— Но, но, рече капетан и пређе руком кроз његове косе. Није он крив. Сиромах дечко! Два су га човека нашла и дали му да пије ракије, платише му и послаше га да пуца на мене. Он је то учинио као што би бацио пиљак до мете. — Је л' тако, Жане?

Дечко стаде дрхтати, а на лицу му се огледао такав бол да ми га би жао. Загледах га боље: било је врло лепо дете.

— И био је пиљак у ствари, рече млада трговкиња. Погледајте, господине. — Ту ми она показа мали пиљак од агата, величине као највеће пушчано зрно: њим је био напуњен пиштољ.

— То је било довољно да узме ногу једном капетану, рече Рено.

— Не дајте му да много говори, шану ми плашљиво трговкиња.

Рено је није слушао:

— Да, драги пријатељу, није ми остало довољно да се на њу настави дрвена нога.

Стегох му руку без речи; осећао сам неко понижење, кад сам видео да је довољан један скок оних малих жаба париских које зову гаменима, па да се убије човек који је толико видео и страдао, чије су груди виделе двадесет ратова и десет рана, који је знао шта је зима, шта ватра, шта бајонет а шта копље.

Рено одговори на моју мисао. Наслони лице на јастук, па стиснувши ми руку прозбори:

— Били смо у рату: он је исто онолико убица ко-

лико и ја оно у Ремсу. Кад сам убио оно руско дете, ја сам био исто тако убица? — У великоме рату са Шпанијом, људи који су мачем пробадали наше стражаре, нису о себи држали да су убице, и, у рату, можда и нису убице. Зар се хугеноти и католици нису убијали? — Колико убистава има у једној битци? — На таква питања људски ум и не уме да одговори. Рат је крив, а не ми. Овај деран је добро и умилно дете; већ добро чита и пише. Он је нахоче. Био је столарски шегрт. — Петнаест дана није излазио из собе, воли ме спротан. Има дара за рачунање; може од њега нешто бити.

Како је говорио теже и примицао се моме уху, нагнем се и он ми даде једно савијено парче хартије да прочитам. То је била његова последња воља; остављао је некакво имањце спротој трговкињи која га је чувала, а после ње Жану, с тим да га она васпита, али никако да га не дâ у војску; за замену одредио је потребну суму новаца; да, најзад, на имању живе до смрти и његова четири војника. О извршењу свега овластио је био неког бележника из свога краја. Кад сам узео тестаменат, би му лакше, и као да хтеде заспати. Па онда уздрхта и, отварајући очи, замоли ме да узмем и задржим његову трсковачу. — Опет клону. Његов стари посилни затресе главом и узе га за једну руку. Ја узедох другу: била је ледена. Рече да му је хладно на ногама; Жан леже и покри својим грудима ноге да га загреје. Тада капетан Рено поче пипати рукама простирку казавши да је не осећа више; то беше злокобни знак. Глас му постаде потмуо. С тешком муком примаче руку челу, погледа пажљиво у Жана и рече:

— Чудновато! — Ово дете личи на оно руско дете! Затим склони очи, па ми стиште руку као да му се свест повратила.

— Видите! рече, сад хвата мозак; ту је крај.

Поглед му је био другчији и мирнији. Ми разумедосмо ову борбу јака духа који се бранио од бола који га захваташе, а овај призор на бедној постељи имао је

за мене неке свечане величанствености. Он поцрвене поново и рече врло гласно:

— Обојица су имали четрнаест година... обојица... Ко зна да она млада душа није сишла у ово друго тело да се освети?...

Опет уздрхта, побледе, погледа ме мирно, и нежно ми рече:

— Реците ми!... не бисте ли ми могли затворити уста? Бојим се да не кажем што... Човек слаби... Ја нећу више да говорим... Жедан сам.

Усуше му неколико кашика воде у уста, и он рече:

— Чинио сам своју дужност. Човеку је пријатно сетити се тога.

Па додаде:

— Ако отаџбини буде боље после онога што се учинило, немамо шта рећи; али видећете...

Затим клону и спавао је једно по сахата. После тога дође једна жена и плашљиво рече да је лекар дошао: изиђох на врхове од прстију да са њим говорим, и ушав у вртић, кад хтедох, код студенца, да га питам, ми чусмо један крик. Потрчасмо унутра и видесмо где чаршав покрива главу овога честитог човека кога не бејаше више....

Алфред де Вињи.

(С француског превео J. M. J.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

У

XIX ВЕКУ.

XVIII. (10.)

Угушењем критског устанка 1869 Источно је Питање скинуто с дневнога реда само за неколико година, јер, већ 1875, оно долази на дневни ред поново услед устанка херцеговачког. Порта је могла изнићи на крај с овим устанком на два начина, или уступкама које би учинила устаницима, или победом коју би над њима добила. Што се тиче уступака, Порта им није, бар у начелу, била противна, али уступке које је она била вољна учинити, нису изгледале устаницима искрене, баш и да би биле довољне. Порта је, од Парнског Уговора, више пута пружала хришћанским народностима реформе које су остајале на артији; да се тако шта не би десило и овога пута, устаници су захтевали да у Босни и Херцеговини турске власти примене реформе уз сурадњу народних главара, а под надзором једне европске комисије. Ради бољег јемства, хришћани би до примене реформама остали под оружјем, док би се турска војска дефинитивно повукла из Херцеговине, остављајући своје гарнизоне само у неколико утврђених места. Ови су захтеви излазили на аутономију, и зато Порта, која је из искуства знала да је свака аутономна област за њу у пола изгубљена, није пристајала никако на ове захтеве.

Победити устанике, Порти је било исто тако тешко као и погодити се с њима. Она их је могла победити само у том случају, ако би им, претходно, Аустрија и Црна Гора затвориле границу. Те две државе, међутим,

триеле су да се устаници склањају на њихова земљишта па да се ту снабдевају оружјем и храном. У Аустрији је Двор већ тада помишљао на окупацију Босне и Херцеговине: тиме се објашњује што су аустријске пограничне власти гледале устаницима кроз прсте. Црна Гора, опет, мислила је да, узимајући херцеговачки покрет у своје руке, чини притисак на Порту, од које је желела добити какво пристаниште на Јадранском Мору. У први мах, изгледа, Црна Гора није имала никакве веће прохтеве.

Споразум између устаника и Порте немогућан; угушење устанка готово немогућно: то је било стање ствари почетком 1876. Према томе стању ствари како се држала Русија као сила која је у Источном Питању највећма заинтересована? Руска влада није мислила на рат с Турском, али је искрено желела аутономију не само Босне и Херцеговине већ и Бугарске. О истом трошку мислила је израдити Црној Гори једно пристаниште на Јадранском Мору, а Србији Мали Зворник, око кога се између нас и Турака водио спор још од прве Милошеве владе. О Француској, после Седана, Русија није више водила рачуна: што се тиче Аустрије, између ње и Русије играла се чудна игра. Андраши није био за аутономију Босне и Херцеговине коју је желео Горчаков. Али, Андраши није био ни за status quo, пошто је имао у виду аустријску окупацију ове две области. Он се слагао с Горчаковом у толико, што је и он налазио да у положају Босне и Херцеговине треба нешто променити; шта и како, о томе се два канцелара још нису била погодила. Ипак зато, Горчаков је ишао с Андрашијем заједно. Андраши је био упутио Порти једну ноту којом је доказивао потребу реформама у Босни и Херцеговини. Горчаков је подупирао ту ноту. Он је, изгледа, хтео навести Андрашија на какву било изјаву противу status quo, рачунајући да ће Андрашију таквом изјавом бити само отежано противљење аутономији Босне и Херцеговине. И одиста, он је, у пролеће 1876, био полагано довео Андрашија дотле, да је

овај пристао на то, да се Порти препоруче захтеви устаника.

Панславистп су ишли много даље од Горчакова. Они су хтели да сама Русија зарати с Турском ради ослобођења источних хришћана. Они су налазили да је дошао час да се Источно Питање дефинитивно реши. Аустрија после Садове, а Француска после Седана, биле су немоћне да сметају Русији. Пруска, обвезана Русијом 1870, морала би јој шта више помоћи. Енглеска, најзад не би имала куражи да јој се сама одупре. Панслависти стога нису се ограничавали на то да подржавају херцеговачки устанак: они су још наваљивали на Србију и Црну Гору да и оне ступе у акцију. Панслависти су веровали да би ступање тих држава у акцију било знак за један општи покрет на Балкану. А кад би једном Балкан плануо са све четири стране, онда ни Русија не би више могла остати неутрална. Треба знати да панслависта није тада било само међу новинарима и публицистима него и међу војницима и дипломатима. Нас на пр. није гурао у рат нико мање него руски амбасадор у Цариграду, ђенерал Игњатијев. Шта више, руски агент у Београду, Карцов, саветовао нам је у званичним саопштењима мир, а у приватним акцију.

У Србији је владало овакво расположење: народ, огромном већином сељак, није био ратоборан, али је ратоборна била интелигенција. Поменуто је раније (XVI) да је она била ратоборна још и у Михаилово време. Песме, приповетке, позоришни комади, новинарски чланци, све је то шесетих и седамдесетих година проповедало рат с Турцима. Ми смо били дошли у такво психичко стање у ком смо желели имитовати јунаке из првог и другог устанка, — исто онако као што је, пред револуцију од 1789, француска интелигенција била дошла у такво психичко стање у ком је хтела имитовати јунаке Плутархове. У том стању ми смо више осећали потребе за херојским делима него за позитивним резултатима. Рат нам је постао циљ у место да нам буде средство, и зато кад је

Михаило добио без крви градове, патриоти шесетих година осећали су без мало понижени у свом народном достојанству.

Под Михаиловим режимом, који је у пуном смислу речи био лични режим, овој ратоборној интелигенцији био је у политици ускраћен готово сваки утицај. Она је била упућена на књижевност, па и ту, кад се хтела организовати као књижевно-патриотско друштво под именом „Омладине“, она је морала ићи у Нови Сад. Али после Михаилове смрти присталице „Омладине“ групишу се у Србији да ту своју књижевну радњу претворе у политичку, и 1875/6 агитацију за рат чине поглавито они преко своје штампе. Дејство њихове агитације морало је бити тим веће, што су се, после 1868, политичке прилике у Србији промениле из основе. Уставном реформом од 1869 законодавна је власт била пренета са Савета на Скупштину, а Скупштина, ако не баш због свог изборног карактера, а оно зацело због јавности својих седница, морала је бити много подложнија утицајима публике, него Савет, чији су чланови били некретни, а поступак тајан. С Уставом од 1869 било је наступило такође и образовање политичких странака, што је под Михаиловим личним режимом било немогућно. Међутим, ниједна се странка као странка не одупире струјама патриотским; то чине само поједини њени чланови лично. Свакојако, код нас су 1875/6 пошле за патриотском струјом мање више све странке; не само либерална, која је у своје редове била примила највећи број омладинаца, него и конзервативна, која је, будући на влади 1875, и почела помагати из Србије херцеговачки устанак, — па и сама тадашња социјалистичка група, чији лист „Старо Ослобођење“ није ништа неенергичније захтевао рат него омладинска штампа.

Милан је, по Андрашијевим саветима, био испрва противан рату. Начув, касније, да је Кара-Ђорђевићев син упао с аустријске стране у Босну, на челу једне чете у Мађарској сакупљене, Милан је стао сумњати у искре-

ност Андрашијевих савета. На њега је утицала и омладинска штампа ван Србије, која је једнако чинила упоређење између црногорског кнеза, који подржава устанак у Херцеговини, и српског кнеза, који на устанку у Босни не ради ништа озбиљно. Што је главно, на једног владаоца од двадесет и две године, колико је Милан имао 1876, патриотске манифестације у земљи морале су учинити већи утисак но што су заслуживале, и он је почео озбиљно мислити, да ће, ако не ступи у рат, морати дати оставку.

Решив се једном на рат, Милан се морао обратити Ристићу. Оборен с власти 1873, Ристић је држао да га Милан неће више примити за министра друкчије него под притиском какве струје, а пошто је у то време ратоборна струја била једина довољно јака, то се и Ристић толико с њоме изједначио да је постао неопходним вођем сваког акционог министарства. Али кад га је ратоборна струја довела поново на владу, он се стао колебати између рата и мира. Рат није био његов посао; он није имао способности једног Чатама или једног Гамбете; дипломата од заната, он је нагињао преговарању с Портом. Али, Милан се био већ толико загрејао за рат да га није хтео ни часа одлагати. Он је допустио, истина, Ристићу да пошље у Цариград једну ноту којом је захтевао за српског кнеза мандат да умири Босну, — али он није допустио Ристићу да сачека одговор на ту ноту. Рат се морао огласити одмах како је та нота била послана.

Пре ступања на владу, Ристић је имао за случај рата овај план: упасти с једне стране у Босну, а с друге у Ново-Пазарски санџак; срести се у Ново-Пазарском санџаку с Црногорцима, и онда пресећи сваку везу између Босне и Херцеговине и осталих делова Отоманске Царевине. Другим речима, имало се продирати на запад и на југо-запад, док би се на истоку и на југо-истоку остало у дефанзиви. Извршење оваквог плана, с војничког гледишта, није премашало наше снаге, пошто је тежиште наших ратних операција падало у већ побуњене крајеве Отоманске Царевине. С дипломатског гледишта, овај план

у толико није био рђав, што би Србија, улазећи у Босну, претекла аустријску окупацију, стављајући тако пред свршени чин Аустрију и Русију, које су о судбини те области још преговарале.

Ступив на владу, Ристић се морао одрећи овог плана, из простог разлога што му друкчије Русија и Аустрија нису допуштале ратовање. Званична нас Русија није окуражавала на рат, али она нас није од рата озбиљно ни уздржавала. Горчаков, који није могао склонити Порту на аутономију Босне и Херцеговине, као ни на аутономију Бугарске, надао се да ће Порта, и после ступања Србије и Црне Горе у акцију, постати попустљивијом. Горчаков је отворено говорио, како неће моћи и даље уздржавати те две кнежевине, ако Порта не буде примила његов предлог реформама. И тако, докле је Александар II категорички саветовао нашем кнезу мир, дотле је Горчаков радио код Великих Сила да остану неутралне, ако дође до српско-турског рата. Као у време критског устанка, тако је он и сада желео да Велике Силе усвоје начело „немешања.“ Овога пута он је имао више успеха него у критском устанку. Француска није више значила готово ништа у спољашњој политици; Енглеска се стављала на гледиште да је Париски Уговор не обвезује бранити султана и од његових вазала као што је српски кнез; једине су тешкоће долазиле од Аустрије. Андраши је обећавао неутралност само под тим условом, да се српско-турским ратом не вређају аустријски интереси у Босни и Херцеговини. То је значило да Србија не сме упадати у Босну. Русија је навек сматрала да су њени прави интереси у источном делу Балканског Полуострва, а не у западном. За ушће Дунава, за балканске пролазе, за Цариград, који везује Азију с Европом, она је увек била готова жртвовати две тако забачене области као што су Босна и Херцеговина. Горчаков је пристао, дакле, на Андрашијев услов, и тако је по нарочитој препоруци Русије наша дринска војска, које је прва имала прећи у офансиву, остала целог рата у дефанзиви.

Спајање наше војске с црногорском у Ново-Пазарском санџаку такође се није дало извести. Црногорски се кнез бојао да у том случају не би ишло тешко с разграничавањем између Србије и Црне Горе. Војном конвенцијом која је између њега и Милана била пред рат закључена, спајање „две братске војске“ није било ни предвиђено; свакој је војсци била обележена њена „сфера рада“, тако да је могло изгледати да је конвенција закључена управо зато, да се ми и Црногорци не бисмо никако срели.

Према томе на којој је страни наша војска ступила у офанзиву? На источној, на којој се по Ристићевом плану имала да држи дефанзиве. Нашим војним операцијама управљао је Черњајев, један руски ђенерал кога су нам позајмили панслависти. Као свима панславистима, Черњајеву је било главно изазвати Русију на рат. Једном изазвана на рат, Русија би, наравно, ушла с војском у Бугарску; из тог разлога, требало је да и ми упаднемо у Бугарску како бисмо бранили с бока руску војску, коју је ту Черњајев сваког часа очекивао. У место, да продиремо у правцу Сарајева и Призрена, као што је јавно мњење пред рат препоручивало, ми смо у један пут окренули у правцу Видина и Софије. Пре него је командант дринске војске издао и pro forma проглас на народ у Босни и Херцеговини, Черњајев се пожурио издати проглас на балканске хришћане у опште, под којима је требало разумети Бугаре специјално. Остављајући већ готов устанак преко Дрине, он је пошао да подигне устанак у Бугарској, где, као што се одмах показало, до устанка није никовм било. Благодарећи Черњајеву, наш је рат управо био постао рат за бугарско уједињење у место за српско.

Као год што су Херцеговци могли продужити устанак до почетка нашега рата, тако смо се ми надали да ћемо моћи продужити наш рат до ступања Русије у акцију. Ступање Русије у акцију нама се чинила ствар од неколико месеци. И одиста, ми смо заратили јуна, а већ септембра Горчаков предлаже Андрашију да Аустрија

заузме Босну, а Русија Бугарску. Андраши се није смео одазвати овој понуди, јамачно стога што се у његовој земљи јавно мњење још није било помирило с идејом окупације. У том тренутку, да Русија не би ступила сама у акцију, Енглеска предложи да се поводом балканских ствари састане у Цариграду конференција Великих Сила; то је требало да буде последњи покушај да се спорна питања између Русије и Турске расправе дипломатским путем. Пристајући на енглески предлог, Русија је морала одгодити своје ступање у акцију до свршетка конференције; у место да зарати с јесени 1876, она ће заратити тек с пролећа 1877. Дотле, пак, нама је било немогућно држати се: потучени октобра на Ђунису, ми смо морали по што по то тражити примирје. Мир који је затим дошао није променио ништа у нашем дотадашњем положају према Турској.

XIX.

Цариградском се конференцијом није ништа постигло. Турска, код које се 1876 био ненадно пробудио понос, и коју су победе над Србијом само још више осмелиле, није хтела попустити Русији у питању о будућем режиму у Босни и Херцеговини и у Бугарској. Она јој није хтела попустити, и ако су у том питању биле с Русијом сложне и остале Силе. Она је знала да Енглеска неће пристати од своје стране ни на какве принудне мере противу ње, па је држала да, без Енглеске, неће смети ни друге Силе латити се тих мера. Али, у том се рачуну преварила. Јер, пошто је неуспехом конференције било утврђено да је сва кривица на страни Турске, Русија је држала да јој може и сама огласити рат. Велике Силе нису имале права ништа јој замерати, пошто је она водила рат за онај програм реформа, који су оне све биле прихватиле на цариградској конференцији. Што се тиче Енглеске, она је тражила само да се не дира у Мисир и у Цариград; умирена с те стране, она није ни

мислила да брани целокупност Отоманске Царевине као у Кримском Рату.

Вероватно, руско-турског рата било би и у том случају, да ми нисмо никако ни водили први рат. Прекид између Турске и Русије наступио је на питању о будућем режиму Босне и Херцеговине, с једне стране, и Бугарске, с друге. То је пак питање било отворено и пре нашег рата, херцеговачким устанком и покољима које су Турци извршили у Бугарској. Јавно мњење у Русији, које је нагонило мирољубивог Александра II у рат, било је толико усталасано тим устанком и тим покољима, да је наш рат с Турцима могао слободно изостати. Ипак, не може се одрећи баш сваки утицај нашем рату на ступање Русије у акцију. Већ је речено да су турске победе у том рату допринеле нешто портиној непопустљивости на цариградској конференцији. Сем тога у том рату, нашу су војску водили руски официри: он је, по свом несрећном свршетку, изгледао, дакле, исто толико руски неуспех колико и наш, и почињући рат с Турском, Русија је бар у неколико имала намеру да тај неуспех заглади.

Русија је огласила Турској рат априла 1877; крајем новембра, Србија је, као савезник Русије, учинила то исто. Овога пута, на рат нас нису подстицали панслависти, него нас је позивала руска влада. Наишав на неочекиване тешкоће код Плевне, Русима је у један пут наша помоћ постала драгоценом. Сам нам је цар изјавио жељу да пређемо границу; па кад то нисмо учинили одмах, он нам је одредио рок у ком треба да пређемо границу, ако нећемо да компромитујемо своју народну будућност. Ипак зато, ми смо прешли границу тек после пада Плевне. Изнурена првим ратом, Србија није могла ући у други рат онако брзо као што су Руси желели. Искуство првог рата, затим, учинило нас је и сувише обазривима; баш зато што смо онда ушли у рат на миг панслависта, сада нисмо смели ући ни на цареву реч. Ми смо се, сада, тако мало журили, да смо огласили рат

тек онда, кад је он већ био изгубио половину свог значаја за Русе.

Као првог рата тако и другог, ми нисмо смели, због руско-аустријске погодбе, упадати у Босну. Као првог рата тако и другог, наш је главни задатак био бранити с бока руску војску у Бугарској. Сва је разлика била у томе, што смо првог рата ми чекали на руску војску, и то узалуд, док је другог рата она чекала на нас. Продирући у југоисточном правцу, као некаква помоћна руска војска, ми смо заузели Ниш, Пирот, Врање.

Сан-Стефански мир, којим је завршен руско-турски рат, могао нас је само онезадовољити. И ако нас је пред рат Русија позивала за собом на југоисток, она нам је, по свршеном рату, знатно окрњила заузећа на тој страни, да би могла проширити границе „Великој Бугарској“. Истина, она је гледала да нам дâ накнаде на другој страни, додељујући нам Нови-Пазар и Митровицу за Пирот и Врање, које нам је била одузела. На крају крајева, ми смо ипак више изгубили на једној страни но што смо на другој добили. Овакво се руско иступање с нама објашњује тиме, што су Руси у то доба одиста сматрали и Пирот, и Врање, па и сам Ниш, за бугарска места. Што је важније, према њиховој погодби с Аустријом, Бугарска је била у руској сфери, а Србија није: што се год више откинуло од Србије, па дало Бугарској, у толико се већма и руска сфера проширивала. Ови разлози, наравно, нису могли нас убедити, и после Сан-Стефанског мира нама је остао утисак, да смо по руском плану ми имали да отимамо од Турака земље које ћемо после морати уступати Бугарима. Наши су ратови све више изгледали нама самима ратови за бугарско ослобођење.

Аустрија је такође била незадовољна Сан-Стефанским миром. Она се сматрала за преварену. Пред рат, Русија јој је била обећала Босну и Херцеговину, јер је само по ту цену Аустрија пристајала да остане неутрална. Сан-Стефанским миром, пак, Босни и Херцеговини била је ујамчена аутономија, баш оно, дакле, чему

се Андраши највећма противио. Што је главно баш да би окупација Босне и Херцеговине накнадно и била допуштена Аустрији, то јој више не би много вредело због неких других одредаба у Сан-Стефанском Уговору. Босна и Херцеговина биле су потребне Аустрији ради тога да би се могла једног дана спустити у вардарску долину и изићи на Јегејско Море. Узимајући Босну и Херцеговину, Аустрија је већ помишљала на Солун. Међутим, Сан-Стефанским је Уговором била створена једна „Велика Бугарска“, која је, допирући западно до Шар-планине, а јужно до испод самог Солуна, потпуно затварала Аустрији излаз на Јегејско Море.

О аустријском незадовољству Русија, јамачно, не би водила много рачуна, да поред Аустрије није протестовала против Сан-Стефанскога Уговора и још једна много јача Сила, — Енглеска. Енглески први министар, лорд Биконсфилд није говорио ни о чем мањем него о рату, ако се Сан-Стефански Уговор не би поднео на преглед Силама потписницама Париског Уговора. Један тренутак, Горчаков се надао да ће Бисмарк стишати Аустрију; у том би случају Енглеска остала сама према Русији, и јамачно не би смела предузети ништа. Горчаков је могао с правом ово очекивати, јер је, 1870, Русија учинила сличну услугу Пруској, задржавајући Аустрију да се не удружи с Француском. Али, Бисмарк је налазио рачуна да помаже аустријске планове на Истоку: он није дакле учинио ништа да одвоји Аустрију од Енглеске, и, поглавито због његова неверства према Русији, ова је најзад морала пристати да се сазове Берлински Конгрес, на коме ће се Сан-Стефански Уговор поцепати.

Србија се, тада, нашла у тешком положају. Као год што је Русија нерадо гледала наше ширење на југоисток, тако је Аустрија нерадо гледала наше ширење на југо-запад. Русија нам није давала Пирот и Врање, да не би покварила границе својој „Великој Бугарској“; Аустрија нам није давала Нови Пазар и Митровицу, да се Србија не би сувише приближила Црној Гори: мало је требало

па да ми у један пут останемо без сва та четири места. У невољи, Ристић је покушао да се објасни непосредно с Андрашијем, на кога су нас у осталом и Руси упућивали. Ристић је био готов жртвовати Нови Пазар и Митровицу, ако би нам Андраши хтео израдити Пирот и Врање. У интересу је саме Аустрије било да нам учини ову услугу, јер свако наше проширење на југоисток могло је бити само о трошку Бугарске, — т. ј. о трошку руске сфере. Инак зато, Андраши је хтео да нам ову услугу прескупо наплати. Њему није било доста што ће одржати између Србије и Црне Горе дотадашње одстојање; он је тражио још да се Аустрији обезбеде у Србији њене „железничке и трговинске претенсије". Још у Берлину Ристић је морао потписати с њиме један споразум којим смо се ми обвезивали закључити трговински уговор с Аустријом и саградити железницу. По ту цену, најзад, дошли смо до Пирота и до Врања.

Берлинским Уговором Србији је призната независност, и тиме потпуно довршено њено одвајање од Турске, које је почело још устанком од 1804. Берлинским Уговором Србија је добила више у земљишту него Сан-Стефанским Уговором, али, иначе, не може се рећи који је од та два уговора био за нас гори. Сан-Стефанским Уговором била је, истина, обезбеђена Босни и Херцеговини аутономија, али је зато цела Маћедонија била додељена Бугарској. Берлински Уговор, опет, одузео је Маћедонију Бугарској, али је зато овластио Аустрију да заузме Босну и Херцеговину. Што је најгоре, Аустрија се није задовољила тим двема српским областима: она је намеравала да и Србију увуче у своју сферу, и тој њеној намери имао је већ да служи Ристић-Андрашијев споразум. Али Ристић, који је потписао тај споразум само зато што је морао, чинио се невешт његовој политичкој тенденцији. Чим је добио Пирот и Врање, он је покушао да том споразуму смањи практични значај. Србија се само у начелу била обвезала на закључење трговинског уговора и на грађење железнице; о свему

осталом имало је тек да се преговара, и како нам Аустрија више није требала, Ристић се није у тим преговорима показивао ни најмање попустљив, — као да је хтео вратити Аустрији оно уцењивање које је Андраши чинио над њим у Берлину. Кад је, услед тога, дошло до сукоба између нас и Аустрије, Милан је нашао да му ваља жртвовати Ристића. После тога, Аустрија је, готово без тешкоћа, добила какав је хтела трговински уговор, а и грађењу железнице приступило се одмах. И не само то, него је између нас и Аустрије била закључена једна тајна војна конвенција, чији текст још није објављен, али о којој се ипак толико зна да се њоме Србија одрекла своје спољашње самосталности у корист Аустрије. Ми смо ставили овој сили своју војску на расположење, у исто време кад смо се обвезали не закључивати без њена пристанка политичке уговоре с другим државама. Ми смо без мало дошли у положај једне државе под протекторством, стојећи према Аустрији од прилике у оним односима у којима на пр. Тунис према Француској.

О догађајима после Берлинског Конгреса нема места овде говорити: они припадају једном другом историјском периоду који још није окончан. За нашу спољашњу политику у XIX веку може се без претеривања рећи, да је, судећи по резултатима, била у главном добро вођена. У томе веку Србија је од пашалука дотерала до државе: то није био ни у колико један преображај који се сам од себе, без икакве вештине, дао извести. Ипак, не треба мислити да смо, добив своју државу, свршили најтежи део свога посла. Уједињење српскога народа представља, може бити, компликованији проблем него уједињење ма ког другог народа. Срби су подељени на две државе а на три вере: неослобођене њихове земље налазе се нешто под Аустријом, а нешто под Турском; ослобођавајући оне прве, имаћемо, између осталога, да рачунамо с хрватским сепаратизмом и с црногорским партикуларизмом; осло-

бођавајући оне друге, имаћемо да рачунамо са шовинизмом бугарским и са мегаломанијом грчком. Колико се свим тим околностима компликује проблем нашег уједињења, види се најбоље кад се наш положај упореди с бугарским положајем. Бугари имају само једну државу, сви су исте вере, и све њихове још неослобођене земље налазе се под Турском. Језгро њихова народа већ је обухваћено њиховим садашњим државним границама, док је језгро српске народности, истина привремено, увучено с Босном и Херцеговином у састав Хабзбуршке монархије. Ваља нам дакле имати на уму да нас у XX веку чекају исто тако велики, ако не још и већи, напори као и у XIX веку.

Слободан Јовановић.

При штампању ове расправе поткрале су се ове знатније погрешке. Књ. III. стр. 202, место „притиском Карађорђа“, треба „притиском *на* Карађорђа“; место Маркус Павлучи, треба *маркиз* Павлучи; стр. 207 место Багратијану, треба *Багратијону;* стр. 290, место „министра унутрашњих дела“, треба „министра *иностраних* дела“; место „не забацајући“, треба *„не избацујући“;* стр. 291, треба *Меријаж* место Меријам; стр. 292, треба *расејани* место раширени; страна 447, место „последњег кнеза“, треба „*легитимног* кнеза“; књ. IV. страна 42, место „Ништа до извод“, треба „Ништа *друго* до извод“; стр. 45, треба „кнежевско достојанство и *евакуација градова*“.

ТРОЈИЦА.

По прошлој битци, што кобна би,
Лагано језде витеза три.

Из тешких рана кључа им крв,
И коњи њуше њезину стрв.

Низ седла, узде крв капље та,
И собом спира пену и пра̂.

И коњи миле, корак им тих,
И крвца лопи са страна свих.

Стегнути чврсто у један ред,
На друга друг се наслања блед.

Они већ слуте свој удес скор,
И тужно воде међ собом збор:

„Млађана љуба краси ми дом,
„И за то плачем пред смрћу том“.

„Ја имам дворе и блага тма,
„И сад ћу овде да умрем ја“.

Напомена. Ово је други, прерађен превод ове раније објављене песме.

„Ја ништа немам, пуст ми је свет,
„Ал' ипак жалим што морам мрет“.

А у том часу ту више њи',
Весело круже јастреба три.

И већ их деле, кричућ на ма̂:
„Тог ћеш ти јести, тог ти, тог ја“.

Никола Ленау.

(*С немачког превео* Милорад Ј. Митровић.)

ВИТЕЗ СА КОНДИРОМ.

— XIII век. —

Био једном један витез, који је врло мало заслуживао то име, јер је био тврда срца и бездушан према сиротињи. Кадгод је из своје куле излазио, он је на њу кидисао и злостављао је; а његови људи чињаху исто што и он.

Једнога дана, он нађе, поред друма, на једну јадну жену, полумртву, која се ту беше породила; мало даље, лежао је њен муж, убијен.

„Господару, смилуј се на мене која сам на умору и на ово јадно дете: донеси ми мало воде у овом кондиру, да угасим жеђ која ме мори!“

Он је презриво погледа, и ободе свога коња не одговоривши ништа.

Али у истом часу он осети како му се о врат обесио кондир који му је жена пружала, и глас му неки рече: „Напред, напред, стаћеш када кондир буде пун“.

Он потрча на извор; али из кондира вода отицаше докле га он пуњаше.

И он се крену на свој дуги пут, пут бескрајни; и непрестано му на прсима одскакаше празан кондир.

О хришћани, браћо моја! тумарајући по свету он виде многе јаде; он нађе на многе господаре без срца који тлачаху сиротињу; он чу многи вапај и виде многу сузу; и његово срце од камена поче да мекша у његовим грудима.

Једне вечери, у часу кад можда по стоти пут бејаше дошао до свога двора у који му је било забрањено

свраћати, он нађе, поред друма, на једну јадну жену, полумртву, која се ту беше породила: мало даље, лежао је њен муж, убијен.

„Господару, смилуј се на мене која сам на умору и на ово јадно дете; донеси ми мало воде у овом кондиру“.

Витез, потресен дубоко у срцу свом, проли сузу, прву коју беше пролио.

Суза паде у кондир: кондир се напуни до врха.

Аноним.

(*С француског превео* Б. П.)

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Црногорским књижевницима.* (крај.) — Како ће се она покупити? То је врло просто, и готово је већ до сад казано. Треба за свако лице које се код Његоша спомиње покупити све што се у народу о њему прича, пева и зна уопште. То значи, ако је потребно да се и то каже, треба најпре узети Његошева дела и исписати из њих сва имена јунака црногорских који се ту спомињу, свакако на засебној хартији, рецимо. Па онда, прочитати литературу коју смо напред означили, из ње извадити све што је до сад о Његошевим јунацима познато, и забележити то на оним засебним хартијама: код сваког имена оно што се о њему зна. На тај начин би се имао тачан списак онога што треба тражити, и онога што је нађено. То би био као први, препаративни део посла. После тога, имало би да дође прикупљање нове грађе. То прикупљање састојало би се у овом: распитивати *за сваког понаособ* од јунака Његошевих дела, и бележити то. Тражити од гуслара н. пр. и нарочито захтевати да пева песме о Мићуновићу, о Перу Вукотићу, о Ђуру Мартиновићу, т. ј. о јунацима „Вијенца“, „Шћепана“ и других песама Његошевих, а не допустити му да пева ма коју јуначку песму. Те песме ваља бележити верно и тачно, по обрасцу који је Вук дао. Што се тиче друге грађе, не песама него прича, успомена и података, ту тако исто треба нарочито захтевати од дотичнога обавештача да каже шта зна о том и том јунаку Његошевом. Најбоље је, тога ради, распитивати у самом месту рођења или пребивања јунака, јер ћемо тамо успомена о њему бити најбоље очувана. За јунаке „Куле Ђуришића“, и „Чардака Алексића“, најбоље је распитивати се код самих савременика њихових, ако их још има. При томе, треба обратити пажњу на све, и бележити не само податке о крупним јуначким делима, него и све друге: генеологије н. пр., и кад је којем јунаку било крсно име, итд. Све је то од потребе, и зато не ваља подцењивати важност података, и ако скупљачу често дође воља да то учини.

Тако од прилике треба радити. А онима ради којих пишем, биће то лако учинити. Они доста од тога већ знају, и имају онда само да забележе. Они су се, на пример, мени чудили кад сам им рекао да код нас нико не

зна да је онај Нико Мартиновић из „Шћепана“ род са војводом Батрићем из „Вијенца.“ На кад је њима тај посао тако лак, грех је не учинити га. Једино што у овом послу може донекле сметати, то је што су племенске сујете у тим крајевима веома суревњиве, па се неко може замерити овом или оном кад једног јунака више похвали него другог. „Али, као што сам ја рекао својим младим пријатељима, то су њихови обзири, и они нека гледају шта ће с њима.“ —

Не би било рђаво купити и осталу грађу потребну за проучавање Његошевих дела. Ту би дошли обичаји које је Његош насликао, пословице које је употребио, приче народне на које је чинио илузије у својим текстовима, итд. Ваљало би још у томе ставити тужбалице народне, и кола (она из „Шћепана“), ако су се тад певала као данас. (П. П.)

= *Календарска реформа.* Српски пријатељ Г. С. Tondini de Quarenghi, штампао је недавно своју последњу расправу о календарској реформи с натписом: La Serbie et la fin d'une contestation pascale de trois siècles. Paris, Picard et fils, 1901, 8⁰, стр. 33. Ову је расправу изазвала расправа проф. Максима Трпковића *Је ли забрањено празновати Ускрс са јеврејском пасхом.* Г. Tondini је прочитао прво свој рад у седници од 21 јуна 1901 год. француске Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, који је затим био штампан у извештајима поменуте Академије, а одатле оштампан у засебну књигу. (Н.)

= Charles Loiseau. La question du Simplon. Paris, Impr. Plon, Nourrit et C-ie, 1901, на 16 ин, стр. 26, с једном картом.

У овој својој брошури писац износи колика је важност симплонскога тунела за Француску, који се сада пробија између Швајцарске и Италије, и који ће бити готов кроз три године. Г. Лоазо позива раније своје земљаке да озбиљно размисле, који би био најкраћи железнички пут од Париза кроз Симплон за Милано и даље преко Бриндизија на исток, и тражи да се што пре реше и приступе радовима пре завршетка самог тунела, који са међународног и трговинског гледишта има куд и камо већу важност но што ју је имао готхардски тунел. Он им излаже три постојећа пројекта, и међу њима препоручује, као најбољи у сваком погледу, линију која би везивала Дижон са Женевом преко Lons-le-Saunier, а коју протежира француска трговачка комора у Женеви, же-

невско удружење за пробијање тунела la Faucille и међународни одбор у Паризу, који је овога пролећа образован у истој сврси међу најугледнијим личностима политичкога и финансијског света у Француској. Г. Лоазо се нада, да ће се *симплонско питање* у Француској, које као врло важан економски проблем интересује 4—5 разних држава, решити онако, како то изискују велики и општи интереси целе Француске, а не као сићушни и локални појединих департмана. (Н.)

= *Босна и Херцеговина.* — Од свих списа, који се у последње време појавише на француском о Босни и Херцеговини, неоспорно је најважнији и најозбиљнији: La Bosnie et l' Herzégovine, publié sous la direction de M. Louis Olivier, directeur de la Revue générale des sciences. На 8°, 368 p. avec 223 gravures et cartes. Цена дин. 15·—. Ово је дело штампано уз сарадњу једанаест научника и публициста француских, који беху пропутовали овим српским покрајинама у лето 1898 г., под окриљем уредништва Revue générale des sciences, са сврхом да проуче ове две покрајине. Дело се састоји из 17 одељака, и сваки је од писаца уредио један или више одељака у којима се описује земља и народ, на основу онога што су видели и чули, а нарочито на основу званичних саопштења и података. Ови последњи, на жалост, одузимају често праву вредност појединим одељцима, коју би они заиста имали, да се и у ово научно предузеће нису умешали и сувише услужни агенти босанске владе. Али ипак зато ово дело заслужује озбиљну пажњу свих оних, који се интересују Босном и Херцеговином, пошто је оно и најопсежнија монографија на француском о овим српским покрајинама. Цело дело било је прво штампано у ступцима Revue générale des sciences (бр. 6—7, од 30 марта и 15 априла 1900 г.), па је одатле оштампано у засебну књигу ове године трошком уредништва мало час споменутога научног листа. Ми ћемо се постарати, да бар доцније проговоримо коју више о овој књизи. (Н.)

Нове књиге:

= *О слободној штампи уопште са погледом на данашњи закон о штампи и њен развој у Србији и у другим државама.* Од Гргура Миловановића, професора правног факултета Велике Школе. Београд 1901. 8°, стр. 254.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.